

ISSN 2076-1333

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЧАСОПИС

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ
ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСК 10 (1)

Харків
2011

Міжрегіональний збірник наукових праць “Часопис соціально-економічної географії” розглядає сучасні проблеми суспільства, що вирішуються економічною та соціальною географією, і відображає результати новітніх досліджень у цій галузі. У збірнику розкриваються питання теорії та практичного застосування досліджень соціально-економічної географії в різних регіонах України та у світі.

Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців у цій галузі.

Межрегиональный сборник научных трудов “Часопис соціально-економічної географії” рассматривает современные проблемы общества, решаемые социально-экономической географией, и освещает результаты новейших исследований в этой области. В сборнике раскрываются вопросы теории и практического использования исследований социально-экономической географии в различных регионах Украины и в мире.

Для преподавателей вузов, научных работников и специалистов в этой области.

Between-regional journal “The Chronicle of Social-Economic Geography” is devoted to modern problems of society that could be solved with the methods of social-economic geography. It enlightens the latest studies in this field. There are different questions concerning the theory and practical use of the results of social-economic geography researches in different Ukraine regions and all over the world.

It is recommended for high school lectures, scientists and specialists in this subject.

Друкується за рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, протокол № 3 від 25.03.2011 р.

Редакційна колегія: Олійник Я.Б. – д.економ.н., професор, член-кореспондент АПН України – шеф-редактор (Київ), Немець Л.М. – д.геогр.н., професор – голова редакційної колегії (Харків), Голіков А.П. – д.геогр.н., професор (Харків), Костріков С.В. – д.геогр.н., доцент (Харків), Немець К.А. – д.геогр.н., професор (Харків), Решетов І.К. – д.геол.-мін.н., професор (Харків), Руденко В.П. – д.геогр.н., професор (Чернівці), Топчієв О.Г. – д.геогр.н., професор (Одеса), Черваньов І.Г. – д.техн.н., професор (Харків), Шаблій О.І. – д.геогр.н., професор (Львів), Шищенко П.Г. – д.геогр.н., професор, член-кореспондент АПН України, президент Українського географічного товариства (Київ), Кандиба Ю.І. – к.геогр.н., технічний секретар (Харків).

Міжнародна рада редакційної колегії: Євдокімов М.Ю. – д.геогр.н., професор (м. Смоленськ, Росія), Корнілов А.Г. – д.геогр.н., професор (м. Белгород, Росія), Петін О.М. – к.геогр.н., професор (м. Белгород, Росія), Станайтіс С. – доктор географії, доцент (м. Вільнюс, Литва).

Адреса редакційної колегії: Кафедра соціально-економічної географії і регіоназнавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна; тел.: +38 (057) 707-5274; e-mail: ggfekononom@yandex.ru.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 10768 від 21.12.2005.

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2011

З М І С Т

Горизонти науки

<i>Анатолій Степаненко</i> ОНТОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ЯК НАУКИ	5
<i>Олександр Топчієв, Антоніна Шашеро</i> ГЕОПЛАНУВАННЯ ЯК НАПРЯМ ПРЕДМЕТНОЇ ТА МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОЇ ГЕОГРАФІЇ	18
<i>Віра Куценко</i> ОСВІТНІ ТРАСЕКТОРИЇ – ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ	26
<i>Микола Барановський</i> ДЕПРЕСИВНІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ДЕЛІМІТАЦІЇ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ	37
<i>Андрій Калько</i> КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ ДЕРЖАВ ЗА ЇХ ВІДНОШЕННЯМ ДО МІЖНАРОДНОГО ТЕРОРИЗМУ, ЯК ЗАГРОЗИ МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННИЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ	43
<i>Володимир Грицевич</i> МЕТОДИ МАТЕМАТИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ	53
<i>Sergiy Kostrikov</i> GIS-MODULE UKRAINIAN – WATERSHED MODELING SOFTWARE FOR ENVIRONMENTAL RESEARCH PURPOSES	58
<i>Юрій Кисельов</i> ДО ПРОБЛЕМИ «ПУЛЬСУЮЧОГО» ХАРАКТЕРУ ЛЮДСЬКОГО ГЕОПРОСТОРУ	65
<i>Олексій Самойлов</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ НАСЕЛЕННЯ	69

Наукові повідомлення

<i>Людмила Немец, Надежда Гриценко, Константин Немец</i> ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ СОЦИО-ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФОВ.....	76
<i>Анатолій Доценко, Галина Краєвська</i> АНАЛІЗ І ОЦІНКА ТЕНДЕНЦІЙ ТА ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ РОЗСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ	80
<i>Анатолій Корнус, Олеся Корнус</i> РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	85
<i>Катерина Сегіда, Людмила Немець, Костянтин Немець</i> РЕГІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПОКАЗНИКІВ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ КЛАСТЕР-АНАЛІЗУ	90
<i>Наталія Мезенцева, Ольга Кривець</i> ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	96
<i>Леся Заставецька</i> СХЕМА ПЕРСПЕКТИВНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ОСНОВА НОВОЇ СХЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ РЕГІОНУ	101
<i>Іван Костащук, Наталія Заблотовська, Микола Марфійчук</i> ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ	106
<i>Валентина Олійник</i> ЗНАЧЕННЯ І РОЛЬ ОКРЕМИХ ФАКТОРІВ У ВИВЧЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ДЕПРЕСИВНОСТІ В УКРАЇНІ	110
<i>Олена Кононенко</i> УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ПРИРОДНОГО І ТЕХНОГЕННОГО ПОХОДЖЕННЯ	114
<i>Yuriy Kandyba, Kateryna Segida, Andriy Plakhotnyk</i> VITAL ACTIVITY SAFETY AS THE SUBJECT OF INQUIRY OF SOCIAL GEOGRAPHY	119
<i>Володимир Грицевич, Христина Сеньчук</i> КРИВИЗНА АВТОТРАНСПОРТНОГО ПРОСТОРУ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ	122

Марчін Рехловіч ЗНАЧЕННЯ ЕЛЕКТРОТРАНСПОРТУ В ДОСТУПНОСТІ ЗОН МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ МОТОРИЗАЦІЇ – ГЕОГРАФІЧНА ТОЧКА ЗОРУ	128
Володимир Костащук, Аліна Іванчук ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ	132
Валентина Редіна, Володимир Редін, Валентин Лаптев РОЗВИТОК МЕРЕЖІ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ (ГУРТКІВ, СЕКЦІЙ) У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	138
Володимир Опара, Олена Домбровська СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЛІ В РИНКОВИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ	143
Петро Сухий, Микола Цепенда ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА БІОРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ	147
Олег Куденко ОБРАЩЕНИЕ С ОТХОДАМИ В УКРАИНЕ – ПРОБЛЕМА УСТОЙЧИВОСТИ СОЦИОГЕОСИСТЕМЫ	151
Олексій Самойлов МОЖЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ СТАНОМ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ	157
Костянтин Нємець, Ганна Кулєшова МОДЕЛЮВАННЯ ТРАСКОРІЇ РОЗВИТКУ РАЙОННИХ СОЦІОГЕОСИСТЕМ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ	160
Алексей Кириухин, Алла Порятуй, Игорь Дунаев, Надежда Грищенко КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПОДХОД К СОЗДАНИЮ СИСТЕМНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ПЛАТФОРМЫ ГЕОТЕСНОРОЛИС В РАМКАХ ЕВРОРЕГИОНА «СЛОБОЖАНЩИНА»	167
Ігор Кучер, Людмила Ключко АНАЛІЗ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СИСТЕМИ ГАТТ/СОТ В УКРАЇНІ У 1998 – 2011 РОКАХ ..	173
Алексей Кириухин РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЕ ПОГРАНИЧЬЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ЭВОЛЮЦИИ ТРАНСГРАНИЧНЫХ СИСТЕМ	178

Дослідження молодих науковців

Олександр Носирєв ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО СИСТЕМИ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА	183
Наталія Моштаківа ПРОСТОРОВІ ПРОБЛЕМИ СФЕРИ КУЛЬТУРИ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ	189
Ірина Ткач ЗМІНА ФУНКЦІЙ ПОСЕЛЕНЬ ДАВНЬООСВОСНОГО АГРОПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	196
Микита Швець ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ МАЛИХ НАРОДІВ, НА ПРИКЛАДІ КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ	201
Лілія Вавринів СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЮТЮНОКУРІННЯ, ЯК ПРОЯВУ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ	206
Наталія Серокурова ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРОСТОРУ ЯК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ	214
Сергій Отечко СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ	218
Віталій Березний, Наталія Добровольська КОНЦЕПЦІЯ ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПОРОГІВ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ БАЗИС ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ	224
Наші автори	228
Вимоги до матеріалів, які подаються до «Часопису соціально-економічної географії»	231

Горизонти науки

УДК 352:316.42

Анатолій Степаненко

ОНТОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ЯК НАУКИ

Розкриті об'єкт і предмет дослідження соціальної географії, проаналізовані точки зору на трактування науки, визначені структура і функції соціальної географії, показано місце соціальної географії в системі наук, обґрунтовані завдання і напрями досліджень соціальної географії.

Ключові слова: соціальна географія, об'єкт і предмет дослідження, структура, функції, завдання науки.

Анатолій Степаненко. ОНТОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ КАК НАУКИ. Раскрыты объект и предмет исследования социальной географии, проанализированы точки зрения на определение науки, исследованы структура и функции социальной географии, показано место социальной географии в системе наук, обоснованы задания и направления исследований социальной географии.

Ключевые слова: социальная география, объект и предмет исследования, структура, функции и задачи науки.

Anatoliy Stepanenko. ONTOLOGY OF SOCIAL GEOGRAPHY AS A SCIENCE. Object and subject of research of social geography are revealed, the points of view concerning definition of the science are analyzed, structure and the functions of social geography are analyzed, place of social geography in system of sciences is showed, the tasks and ways of researches of social geography are grounded.

Keywords: social geography, object and subject of research, structure, the functions and tasks of science.

Онтологічний статус науки визначається багатьма факторами, основними серед яких є об'єкт і предмет дослідження, визначення, структура і функції науки, положення в системі наук, завдання і напрями дослідження.

Об'єкт і предмет дослідження соціальної географії. Вихідними поняттями кожної науки є об'єкт і предмет її дослідження. Від того, наскільки істинно і конкретно визначені ці категорії, залежить результативність і конструктивність усієї наукової діяльності. Основи для розмежування предмету і об'єкту були закладені німецьким філософом І. Кантом.

Об'єкт дослідження – фрагмент дійсності, на який спрямована пізнавальна або практична діяльність, тобто це те, що вивчає і досліджує дана галузь науки, і на що направлена діяльність дослідника, що протистоїть йому в якості об'єктивної реальності. Виділення об'єкту пізнання здійснюється при допомозі форм практичної і пізнавальної діяльності, вироблених суспільством. Предмет дослідження – це ті сторони, властивості і відносини, які вивчаються даною наукою.

Предмет науки не може бути тотожним об'єкту (або об'єктам), які вона вивчає, тому що останній – це емпірично дана реальність, яка представляє ту чи іншу сторону об'єктивного світу. Предмет же науки являє собою відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення найбільш значних з практичної точки зору закономірностей, зв'язків і відносин цієї реальності. Предмет будь-якої науки – це результат теоретичного

абстрагування, який дозволяє виділити ті закономірності розвитку і функціонування вивчаємого об'єкту, який є специфічним для даної науки.

У якості об'єкта дослідження соціальної географії [СГ] виступає суспільство в територіальному вимірі і соціальний простір. При цьому необхідно розрізнати просторову організацію суспільства як інтегрованого цілого, а також просторову організацію його складових частин – населення, соціальної інфраструктури, регіональних соціальних систем тощо. При цьому територіальна організація суспільного життя завжди носить на собі відбиток соціальної диференціації в просторі [1, с. 17].

Соціальний простір виступає як атрибутна форма існування і розвитку соціально організованого суспільства та виражає співіснування і взаємодію різних сторін і моментів соціального буття, а також характеризує протяжність, щільність і структуру суспільної форми руху матерії. Необхідно враховувати, що соціальний простір – це соціально освоєна частина природного простору як середовища проживання людей, просторово-територіальний базис життєдіяльності суспільства і предметного світу людини, характеристика соціальної структури суспільства з точки зору "розположення" соціальних груп, прошарків, простору (умов, можливостей) їх розвитку. Соціальний простір відображає структуру життєдіяльності суспільства і виражається в способах розселення і типах поселення людей.

Із соціальним простором тісно пов'язаний соціальний час як одна із форм існування суспільства, функціонування якого протікає в часі, невіддільне від нього. З одного боку, час соціа-

льний є часовим простором людської діяльності, з іншого - її мірою. Він характеризує також послідовність різних видів діяльності. Соціальний час - специфічна характеристика часу, в якому існує і розвивається суспільство, соціальні спільності, індивіди. Властивості і течія соціального часу залежать від форм життєдіяльності людей і характеризуються своїми ритмами, циклічністю, темпами протікання, а також відношенням людей до самого соціального часу - переживанням, сприйняттям. Так, життя і праця сільських жителів характеризується сезонністю, тобто особливою ритмічністю, яка значною мірою подолана в місті і темп життя в місті вище, ніж у селі і т.д.

Об'єктом дослідження соціальної географії є також соціальна сфера в просторовому вимірі. Соціальна сфера - відносно самостійна сфера життєдіяльності суспільства, охоплюючи відносини між соціальними спільностями, всередині цих спільностей, між окремими особами, які займають різне положення в суспільстві і приймають неоднакову участь в його соціальному житті. Саме в цій сфері протікає соціальне життя. У соціальній сфері реалізуються соціальні потреби та інтереси соціальних груп і спільностей, відносини суспільства і особи, вона охоплює умови праці, здоров'я і дозвілля. Основними структурними компонентами соціальної сфери є соціальна структура, соціальні відносини і закріплюючі їх матеріальні утворення. Соціальну сферу становлять соціально-побутові умови життя людей, система освіти, охорони здоров'я, культури, соціальне забезпечення тощо. Вона є об'єктом вивчення різних наук, зокрема економічної, політичної тощо.

Соціологія досліджує соціальну сферу під кутом зору реалізації відтворення і зміни усєї системи соціальних відносин та їх реального змісту - соціального життя, тих факторів і закономірностей, які визначають і регулюють це життя. Соціальна географія вивчає соціальну сферу з територіальних аспектів.

Об'єктом дослідження соціальної географії можна розглядати також територіальні соціальні структури і їх відносини одна з одною, матеріальним виробництвом і навколишнім природним середовищем. Конкретними об'єктами спостереження соціальної географії є поселення (їх різні типи, форми, мережі, системи), райони, країни. Але основною одиницею спостереження служить людина (у випадку необхідності характеризується за своєю національною, сімейною, виробничою належністю, статтю, віком, освітою, професією, станом здоров'я і т.д.).

У якості об'єктів дослідження виступають різні територіальні спільності людей, їх історичні

особливості розвитку, внутрішня структура, зв'язки з виробництвом і навколишнім середовищем, взаємозв'язки між різними територіальними спільностями, різні групи населення всередині цих спільностей.

Предметом дослідження соціальної географії є територіальний аспект соціального розвитку в конкретних суспільно-історичних умовах, відмінності в темпах і пропорціях відтворення територіальних соціальних структур. Вона вивчає соціальну сферу в регіональному вимірі, тому в предмет її дослідження входить територіальна організація соціальної сфери.

Деякі географи вважають, що предметом соціальної географії є соціальна функція географічного середовища, яка набувається нею в результаті її включення в господарську діяльність [2]. Це широка трактовка предмету дослідження соціальної географії.

Соціальна географія досліджує також регіональні відмінності в умовах життя людей (природні, економічні, соціальні) і шляхи зближення рівнів життя між різними районами і типами поселень та регіональні відмінності відтворення населення і трудових ресурсів, просторові переміщення людей. Вона вивчає також поведінку населення і його різних груп на тій чи іншій місцевості залежно від зміни ринку, розміщення нових сфер застосування праці і підприємств, послуг, погіршення навколишнього середовища і т.д.

Тенденція соціологізації географічної науки пов'язана з рядом аспектів.

По-перше, переходом на ринкові відносини, які супроводжуються більш прискореним розвитком соціально орієнтованої економіки і більш повним задоволенням соціальних потреб людини.

По-друге, озширенням соціальної проблематики науки, зокрема швидким розвитком географії населення, а також дослідженням соціальних аспектів територіальної організації продуктивних сил. У складі науки формуються все нові і нові соціальні напрями: географія сфери обслуговування, географія освіти, рекреаційна географія, географія фітнесу і розваг та ін.

По-третє, самі традиційні питання науки, пов'язані з територіальною організацією продуктивних сил і розміщенням виробництва, не можуть ефективно вирішуватися без врахування соціальних факторів.

Соціальна географія вивчає всю сукупність проблем соціального розвитку в їх регіональному виразі, включаючи територіальну організацію соціального життя, властивості і особливості образу життя, різноманітні структури

населення. У дослідженнях соціальної географії особливе місце належить просторовим суспільним системам, під якими розуміються просторово-часові частини антропосфери, в яких взаємозв'язано і взаємообумовлено поєднуються всі форми життєдіяльності суспільства. Дослідження регіональних особливостей соціальних явищ і процесів не може бути досить глибоким без залучення матеріалів, характеризуючих природу, економіку і демографічну ситуацію регіонів.

Визначення якого-небудь фрагменту соціальної реальності в якості об'єкту і виділення в ньому предмету соціогеографічного дослідження диктується проблемною ситуацією, тобто необхідністю мінізувати або подолати деяке соціальне протиріччя. Для цього вимагається усвідомлення його природи, породжуючих умов, якщо вони невідомі або відомі недостатньо для успішних практичних дій. Саме проблемна ситуація "створює" предмет дослідження, а локалізація проблемної ситуації в тих чи інших явищах соціальної реальності - онтологічна основа для виділення об'єкту вивчення.

Предмет теоретично-орієнтованого соціально-географічного дослідження, мета якого встановлення об'єктивних закономірностей розвитку і функціонування соціально-географічних об'єктів, являє собою ідеалізацію у формі теоретичних визначень і понять, які відбивають істотні властивості і відношення емпіричної реальності, а предмет прикладного соціально-географічного дослідження, мета якого - практичне управління соціально-географічними системами і процесами, є результатом "зворотнього руху" від ідеалізованих об'єктів до реальних, які підлягають власне емпіричному дослідженню.

Визначення науки. Соціальна географія порівняно нова галузь науки. Так, в «Енциклопедическом словаре географических терминов» (Москва, 1968) соціальна географія не називалася. Не нашлося їй місця серед доповідей і повідомлень радянських географів, представлених на XX (1964 р.) і XXI (1968 р.) Міжнародних географічних конгресах.

В кінці XX і на початку XXI століть соціальна географія стала самостійною науковою дисципліною, залишаючись в той же час складовою частиною соціально-економічної географії, яка розглядається в якості складної, багатокомпонентної географічної науки.

Ця галузь науки має власний об'єкт і предмет вивчення і виявляє закономірності соціального розвитку в регіональному аспекті. Зростання значення соціальної складової у відтворювальному процесі країни та її районів різного таксономічного рангу сприяє досягненню взаємозв'язку економічного і соціального розви-

тку і визначає необхідність поглибленого вивчення соціальної сфери життя суспільства, в т.ч. із географічних позицій.

Існують різні і суперечливі точки зору на сутність соціальної географії. По-перше ряд авторів вважає, що соціальна географія не являється самостійною галуззю знання, а визначається в якості аспекта дослідження, необхідного у раніше відокремившихся підрозділах географії. По-друге, соціальна географія розглядається як складова частина географії населення. Ця позиція відбита в працях А.А.Долинїна та інших авторів. Згідно третього типу думок соціальна географія - це самостійна наука, яка знаходиться на одному рівні з економічною географією і являється, як і остання, основною галуззю гуманітарної географії. Але за ступінню зрілості соціальна географія пока відстає від економічної географії, оскільки почала формуватися досить пізно. І, нарешті, ряд вчених вважає, що соціальна географія наука самостійна і є синонімом суспільної географії [3]. Ця точка зору характерна для М.Ф.Гріна, який досить широко розумів структуру і завдання соціальної географії. На його думку, вона повинна включати поряд з географічними науками соціального циклу також і економічну географію. У такій трактовці соціальна географія адекватна суспільній географії у розумінні В.М.Гохмана [4] і С.Я.Ниммік [5], які просліджують її становлення, починаючи з вивчення територіальних проблем невиробничої сфери і географії споживання. Так, С.Я.Ниммік ототожнює суспільну і соціальну географію. Вона пише: "Під суспільною або соціальною географією в широкому смислі цього слова потрібно розуміти систему географічних наук, що формуються в даний час у радянській науці, що вивчають різні сторони життя суспільства як єдиного цілого." [6]

Визначаючи соціальну географію, варто зупинитися на деяких аспектах, характерних для цієї області наукового знання.

По-перше, об'єкти суспільно-географічного дослідження можуть бути розглянуті в різних аспектах: з економічної точки зору, екологічної, соціальної і т.д. Кожний з них, розкриваючи певну сторону розвитку, напр., населеного пункту, системи розселення, територіально-виробничого комплексу або економічного району, приносить своє, особливе в цілісне наукове сприймання об'єкта. Соціально-географічний аспект показує, які наслідки виникають або можуть появитися у випадку зміни характеру розміщення галузей народного господарства або утворення нових форм розселення для трудової, культурної і побутової діяльності людей. У даному випадку фіксуються і прогно-

зуються соціальні особливості і тенденції.

По-друге, соціальна проблематика у географічних дослідженнях виступає у вигляді підходу, призначення якого - виявити соціальну ефективність, яка визначається системою показників, що розкривають різні сторони соціального розвитку. У даному випадку можна використати різні види соціально-географічного підходу: поведінковий, з позицій удосконалення образу життя, формування стилю життя, сприйняття навколишнього середовища, потреб населення і т.д. Географів цікавлять перш за все територіальні особливості, підхід з територіальних позицій, регіональна специфіка проявлення загальних закономірностей суспільного розвитку.

Соціальна географія вивчає закономірності розміщення і територіальної організації соціальних структур в конкретних суспільно-історичних умовах. Оскільки соціальні структури, як і суспільство в цілому, територіально організовані, можна також розглядати соціальну географію як науку, вивчаючу закономірності і фактори розвитку соціального простору і територіальних соціальних структур.

Соціальна географія, використовуючи свої власні підходи і методи, вивчає соціально-територіальну структуру в тісному взаємозв'язку з соціальними умовами, враховуючи ті соціальні відносини, які об'єктивно виникають між окремими спільностями людей, видами структур, зв'язків, що закономірно формуються в процесі розвитку соціальних груп під впливом матеріально-виробничих, соціально-політичних, культурних та інших причин. Тому можна дати більш загальне визначення соціальної географії як науки, досліджуючої територіальну організацію всього соціального життя (сфери), закономірності його територіального розвитку.

Соціогеографія є продуктом синтезу - інтеграції соціології і географії. Географи говорять і пишуть про виникнення соціогеографії. Соціологи в свою чергу - про необхідність формування регіональної соціології. Деякі вчені вважають, що ці науки займаються одними і тими ж питаннями, тому, на думку деяких авторів, соціогеографія і регіональна соціологія - це назва однієї науки [7]. При цьому ряд вчених вважає, що соціогеографія - це соціологічна дисципліна [8, с.690].

Більш поглибленому розумінню соціальної географії сприятиме знання соціології як науки і сутності категорії "соціальне". Термін соціологія походить від латинського "societas" (суспільство) і грецького "λοος" (слово, вчення). У буквальному смислі слова соціологія - це наука про суспільство. Вперше термін "соціоло-

гія" ввів у науковий обіг французький філософ-позитивіст Огюст Конт (1798-1857). Конт одним із перших став вивчати особливості індустріального суспільства і сформулював закони його функціонування та розвитку. Своє вчення він спочатку назвав "соціальною фізикою". Проте, коли в 1839 р. бельгійський статистик А. Кетле також використав цей термін, О.Конт увів нове слово - соціологія, маючи на увазі наукове вивчення явищ суспільного життя в діахронічному (діахронія (гр. dia - через + chronos - час) - еволюція, зміна стану явища в часі) і синхронічному (синхронія (гр. syn - разом + chronos - час) - співпадаючі в часі явища і процеси) аспектах. Причому Конт ототожнював соціологію із суспільствознавством і вважав, що вона має ґрунтуватися на позитивних фактах і будуватися так само, як і природничі науки. Пізніше Е.Дюркгейм (1858-1917) обмежив предмет соціології вивченням соціальних явищ і соціальних відносин. В цілому соціологія - це наука про закони і закономірності становлення, функціонування і розвитку суспільства в цілому, соціальних відносин і соціальних спільностей.

Не дивлячись на те, що термін «соціальні відносини» є широко вживаним, але вчені ще не прийшли до єдиного висновку про це поняття. Зустрічаються такі його визначення:

соціальні відносини - це відносини людей одне до одного, які складаються в історично визначених суспільних формах, у конкретних умовах місця і часу;

соціальні відносини - відносини між соціальними суб'єктами з приводу їх рівності і соціальної справедливості у розподілі життєвих благ, умов становлення і розвитку особистості, задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб.

Соціальні відносини являють собою взаємодію між окремими людьми або групами. Це спосіб здійснення соціальних зв'язків і відносин у системі, що передбачає наявність не менше двох суб'єктів, самого процесу взаємодії, а також умови і фактори її реалізації.

Термін «соціальний» відноситься до явищ, безпосередньо пов'язаних з відтворенням населення, з формуванням різних спільностей людей і їх взаємовідносинами. Соціальний підхід - це метод дослідження, який ставить в центр уваги інтереси і потреби людини, суспільства в цілому.

Зв'язки соціології і соціально-економічної географії простежуються по багатьох каналах. Людина - основний об'єкт дослідження як соціології, так і географії населення. Значно зріс вплив на розміщення продуктивних сил соціальних факторів - умов життя, рівня розвитку

соціальної інфраструктури, демографічної обстановки тощо.

В літературі існують різні визначення науки соціальна географія. Так, М.Д. Шаригін характеризує соціальну географію (СГ) як науку, що вивчає закономірності просторово-часової організації соціальної сфери суспільства, особливості функціонування й розвитку територіальних соціальних систем, а також управління ними [9, с.25].

Специфічні особливості СГ полягають насамперед у наступному: вона вивчає просторові процеси й форми організації життя людей і суспільного виробництва насамперед з погляду людини – умов її праці, побуту, відпочинку, розвитку особистості й відтворення життя, просторові аспекти поведінки людей (у першу чергу процес розселення), дає пояснення й прогнозування цього поведіння.

У світовій і вітчизняній географічній літературі можна зустріти й істотно відмінні, занадто широкі тлумачення СГ – фактично як «географії людини». В цьому відношенні примітні погляди Б.Б. Родомана, який розглядає СГ подвійно: а) як комплексну науку про територіальну організацію людського суспільства; б) як сукупність географічних наук про людину і її діяльність, тобто часткових соціально-географічних наук [10, с. 6-8].

Соціальна географія – це наука про загальні і специфічні закони і закономірності територіальної організації суспільства і соціального простору, механізм дії і форми проявлення їх в територіальних системах, функціонуючих у просторово-часовому географічному просторі. Вона вивчає просторові процеси і форми організації життя людей і суспільного виробництва перш за все з точки зору людини – умов її праці, побуту, відпочинку, розвитку особи і відтворення життя. Просторові аспекти поведінки людей (в першу чергу процес розселення населення), пояснення і прогнозування цієї поведінки складають основний предмет дослідження соціальної географії. Ця наукова дисципліна поєднує в собі одночасно елементи географії і соціології. Будучи наукою географічною, вона використовує в дослідженнях загальногеографічні підходи і методи і працює в тісному контакті з економіко-географічними і природничими дисциплінами. Будучи наукою соціальною, вона використовує в дослідженнях соціологічні підходи і методи і працює в тісному контакт з суспільними науками, які мають з нею спільний об'єкт.

Структура соціальної географії. Соціальна географія – складна наукова система, в складі якої нараховується багато наукових дисциплін. Її структуризація здійснюється двома

способами. Перший полягає в тому, що в її складі виділяють окремі наукові дисципліни залежно від того, яку соціальну сферу вивчає кожна з них. Згідно другого способу структурні підрозділи в складі соціальної географії виділяють на основі інтеграції дисциплін у певні групи.

Існує ряд класифікацій соціальної географії. Згідно з класифікацією О.І. Шаблія в складі соціальної географії виділяються такі галузеві складові частини: «Географія сфери послуг», «Географія споживання», «Географія способу життя», «Географія поведінки», «Радикальна географія». У складі першої з них окремо виділяють «Географію торгівлі», «Географію освіти», «Географію охорони здоров'я», «Рекреаційну географію». З певною часткою достовірності до соціальної географії можна віднести «Географію науки і наукового обслуговування», «Географію культури», «Географію релігії». У цій класифікації до складу соціальної географії не включено населення. У «просторовій» групі наукових дисциплін соціальної географії О. І. Шаблій виділив глобалістику, країнознавство, регіоналістику і мікрогеографію населених пунктів [11, с. 34].

Майже аналогічної класифікації притримується О.Г. Топчів [11]. У структурі соціальної географії Б.Б. Родоман виділяє такі її галузі, як географія людських рис; етнічна географія; політична географія; географія розселення (охоплюючи географію населення і географію поселень); соціологічна географія або соціогеографія; географія культури; географія комунікацій (вивчаючи потоки речовини, енергії, інформації) [10].

Л.Т. Шевчук, виділяючи у складі соціальної географії такі її складові як географію населення, медичну географію, географію діяльності, сакральну географію, географію побуту і торгівлі, рекреаційну географію, географію способу життя, притримується дещо спрощеної класифікації складових соціальної географії [13].

Враховуючи сучасний рівень розвитку соціальної географії, в її структурі можна виділити наступні підсистеми /блоки/: географія населення, ментальна географія, соціальна географія життєдіяльності населення, географія сервісу або географія сфери послуг, галузеві і комплексні дисципліни та регіональну соціальну географію /табл. 1/.

Центральне місце в системі соціальної географії займає географія населення, яка представлена сукупністю дисциплін, досліджуючих населення, що постійно проживає у межах якоїсь конкретної території, і взаємодіє в системі людина-суспільство-природа-техносфера.

Таблиця 1

Структура системи наукових дисциплін соціальної географії

Підсистеми /блоки/ соціальної географії	Наукові дисципліни /напрями/
Географія населення	Демогеографія, географія людських рас, етногеографія, географія трудових ресурсів і ринку праці, геоурбаністика, демографічна глобалізація, міграції населення, демографічне географічне розселення
Ментальна географія	Географія культури (геокультура), сакральна географія, поведінкова географія, часова географія, географія сприйняття, регіональна свідомість.
Географія життєдіяльності населення	Географія людського розвитку, географія діяльності і зайнятості населення, географія способу життя і соціальних локалітетів життя людей, гармонізація життєдіяльності суспільства у природному середовищі, соціальна екологія, соціальна регіональна безпека.
Географія сервісу або географія сфери послуг	Географія освіти, географія торгівлі і громадського харчування, географія побуту, географія житлово-комунального господарства, географія охорони здоров'я, географія фітнесу і розваг, географія споживання і рекреаційна географія.
Галузеві дисципліни	Географія туризму, гендерна географія, політична географія, електронна географія, географія злочинності, географія зубожіння і бідності населення, географія комунікацій, географія рівня і якості життя населення, медична географія, географія спорту, комерційна географія, географія розвитку.
Комплексні дисципліни	Географія цивілізацій, соціальне геопросторовознавство, територіальна організація людського суспільства, геосоціомаркетинг, геосоціоменеджмент, соціальне районування.
Регіональна соціальна географія	Соціальна географія регіонів, соціальна географія міст, соціальна географія сіл /сільської місцевості/, географія глобальних соціальних проблем.

Важлива роль у системі соціальної географії належить ментальній географії. Як відомо, першочергово менталітет етносу формується залежно від природних і кліматичних факторів місцевості, на якій він розвивається, таких як клімат, ландшафт і т.д. Він являє собою установа індивіда або соціальної групи (наприклад етносу, професійного або соціального прошарку) до навколишнього світу, формує образ світосприйняття, духовної налаштованості¹. На відміну від ідеології, ментальністю зводяться не форми мислення або оціночні поняття, через які середовище впливає на особу (чи групу) і спо-

нує її до дії, а ставлення, відношення, що вона сприймає і спосіб поведінки, який від неї очікується. Ментальність — це призма, через яку людина дивиться на світ і себе в ньому. Тож можемо говорити про те, що вона притаманна кожній людині, незалежно від етнічної належності, соціального стану, статі, мови тощо. Звичайно ж, ментальність залежить від цих факторів, особливо від національності та зумовлених нею мови та культури, проте вони не заперечують її існування, а, навпаки, формують ментальність. І такі наукові дисципліни як географія культури, сакральна географія, поведінкова географія, часова географія, географія світосприйняття, регіональна свідомість відображають ментальність населення.

Об'єктом дослідження соціальної географії є вивчення взаємодії людина – життєве середовище. Життєдіяльність людини – це спосіб її існування, та нормальна буденна діяльність і відпочинок. Життєдіяльність протікає у постійному контакті із середовищем, яке являє собою сукупність об'єктів, явищ і факторів навколиш-

¹ Менталітет— (від лат. mental – розум, розумовий), те саме що Ментальність – система переконань, уявлень і поглядів індивідууму або суспільної групи, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь. Ключовими словами в визначенні менталітету є картина світу, набір духовних цінностей, не завжди усвідомлена система життєвих координат та підсвідомих стереотипів. Найчастіше слово вживається в контексті саме соціальної спільності (нація, народ, етнос).

ного середовища /природного і штучно створеного/, що безпосередньо взаємодіє з людиною. Комфортними називаються такі параметри навколишнього середовища, які дозволяють створити найкращі для людини умови життєдіяльності. В процесі своєї діяльності людина знаходиться у зв'язку з елементами навколишнього середовища, яке можна поділити на побутове та виробниче. У виробничому середовищі людина взаємодіє з машинами та іншими людьми, працюючи здобуває собі засоби існування. Побутове середовище – це середовище проживання людини, що містить сукупність житлових будівель, споруд спортивного і культурного призначення. Географія життєдіяльності людини включає такі дисципліни як географія людського розвитку, географія діяльності і зайнятості населення, географія способу життя і соціальних локалітетів життя людей, гармонізація життєдіяльності суспільства у природному середовищі, соціальна екологія, соціальна безпека.

До географії сервісу або географії сфери послуг відносяться географія освіти, торгівлі і громадського харчування, географія побуту і житлово-комунального господарства, охорони здоров'я, географія фітнесу і розваг, географія споживання і рекреаційна географія.

У структурі галузевих підсистем соціальної географії виділяють дисципліни, які займаються вивченням окремих галузей або видів діяльності /табл. 1/. До комплексних дисциплін відносяться географія цивілізацій, соціальне геопросторознавство, територіальна організація людського суспільства, геосоціомаркетинг, геосоціоменеджмент, соціальне районування.

У структурі соціальної географії можна виділити регіональну соціальну географію, яка досліджує просторові процеси і форми організації життя людей насамперед з погляду умов праці, побуту, відпочинку, розвитку особистості і відтворення життя людини /табл. 1/.

Важливою складовою соціальної географії є теорія соціальної географії, в рамках якої розробляються парадигми, теорії, закономірності, системи принципів, методологія і методи дослідження науки.

Функції соціальної географії. Функції кожної науки обумовлюють її виникнення та зв'язки з повсякденною практикою життя суспільства. Вони фіксують потреби суспільства в конкретній пізнавальній або творчій дії даної науки.

Виникнення соціальної географії зумовлено потребами функціонування і розвитку соціальної сфери життя суспільства і людини в територіальному вимірі. Своє призначення у суспільстві дисципліна реалізує через свої фун-

кції, а саме: пізнавальну (теоретичну) або теоретично-пізнавальну, прогностичну, інформаційну, соціального проектування і конструювання, управлінську.

Теоретично-пізнавальна функція направлена на вивчення і аналіз соціальної реальності. Це концентрація, пояснення, поповнювання і збагачення існуючого соціально-географічного знання, розроблення законів і категорій даної науки на основі дослідження соціальної дійсності в регіональному вимірі.

Прогностична функція полягає в соціальному прогнозуванні. На основі знання законів функціонування і розвитку тієї чи іншої реальності наука має можливість скласти короткотерміновий або довготерміновий прогноз зміни реальності. Опіраючись на загальні знання соціально-географічного розвитку, виявляючи ступінь дії позитивних і негативних факторів соціально-географічного об'єкта, соціальна географія може будувати перспективну лінію розвитку і давати ефективні рекомендації.

Інформаційна функція полягає в збиранні, систематизації та накопичуванні соціально-географічної інформації, одержуваної в результаті проведених досліджень. Соціологічна інформація - найоперативніший вид соціальної інформації. Вона накопичується в банках соціологічної інформації.

Функція соціального проектування і конструювання - це розробка конкретної моделі соціального процесу або соціальної системи (підсистеми) з параметрами і специфікою функціонування. Іншими словами, це бажання дати чіткий, кількісно і якісно витриманий соціальний прогноз.

Досвід майбутньостворення та конструювання в сучасній цивілізації показав, що здійснення актів переходу від теорії до практики, від минулого до майбутнього, під потенційного до актуального, від природного до штучного потребують діяльності особливого типу. Такою діяльністю і виявляється проектування та його головне концептуальне завдання — проект. І не випадково проектування зараз набуває інтегрального статусу і починає конкурувати з традиційними засобами пізнання та дії, посуваючи навіть теорію як головну форму організації наукового знання.

Не менш значну роль відіграє проектування в соціальній практиці, культурі. Проектування стає найважливішою характеристикою інженерної, соціологічної та художньої свідомості, основним змістом дизайну, організації матеріального середовища людини.

Актуалізація завдань проектування дійсно пов'язана зі станом сучасної цивілізації, яка ма-

ніфестує зростання соціальної небезпеки помилки і тому затверджує необхідність проектного випробування усього нового. Адже людство другого тисячоліття вперше, за висловом К.Поппера, зазнало абсолютної помилки, коли наймовірні матеріальні та людські ресурси були затрачені на утопічні програми, які принципово не є здійсненими. Стало ясно, що майбутнє є предметом не зазірання (як це стверджують прихильники утопічних програм та поетичних ілюзій), а побудування, бо воно не приходить (подібно до весни), а проектується. Отже, альтернативою утопіям, які стали справжнім лихом ХХ століття, виступає саме наукова сила проєктів як конструктивне надбання сучасної діяльності.

Якщо утопія є породженням вільної, необмеженої фантазії, то проектування спирається на експериментально вивірену уяву. Якщо утопія завжди з результатом стану, коли зі сферою уявного поводяться як з галуззю реального, то проєкт, навпаки, зорієнтований на здобуття реальності як предмету творіння і конструювання.

Отже, сучасна теорія як форма організації наукового знання починає все більш органічно поєднуватись з проєктом, а проєкт забезпечувати методологію практичної діяльності. У цьому зв'язку методологічні функції проєкту виявляються ширшими, ніж конструктивне завдання теорії чи теоретичні підвалини практики. Адже проєкт будується за алгоритмами практики, а функціонує у вигляді теоретичної побудови.

Треба зважати на те, що розвиток сучасної цивілізації показав неможливість автоматичного поєднання теорії та практики. Для цього стала потрібною особлива проміжна діяльність та її соціотехнічне забезпечення. Такою особливою діяльністю і виступають зараз проєктно-конструкторські роботи. Більш того, пов'язані з цими розробками відповідні проєктні установи, соціальні інституції науки та виробництва за своїми масштабом, кількістю працівників та фінансовими ресурсами значно перевищують наукові інститути академічного профілю. Це й дало підставу деяким методологам стверджувати, що наука перетворюється в різновид проектування. При всьому перебільшенні, що притаманне подібним твердженням, вони, проте, не є безпідставними. Проєкт поряд з теорією стає найважливішою формою організації наукового знання та його зв'язку з практикою. Якщо наукова теорія є універсальною формою теоретичного освоєння світу, то проєкт с універсальною формою його конструювання.

Водночас комп'ютеризація виробництва та формування глобального моделювання, виникнення холістичної технології, що визнача-

ється рухом від цілого до деталей (типу друкованих схем в електроніці) та дизайну, проектування АСУ та містобудування, актуалізація системного планування, теорій організаційного управління та менеджменту, розповсюдження комплексного підходу та методів оптимізації сприяли виділенню проектування з загального фону цілепокладання та майбутньотворення у спеціалізовану, відносно автономну діяльність інтегративного значення. Проектування стало свого роду архітектурою технічного універсуму сучасної цивілізації, хоч і розповсюджується далеко за межі техносфери.

У широкому розумінні проєкт окреслює теоретичні обрії функціонування самого «третього світу», тобто духовно-практичного середовища людини, що включає в себе техніку, культуру і об'єктивоване знання. Цей світ завжди існував з виникненням людини, але зараз він набуває проєктної форми сконструйованого буття, яке починає претендувати на чільне місце в людському космосі. Інакше кажучи, проєктне буття стає агресивним відносно природного світу, про що, зокрема, свідчить екологічна криза сучасності.

Слід зазначити, що соціальне конструювання - поняття більш широке, ніж проектування, воно не носить конкретного характеру, являє собою загальну, інтелектуальну побудову нового соціального об'єкту безвідносно до конкретно заданих параметрів, нормативів. Мова йде лише про образ майбутнього об'єкту, його моделі.

Управлінська функція безпосередньо пов'язана з управлінською діяльністю. Наукові результати соціальної географії - рекомендації, пропозиції, методики, моделі, теорії - є вихідним матеріалом розробки й прийняття управлінського рішення.

Соціальна географія в системі наук. Положення соціальної географії в системі наук визначається тією роллю, яку вона виконує в житті суспільства. Соціальна географія в системі наук, вивчаючих соціально - територіальні відмінності, займає вузлове положення, тому що тільки вона здатна взяти на себе географічний аналіз соціального розвитку. Вона тісно пов'язана з різними регіональними науками, а також з природничо-географічними. У своїх дослідженнях соціальна географія взаємодіє не тільки з економічною географією, але й з іншими регіональними суспільними науками (регіональною економікою, регіональною соціологією та ін.).

Особливо тісно пов'язана соціальна географія з географією населення. В останні роки комплексно стали вивчатися населенні пункти, проблеми міграції і відтворення населення, ро-

бочої сили, сформувалась географія сфери обслуговування. Географічне вивчення населення ставало все більш широким, охоплюючим і "чисто" соціальні питання. В процесі поглибленої проробки географічних проблем населення, ефективніше стали використовуватися методичні прийоми демографії і соціології, були виявлені нові взаємозв'язки економічних і соціальних явищ в їх просторовому виразі. Була усвідомлена особлива значимість і зростаюча роль соціальних факторів у розвитку виробництва - те, що людський фактор у все більшій мірі визначає ефективність народногосподарського комплексу. Соціальна географія пов'язана також з іншими «гілками» економічної і соціальної географії, вивчаючими територіальні соціально-економічні системи (географією господарства, сфери обслуговування, геодемографією і географією розселення, рекреаційною і медичинською географією).

Поле діяльності СГ - дослідження географічних відмінностей в умовах, рівні й характері життя населення, у центрі її уваги – людина, умови її праці, побуту, відпочинку, розвитку особистості й відтворення життя. Тому соціальна географія орієнтована на тісний зв'язок із соціологією, причому в набагато більшому ступені, ніж економічна географія. Географи користуються соціологічними методами, опираючись на соціологічні концепції, соціологічний аналіз розвитку сіл, міст, районів, різних груп населення. У зв'язку із цим дуже перспективно використання в соціально-географічних дослідженнях *опитувань суспільної думки*. Справа в тому, що різні групи людей можуть мати різне відношення до подій і фактів соціальної дійсності, що відображається в специфічному стані масової свідомості - у суспільній думці. Виявлення його необхідно для одержання можливо більш повної, точної, правдивої інформації про реальне положення справ у будь-якій сфері. Таку інформацію зобов'язана дати насамперед соціологія, рекомендації якої можуть пророчити, що треба робити, хто і як повинен це робити, і розрахувати ймовірні наслідки прийнятих рішень. У той же час соціальна географія повинна показати, де ці рішення повинні здійснюватися і як, чому вони будуть працювати в тому або іншому природному і соціально-культурному середовищі.

Важливе значення мають взаємовідносини з регіональною соціологією, а через неї і з регіональною економікою, демографією, екологією. Регіональна соціологія покликана вивчати соціальні процеси в їх територіальній локалізації. Це завдання стоїть і перед соціальною географією. Але соціальна географія має значні переваги

у вирішенні даної проблеми. Для неї територіальний підхід, вирішення регіональних питань - не другорядна задача, а головна. У цьому відношенні накопичений значний досвід, розроблені теорія і методика досліджень.

В процесі свого розвитку соціальна географія має тісні зв'язки з фізичною географією, від якої вона отримує фактичні дані про природоресурсний потенціал території, особливості територіальної організації природного середовища, природогеографічний поділ території тощо.

Традиційними є зв'язки соціальної географії зі статистикою – наукою, що досліджує кількісні методи і прийоми, вивчення масових явищ і процесів у суспільстві і природі. Кількісні методи дослідження в СГ можуть бути статистичними. За їх допомогою виявляються також емпіричні залежності, тобто тісні зв'язки явищ через показники статистичної кореляції, статистично закономірні показники шляхом обчислення так зв. рівнянь регресії, в яких між значеннями аргументу і результативним показником встановлюються функціональні залежності та ін.

Соціальна географія пов'язана з соціально-математичними науками. Цей зв'язок проявляється перш за все при виявленні кількісних закономірностей, при обробці соціологічної інформації, моделюванні соціально - географічних явищ. Вона також пов'язана з інформаційно-комп'ютерними технологіями, які сприяють виявленню кількісних і якісних закономірностей в соціально-географічних дослідженнях.

Завдання і напрямки досліджень соціальної географії. Цілі і завдання соціальної географії, відбиваючи потреби суспільства і необхідність реалізації соціальної політики держави, можуть бути різного масштабу і значущості. Цілі повинні бути направлені на досягнення оптимальної сукупності усіх соціальних процесів у їх територіальному вимірі, на підвищення соціальної ефективності функціонування господарського комплексу країни та її регіонів. Першочерговими завданнями соціальної географії є:

1. Аналіз умов, причин і факторів, які викликають порайонні відмінності соціальних явищ і процесів, визначення характеру і ступеня їх впливу, встановлення ієрархії факторів за напрямом і силою впливу.

2. Дослідження різних структур (освітньої, професійно-кваліфікаційної, сімейної та ін.) соціальних спільностей районів різного таксономічного рангу. Особливу увагу при цьому доцільно звернути на мікрорайонний аналіз, поскільки він дозволяє виявити безпосередні взаємозв'язки між економічними, природними,

демографічними і соціальними складовими суспільно-територіальних утворень.

3. Визначення рівнів соціального розвитку районів (і окремо міських поселень різного функціонального типу). З виконанням цієї задачі пов'язана й інша - районування території країни як за окремими соціальними показниками, так і за їх сукупністю.

4. Аналіз географічних проблем образу життя населення соціально - територіальних спільностей, при вивченні яких уявляється важливим, напр., виявити типові і своєрідні риси в різних районах.

5. Розробка теоретичних і методичних питань соціально-географічного прогнозування, регіональної соціальної політики, стратегії соціального розвитку регіонів.

6. Дослідження соціальних проблем у регіональному форматі. Пояснення причин територіальної диференціації середовища життя соціумів - перша і необхідна умова при оцінці можливостей, масштабів нового інвестування, територіальної приуроченості соціальних програм, розмірів субвенцій в стагнуючі регіони і взагалі інформаційного забезпечення процесу відтворення середовища життєдіяльності і процесу управління життям суспільства в широкому смислі.

7. Інформування суспільства про стан соціального розвитку в регіональному вимірі, про те, що, де і коли проходить. Потрібен особливий моніторинг, соціально-географічний, інакше кажучи, контроль за соціально-економічними параметрами середовища в територіальному аспекті. Участь в обґрунтуванні організації і програми контролінгу соціального розвитку в просторовому контексті повинна взяти і соціальна географія.

Головними завданнями соціальної географії є визначення рівнів соціального розвитку населення мікро-, мезо- і макрорайонів, розробка питань соціально - географічного районування території країни. Важливе місце повинно бути відведено виявленню масштабів і глибини соціально-регіональних особливостей і відмінностей, розуміння механізму їх утворення і пошуку ефективних шляхів ліквідації соціальної нерівності. Саме в рамках соціальної географії можна визначити раціональні форми взаємозв'язку між соціальною і територіальною сторонами організації суспільного життя.

Розробка наукових основ просторової організації суспільства, його удосконалення, вивчення територіальних соціальних систем виступають як пріоритетні завдання соціогеографії. Їх основним замовником виступає суспільна практика, перш за все органи управління, місто-

будівництво, геопланіровка.

Основною науково-практичною метою досліджень в області СГ є досягнення *найбільш сприятливої для людей територіальної організації соціального життя*, підвищення соціальної ефективності роботи господарства країни в цілому і окремих її частин.

Розвиток СГ в останні десятиліття тісно пов'язаний із процесом соціологізації всієї системи географічних наук, тобто з посиленням уваги до людини, умов її життя. Пояснюється це насамперед тим, що в державі існують значні розходження між окремими її частинами, які виникають з розмаїтості соціального життя, неоднакової насиченості об'єктами соціальної інфраструктури - установами освіти, культури, охорони здоров'я, підприємствами сфери обслуговування й т.п. Істотним імпульсом стала й зміна соціально-демографічної обстановки, недостача, або, навпаки, надлишок трудових ресурсів у багатьох районах.

Насущні потреби соціально-економічного прогресу додали надзвичайну актуальність *географії сільської місцевості* — напрямку соціально- і економіко-географічних досліджень, що займається комплексним вивченням сільської місцевості, районуванням, типологією сільських районів і т.д. Нові завдання СГ виникають через зростання в останні роки територіальних соціально-економічних розходжень як між регіонами, так і між окремими міськими поселеннями і внутріміських районах. Із цієї причини вчені ввели в науковий оборот такі поняття, як *територіальна соціальна напруженість* (ТСН) і регіональні соціальні протиріччя, аналіз яких має й теоретичну і практичну цінність. ТСН визначаються як недоброзичливі відносини (різного ступеня гостроти) між представниками різних територіальних спільнот або між різними групами однієї територіальної спільності.

Один із проявів ТСН - міжнаціональні і міжцивілізаційні конфлікти, які стимулюються диспропорціями (іноді дуже глибокими) в умовах соціально-економічного життя (часто при загальному низькому життєвому рівні), історичними й іншими причинами.

Важливим напрямком соціально-географічних досліджень стало вивчення проблем регіональної безпеки й територіальної справедливості, подолання територіальної нерівності. *Регіональна соціальна безпека* розглядається вченими як такий стан регіону, при якому відсутня загроза нормальному життю населення. Частковими випадками соціальної безпеки виступають такі її види, як кримінальна, демографічна, міграційна, етнічна, культурна. Соціальна безпека тісно пов'язана з екологічною й

політичною безпекою регіону.

Наявність загроз у соціальній сфері спричиняє виникнення соціальних катаклізмів, призводить до депопуляції, соціальної поляризації суспільства та підриває основи державності. Особливою гостроти позначені проблеми набувають у державах із перехідною економікою, оскільки трансформація економічних відносин у них найчастіше відбувається без урахування необхідності регулювання соціальних процесів. Відсутність ґрунтовної соціальної політики може призвести до виникнення таких загроз економічній безпеці держави у цілому: зубожіння широких прошарків населення, зниження реальної заробітної платні, посилення диференціації у доходах населення, його соціальна незахищеність тощо.

Акумуляція ресурсів держави з метою зміцнення соціальної безпеки, посилення соціальних гарантій, захист прав людини та громадянина - запорука розвитку економічного потенціалу держави та стабільності її національної безпеки.

Далеко не простою постає актуальна проблема *територіальної нерівності*. Важливо при цьому зрозуміти, що соціально-економічні нерівності, у тому числі й нерівності територіальні, об'єктивні. Вони були, є й збережуться в майбутньому, і ніяка соціально-економічна регіональна політика не в змозі їх перебороти, тому що в їхній основі лежать об'єктивно існуючі, різні передумови регіонального розвитку. Немає районів з рівними передумовами. Завдання ефективної регіональної політики полягають в максимальному врахуванні об'єктивних передумов і, наскільки можливо, подоланні гіпертрофованих нерівностей.

Для сучасної України життєво важливим є розробка й реалізація *регіональної стратегії розвитку*, головними цілями якої повинні бути: благополуччя громадян (у широкому змісті слова, а не тільки економічному); територіальна справедливість (рівність громадян поза залежністю від місць проживання); територіальна цілісність держави. Багато регіональних розходжень соціального характеру вимагають тривалого періоду для їхнього усунення або хоча б згладжування. У той же час існують і такі розходження, які необхідно підтримувати й розвивати: наприклад, національні традиції, особливості культурної спадщини, трудових навичок населення.

Ученими виділяється й такий важливий напрямок соціально-географічних досліджень, як географія соціальних проблем-злочинності, алкоголізму й наркоманії, які, як відомо, стали досить гострими в житті сучасного українського

суспільства.

Один з головних напрямків комплексного дослідження регіональних систем і одночасно метод пізнання територіальних особливостей соціального розвитку суспільства — соціальне районування, що має важливе практичне значення для регіональної політики й регіонального планування. Серед ключових питань цього виду районування потрібно назвати визначення рівня соціального розвитку регіонів, що характеризується сукупністю показників. Так, для країни в цілому або її економічного району такими показниками можуть бути показники, що відображають: 1) соціальну структуру населення; 2) рівень освіти; 3) інтенсивність використання інформації; 4) розвиток науки й науково-технічного прогресу; 5) поширення мови національних меншин.

В останні роки особливо актуальними, практично важливими стали проблеми умов, рівня, образу і якості життя, а також якості населення. Визначення цих понять, пошук критеріїв і показників їх оцінки виявилися в центрі уваги багатьох закордонних і вітчизняних учених. Єдиної, науково розробленої точки зору на їхню сутність і співвідношення усе ще немає. Використання (і трактування) кожного з наведених вище понять істотно залежить від вихідної позиції й конкретного завдання дослідження.

Умови життя — досить широке поняття, яке являє собою сукупність матеріальних, природних, духовних і соціальних передумов, націлених на формування гармонійно розвинутої особистості.

У тісному зв'язку з умовами життя перебуває *рівень життя*, якому відповідає порівняно вузьке й певне коло кількісних показників, що характеризують матеріальний добробут: величину доходів, якість харчування, житлові умови та інше. Під рівнем життя розуміються доходно-майнові можливості населення, які забезпечують задоволення його матеріальних і духовних потреб при обмеженнях, що задаються вартістю життя. У вузькому розумінні рівень життя - це відношення рівня доходів населення й вартості життя, що відображає ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб, умови праці й побуту, відпочинок населення, а також зайнятість суспільно-корисною працею, співвідношення робочого й вільного часу, стан середовища проживання людини.

Спосіб життя — поняття ще більш складне й багатогранне в порівнянні з категоріями «умови життя» і «рівень життя». У найбільш загальному виді це поняття визначається як спосіб життєдіяльності людей у єдності об'

ективної (конкретні види спільної діяльності, соціальні зв'язки, що впливають на структуру поведінки й спілкування) і суб'єктивної (інтереси й мотиви діяльності, цілі спілкування, ціннісні орієнтації) сторони життєдіяльності. Спосіб життя відображає сукупність типів життєдіяльності індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому - життєдіяльності, узятої в єдності з її умовами. Він включає наступні сфери діяльності населення: 1) праця; 2) споживання благ і послуг; 3) родина, побут і відпочинок; 4) охорона природи і здоров'я людей; 5) освіта й культура; 6) наука й мистецтво; 7) суспільно-політична діяльність; 8) рівень інфокомунікацій.

Поняття *якості життя* визначає ступінь задоволеності населення своїм життям з погляду різних потреб та інтересів. Це поняття охоплює всі сфери суспільства, оскільки всі вони включають у собі життя людей. Це характеристики й індикатори рівня життя як економічної категорії - умови праці й відпочинку, житлові умови, соціальна забезпеченість і гарантії, охорона правопорядку й дотримання прав особистості, природно-кліматичні умови, показники збереження навколишнього середовища, наявність вільного часу й можливості добре його використовувати, нарешті, суб'єктивне відчуття спокою, комфортності й стабільності. Оцінка якості життя розглядається у двох аспектах: 1) ступінь задоволення науково обґрунтованих потреб і інтересів (об'єктивна); 2) задоволеність якістю життя самих людей (суб'єктивна).

Загалом універсальну класифікацію факторів формування якості життя населення розробити досить важко, оскільки ця категорія є складною і багатогранною та має властивість змінюватися з часом, оскільки змінюються матеріальні та духовні потреби населення регіону. Отже, розробка більш обґрунтованої класифікації зазначених факторів має орієнтуватися на вирішальний чинник, представлений потребами населення, які мають чітко виражений регіональний характер, що зумовлюється етнічним складом населення, соціально-економічним розвитком регіону, рівнем доходів, вартістю життя в регіоні тощо. Саме можливість задовольнити зазначені потреби і впливає на самооцінки населення щодо задоволеності життям у межах певної території та в Україні загалом [14].

Виходячи з викладеного, фактори формування якості життя населення регіону доцільно поділяти за:

- змістом (економічні, соціально-демографічні, медичні, природно-географічні, екологічні, релігійні, нормативно-правові, інформаційні);

- оцінками якості життя (об'єктивні, су-

б'єктивні);

- характером впливу (позитивні, негативні);

- структурою якості життя (характеристики «якості» власне населення та процесу його функціонування, а також якості середовища його проживання, дозвілля і відпочинку);

- напрямом впливу (зовнішні, внутрішні);

- часом дії (постійні, тимчасові).

Визнаючи безсумнівну значимість вивчення якості, рівня, способу життя, в останні роки деякі вітчизняні вчені віддають пріоритет аналізу *якості населення*, його відповідності сучасним вимогам і всебічному вдосконалюванню. Адже саме людина є безпосереднім суб'єктом всіх сфер життя, і якість населення, розкриваючи (або оцінюючи) внутрішні можливості, дозволяє глибше зрозуміти, що стоїть за словом «люди».

Поняття *якість населення* можна трактувати в такий спосіб: це одночасно мета, результат і ресурс, і рушійна сила стабільного суспільного розвитку. Воно невіддільно від життєдіяльності людей, що проживають на певній території, від середовища їхнього перебування. Якість населення - системне утворення, що виражається через певний набір якісних характеристик: здоров'я (фізичне, психічне, соціальне), освіта, професійно-кваліфікаційна структура, морально-культурний рівень. Зазначені характеристики, розглянуті в їхньому взаємозв'язку, взаємозумовленості, збалансованості, представляються як деякий визначальний мінімум, що допускає подальше розширення.

Ресурсні обмеження та перехід до нового інтелектуально-інформатизаційного етапу суспільного розвитку з домінуванням нових сучасних технологій об'єктивно зумовлює пріоритетне значення *людського капіталу* як основного каталізатора соціально-економічних процесів, що забезпечує високі темпи економічного зростання та соціальний прогрес. За низкою оцінок, приблизно 2/3 національного багатства пересічної країни становить людський капітал.

Загально визнано, що людський капітал є сукупністю природних здібностей, знань, практичних навичок, життєвого досвіду, а також потенціалу здоров'я та мотивації до продуктивної трудової діяльності, яким володіє робоча сила, активно використовуючи його з метою одержання певної винагороди за результати своєї праці. Проте власне сукупність цих сформованих якісних ознак, що розглядається без урахування наявних та потенційних можливостей їх реалізації, відображає не стільки іманентні людському капіталу властивості, скільки загальні ознаки людського потенціалу.

В умовах глобалізації наявність потужного людського капіталу є домінуючим чинником розвитку національних економік та їх конкурентною перевагою в єдиному економічному просторі: його висока рентабельність, інноваційна спроможність і здатність забезпечувати довготривалий економічний ефект надають економічному розвитку нові імпульси. У глобальному економічному просторі людський капітал являє собою форму капіталізації знань, навичок, інтелектуальних та фізичних здібностей у багаторівневій системі взаємовідносин між взаємодіючими суб'єктами суспільства (індивідами, роботодавцями, державою), яка реалізується через залучення до сфери зайнятості та накопичується за умови якісного оновлення і вдосконалення фізичного та організаційного капіталу, активного використання досягнень науково-технічного прогресу, інформаційних технологій та інтелектуальних інновацій [14].

В системі ООН і Всесвітнього банку застосовується *індекс людського розвитку*, що включає наступні основні складові: середню очікувану тривалість життя; рівень життя, вимірюваний реальним валовим внутрішнім продуктом на душу населення з поправкою на вартість життя; освіченість, обумовлену грамотністю дорослого населення й середньою кількістю ро-

ків навчання. Індекс людського розвитку (ІЛР) розглядається як альтернатива середньодушовому валовому продукту при оцінці соціально-економічного розвитку країн і регіонів, і в той же час він виступає як своєрідна міра пройденого тією або іншою країною (регіоном) шляху соціально-економічного розвитку. Не будучи ідеальним показником, ІЛР проте дозволяє проводити наочні порівняння досягнень різних країн, визначити пріоритети для державної політики.

У соціально-географічних дослідженнях важливого значення набувають категорії «бідності» і «зубожіння», які також повинні використовуватися в комплексній характеристиці якості життя й рівня соціально-економічного розвитку кожної країни, у порівняльно-географічному аналізі груп країн.

Необхідно актуалізувати на соціально-географічні дослідження конкретних актуальних проблем сучасної України, зокрема на проблеми географії бідності й зубожіння (цін і доходів) і географії безробіття (з виявленням територіальної диференціації соціально-економічного розвитку країни). Такі дослідження є основою для розробки ефективної регіональної політики, настільки необхідної в державі.

Список використаних джерел:

1. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії. – К.: Знання, 2000. – 204 с.
2. Мукутанов Н.К. Методологические проблемы теоретизации географии. – Алма-Ата, 1979.
3. Грин М.Ф. Социальная география // Проблемы экономической географии и урбанизации. - Москва, 1973, с. 22-26.
4. Гофман В. М. Роль идей Н.Н. Баранского в становлении советской общественной географии // Ученые зап. Тартуского ун-та, 1981, вып. 578, с. 6-24.
5. Ныммик С.Я. Соотношение экономической, социальной и социально-экономической географии // Изучение проблем социально-экономической и социальной географии. - Тарту, 1979, с. 3-13.
6. Ныммик С. Социогеография в системе общественно-географических наук// Прикладные социально-географические исследования. - Тарту, 1984, с. 12.
7. Райтвийр Т. Социогеография и региональная социология - два названия одной науки // Прикладные социально-географические исследования. - Тарту, 1984, с. 15-19.
8. Энциклопедический социологический словарь. - М, 1995.
9. Шарыгин М.Д. Основные проблемы экономической и социальной географии. – Пермь, 1977.
10. Родоман Б.Б. Введение в социальную географию: Курс лекций. – М., 1993.
11. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001.
12. Топчієв. О.Г. Основи суспільної географії. – Одеса, 2001.
13. Шевчук Л.Т. Соціальна географія. – К.: Знання, 2007.
14. Соціальний капітал України: теоретико-методологічні основи формування. – К.: РВПС НАН України, 2010. – 210с.

ГЕОПЛАНУВАННЯ ЯК НАПРЯМ ПРЕДМЕТНОЇ ТА МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Обговорюється геопланування як новий напрям сучасної географії, що об'єднує розроблення генеральних планів міст, районні планування, територіальне планування, ландшафтне планування, планування територій регіонів і країн. Показаний вплив геопланування на трансформацію предметних представлень географії та її методології. Представлені загальна методологічна та методична схеми геопланувальних розробок.

Ключові слова: геопланування, генеральні плани міст, територіальне планування, ландшафтне планування, планування територій регіонів і міст

Александр Топчиев, Антонина Шашеро. ГЕОПЛАНИРОВАНИЕ КАК НАПРАВЛЕНИЕ ПРЕДМЕТНОЙ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ ГЕОГРАФИИ. Обсуждается геопланирование как новое направление современной географии, которое объединяет разработку генеральных планов городов, районную планировку, территориальное планирование, ландшафтное планирование, планирование территорий регионов и стран. Показано влияние геопланирования на трансформацию предметных представлений географии и географической методологии. Также представлены общая методологическая и методическая схемы геопланировочных разработок.

Ключевые слова: геопланирование, генеральные планы городов, районная планировка, территориальное планирование, ландшафтное планирование, планирование территорий регионов и городов.

Alexander Topchiev, Antonina Shashero. GEOPANNING AS SUBJECT LINE AND METHODOLOGICAL TRANSFORMATION OF MODERN GEOGRAPHY. Geoplanning discussed as a new trend of modern geography, which combines the development of master plans for towns, regional planning, territorial planning, landscape planning, planning territories of regions and cities. Geoplanning shows the effect on the transformation of subject representations of geography and geographic methodology. Also presents the overall and methodological schemes geoplanning development.

Key words: geoplanning, master plans of cities, regional planning, territorial planning, landscape planning, planning territories of regions and cities.

Планування території пронизує всю тривалу історію географії, починаючи від розселення населення у сивій давнині, вибору ділянок для перших видів господарської діяльності, розміщення виробничих об'єктів у часи індустріалізації і завершуючи суцільним плануванням територій регіонів і країн у наш час. Планування територій пройшло через численні **трансформації предметної області** географічної науки, поступальний розвиток її методологічних представлень та прикладних досліджень. Предметна область географії еволюціонувала від *землеопису* – відкриття нових земель, картографування та «інвентаризації» земної поверхні, до *землезнавства*, започаткованого К. Рітгером, яке мало на меті пізнання будови та функціонування земної оболонки (вже не поверхні!) як складного багатоконпонентного утворення. З часів так званої нової географії (кінець XIX ст.) земну оболонку як об'єкт географічних досліджень вже називали *географічною оболонкою*, а дещо пізніше – *ландшафтною оболонкою*. Змістовна різниця цих двох понять полягає, зокрема, в тому, що географічну оболонку окремі географи розглядали як суто природний феномен, а ландшафтна оболонка охоплювала і природні, і соціально – економічні компоненти земної поверхні.

З кінця XIX ст. на передній план географічних досліджень виходять проблеми планування територій: спочатку у вигляді розроблення планів територіального впорядкування міст

та міських агломерацій (*генеральні плани міст*), а пізніше – у проектних розробках *схем районних планувань (районних планіровок²)*, які були поширені у радянському містобудуванні і які складалися для густозаселених приміських зон, промислових районів, курортних зон, а з часом – і для окремих сільськогосподарських районів. У 1960 – 1970-х роках у радянській географії сформувався новий напрям прикладної географії – *конструктивна географія*, який за своїм змістом повною мірою відповідає плануванню територій. У 1990-х роках у країнах ЄС розпочалися масштабні (за охоптом) роботи з *планування територій регіонів*. Зауважимо, що в Україні за урядовою постановою (1997 р.) розроблена генеральна схема планування території України (2000 - 2001 рр.), яка нині деталізується у схемах планування територій окремих регіонів країни [4, 9].

Як бачимо, загальний напрям трансформації предметних представлень географії спрощено виглядає так: *землеопис* – *землезнавство* – *конструктивна географія* – *планування територій*. Протягом останнього століття планування територій пройшло декілька стадій свого становлення й розвитку і спричинило формування різних напрямків планувальних розробок. Є необхідність розглядати планування терито-

² На жаль, ще нема українського терміну, еквівалентного російській «планіровці», яку нині перекладають як «планування», що не передає її реальний зміст.

рій як цілісний та інтегрований науковий напрям географічних досліджень, що охоплює певні різновиди планувальних робіт за їх змістом та масштабом. Вже відома пропозиція щодо термінування такого напрямку – *геопланування* [8,10, 12,13].

Значний вплив планування територій мало на розвиток *методології географії*. Методологічним стрижнем сучасної географічної науки є *взаємодія суспільства з природним середовищем*. Це актуальна і складна загальнонаукова і міждисциплінарна проблема, яка має багато різних аспектів – філософських, природознавчих, соціальних, економічних, екологічних, управлінських. Прерогативою географії було і залишається дослідження геопросторової взаємодії суспільства з природою, пошук найбільш раціональних територіальних відповідностей між природним середовищем, населенням та його господарською діяльністю. Цільовою настановою планування території є геопросторове впорядкування природного середовища, розселення населення та розміщення головних видів господарської діяльності, що повною мірою узгоджується з проблемою взаємодії суспільства з природою. Геопланувальні розробки націлені на пошук та обґрунтування екологічно безпечних та соціально – економічно ефективних територіальних поєднань природи – населення – господарства на кожній ділянці, у кожному регіоні, у країні в цілому.

Такі методологічні орієнтири географічних досліджень проблем взаємодії суспільства з природою відомі давно. Новизна сучасних підходів полягає в тому, що планувальне впорядкування природного середовища, наприклад, вже не обмежується традиційними питаннями охорони природи, а позначає якісно новий напрям географічних досліджень – *формування природних каркасів екологічної безпеки території*, які нині називають *екологічними мережами (екомережами)* [11,12,14]. По-новому в геоплануванні ставляться проблеми впорядкування розселення та основних видів господарської діяльності населення. Показово, що концепція планування територій конкретизує методологічні орієнтири географічних досліджень взаємодії суспільства з природою і доводить їх до рівня нових завдань конструктивної географії [7, 10, 11, 12, 14]:

= геопросторовий аналіз природного середовища та його оцінка для розселення населення;

= аналіз просторової неоднорідності природно – ресурсного потенціалу території та її господарська оцінка для різних видів господарської діяльності;

= дослідження розселення населення та антропогенного впливу на природне середовище;

= аналіз розміщення виробництва та оцінка рівнів техногенних навантажень на територію, геопросторовий розподіл таких навантажень;

= розселення населення як чинник просторової організації господарської діяльності;

= аналіз територіальної організації господарства за його впливом на розселення населення та соціально – екологічну якість довкілля;

= геопросторовий аналіз антропогенно-техногенного впливу на природне середовище; розроблення каркасів (картосхем) антропогенно-техногенних навантажень території;

= розроблення природних каркасів екологічної безпеки територій (екомереж) з метою охорони природи та екологічного оздоровлення довкілля.

Перелік таких завдань сучасної прикладної географії можна продовжити і деталізувати. Головна думка: планування територій як новий напрям предметної області географії дає можливість систематизувати таку проблематику і актуалізувати її методологічну та методичну розробку.

У складі конструктивної географії сформувався новий напрямок, який ми називаємо *геоплануванням* і до складу якого включаємо розроблення генеральних планів міст, районне планування (районні планировки) [5], територіальне планування [6], ландшафтне планування [2], регіональне планування [1, 3], планування територій країн та регіонів [4]. До таких розробок змістовно близьке складання генеральних планів міст, де планування території поєднано з певними містобудівельними концепціями та відповідними нормативами. Всі зазначені різновиди геопланування зберігають свою певну методичну різноманітність. Разом з тим вони спираються на близькі, іноді дуже подібні методологічні принципи і засади, що дає змогу розробити єдину методологічну схему геопланування (планування територій, ландшафтного планування, територіального планування), яка пропонується для обговорення.

На рисунку 1 представлена понятійно-концептуальна схема геопланування, на якій базове поняття «геопланування» співставлене з різними масштабами геопланувальних розробок та з плануванням території регіону за головними макрокомпонентами ландшафтно-оболонки – природне середовище, населення, господарство. Показані також концептуальні напрямки планування території за головними складовими ландшафтно-оболонки:

= геопланування природного середовища за найбільш загальним підходом має на меті створення природного каркасу екологічної безпеки території; за існуючими напрямками планувальних розробок це ландшафтне планування;
= планування розселення може бути названо *екістичним плануванням*, що має на меті

геопросторове впорядкування розселення населення;

= впорядкування господарської діяльності у контексті геопланувальних розробок – це *геопросторове розміщення господарства* (господарське геопланування).

Рис. 1. Понятійно-концептуальна схема геопланування

Поряд із зазначеними покомпонентними геопланувальними розробками планування території регіону має на меті їх співставний аналіз та розроблення інтегральних геопланувальних картосхем. Такими є каркас антропогенно – техногенних навантажень території регіону (4), та карта (тематична серія карт) які обґрунтовують заключні геопланувальні рішення (5) методом поєданого аналізу каркасів природної безпеки (1) та антропогенно – техногенних навантажень (4). Змістовна характеристика цих напрямків геопланувальних розробок показана далі. У попередньому огляді показано вплив концепції планування територій (за сучасною термінологією – *геопланування*) на трансформації предметної області географії, її теорії та

методології. Прийшов час щодо вивчення *методичного потенціалу геопланування*: сучасні зрушення в теорії та методології географічної науки об'єктивно продовжують відповідний розвиток її методологічного арсеналу.

Цільова настанова геопланування – перехід від моделей (карт) сучасного використання територій регіонів країни до проектних схем (карт) територіальної організації регіонів (країн). Робоча гіпотеза цих робіт така. Найвне використання територій формувалося у процесах їх зростаючого господарського освоєння, без належного планування, доволі невпорядковано, часом хаотично. В умовах інтенсифікації природокористування у кожному регіоні зростає дефіцит територій для головних видів господар-

ської діяльності, множаться конфліктні ситуації між різними видами природокористування, різко знижується економічна ефективність природокористування і господарської діяльності в цілому, зростають соціально-екологічні та природоохоронні проблеми. Саме такі проблеми покликали до життя наприкінці ХХ ст. – необхідність планування територій і активізували відповідні наукові географічні розробки.

Методологічна схема геопланування (рис.2) складена чотирма блоками. Додатковою пунктирною обвідкою на схемі виділені напрямки досліджень, які на даний час не мають методологічного та методичного обґрунтування і потребують відповідних розробок. Цільова настанова *першого блоку* – складання карти чи тематичної серії карт, що відображують сучасне використання території регіону. У “чистому вигляді” таких карт на даний час не існує. Для їх розроблення необхідно проаналізувати наявне природокористування в регіоні, систематизувати його на головні різновиди, встановити змістовні і технічні особливості їх картографування. Для головних різновидів природокористування і відповідних варіантів господарського використання територій необхідно визначити наявні протиріччя і конфліктні ситуації: дефіцит земель для основних видів економічної діяльності, випадки територіальної сумісності-несумісності відповідних різновидів природокористування та ін. Проблемні і конфліктні ситуації щодо територіального розподілу видів природокористування та господарської діяльності необхідно показати на картах. Цей напрям тематичного картографування як такий в цілому ще не розроблений.

Геопланування регіону потребує глибокого розуміння його ролі і місця у господарському комплексі країни, особливостей структури його економіки, спеціалізації, пріоритетних проблем соціального та економічного розвитку. Для головних видів господарської діяльності будуть потрібні окремі карти їхньої територіальної організації з урахуванням напрямків і масштабів перспективного розвитку. Планування території повинно враховувати переваги пріоритетних виробництв, галузей і видів економічної діяльності. Впорядкування території планувальними методами повинно враховувати особливості територіальної організації населення та господарства регіону.

Для регіонів з великими містами та міськими агломераціями, скажімо, необхідно уважно розглядати планувальні проблеми їх передмість та приміських зон. Для приморських регіонів відповідно до приморсько-фасадного типу територіальної організації населення і господар-

ства необхідно враховувати соціально-економічну ешелонованість відносно берегової лінії і території, і акваторії.

Другий блок загальної методологічної схеми геопланування має на меті обґрунтування природокористування та відповідних видів використання територій регіону на близьку перспективу. У складі цього блоку розроблення стратегій (проектів, програм, концепцій та ін.) соціально-економічного розвитку регіонів. Цей напрям на даний час достатньо розроблений і є важливою складовою сучасної державної регіональної політики. Принагідно нагадаємо, що нині розроблені стратегії соціально-економічного розвитку країни та її регіонів на період до 2015 р.

Потребує поглибленої методологічної та методичної розробки *стратегія головних видів природокористування у регіоні* співстванно з пріоритетними видами економічної діяльності у проектних розробках. Ще більш складним є складання *перспективного балансу територій (земель) регіону за пріоритетними видами економічної діяльності та відповідними напрямками природокористування*. Подібні документи для регіонів не розроблялись взагалі. Офіційні баланси земель регіонів (областей) показують їх розподіл за видами земельних угідь і тільки. Для потреб геопланування необхідно показати прогностичний розподіл територій і земель саме за різними видами природокористування та відповідними видами їх господарського використання. Існуючий облік земель за видами угідь і окремими категоріями земель не відповідає потребам геопланування. Зокрема, з'явилися нові категорії земель, що ще не увійшли до чинного обліку земель (землі водного фонду, рекреаційні землі, водно-болотні угіддя). По-друге, найбільш рубриковані за різновидами сільськогосподарські землі не розглядають окремо деградовані та малопродуктивні угіддя, не поділяють орні землі щодо їх використання за різною інтенсивністю.

Стратегії соціально-економічного розвитку регіонів обґрунтовують пріоритетні галузі і види економічної діяльності. Для кожної галузі чи виду економічної діяльності у проектних розробках фігурують їх запити щодо необхідних земель і територій. Але в таких стратегіях відсутні зведені *плани перспективного використання територій і земель регіону*, які б інтегровано і взаємопов'язано розглядали запити різних галузей на території і знаходили б розв'язання конфліктних ситуацій, пов'язаних з дефіцитом земель в умовах зростаючої конкуренції різних видів господарської діяльності.

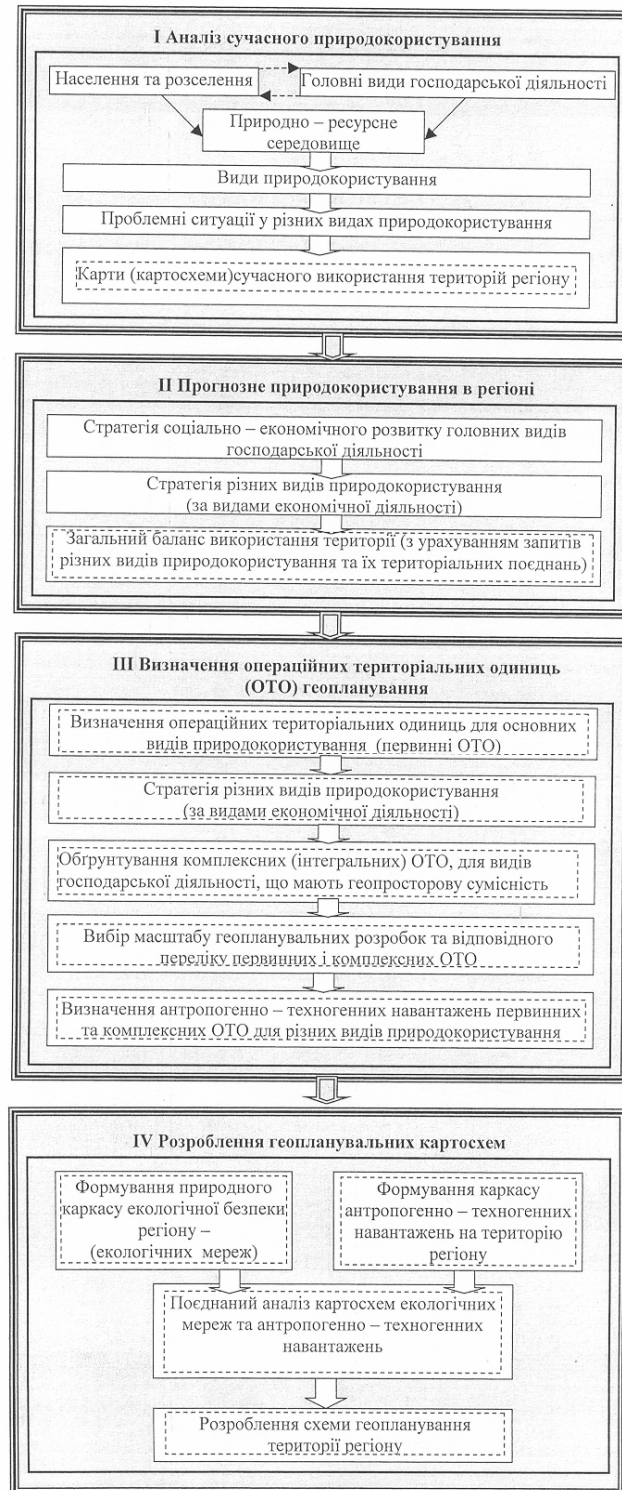

Рис. 2. Методична схема геопланування регіону

Додатковою пунктирною обводкою на схемі виділені напрямки досліджень, які на даний час не мають методологічного та методичного обґрунтування і потребують відповідних розробок

У *третьому блоці* обговорюваної методологічної схеми розглянуто проблеми визначення *операційних територіальних одиниць (ОТО)* для картографування різних видів господарського використання територій. Необхідно встановити ОТО для основних видів природокористування. Ними можуть бути, зокрема, види земельних угідь, окремі категорії земель, населені пункти, транспортні мережі, інженерно-технічні системи і комплекси. Картографування використання територій регіонів у середніх, дрібних масштабах не може обмежитись так званими *первинними ОТО*, які показують якийсь один різновид використання територій. У багатьох випадках необхідно картографувати території та географічні об'єкти з поліфункціональним господарським навантаженням, з поєднанням різних видів природокористування та господарської діяльності на одній ділянці. З'являється потреба у виділенні так званих *комплексних ОТО*, які інтегрують характерні поєднання тих чи інших видів природокористування. Більш докладно проблема визначення первинних і вторинних (комплексних) ОТО вже обговорювалась у нашій роботі [12]. І ще одна важлива і складна методологічна та методична проблема геопланування. Для первинних і комплексних ОТО необхідно визначити *рівні антропогенно-техногенних навантажень за різними видами природокористування та їх територіальними комбінаціями та поєднаннями*.

Ключовим завданням геопланування регіонів є розробка *систематики видів використання території*. Для карти (чи серії карт) використання земель (територій і акваторій) регіону необхідно скласти легенду, яка б представила *операційні територіальні одиниці (ОТО)*, що підлягають тематичному картографуванню. Нагадаємо, що на Генеральній схемі планування території України [4] ОТО були представлені *видами використання території*. Перехід від оглядового (дрібного) масштабу картографування до регіонального (середнього) потребує відповідного уточнення та доповнення номенклатури ОТО. Необхідно повною мірою показати всі головні види природокористування в регіоні. Необхідно також враховувати масштаб картографування (орієнтовно 1:200 000) і вибирати ОТО відповідних форм і розмірів, які можуть бути показані на карті такого масштабу. Для такого масштабу мінімальний контур на карті становить 2x2 мм, що за масштабом відповідає 16 га території. Таким чином, ОТО повинні мати характерні ознаки природокористування певного виду, з одного боку, і мінімальні розміри від 10-20 га – з другого. Поряд з *ареальною (ко-*

нтурною) формою ОТО можуть бути *точковими* (населені пункти, окремі об'єкти), *лінійними* (транспортні магістралі та комунікації) і *мережними* (поєднання реальних точкових, лінійних і ареальних форм).

Заключний *четвертий блок* загальної методологічної схеми геопланування вже має певну апробацію. У ньому представлені геопланувальні картосхеми, що завершують проектні розробки природного середовища, з одного боку, і населення та господарства – з другого. Цільова настанова геопланувальної розробки *природного середовища регіону – формування природного каркасу екологічної безпеки регіону у формі регіональної екологічної мережі*. Формування природних каркасів екологічної безпеки територій у вигляді національної екологічної мережі та регіональних екомереж вже має серйозну нормативно правову основу (закони України 2000 р. та 2004 р., постанова Уряду країни 2000 р., екологічні концепції та програми загальнодержавного та регіональних рівнів та ін.). Перші розробки концепцій і програм формування регіональних екологічних мереж показують, що екомережі можуть займати 15 – 25 % територій регіонів [10].

До складу екомереж входять землі природно – заповідного фонду, водно-болотні угіддя, лісові землі, рекреаційні землі. Але більшу частину територій екомереж представляють *землі водного фонду*, а також *деградовані та малопродуктивні сільськогосподарські угіддя*. Ці категорії земель ще повною мірою не увійшли до діючої системи державного обліку земель і потребують відповідних методичних коментарів. Земельним і водним кодексами України визначені п'ять видів земель водного фонду, для яких встановлені відповідні межі та регламенти господарського використання. Разом з тим землі водного фонду не виділені на місцевості і потребують відповідних земельно-проектних робіт. У більшості випадків вони ще не увійшли до біжучого обліку земель і потребують хоча б схематичного картографування. Подібна ситуація в обліку деградованих та малопродуктивних сільськогосподарських угідь. У біжучому обліку земель можна знайти лише приблизні площі еродованих та деяких інших не продуктивних земель, але для формування екомереж необхідні спеціальні обслідування та картографування таких земель. Таким чином планування територій регіонів повинно враховувати *нові категорії земельного фонду*, які законодавчо встановлені у 1990-х роках, але ще не виділені на місцевості і не показані на планах землекористування. Йдеться про *землі водного фонду*, що мають

п'ять різновидів, визначені Земельним і Водним кодексами України, а також про *землі екологічних мереж* – Всеєвропейської, національної та регіональних.

За другим напрямком заключним документом повинна бути *картосхема антропогенно-техногенних навантажень на територію регіону*, яка поєднує екістичне геопланування з господарським (рис.1). *Екістичний (розселенський) фактор* – головна складова територіальної організації суспільства. З одного боку, картографування *регіональних систем розселення* має відповідне методологічне обґрунтування і значне поширення у географічних дослідженнях. З другого – поряд з традиційними характеристиками систем розселення у контексті геопланування території потрібна систематика регіональних і локальних систем розселення за видами природокористування та господарської діяльності, за узагальненими рівнями антропогенно-техногенних навантажень на природне середовище.

Картосхеми техногенних навантажень на територію регіону показують рівні техногенного впливу на довкілля поселень, транспортних комунікацій, інженерно – техногенних систем, ареалів різного господарського використання – сільськогосподарських, лісгосподарських, гірничопромислових, рекреаційних.

Проблемними питаннями на даний час є класифікація і типізація міст та інших населених пунктів за їх техногенним навантаженням в залежності від людності та функціональних типів, території техногенного впливу поселень у вигляді їх промислових зон. Не розроблена систематика транспортних магістралей та комунікацій за рівнями техногенного впливу та зонами його поширення на прилеглі ділянки.

На особливу увагу у контексті геопланувальних розробок заслуговують так звані «гарячі ареали» та «гарячі точки» - ділянки й пункти, де рівні техногенного навантаження близькі до критичних чи перевищують їх. Картографування «гарячих ареалів» та «гарячих точок», зон їх техногенного впливу та відповідних санітарно - захисних зон практично не ведеться.

Загальна *систематика господарського використання земель* – селитебного, промислового, сільськогосподарського, лісгосподарського, водогосподарського, рекреаційного, відома. Для потреб геопланування необхідна більш докладна класифікація видів використання територій та акваторій, яка б враховувала більшу – меншу інтенсивність господарської діяльності та відповідні рівні техногенних навантажень на середовище.

Поєднаний аналіз картосхем розселення

регіону з відповідними антропогенними навантаженнями та карт господарського використання території з різними рівнями техногенних навантажень дозволяють побудувати інтегральну картосхему антропогенно – техногенних навантажень, яку ми називаємо *каркасом антропогенно – техногенних навантажень* на територію регіону.

Заключним етапом геопланування регіону є співставний аналіз всіх зазначених картосхем, а в найбільш узагальненому вигляді - природного каркасу екологічної безпеки регіону (регіональної екологічної мережі) та каркасу його антропогенно – техногенних навантажень (рис.1). Головні питання, відповідь на які дає такий аналіз:

= забезпеченість регіону ділянками зі слабо порушеною біосферою (ядра екологічної мережі) та природними екологічними коридорами;

= загальний рівень антропогенно – техногенного навантаження території регіону та особливості його геопросторового розподілу;

= ступінь поляризованості ландшафту за взаємною віддаленістю та розмежуванням ділянок чистої природи – біосферних «вікон», та ареалів з максимальними антропогенно техногенними навантаженнями;

= забезпечення поступових переходів від ділянок максимальних господарських навантажень до заповідних територій і навпаки методом ешелонування антропогенно – техногенних навантажень, тобто поступового їх збільшення чи зменшення;

= негативні впливи екологічних бар'єрів – головних транспортних магістралей та проблеми їх накладання на екологічну мережу;

= особливості геопросторового розподілу «гарячих ареалів» та «гарячих точок» у регіоні та проблеми мінімізації їх негативних впливів.

Завершує геопланувальні розробки *схема (картосхема) планування території регіону*. Таку картосхему розробляють методом співставного аналізу карт регіональної екомережі та антропогенно-техногенних навантажень. Змістовно ключовим завданням такого поєднаного аналізу є виявлення критичних невідповідностей між функціональною організацією природного середовища, з одного боку, та планованими варіантами його господарського використання – з другого.

І ще одне постановочне і певною мірою дискусійне методологічне питання. На даний час схеми планування територій *однорівневі*. Є потреба для геопланування регіонів розробляти багаторівневі схеми планування територій відповідно до ієрархічної багаторівневої організації життєдіяльності населення. На схемах гео-

планування регіонів необхідно розглядати базовий рівень *первинних ОТО* і рівень характерних *територіальних (акваторіальних) поєднань ОТО*, що відповідають мікро- та субрегіональним рівням типових видів природокористування та характерним комбінаціям ОТО. Нарешті, в географічних дослідженнях активно використо-

вують *регіональні мережні структури* природи (ландшафтні карти, екологічні мережі), транспортні мережі та ін..

Пропонуємо виділяти *три рівні геопланування регіону* (табл. 1): *базовий, комплексний, мережний*

Таблиця 1

Рівні геопланування регіону

Рівень	ОТО та їх характеристика	Геопланувальні елементи, переважні масштаби їх застосування
<i>Базовий</i>	первинні ОТО (з одним видом природокористування)	геопланувальні ареали (від 1:200 000 і крупніше)
<i>Комплексний</i>	комплексні ОТО (з поєднанням кількох видів природокористування)	геопланувальні ділянки (від 1:300 000 і дрібніше)
<i>Мережний</i>	лінійно-мережні ОТО (природні та соціально-економічні мережі)	геопланувальні мережі (1:200 000 – 1:300 000, залежно від цільових настанов)

Ще один важливий методологічний принцип регіонального геопланування полягає в максимальному використанні наявної географічної інформації і в першу чергу - тематичних серій карт. На даний час накопичений значний фактологічний матеріал у вигляді різноманітних тематичних карт та відповідних баз даних, практичне використання яких лишається ще фрагментарним та епізодичним. Для кожного виду природокористування в регіоні необхідно підібрати відповідну серію карт і за їх допомогою встановити найбільш поширені види і форми господарського використання території, що надалі стануть ОТО геопланування.

Складною проблемою геопланування регіонів є врахування специфіки регіонального масштабу картографування. Спроба показати всі види природокористування на території регіону зустрічає чимало технічних труднощів. Навіть

на карті 1:100 000 показати кілька десятків видів природокористування непросто. Слід шукати *типові просторові комбінації різних видів природокористування* на тих чи інших територіях і надалі розглядати такі ділянки як операційні територіальні одиниці (ОТО) геопланування другого рівня. І у змістовному аспекті більш логічно аналізувати територіальні поєднання певних видів і форм природокористування, оскільки саме вони представляють реальне антропогенно-техногенне навантаження на природне середовище. Наявні плани землекористування регіонів масштабу 1:200 000 не можуть слугувати картографічною основою геопланування, оскільки їхнє навантаження не відповідає видам природокористування. Кращий варіант – природно – географічна основа у вигляді середньомасштабної ландшафтної карти регіону.

Список використаних джерел:

1. Білоконь Ю. М. *Регіональне планування: теорія і практика*. – К.: Логос, 2003. – 246 с.
2. Бобра Т. В. *Ландшафтні основи територіального планування*. – Симферополь: Таврія Плюс, 2003. – 172 с.
3. Багров Н.В., Бокова В.А., Карпенко С.А. *Информационно-географическое обеспечение планирования стратегического развития Крыма*. – Симферополь: ДиАйПи, 2006. – 188 с.
4. *Генеральна схема планування території України*. – К.: Державний науково-дослідний інститут проектування міст "Діпромісто", 2000.
5. Перцик Е.Н. *Районная планировка (территориальное планирование)*. – М.: Гайдарики, 2006. – 398 с.
6. Позаченюк Е. А. *Территориальное планирование*. – Симферополь: Доля, 2003.
7. Топчів О. Г. *Екологічна безпека і раціональна територіальна організація суспільства* // УГЖ. – 1993. - № 2. – С. 3-8.
8. Топчів О. Г. *Методологічні трансформації географії в інформаційному суспільстві. //Географія в інформаційному суспільстві. Збірник наукових праць. Українське географічне товариство. –К.: ВГЛ Обрій, 2008. – Т. I. – С. 284-291.*

9. Топчієв О.Г. Планування території у контексті сталого розвитку регіонів //Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення.(Матеріали наукової конференції) – Херсон: ХДУ, 2005. – С.118-123.
10. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика (навчальний посібник для студентів географічних та економічних спеціальностей). - Одеса: Астропринта, 2005. С 423 - 466 с.
11. Топчієв О.Г., Платонова Л.П., Шашеро А.М. Концепція каркасів екологічної безпеки країн і регіонів як сучасна парадигма географії. Сб. научных трудов «Новые географические знания и направления исследования». – Киев: ИД «Академперіодика», 2006. – С. 311-317.
12. Топчієв О.Г., Шашеро А.М., Мальчикова Д.С. Методологічні засади геопланування регіону //Український географічний журнал. Суспільно-географічні дослідження. - № 1, 2010. – С. 23-31.
13. Топчиев А. Г., Яворская В. В. Геопланировочная парадигма в украинской географии. – Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития //Материалы международной конференции. – Ростов-на-Дону: Изд. ЮФУ, 2010. – С. 89-97.
14. O.Torchiyev, V.Olijnyk, T.Melnychenko. The concept of territory geoplanning in Ukrainian geography // Selected aspects of transformation in countries of Central and Central-Eastern Europe. University of Gdansk Peplin, 2010, p. 52-62.

УДК 37.014.5:303.442

Віра Куценко

ОСВІТНІ ТРАЕКТОРІЇ – ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

«Намагайся робити великі справи,
тільки нічого великого наперед не обіцяй»

Піфагор

Розкривається сутність інформаційного суспільства, економіки знань, місце і роль у цьому процесі системи освіти, освітнього, професійного і кваліфікаційного рівня працівників, а також у забезпеченні модернізації економіки та сталого розвитку. Обґрунтовуються основні траєкторії розвитку освіти, які забезпечили б приведення останньої до вимог економіки і суспільства.

Ключові слова: вища освіта, освітні траєкторії, модернізація, сталий розвиток.

Вера Куценко. ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТРАЕКТОРИИ – ВАЖНЫЙ КОМПОНЕНТ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ. Раскрывается сущность информационного общества, экономики знаний, место и роль в этом процессе системы образования, образовательного, профессионального и квалификационного уровня работников, а также в обеспечении модернизации экономики и устойчивого развития. Обосновываются основные траектории развития образования, которые обеспечили бы приведение последней требованиям экономики и общества.

Ключевые слова: высшее образование, образовательные траектории, модернизация, устойчивое развитие.

Vera Kutsenko. EDUCATIONAL PROCESSES – IMPORTANT COMPONENT MODERNIZATION OF THE ECONOMY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT. The essence of the information society, knowledge economy, the role in this process of education, educational, professional and qualification of workers, and also in ensuring economic modernization and sustainable development. Clarification of the main trajectory of development of education needed to bring the latter to the requirements of economy and society.

Keywords: higher education, educational processes, modernization, sustainable development.

Актуальність проблеми. Останнім часом світ все більше уваги приділяє формуванню інформаційного суспільства, в якому інтелектуальні процеси стають масовими. Зростаючі інформаційні потоки та високотехнологічні виробництва ставлять підвищені вимоги до кадрів, до професійної підготовки спеціалістів різного профілю, до освітнього рівня всіх працівників. Адже від професійно-освітнього рівня залежать не лише темпи економічного зростання, але й процеси, пов'язані з модернізацією економіки, забезпеченням в Україні сталого розвитку.

Дослідженню проблем цього напрямку соціально-економічного розвитку присвятили свої

роботи Л. Громова, О. Довженко, Е. Весман, О. Метал, В. Серіков та інші. Однак до цього часу не існує єдиного підходу до розкриття сутності сталого розвитку, впливу на цей процес сфери освіти. Тому метою нашого дослідження є пошук шляхів щодо підвищення якості освіти в цілому та підготовки кадрів, зокрема, які сприятимуть активізації модернізації економіки та забезпечення сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Категорія «сталий розвиток» появилася у 1987 р. у доповіді Брундтланд «Наше спільне майбутнє». Під сталим розвитком автор розглядає такий розвиток, при якому задоволення життєвих потреб нинішнього покоління досягається без позбавлення такої можливості майбутніх поколінь, а

соціальні, економічні та екологічні проблеми вирішуються в органічному взаємозв'язку та збалансованості. Водночас, Брундтланд модель сталого розвитку розглядає як модель прогресу цивілізації. Подальшого розвитку ця ідея набула на конференції ООН по навколишньому середовищу і розвитку в Ріо-де-Жанейро в 1992 р., де у прийнятих документах підкреслюється необхідність інтеграції соціальної, економічної та еко-

логічної політики в єдину політику сталого розвитку. Як і на початок 90-х років минулого століття, так і нині має місце, як зазначає Генеральний секретар ООН К. Аннан у документі «Порядок дня на XXI століття», погіршення довілля та якісних параметрів суспільного розвитку (в Україні панує бідність, нерівність, зростає захворюваність населення і низькі економічні показники) (рис. 1).

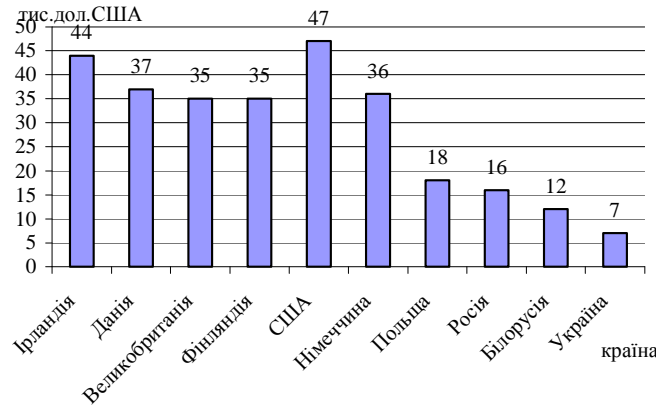

Рис. 1. Валовий внутрішній продукт на душу населення, 2008 р., тис. дол. США (Білорусский экономический журнал. 2010. – №2. – С. 99)

Тому забезпечення сталого розвитку дотепер є чи не однією з найгостріших проблем. І тут важлива роль відводиться освіті. Адже сталий розвиток потребує перш за все кадрового забезпечення. Освіта, саме через кадрову складову, прямо чи опосередковано впливає на всі сфери розвитку суспільства. Від рівня її розвитку залежить стан економіки, управління, розвиток техніки і технологій, а також продуктивність праці. Американські дослідники прийшли до висновку, що підвищення тривалості навчання лише на один рік зумовлює зростання ВВП до 15%. В Японії високий рівень економічного розвитку після Другої світової війни був забезпечений головним чином саме за рахунок освіти та дотримання спадковості ідеалів традиційної культури. Нині цим шляхом іде Китай. Ці дві країни досягають високого рівня економічного розвитку, зберігаючи при цьому свою духовну самобутність.

Останнім часом багато країн формують не лише економіку, але і суспільство знань. Адже саме знання визначають як матеріальне, так і духовне життя, стають безпосередньою продуктивною силою, що вимагає від суспільства вміння застосовувати набуті знання у власній практиці.

Не дивлячись на те, що проблемам якості

освіти велику увагу приділяли ще Аристотель, Гегель, Декарт, Кампанелла, Спіноза, й до цього часу продовжується дискусія щодо сутності цього питання. Так, у Тлумачному економічному словнику поняття «якість» подається як:

- ступінь вартості, цінності, досконалості, придатності чого-небудь для використання за призначенням;

- сукупність характеристик продукції або послуг щодо здатності задовольняти встановлені норми та вимоги споживачів.

У цьому контексті категорію «якість освіти» можна розглядати як ступінь досконалості, придатності освіти до суспільства в цілому. В умовах забезпечення сталого розвитку вкрай важливим є забезпечення високої якості перш за все вищої освіти, що являє собою сукупність якостей осіб з вищою освітою і відображає їх професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість та обумовлює здатність задовольняти як особистісні духовні й матеріальні потреби, так і потреби суспільства в цілому.

Висока якість підготовки кадрів забезпечується тоді, коли вона, по-перше, базується на фундаментальній шкільній освіті; по-друге, коли досить поширеною є внутрішнє навчання; по-третє, коли в країні діє система управлін-

ня кадрами, що підвищує ефективність навчання; по-четверте, коли діє система неперервної освіти.

Звідси випливає, що підготовка висококваліфікованих фахівців – проблема комплексна, успішне розв'язання якої можливо лише за умов:

- використання спеціальної технології управління забезпечення якісного навчального процесу. Основний принцип організації такого навчання полягає у забезпеченні взаємопов'язаних складових цього процесу;

- планування та систематизації процесів вивчення наукових дисциплін, взаємодії різних кафедр у процесі навчання;

- успішного поєднання в процесі навчального процесу аудиторної та позааудиторної роботи студентів;

- забезпечення етапності і прозорості контролю за якістю теоретичних знань та практичних навиків у процесі проведення практичного заняття, проміжного контролю знань за змістовними модулями і модулем у цілому;

- наявності алгоритмізованих підручників, які за змістом відповідають навчальній програмі;

- розробки методичних документів для студентів щодо висвітлення необхідного обсягу теоретичних і практичних знань, їх відповідності темам занять, переліку питань, що підлягають обговоренню, а також контрольних питань для самоконтролю засвоєного матеріалу;

- наявність банків тестів і ситуаційних задач.

Це все, на наш погляд, має забезпечити можливість кожному випускнику активно включатись у суспільно-корисну діяльність, а саму систему підготовки кадрів зробити гнучкою, активною, своєчасно реагуючою на зміни попиту на робочу силу.

У 2000 р. в Європі була створена Європейська мережа із забезпечення якості освіти та контролю за її забезпеченням. На цьому рівні якість розглядається як відповідність вимогам споживача та суспільства в цілому. 4 березня 2008 р. у Брюсселі (Бельгія) було створено Європейський реєстр забезпечення якості (EQAR). Україна стала повноправним його членом. Це є важливим кроком у напрямі забезпечення Європейського рівня якості освіти у нашій країні. У тому ж році Україна за якість освіти отримала 3,8 бала (за п'ятибальною системою). Це 35-місце серед 48 країн. Важливим індикатором якості освіти будь-якої країни є її участь у щорічному рейтингу якості вищої освіти. Проте жодного року до «Топ – 200 ВНЗ світу» Україна не потрапила. Не представлена вона і в інших

світових рейтингах університетів, окрім рейтингу ВебOMETRICKS*.

При цьому має місце тенденція до зниження якості підготовки кадрів. Останнє, на наш погляд, стало одним із факторів падіння темпів економічного розвитку країни, її конкурентоспроможності (табл. 1).

Як видно із вищенаведених даних, індекс конкурентоспроможності, а також рівень розвитку вищої освіти є не лише низькими, а й такими, що мають тенденцію до зниження. Тому при існуючому рівні якості освіти важко говорити про формування в Україні «економіки знань», про освіту як ефективний ресурс виробництва, про впровадження високих технологій.

На якість підготовки майбутніх фахівців активно реагують не лише роботодавці, а й самі абітурієнти шляхом подачі заяви у той чи інший вищий навчальний заклад (ВНЗ). У 2010 р. найбільша кількість заяв від абітурієнтів надійшла до: Національного авіаційного університету (30902), Національного університету ім. Тараса Шевченка та Львівського університету ім. Івана Франка (по 23440), Національного технічного університету України «Київський політехнічний університет» (22302), Донецького національного технічного університету (19016). У той же час були такі вищі, куди було подано менше 20 заяв. Скажімо, до Інституту економіки та менеджменту подано 10 заяв, Економіко-правничого інституту Західноукраїнського економіко-правничого університету – 6, Харківського інституту кадрів управління – 12. У цілому ж по Україні менше 100 заяв було подано до 33 ВНЗ, 200 заяв – до 56, менше 300 – до 21 і менше 500 заяв – до 41 вищого навчального закладу.

Всі ці дані свідчать у певній мірі про імідж цих навчальних закладів та якість підготовки у них кадрів, тобто про їх здатність задовольняти встановлені й передбачувані потреби. До речі, якість освіти розглядається у відповідності до стандартів серії ISO 9000:2000 (ISO 9000:2000, ISO 9001:2000, ISO 9004:2000).

Якість освіти оцінюється також за рівнем сформованості компетенцій випускників. Кожен фахівець має бути компетентним, володіти компетентністю. Остання являє собою систему знань, умінь, навиків і способів діяльності, необхідних для ефективної взаємодії особистості з певними предметами чи процесами. Компетентність лежить в основі компетентності суб'єкта. Її

* Серед низького рейтингу українських ВНЗ у світі є й такі як відсутність серед викладачів відомих у світі науковців, які публікуються у провідних журналах світу, мала частка цитувань українських дослідників, мала частка іноземних студентів, які навчаються у ВНЗ України тощо.

формування розпочинається з початку навчання. Компетентність розглядається в її зв'язку з результатами діяльності суб'єкта і в зв'язку із

соціумом, що обумовлює та оцінює цю діяльність.

Таблиця 1

Індекс конкурентоспроможності та рівень розвитку освіти в Україні, місце

Показник	2007	2008	2009	2010
Індекс глобальної конкурентоспроможності	69	73	72	82
Рівень розвитку вищої освіти та фахової підготовки	48	47	43	49

Джерело: [1].

Планування розвитку освітнього процесу з точки зору компетентнісного підходу передбачає виділення декількох його елементів, які проявляються у визначенні цілей навчання, відборі освітніх технологій та оцінці результатів навчання. Реалізація компетентнісного підходу в професійній підготовці спеціалістів будь-якого рівня освіти, профілю і кваліфікації передбачає в першу чергу аналіз змісту його професійної підготовки та відповідності вимогам і умовам ринку праці.

Таким чином, якість освіти – це перш за все відповідність рівня освіти вимогам суспіль-

ства, споживача, які (вимоги) постійно зростають із упровадженням нових технологій у сфері виробництва. Тому вкрай важливою є необхідність модернізації освіти в цілому, і в першу чергу тієї її ланки, що забезпечує високу якість підготовки кадрів.

Важливим показником якості підготовки кадрів у будь-якій країні є навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах. У 2009/10 навчальному році у ВНЗ України навчалось трохи більше 37 тис. іноземних студентів (табл. 2).

Таблиця 2

Навчання іноземних студентів у ВНЗ країн співдружності в 2009/10 навчальному році

Країна	Приїом		Число студентів		Випуск	
	іноземних студентів	у т. ч. країн СНД	іноземних студентів	у т. ч. країн СНД	іноземних студентів	у т. ч. країн СНД
Азербайджан	1,1	0,2	5,3	0,6	1,1	0,08
Вірменія	0,7	,5	3,1	2,1	0,7	0,3
Білорусь	2,8	2,0	8,0	4,9	0,9	0,4
Казахстан	3,0	2,0	12,0	8,0	2,8	1,8
Киргизія	2,7	...	16,4	13,0	2,8	...
Молдова	0,4	0,1	1,3	0,4	0,3	0,1
Росія	30,7	17,3	113,8	61,8	15,5	6,3
Таджикистан	0,7	0,6	3,4	2,8	0,3	0,2
Україна	7,0	1,6	37,3	8,2	6,0	1,5

Джерело: [12]

Із числа іноземних студентів, які навчаються в українських ВНЗ, 47% складають представники Росії, 40% – Туркменістану і 13% – Молдови. Наразі число студентів із країн СНД, які навчаються в Україні, щороку зростає. Лише за останнє десятиріччя цей показник зріс майже втричі.

Однак кількість молоді, що виїжджає з України для отримання вищої освіти за кордоном, нині значно перевищує кількість тих, хто приїжджає до України. А тому змінити цю ситуацію є вкрай важливим. А це можливо лише за умов підвищення її якості, а також усвідомлення суспільством важливості цього. На жаль, дотепер і в суспільстві в цілому, і на більшості підприємств ще не панує розуміння того, що

освічена людина з високим соціокультурним потенціалом є рушійною силою як ефективної економіки, так і духовно забезпеченого і морально життєздатного суспільства; що інтелектуальні, духовно-моральні ресурси людини визначають рівень розвитку економіки, культури, технічної і технологічної політики; що інновація не лише в економіці в цілому, а й освіти, зокрема, – це не лише управління технологічними, організаційними й економічними інноваціями, але і менеджмент педагогічних інновацій, тобто управління процесом розробки та поширення нових педагогічних технологій, методів, прийомів, методик викладацької діяльності. Як наслідок цього є те, що освіта і наука є уже тривалий час незатребуваними державою. Зокрема, слабо

затребуваними нині є науковці, вчителі, лікарі, інженери, працівники культури. Багато професійних груп інтелігенції поставлені в принизливий стан перш за все соціальною та матеріальною оцінкою їх праці. Тобто професіонали не користуються увагою і повагою з боку держави. В результаті відбувається втрата цінностей знань та розумової праці в цілому.

Серед важливих напрямів підвищення якості освіти є її модернізація (фр. – сучасний) – це зміна, вдосконалення, що відповідає новітнім вимогам і нормативам, технічним умовам, показникам якості. Модернізація сучасної освіти передбачає вдосконалення, виведення на інший якісний рівень. Модернізація тісно пов'язана з розвитком усього суспільства, послідовним упровадженням інноваційних технологій. Модернізація освіти – це шлях до підвищення якості не лише освіти, а й економіки в цілому. В Національній доктрині розвитку освіти України XXI століття, ухваленій II Всеукраїнським з'їздом працівників освіти, зазначається, що для того, щоб готувати людину та суспільство до інноваційного типу життя, необхідно повним чином змінити саму освіту, зробити її інноваційною за характером, тобто модернізувати. Можна сказати, що модернізація системи освіти – це єдність нових освітніх технологій, технологічних інновацій; нових економічних механізмів у сфері у сфері освіти – економічних інновацій; нових організаційних структур та інституціональних форм в області освіти; організаційних інновацій тощо.

Більш високу якість інноваційного потенціалу країни, на наш погляд, можна буде забезпечити шляхом реалізації наступних умов:

- вища і післявузівська професійна освіта мають бути націлені на задоволення не стільки поточних потреб ринку праці, скільки перспективних соціальних потреб країни;

- вищі навчальні заклади, університети в першу чергу, повинні готувати конкурентоспроможних випускників, здатних краще інших вирішувати висунуті життям перспективні завдання;

- висока компетенція має заохочуватись матеріальними стимулами, можливостями отримання висококваліфікованими спеціалістами доходів, що забезпечують не нижче середнього рівня життя. А праця конкурентоспроможних викладачів має оцінюватись доходами, що забезпечують високі стандарти життя;

- вища освіта має бути доступною для всієї молоді, яка цього бажає.

Сьогодні засоби інформаційно-комунікаційних технологій надають викладачам ширші, ніж раніше, можливості оперативного

оновлювати зміст навчання та проектувати навчальне середовище відповідно до появи нових знань і технологій. Останні звільняють викладача від неминучих у традиційному навчанні рутинних видів діяльності, значно полегшують процес оволодіння новітніми знаннями, надають можливості для вдосконалення освітніх програм, розширення діапазону можливостей для громадян найбідніших країн світу, що лише долучаються до сучасних технологій. Нові комунікаційні технології – це найпростіша можливість отримання доступу до знань, що тривалий час був практично неможливим. Прискоренню переходу освіти на інноваційний шлях розвитку сприяє Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні», яким передбачено:

- швидке впровадження інноваційних освітніх технологій;

- забезпечення закладів освіти телекомунікаційними засобами виходу до Інтернету;

- розроблення програмного забезпечення навчального призначення.

Все це має сприяти підвищенню якості вищої освіти. Європейський досвід свідчить, що забезпечення високої якості підготовки кадрів можливе також за умов, коли:

- вищі навчальні заклади несуть відповідальність за якість наданих ними послуг і за те, яким чином ця якість забезпечується;

- інтереси суспільства щодо якості і стандартів вищої освіти стають захищеними;

- розвиток і вдосконалення якості навчальних програм здійснюється в інтересах студентів та інших бенефіціарів вищої освіти в Європейському просторі вищої освіти;

- існують ефективні та надійні організаційні структури, в межах яких ці академічні програми здійснюються та підтримуються;

- забезпечується прозорість, у тому числі щодо використання зовнішньої фахової допомоги в процесах досягнення якості;

- отримує всяку підтримку формування культури якості у вищих навчальних закладах;

- вживаються заходи, за яких ВНЗ можуть демонструвати свою відкритість і підзвітність, відповідальність за державні та приватні інвестиції;

- процес забезпечення якості, що гарантує відкритість і підзвітність, сумісний із процесами забезпечення якості задля підвищення ефективності роботи закладу;

- заклади освіти демонструють свою якість як на національному, так і на міжнародному рівнях;

- у навчальному процесі, що застосовується, не обмежується різноманіття нововве-

день.

Важливою траєкторією підвищення якості підготовки кадрів є використання кращого досвіду інших країн. У цьому контексті, на наш погляд, заслуговує на увагу досвід Франції, система освіти якої характеризується наступними показниками:

- високий рівень охоплення дітей дошкільним вихованням у спеціалізованих закладах і одна з кращих у світі система підготовки до обов'язкового навчання;

- низька участь населення в оплаті освіти та інших форм послуг з набуття знань і підвищення кваліфікації;

- відносно «дешева» вища освіта, яка одночасно відзначається визнано високим рівнем знань і вмінь випускників навчальних закладів усіх типів;

- висока централізація управління та фінансування освіти зі створенням на державні кошти системи структур та об'єднань для залучення громадськості та фахових асоціацій до вироблення освітньої політики й вирішення складних проблем поточної діяльності закладів освіти;

- наявність системи передбачення попиту на ринку праці та використання її даних у заходах з професійної орієнтації учнів коледжів, інших закладів освіти;

- висока якість навчання у школах, яка досягається завдяки цілому комплексу заходів, зокрема, ефективній диференціації заключної стадії середньої освіти та системі поточного і заключного контролю роботи учнів й учителів;

- належна підготовка та оплата праці вчителів і викладачів, побудова системи стимуляції до самовдосконалення і розширення фахових знань і можливостей;

- створення складної та багатостадійної системи підтримки здібних до освіти і праці учнів, вибір освітньої програми на основі індивідуальних рис і ознак спроможностей;

- збереження елітарної структури підготовчих класів (які визначають високі вимоги до навчання на рівні ліцеїв) і великих шкіл з дуже суворим (але справедливим) підбором кандидатів на всіх стадіях;

- ідеальна реалізація принципів прав особи та рівного доступу до всіх стадій освіти, зокрема, шляхом безконкурсного вступу до університетів і безплатного навчання в них;

- цивілізоване регулювання та державна підтримка діяльності приватних закладів освіти та розширення свободи вибору для молоді [19, с. 27].

У контексті підвищення якості освіти заслуговує на увагу й досвід Австралії, де активно

використовують тестові питання, що стосуються якості освіти. В їх числі:

- управління та керівництво навчальними закладами;

- широке вузівське планування;

- певні сфери компетенції;

- організаційний клімат;

- конкурентоспроможність;

- фінансові результати діяльності;

- комерціалізація, чистий дохід на вкладений капітал;

- стратегічне управління активами;

- інформаційно-комунікаційні технології та інфраструктура;

- відповідність освітніх програм;

- задоволеність студентів;

- можливість працевлаштування дипломованих фахівців;

- підвищення наукових ступенів професорсько-викладацького складу;

- наукові публікації професорсько-викладацького складу;

- стратегічне планування людських ресурсів;

- розвиток персоналу тощо [13].

Ще у 1988 р. за ініціативою президентів 14 провідних Європейських компаній був заснований Європейський фонд з менеджменту якості (EFQM), яким у співпраці з комісією Європейського співтовариства і Європейською організацією з якості – European Organization for Quality (EOQ) в 1991 р. була розроблена Європейська модель ділової досконалості.

Творче, з урахуванням національних особливостей, використання зарубіжного досвіду в Україні сприяло б підготовці таких кадрів, які відповідали б глобалізаційним змінам та економічним можливостям нашої країни.

Важливим вектором підвищення якості підготовки кадрів є комерціалізація результатів досліджень, впровадження наукових розробок у практику; створення у вищих навчальних закладах бізнес-інкубаторів, завданням яких є підтримка суб'єктів малого підприємництва на стадії їх становлення; забезпечення ефективного міжнародного співробітництва, зокрема, з вищими навчальними закладами Європи; заключення договорів з іноземними ВНЗ щодо подвійного диплому, який відкриває нові можливості для студентів. Іншими словами, кожен вищий навчальний заклад має стати відкритим для міжнародних зв'язків, які мають розвиватись як у сфері освіти, так і у сфері науки.

Сьогодні надзвичайно важливим завданням, що стоїть перед кожним ВНЗ, є не лише підготовка висококваліфікованого спеціаліста, але й виховання гармонійної особистості. А це

потребує, щоб у кожному вищому навчальному закладі були створені умови для самореалізації студентів, а також залучення останніх до здорового способу життя. І в забезпеченні цього велика відповідальність покладається на педагогічних працівників. Тому підвищення педагогічного потенціалу – ключове завдання державної політики в сфері освіти. Останньому має сприяти:

- цільова підготовка кадрів на умовах термінованості;
- соціальна підтримка студентів;
- трансформація системи підвищення кваліфікації на основі принципів адаптивності, модальності, каскадності;
- вдосконалення моделі атестації педагогічних і керівних працівників навчальних закладів усіх рівнів.

Зрозуміло, що якість підготовки кадрів залежить від обсягів фінансування освітньої сфери. Недостатнє бюджетне фінансування зумовлює окремі навчальні заклади не лише розширювати платне навчання з метою виживання, а й іти по шляху низької підготовки комерційних студентів, які навчаються у державних закладах. У результаті цього знижується якість підготовки кадрів у цілому.

В сучасних умовах досить поширеним явищем стали пропуски студентами занять. Збільшення часу на самостійну роботу студентів

нерідко перетворюється у формальність, не підкріплюється контролем за їх самостійною роботою. Бюджетне фінансування в межах конкурентоздатних (за світовими мірками) освітніх стандартів покликано забезпечити для тих, що пройшли конкретні відбори молоді, забезпечити повністю безкоштовну першу вищу освіту при підвищенні її якості до рівня співставного з розвинутими країнами світу та при збереженні наявних конкурентних переваг. Вища освіта має бути широко підтримана державою і суспільством на основі визначення тривалих соціальних пріоритетів, а не лише ринком з його критерієм швидкого прибутку. В цих умовах необхідними є кардинальні заходи щодо зміни взаємодії школи, вищого навчального закладу, організації економіки, направлені на оздоровлення всіх процесів, пов'язаних з отриманням вищої освіти, зміни мотивації студентів до навчання, а викладачів – до якісного їх навчання, а головне – підвищення затребуваності знань у нашому суспільстві.

На терені СНД в Україні спостерігається один з найвищих показників витрат консолідованого бюджету на освіту у порівнянні з іншими бувшими союзними республіками (табл. 3). Проте він залишається недостатнім для забезпечення високої якості освіти. Тобто бажання отримати якісну освіту наштовхується на обмежені фінансові можливості.

Таблиця 3

Витрати консолідованого бюджету на освіту, % до ВВП

Країна	2000	2008	2009	2000-2009, +, -
Азербайджан	3,9	2,4	3,3	-0,6
Вірменія	2,6	2,8	3,7	+1,1
Білорусь	6,2	5,2	4,9	-1,3
Казахстан	3,3	3,6	4,2	+0,9
Киргизія	3,5	5,2	5,9	+2,4
Молдова	4,5	8,2	9,4	+4,9
Росія	2,9	4,0	4,6	+1,7
Таджикистан	2,3	3,5	4,9	+2,3
Україна	4,2	6,4	7,4	+3,2

Джерело: [12]

Водночас у межах видатків на соціальну сферу із місцевих бюджетів спостерігається невиконання запланованих обсягів на розвиток освіти (табл. 4).

Тому фінансування сфери освіти має бути збільшено, принаймні до показників, передбачених українським законодавством. При цьому принципи фінансування закладів освіти, у тому числі ВНЗ, мають бути прозорими та зрозумілими. І тут важлива роль належить цільовим освітнім кредитам. Тобто має активізуватись

банківське кредитування освіти.

Світова практика свідчить, що чим вищими є витрати на освіту, тим кращою (за якістю) є робоча сила. Так, витрати на персонал у собівартості будь-якого товару, виробленого, принаймні, у США є головною статтею витрат, що перевищує 50%, а нерідко й досягає 60% у їх загальній величині. Для порівняння наведемо дані по середньогодинній ставці оплати праці у сфері виробництва. Якщо на початок ХХІ ст. в Німеччині вона становила близько 32 дол., у

США – 17, Японії – 24, Франції – 19, то в Китаї – 0,57, Індії – 0,3.

В Україні, не дивлячись на те, що видатки Зведеного бюджету на освіту постійно зростають (і в абсолютних, і у відносних показниках),

вони залишаються недостатніми (табл. 5). Адже законодавством нашої держави на розвиток освіти передбачено виділяти не менше 10% ВВП.

Таблиця 4

Питома вага видатків із місцевих бюджетів на соціальну сферу

Показник	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Охорона здоров'я	22,47	22,97	21,62	21,11	20,56	21,30
Духовний та фізичний розвиток	4,36	4,18	4,06	3,84	3,94	3,75
Освіта	28,72	32,39	29,95	30,26	31,07	31,44
Соціальний захист та соціальне забезпечення	18,41	16,0	15,39	20,0	18,35	20,0
Сумарний показники видатків на соціальну сферу	73,96	75,54	71,02	75,24	73,96	76,49
<i>Рівень виконання запланованих видатків у соціальній сфері</i>	<i>2004</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>
Охорона здоров'я	100,92	101,25	101,25	101,7	99,56	100,24
Духовний та фізичний розвиток	97,57	99,78	101,49	102,33	98,63	96,74
Освіта	99,92	99,91	99,8	100,39	98,87	97,7
Соціальний захист та соціальне забезпечення	97,5	88,75	98,47	91,25	94,26	93,57

Джерело: [11, с. 57]

Таблиця 5

Динаміка видатків Зведеного бюджету на освіту

Рік	Всього видатків бюджету, млрд. грн.	Освіта		% до ВВП
		млрд. грн.	% до загальних видатків	
2000	48,2	7,1	14,7	4,2
2005	142,0	26,8	18,9	6,1
2009	307,4	66,8	21,7	7,4
2000-2009, +, -	+259,2	+59,7	+7,0	+3,2

Джерело: [17; 14, с. 4].

Серед країн СНД Україна, на жаль, має один із найвищих показників безробітних з вищою освітою. Це тривожний сигнал. Він, на наш погляд, свідчить про те, що підготовка кадрів не здійснюється у відповідності з потребами економіки; що тут відсутній системний підхід щодо управління системою підготовки кадрів. А тому необхідна нова модель підготовки кадрів, яка враховувала б і структурні зміни, що відбуваються в економіці.

Водночас зростає й частка видатків з місцевих бюджетів на освіту (рис. 2).

Одним із показників якості освіти є наявність безробітних з певним рівнем освіти (табл. 6).

Водночас, вдосконалюючи систему освіти, потрібно мати на увазі, що остання потрібна не лише для виробництва, але й для особистих потреб сучасної людини. Природничі, економі-

чні, психологічні, інформаційні, філософські знання наразі стають нагальною потребою в повсякденному житті кожної людини. Сучасна вища освіта має мати інноваційну направленість, поєднувати техніко-технологічну і гуманітарну освіту. Кожен випускник вищого навчально закладу має володіти широким професійним кругозором, бути привченим до самоосвіти, соціально адаптованим і соціально мобільним, здатним аналогічно накопичувати життєвий досвід.

Освіта, як підтверджує життя, сприяє залученню людини до культури, яка забезпечує формування нових науково-технічних і технологічних знань; цілісної культури і духовного світу особи й суспільства, залучаючи нові покоління духовно моральних ідеалів народів. А це є важливим фактором організації високоефективного суспільства, держави. Зростаюча роль освіти в

ефективному інноваційному розвитку економіки, техніки, технології до цього часу залишається слабо пов'язаними із завданнями формування сучасних духовно моральних ідеалів людини і

суспільства в цілому. Вищі навчальні заклади у перспективі мають стати моделлю поєднання освіти і культури.

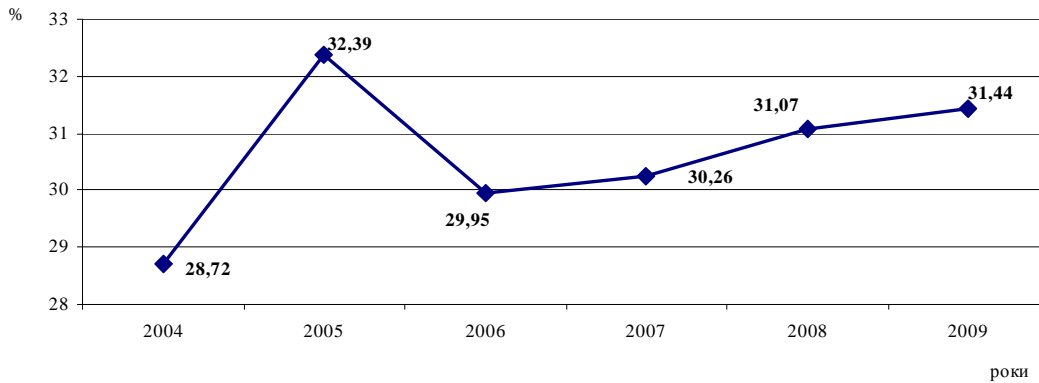

Рис. 2. Динаміка витраток з місцевих бюджетів на освіту, %

Таблиця 6

Розподіл чисельності безробітних за рівнем освіти, 2010 р., %

Країна	Всього	В тому числі з рівнем освіти				
		вищою	середньою професійною	початковою професійною	повною середньою	не мають середньої загальної освіти
Азербайджан	100	41,4	35,6	13,2	8,3	1,5
Вірменія	100	14,2	22,6	7,4	50,3	5,5
Білорусь	100	10,9	15,7	24,0	38,6	10,8
Казахстан	100	14,8	18,8	6,9	54,4	5,1
Киргистан	100	10,7	21,1	–	56,8	11,4
Молдова	100	9,2	8,8	24,3	22,5	35,2
Росія	100	16,5	19,6	20,5	28,2	15,2
Таджикистан	100	6,3	16,9	13,7	63,1	–
Україна	100	39,9	33,7	0,1	22,5	3,8

Джерело: [12]

На жаль, освіта (як шкільна, так і вузівська) дотепер ще далека від культурологічних завдань формування моральних і духовних ідеалів у підростаючого покоління. За останні два десятиріччя, у цьому контексті, на жаль, відбулась профанація вищої освіти, у тому числі через відсутність чітко визначених духовних ідеалів у суспільстві. Виникло багато навчальних закладів з однобокою комерціалізацією освітніх послуг. Втрачено зв'язок між шкільними та вузівськими освітніми програмами з традиційною освітньою духовністю. Відбувається вимивання духовності із системи освіти, хоча має місце перекіс у бік вищої освіти, що утворився ще на початку 90-х років минулого століття. Водночас має місце девальвація вищої освіти. Щоб не до-

пустити поглиблення цього процесу, підготовка кадрів має вестись з урахуванням реальних потреб економіки і суспільства. З цією метою необхідно забезпечити регіонально-галузеві прогнози потреби в кадрах, тобто має бути чітке замовлення наступних показників:

- скільки потрібно готувати фахівців?
- якого рівня слід забезпечити підготовку кадрів?
- якої кваліфікації необхідно це забезпечити?

З цією метою важливою є необхідність створення сучасного навчального середовища, що передбачає вибудову особливої системи відносин між учасниками освітнього процесу, зокрема, формування у студентів стійкої потреби в

самонавчання, бажанні жити і творити в цьому освітньому середовищі. В цьому контексті гострою потребою є забезпечення інтеграції освіти з іншими галузями, диверсифікації освіти, яка має здійснюватися за рахунок:

- системи різноманіття (різниця між типами закладів, що належать одній і тій системі освіти);

- структурного різноманіття (відмінності між вищими навчальними закладами, які формуються на основі історичного розвитку, юридичних законів, принципів державного фінансування);

- програмного різноманіття та набору освітніх послуг.

Диверсифікація освіти дозволяє їй пристосуватись до нової ситуації, забезпечити реформування освітніх систем, розширити спектр освітніх видів діяльності, повніше задовольнити потреби економіки і суспільства.

Таким чином, основними траєкторіями подальшого вдосконалення системи освіти в цілому і вищій, зокрема, в контексті модернізації економіки і забезпечення сталого розвитку, мають стати:

- ліквідація дублювання підготовки однопрофільних спеціалістів, особливо вищої ланки, обмеження та скорочення підготовки спеціалістів, які не мають попиту на ринку праці;

- покращення координації між споживачами (замовниками-роботодавцями), органами служби зайнятості та навчальними закладами;

- регулювання державних і недержавних навчальних закладів, здійснюваних підготовку кадрів на комерційній основі, упорядкування розміщення навчальних закладів усіх форм власності;

- цільову підготовку висококваліфікованих кадрів;

- зміцнення моніторингу ринку праці, виявлення переліку і кількості вакансій та перенавчання кадрів для їх замовлення.

Водночас держава має стимулювати подальше підвищення освітнього рівня як населення в цілому, так і фахівців, зокрема. Нині ж, на жаль, праця останніх, у тому числі висококваліфікованих, оплачується неадекватно низько. Як свідчать дані соціологічних досліджень, серед спеціалістів технічного, природничо-наукового, медичного, архітектурно-будівельного профілів більш високі самооцінки кваліфікації та компетентності, ніж свого матеріального стану. Незадоволеність вони проявляють і своїм соціальним станом (висловлюють свою соціальну дискомфортність). А це позначається на якості їх

робочої сили*, на економіці в цілому.

Висновок. Отже, випуск із вищих навчальних закладів за спеціальностями та напрямками має бути таким, що сприяє нарощуванню соціально-економічного потенціалу країни та орієнтації останньої на довгостроковий соціальний пріоритет розвитку. Для забезпечення формування інноваційного суспільства більш широко мають бути затребувані знання кадрів високої кваліфікації, зокрема, у сфері освіти, охорони здоров'я, духовної сфери життя суспільства. Між тим випуск кадрів високої кваліфікації за цими спеціальностями та напрямками не забезпечує випереджаюче накопичення потенціалу модернізації нашої країни. Він залишається недостатнім навіть для простого відтворення масштабів відповідних видів діяльності, не говорячи уже про те, що мав би бути забезпечений сталий розвиток.

Водночас варто зазначити, що модернізація економіки, сталий розвиток – це не одномоментний крок. Це є комплексним завданням, що вимагає здійснення скоординованих дій освіти, науки, бізнесу. В цьому контексті актуальною є необхідність:

- формування нової моделі не лише освіти в цілому, а й навчального закладу, яка являла б собою інтеграцію освіти, науки та наукоміського бізнесу;

- створення інтегрованих науково-освітніх центрів;

- подолання розбалансованості системи освіти з нині діючим законодавством;

- розробки сучасної національної системи кваліфікації.

Зазначені траєкторії освітнього розвитку мають забезпечити як пріоритетність освітньої сфери, так і конкурентноздатність економіки в цілому.

* Робоча сила в сучасних умовах, як і будь-який інший товар, характеризується споживчою вартістю, що визначається вартістю життєвих благ, необхідних для підтримки нормальної трудової діяльності працюючих та утримання членів сім'ї та витрат на навчання дітей. Вартість робочої сили залежить від умов повного відтворення здатності працівника до праці, включаючи витрати на виховання дітей, освіту, професійну освіту.

Список використаних джерел:

1. World Economic Forum: [Ел. ресурс] – Режим доступу: [//www.Weforum.org](http://www.weforum.org)
2. Андреев А.Л. Компетентносная парадигма в образовании: опыт философско-методологического анализа / А.Л. Андреев // Педагогика. 2005. – №4. – С. 19–27.
3. Беларуский экономический журнал. 2010. – №2. – С. 99.
4. Громова Л.А., Тимченко В.В. Качество образования в контексте программы ЮНЕСКО «Образование для всех»./ Л.А. Громова, В.В. Тимченко// СПб: Изд-во РГПУ им. Герцена, 2006. – 72 с.
5. Доклад Международной комиссии по образованию для XXI века «Образование: скрытое сокровище» (публикация ЮНЕСКО, 1997).
6. Долженко О.В. Будущее: общество информационного многознания или Человек понимающий/ О.В. Долженко // Высшее образование России. 2009. – №8. – С. 38.
7. Звонников В.И. Какой менеджмент нам нужен/ В.И. Звонников // Высшее образование сегодня. 2009. – №11. – С.12–19.
8. Кеникстул В. Кадровое и информационное обеспечение системы государственного управления сельским хозяйством / В. Кеникстул // АПК: Экономика, управление. – 2010. – №11. – С. 116.
9. Куценко В.І. Вища і післядипломна освіта в ринкових умовах / За наук. ред. д.е.н., проф., чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина / РВПС України НАН України. – К.:РВПС України НАН України –205 с.
10. Куценко В.І. Соціальний вектор економічного розвитку:[мон.]/В.І. Куценко. – К., Наукова думка. – 2010. – 736 с.
11. Мітал О.Г. Інвестиційний потенціал бюджетної політики регіону / О.Г. Мітал // Економіка та держава. 2010. – №11. – С. 57.
12. Общество и экономика. 2010. – №9. С. 147, 173.
13. Офіційний сайт Департаменту освіти навчання і справ молоді уряду Австралії: [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://www.dest.gov.au>
14. Продовження навчання та здобуття професії: [стат. бюл.]. – К.: Державний комітет статистики України, 2010. – С. 4.
15. Сериков В.В. Образование и личность./ В.В. Сериков // М.: Логос, 1999. – 272 с.
16. Силин А.Н. Образование концепции профессиональной этики в менеджменте / А.Н. Силин // Менеджмент: теория и практика. – №1. – С. 33–39.
17. Статистичні збірники Бюджет України за відповідні роки: [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://tinfin.gov.ua>; <http://budget.rada.gov.ua>;
18. Ханушек Э., Весман Л. Роль качества образования в экономическом росте/ Э. Ханушек, Л. Весман // Вопросы образования. – 2007. – №3. – С. 115– 185.
19. Хромов М. Європейський досвід удосконалення розвитку людського капіталу на базі управління освітою і професійною підготовкою персоналу/ М. Хромов // Україна: аспекти праці. 2010. – №8. – С. 47.

ДЕПРЕСИВНІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ДЕЛІМІТАЦІЇ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ

Проведено аналіз змін у нормативно-законодавчих актах, які регламентують визначення депресивних територій різного типу, встановлено їх головні недоліки. Здійснено делімітацію депресивних регіонів, промислових і сільських районів, міст обласного підпорядкування України на основі офіційних індикаторів і критеріальних меж депресивності. Обґрунтовано доцільність удосконалення методичних підходів до виокремлення депресивних територій.

Ключові слова: депресивні території, критеріальні межі депресивності, делімітація депресивних територій

Николай Барановский. **ДЕПРЕССИВНЫЕ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ: ОСОБЕННОСТИ ДЕЛИМИТАЦИИ В УСЛОВИЯХ РЕФОРМИРОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ БАЗЫ.** Проведен анализ изменений в нормативно-законодательных актах, которые регламентируют выделение депрессивных территорий разного типа, установлены их главные недостатки. Осуществлено делимитацию депрессивных регионов, промышленных и сельских районов, городов областного подчинения Украины на основе официальных индикаторов и критеріальных границ депрессивности. Обосновано целесообразность усовершенствования методических подходов к выделению депрессивных территорий.

Ключевые слова: депрессивные территории, критеріальные границы депрессивности, делимитация депрессивных территорий

Mykola Baranovsky. THE DEPRESSIVE TERRITORIES OF UKRAINE: PECULIARITIES OF THE DELIMITATION IN THE CONDITION OF REFORMING THE LEGISLATIVE BASE

The analysis of the changes in the legislative acts which regulate the definition of the depressed territories of different types is completed, their main drawbacks are determined. The delimitation of the depressed regions, industrial and rural districts, regional cities of Ukraine is done according to the official indicators and criterion boundaries of depression. The reasonability of the improvement of the methodological approaches to the definition of the depressed territories is grounded.

Key words: the depressed territories, the criterion boundaries of the depression, the delimitation of the depressed areas.

Актуальність дослідження. Постановка проблеми. Нерівномірність регіонального розвитку є однією з найбільш актуальних наукових проблем, що знаходиться у сфері компетенції суспільної географії та регіоналістики. Негативні тренди соціально-економічного розвитку окремих територій, які мали місце у середині 90-х років ХХ ст., не лише зберігаються, а й посилюються. Одним із наслідків поляризації регіонального розвитку є утворення депресивних територій, вирішення проблем яких є пріоритетним завданням державної регіональної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальна проблематика депресивності регіонів відображена у наукових дослідженнях М. Долішнього, З. Герасимчук, Б. Данилишина, Ф. Заставного, В. Коломийчука, С. Романюка. Теоретичні, методологічні та практичні аспекти депресивності сільських територій представлені в публікаціях І. Прокопи, А. Лісового, О. Попової, О. Шепотько. Нормативно-законодавчу основу делімітації депресивних територій різного типу складають Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” (2009 р.) та відповідні постанови Кабінету Міністрів України “Порядок здійснення моніторингу показників соціально-економічного розвитку ... для визнання територій депресивними”. Попри це, до сьогодні в Україні на загальнодержавному рівні питання об’єктивної делімітації депресивних

територій залишається невирішеним і потребує наукового обґрунтування.

Визначення цілей дослідження. Головною метою даного дослідження є аналіз змін нормативно-законодавчої бази та методик, що регламентують процедуру виокремлення депресивних територій, здійснення делімітації депресивних регіонів, промислових і сільських районів, міст обласного підпорядкування України.

Виклад основного матеріалу. Наявність диспропорцій у соціально-економічному розвитку окремих територій будь-якої країни є скоріше нормою, чим винятком. Водночас надмірна поляризація простору, деградація окремих територій, які прийнято називати депресивними, є загрозою для збалансованого розвитку держави. Боротьба з депресивністю регіонів (міст) завжди відносилася до головних завдань регіональної політики більшості провідних держав світу. Наприклад у Великій Британії депресивні території стали об’єктом регіональної політики країни ще у 30-х роках ХХ ст. На сьогодні, попри еволюцію механізмів підтримки проблемних територій, вони продовжують залишатися ключовими об’єктами державної регіональної політики багатьох країн.

В Україні найбільш предметно про депресивні території почали говорити в кінці 90-х років ХХ ст. Дана проблематика набула особливої актуальності у 2002-2004 рр., коли тривало обговорення законопроекту “Про стимулювання розвитку регіонів”, яке набуло загальнодержавного розголосу через спеціальні парламентські слухання. Наслідком наукових та управлінських

зусиль стало прийняття Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” (2005 р.) та постанови Кабінету Міністрів України “Порядок моніторингу показників соціально-економічного розвитку регіонів, районів, міст обласного, республіканського в АР Крим значення для визнання територій депресивними” (№1006). Попри все вищезазначене, в Україні до сьогодні немає офіційного переліку депресивних територій, фінансові та інші механізми стимулювання їх розвитку не використовуються, наукова громадськість та управління поступово втрачають інтерес до їх подальшого вивчення, з’явилися полярні думки щодо доцільності їх підтримки тощо. І хоча “мода” на вивчення проблематики депресивності територій ніби то згасла, вони реально існують, їх наявність в Україні є загрозою реалізації регіональної політики, вони є осередками концентрації соціальних негараздів.

Можна окреслити кілька причин, які не дозволяють перевести дискусію до площини реальної реалізації. По-перше, це недосконалість нормативно-законодавчої бази. Йдеться як про першу редакцію Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів”, так і про “Порядок ... визнання територій депресивними”. Головними їх вадами були відсутність критеріальних меж депресивності, а також вимога про те, що депресивними можуть бути лише ті території, які відповідають усім критеріям одночасно. По-друге, надзвичайно висока інерційність державних управлінь і законодавців щодо реалізації завдань регіональної політики та внесення змін до нормативно-законодавчих актів. Наприклад знадобилося майже п’ять років для осмислення недоліків “Порядку ... визнання територій депресивними” та внесення до нього відповідних змін. Нова редакція Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” була затверджена через чотири роки (2009 р.), хоча відразу було зрозуміло, що норми цього закону не працюють, вони не дозволяють виділити депресивні території.

Більш детально зупинимося на останній редакції нормативно-законодавчих актів, які регламентують делімітацію депресивних територій. Порівняно з першою, у новій редакції закону, який отримав назву “Про внесення змін до Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” [2], зазначається, що депресивними є ті регіони, промислові та сільські райони, де показники їх соціально-економічного розвитку є значно нижчими за середні для країни індикатори для відповідних територій. У лютому 2011 р. Верховною Радою України були внесені чер-

гові зміни до зазначеного закону (№6519), котрі стосуються розширення груп територій, які визнаються депресивними, та показників, які використовуються для їх делімітації. Зокрема, депресивними тепер вважаються також ті промислові райони та населені пункти, у яких мало місце закриття вугільних підприємств після 1996 р.

У новому “Порядку ... визнання територій депресивними” [4] нарешті визначені критеріальні межі, які дозволяють виокремити проблемні території. У документі зазначається, що при встановленні граничних рівнів відхилення соціально-економічних показників урахувався досвід країн ЄС. Втім варто зауважити, що запроваджені критеріальні межі депресивності – 0,75 для нижчих і 1,25 для вищих характеристик показників розвитку територій, не зовсім відповідають європейським підходам. У країнах ЄС 25% відхилення показників у гірший бік від середніх значень використовується для делімітації депресивних регіонів рівня NUTS-2. В Україні такий критерій можна було б використовувати для делімітації депресивних регіонів (адміністративних областей). На нижчому ієрархічному рівні доцільно використовувати інші критеріальні межі. Про це зокрема свідчать і дослідження автора даної статті [1], і критеріальні межі, які використовуються, наприклад, в Угорщині [6, с.55]. Тобто для рівня адміністративних районів і міст обласного підпорядкування доцільними були б показники на рівні 10-15%.

Разом з тим, в обох документах, про які йшлося вище, не усунута друга вада, яка не дозволяє визначити депресивні території – це вимога про те, що у них критеріальним межах депресивності мають відповідати одночасно всі показники. Ураховуючи ту обставину, що визначення депресивних регіонів обліковується на основі показників за останні п’ять років, адміністративних районів – три роки, марно розраховувати на те, що знайдеться хоч одна адміністративна одиниця, яка б відповідала цим вимогам. Власне це знайшло підтвердження й на управлінському рівні. Наприклад в аналітичних матеріалах, які були підготовлені Міністерством економіки України до комітетських слухань у Верховній Раді України на тему “Нові підходи в розвитку депресивних регіонів України”, наводиться перелік сільських і промислових районів, які вважаються наближеними до депресивних. За даними Міністерства економіки України такими є вісім сільських (Камінь-Каширський, Тарутинський, Татарбунарський, Краснолиманський, Поліський, Решетилівський, Ріпкинський та Козелецький), дев’ять промислових районів

(Рожищенський, Павлоградський, Воловецький, Лутугинський, Турківський, Любашівський, Балтський, Володарсько-Волинський та Романівський) і п'ять міст обласного підпорядкування (Білгород-Дністровський, Яремче, Новий Розділ, Первомайський, Новодністровськ) [3, с.10-12]. І це при тому, що ці міста та райони відповідають лише одному чи двом критеріям депресивності, а тому і не вважаються офіційно депресивними, а є лише претендентами на такий статус. Отже аналіз нормативно-законодавчої бази свідчить про відсутність чітких норм для виокремлення депресивних територій, а тому їх розроблення залишається важливим науковим завданням.

Автором статті уже обґрунтовувалися підходи щодо використання для делімітації сільських депресивних регіонів інтегрального показника розвитку території (регіону) [1]. Спробуємо застосувати такий підхід до виокремлення різних типів депресивних територій в Україні на основі офіційних індикаторів і критеріїв депресивності.

Інтегральний показник розвитку території (району, міста) можна визначати різними способами. У даному випадку його обчислення про-

водилося на основі такої формули:

$$S_j = \sum_{i=1}^n \left(\frac{X_{\max} - X_{ij}}{X_{\max} - X_{\min}} \right) + \sum_{i=1}^n \left(\frac{X_{ij} - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}} \right),$$

де S_j - інтегральний показник розвитку j -ї території (району, регіону), X_{\min} та X_{\max} - мінімальне та максимальне значення вихідних показників. Дана формула дозволяє не лише здійснити нормалізацію показників, а й урахувати направленість їх дії.

Відповідно до норм чинного законодавства депресивними вважаються ті регіони, де упродовж останніх п'яти років пересічні значення душевих показників валового регіонального продукту відхиляються від пересічних для країни значень у гірший бік більш як на 25%. Наведені у табл. 1 дані свідчать про те, що до категорії депресивних за існуючими критеріями можна віднести 16 регіонів України, де пересічне за 2004-2008 рр. значення валового регіонального продукту становить менше 9640 грн. (75%). Характерно, що їх кількість постійно збільшується.

Таблиця 1

Динаміка душевих показників валового регіонального продукту, грн.

Регіони України	Душеві показники валового регіонального продукту, грн.							Статус регіону
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2004-2008	
АР Крим	3633	4951	6460	8101	10574	13898	8796,8	Д
Вінницька	3534	4700	5966	7328	9159	12061	7842,8	Д
Волинська	3339	4771	6285	7397	9711	12340	8100,8	Д
Дніпропетровська	6058	8609	11909	15239	20868	30918	17508,6	
Донецька	6385	9713	12490	15725	20197	26028	16830,6	
Житомирська	3074	4397	5554	6636	8485	11545	7323,4	Д
Закарпатська	3207	4238	5373	6576	8452	10626	7053,0	Д
Запорізька	5353	8093	10683	13369	18022	23232	14679,8	
Ів.-Франківська	3958	5238	6916	8157	10055	12940	8661,2	Д
Київська	4513	6652	8673	10918	15033	20593	12373,8	
Кіровоградська	3632	5122	6394	7723	9546	13515	8460,0	Д
Луганська	3997	5973	8131	10085	13628	18338	11231,0	
Львівська	4049	5396	6657	8351	10915	13902	9044,2	Д
Миколаївська	4284	6424	7801	9769	12227	16175	10479,2	
Одеська	5245	7028	8619	10379	13827	19638	11898,2	
Полтавська	5533	8841	11574	14330	18500	22476	15144,2	
Рівненська	3475	4817	6269	7724	9695	12217	8144,4	Д
Сумська	3795	5009	6497	7848	10249	13622	8645,0	Д
Тернопільська	2741	3516	4603	5819	7510	9688	6227,2	Д
Харківська	5045	7182	9025	11353	15645	21294	12899,8	
Херсонська	3287	4546	5713	6744	8122	11944	7413,8	Д
Хмельницька	3337	4549	5764	7023	9100	11932	7673,6	Д
Черкаська	3309	4853	6681	8209	10331	14581	8931,0	Д
Чернівецька	2771	3589	4654	5650	7369	9771	6206,6	Д
Чернігівська	3764	5163	6474	7714	10081	13213	8529,0	Д
Київ	16697	23130	28780	35210	49795	61592	39701,4	
Севастополь	4557	5847	7452	10079	12961	16592	10586,2	
Україна	5114	7273	9372	11630	15496	20495	12853,2	

Розраховано автором за даними Державного комітету статистики України

Зрозуміло, що значні диспропорції у зазначених показниках визначаються переважно за рахунок Києва. Тому поряд із наведеними вище даними, заслуговує на увагу підхід, коли показники валового регіонального продукту міст Києва та Севастополя об'єднуються із аналогічними показниками Київської області та АР Крим. За таких умов регіональні диспропорції помітно нівелюються, а на статус депресивних претендують уже не 16, а лише сім регіонів – Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька та Чернівецька області (величина валового регіонального продукту на одну особу становить менше 7940 грн.). Водночас питання про те, який із підходів є більш об'єктивним, залишається дискусійним.

Більш проблемною видається делімітація промислових і сільських депресивних районів. Це обумовлюється більшою кількістю показників депресивності, різнонаправленістю їх дії, неоднозначністю підходів до розмежування промислових і сільських районів.

Підхід, коли промисловими вважаються ті райони, де частка зайнятих у промисловості перевищує частку зайнятих у сільському господарстві та навпаки, неодноразово піддавався критиці. Зміна структури зайнятості населення за останні 10 років призвела до того, що у переважній більшості адміністративних районів го-

ловною сферою прикладення праці стали галузі сфери послуг. Відтак видається логічним визначення депресивних промислових і сільських районів не серед кожної із виділених груп, а серед усіх адміністративних районів України.

Виходячи з того, що головним завданням даної роботи було визначення депресивних районів насамперед на основі використання офіційних критеріїв, нами було здійснено їх поділ на промислові та сільські. Усього у межах України виявився 201 промисловий та 289 сільських районів.

Відповідно до Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” для делімітації промислових районів використовується чотири показники: обсяги реалізованої промислової продукції (послуг) на одну особу, частка зайнятих у промисловості, рівень середньомісячної заробітної плати та рівень безробіття. Визначення інтегрального показника розвитку промислових районів здійснювалося за наведеною вище формулою. З урахуванням офіційної критеріальної межі до категорії промислових депресивних потрапляє лише 11 районів, що становить 5,5% їх загальної кількості. Навіть побічний погляд на карту промислових депресивних районів України (рис. 1) породжує великі сумніви щодо об'єктивності такого підходу.

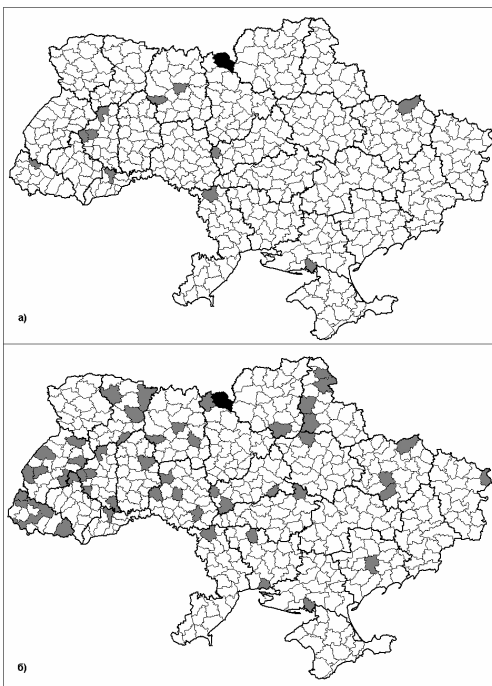

Рис. 1. Депресивні промислові райони, виділені на основі використання 25% (а) та 10% (б) відхилень від пересічних значень

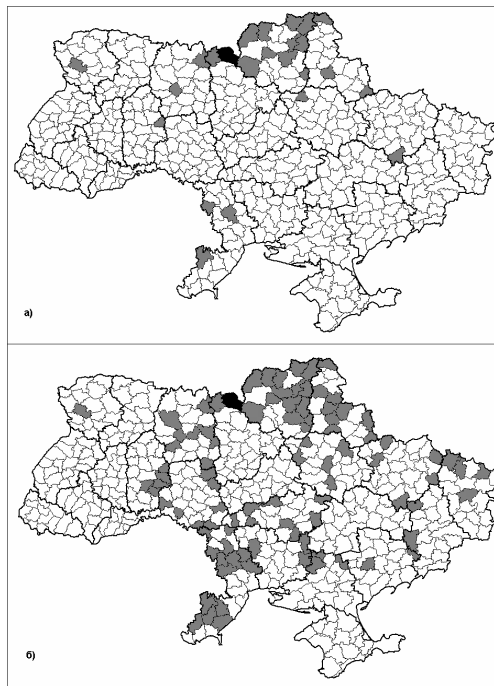

Рис. 2. Депресивні сільські райони, виділені на основі використання 25% (а) та 10% (б) відхилень від пересічних значень

У промислових регіонах України, де у зв'язку із закриттям вугільних підприємств, структурної перебудови економіки, існує низка гострих соціально-економічних проблем, немає жодного депресивного району. Більш реалістичним видається підхід, де критичною межею депресивності є 10% відхилення інтегрального показника розвитку від пересічного для даного

типу районів значення. За таких умов кількість промислових депресивних районів збільшується до 51 (25,4%). Найбільше їх налічується в Закарпатській, Львівській, Рівненській, Сумській та Тернопільській областях (табл. 2). Як і в попередньому випадку, немає промислових депресивних районів у Донецькій та Дніпропетровській областях.

Таблиця 2

Кількість депресивних районів і міст обласного підпорядкування у розрізі регіонів України

Регіони України	Промислові райони		Сільські райони		Міста обласного підпорядкування		Регіони України	Промислові райони		Сільські райони		Міста обласного підпорядкування	
	1	2	1	2	1	2		1	2	1	2	1	2
АР Крим						2	Миколаївська		2		3	3	3
Вінницька		4		7	1	2	Одеська	1	1	3	14		
Волинська			1	1		2	Полтавська		1	1	5	2	2
Дніпропетровська						2	Рівненська		4			2	2
Донецька				2	1	1	Сумська	1	4	3	9	2	4
Житомирська	2	3	2	8		2	Тернопільська	3	5				
Закарпатська		7				1	Харківська	1	3	1	5	3	6
Запорізька		1		2	1	2	Херсонська	1	1		3		1
Ів.-Франківська					2	3	Хмельницька		1	1	5	3	4
Київська			1	1	2	2	Черкаська	1	3			1	4
Кіровоградська		1		7		2	Чернівецька	1	1			1	1
Луганська		1		4	1	2	Чернігівська		1	10	15		2
Львівська		6			3	5	Україна	11	51	23	91	28	57

1 – 25% відхилення від пересічних значень;

2 – 10% відхилення від пересічних значень

Належність аж семи районів Закарпатської області до категорії промислових депресивних також породжує певні застереження, адже це типово аграрний регіон, де більшість становить сільське населення. Причина криється в недосконалому поділу районів на промислові та сільські, хоча у зазначених районах Закарпатської області частка зайнятих у промисловості дійсно перевищує частку зайнятих у сільському господарстві.

За подібним алгоритмом проводилася і делімітація сільських депресивних територій, проте використовувалися, як це передбачено нормативно-законодавчою базою, п'ять показників: обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції (послуг) на одну особу, частка зайнятих у сільському господарстві, середньомісячна заробітна плата, природний приріст населення та щільність сільського населення.

При використанні офіційної критеріальної межі кількість сільських депресивних районів

становить 23 одиниці (7,9%), із яких понад 43% припадає на Чернігівську область (рис. 2). У 16 регіонах України таких районів немає взагалі. Знаючи реальний стан справ у сільських районах країни, тривалу депопуляцію сільського населення, обезлюднення сільських поселень, занепад соціальної сфери села, важко погодитися із отриманими результатами.

За умови використання 10% критерію депресивності число сільських проблемних територій помітно збільшується (до 31%), розширюється також їх географія. Як і в попередньому випадку, найбільша кількість сільських депресивних районів налічується в Чернігівській області (15), значну кількість таких районів мають Сумська (9) та Одеська (14) області (табл. 2).

Для виокремлення депресивних міст обласного підпорядкування чинним законодавством передбачено використання трьох показників – середньомісячної заробітної плати, рівня

зарєстрованого безробіття та рівня довготривалого безробіття серед незайнятих громадян. Методичні підходи, про які йшлося вище, дають підстави віднести до категорії депресивних відповідно 28 (15,9%) та 57 (32,3%) міст обласного підпорядкування (табл. 3). Найбільша кількість таких міст розміщується в Луганській, Львівській, Миколаївській та Харківській областях.

Виокремлені на основі описаних вище підходів різні типи депресивних територій є однією із перших спроб делімітації проблемних регіонів України на основі використання офі-

ційних індикаторів, критеріальних меж та інтегрального показника розвитку території.

Проведені дослідження підтвердили думку про те, що депресивними, особливо сільськими, є здебільшого периферійні адміністративні райони, центрами яких є невеликі за людністю та економічним потенціалом селища міського типу або малі міста. Отже проблематика регіональної депресивності має не лише виключно економічні, а й географічні чинники. Мірилом останніх є відстань до потужних економічних центрів, обласних міст, столиці.

Таблиця 3

Перелік депресивних міст обласного підпорядкування

Місто	Регіон	Місто	Регіон	Місто	Регіон
25% критерій			10% критерій		
М.-Подільський	Вінницька	Алушта	АР Крим	Первомайськ	Миколаївська
Дружківка	Донецька	Судак	АР Крим	Очаків	Миколаївська
Токмак	Запорізька	М.-Подільський	Вінницька	Лубни	Полтавська
Болехів	Ів.-Франківська	Хмельник	Вінницька	Миргород	Полтавська
Яремче	Ів.-Франківська	В.-Волинський	Волинська	Дубно	Рівненська
П.-Хмельницький	Київська	Нововолинськ	Волинська	Острог	Рівненська
Ржищів	Київська	Жовті Води	Дніпропетровська	Глухів	Сумська
Рубіжне	Луганська	Марганець	Дніпропетровська	Лебедин	Сумська
Борислав	Львівська	Дружківка	Донецька	Ромни	Сумська
Новий Роздол	Львівська	Бердичів	Житомирська	Шостка	Сумська
Самбір	Львівська	Н.-Волинський	Житомирська	Ізюм	Харківська
Вознесенськ	Миколаївська	Берегове	Закарпатська	Куп'янськ	Харківська
Первомайськ	Миколаївська	Бердянськ	Запорізька	Лозова	Харківська
Очаків	Миколаївська	Токмак	Запорізька	Люботин	Харківська
Лубни	Полтавська	Болехів	Ів.-Франківська	Первомайський	Харківська
Миргород	Полтавська	Калуш	Ів.-Франківська	Чугуїв	Харківська
Дубно	Рівненська	Яремче	Ів.-Франківська	Каховка	Херсонська
Острог	Рівненська	П.-Хмельницький	Київська	К.-Подільський	Хмельницька
Лебедин	Сумська	Ржищів	Київська	Славути	Хмельницька
Шостка	Сумська	Олександрія	Кіровоградська	Старокосянтинів	Хмельницька
Ізюм	Харківська	Світловодськ	Кіровоградська	Шепетівка	Хмельницька
Лозова	Харківська	Кіровське	Луганська	Ватутіне	Черкаська
Первомайський	Харківська	Рубіжне	Луганська	Золотоноша	Черкаська
Славути	Хмельницька	Борислав	Львівська	Канів	Черкаська
Старокосянтинів	Хмельницька	Моршин	Львівська	Умань	Черкаська
Шепетівка	Хмельницька	Новий Роздол	Львівська	Новодністровськ	Чернівецька
Ватутіне	Черкаська	Самбір	Львівська	Ніжин	Чернігівська
Новодністровськ	Чернівецька	Трускавець	Львівська	Прилуки	Чернігівська
		Вознесенськ	Миколаївська		

Здійснений аналіз підтвердив також недосконалість методичних підходів до виокремлення проблемних територій, у т.ч. перелік показників, які використовуються для їх делімітації. Особливо це стосується промислових районів. Обов'язково потрібно враховувати фінансову самодостатність районних бюджетів, сальдо міграційної рухомості населення. Багато також удосконалити систему статистичного обліку показників, які використовуються для делімітації депресивних територій. Деякі з них, наприклад частка зайнятих у сільському господарстві, неадекватно відображають кількість населення, реально зайнятого у цій сфері економічної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведені дослідження дають підстави для таких узагальнень. По-перше, існуюча нормативно-законодавча база, яка регламентує методику і процедуру виокремлення різних типів депресивних територій містить суттєві вади, які не дозволяють здійснити їх об'єктивну делімітацію. По-друге, нібито європейська практика вибору величини критеріальних меж депресивності (0,75 та 1,25) для українських реалій є не зовсім адекватною. Виділена на основі її використання кількість промислових і сільських депресивних районів є дуже незначною, що не узгоджується із реально існуючим станом соціально-економічного розвитку регіонів України, а,

відповідно, породжує великі сумніви у доцільності її застосування. По-третє, удосконалення потребує і перелік показників, які використовуються для делімітації депресивних територій, особливо для промислових районів. По-четверте, потрібно офіційно визнати, що найдодільніше делімітацію депресивних регіонів (районів) проводити на основі величини інтегрального показника розвитку території. Зрештою, по-п'яте, держава має затвердити офіційний перелік депресивних територій різного типу, який дозволить зробити хоча б перші кроки на шляху

до їх відновлення.

Об'єктивна делімітація депресивних територій різного типу є не стільки теоретичним, скільки прикладним завданням, оскільки відкриває можливості для запровадження реальних кроків щодо підтримки проблемних територій. На цьому шляху зроблені лише перші кроки, особливо в царині розробки механізмів стимулювання розвитку депресивних територій. Саме цим визначаються перспективні напрямки досліджень регіональної депресивності.

Список використаних джерел:

1. Барановський М.О. Депресивність сільських територій України: методи оцінки, регіональні відмінності та шляхи їх подолання / М.О. Барановський // Економіка України . – 2010. - №11. – С.57-69.
2. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів”// Офіційний сайт Верховної ради України: [Електронний ресурс]: режим доступу: www.rada.gov.ua
3. Нові підходи в розвитку депресивних регіонів України // Засідання комітетських слухань 21 квітня 2010 р. – Київ: Верховна рада України, 2010. – 88 с.
4. Порядок здійснення моніторингу показників соціально-економічного розвитку регіонів, районів, міст республіканського в АР Крим та обласного значення для визнання територій депресивними // Постанова Кабінету Міністрів України №235 від 02.03.2010 р. [Електронний ресурс]: режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
5. Слава С. Розвиток економічно проблемних територій: міжнародний досвід / С. Слава, Д. Амборський, П. Сегварі та ін. // Проект партнерства Канада-Україна “Регіональне врядування та розвиток”. – К.: Видавництво “К.І.С.”, 2007. – 144 с.

УДК 341.4:343.326

Андрій Калько

КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ ДЕРЖАВ ЗА ЇХ ВІДНОШЕННЯМ ДО МІЖНАРОДНОГО ТЕРОРИЗМУ, ЯК ЗАГРОЗИ МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННИЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

В статті обгрунтована класифікація держав за їх відношенням до міжнародного тероризму. Наведена ілюстрація просторового розташування територій держав. В основу класифікації покладена єдина ознака - внутрішня і зовнішня політика держави щодо тероризму, зокрема, до міжнародного. Територіально виділені три класи держав з ідейно близькими поглядами на тероризм: перший клас – держави-учасниці міжнародного тероризму, другий – держави-учасниці антитерористичної коаліції, третій - держави нейтральні до міжнародного тероризму.

Ключові слова: державний кордон, тероризм, антитерористична коаліція, мінерально-сировинна безпека.

Андрей Калько. **КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ РАЗГРАНИЧЕНИЯ ТЕРРИТОРИЙ ГОСУДАРСТВ ПО ИХ ОТНОШЕНИЮ К МЕЖДУНАРОДНОМУ ТЕРРОРИЗМУ, КАК УГРОЗЕ МИНЕРАЛЬНО-СЫРЬЕВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ.** В статье обоснована классификация государств по их отношению к международному терроризму. Приведена иллюстрация пространственного расположения территорий государств. В основу классификации положен единый признак – внутренняя политика государства относительно терроризма, в частности, международного. Территориально выделены три класса государств с идейно близкими взглядами на терроризм: первый класс – государства участники международного терроризма, второй – государства участники антитеррористической коалиции, третий – государства нейтральные к международному терроризму.

Ключевые слова: государственная граница, терроризм, антитеррористическая коалиция, минерально-сырьевая безопасность.

Andriy Kal'ko. **STRUCTURALLY GEOGRAPHICAL GROUND OF DIFFERENTIATING TERRITORIES OF THE STATES AFTER THEIR ATTITUDE TOWARD INTERNATIONAL TERRORISM AS A THREAT RAW MINERAL-MATERIAL SAFETY OF UKRAINE.** In the article classification of the states is grounded after their attitude toward international terrorism. Illustration of spatial location of territories of the states is resulted. In basis of classification the unique sign - domestic and external policy of the state is fixed in relation to terrorism, in particular, to international. Three classes of the states are territorial selected with ideological near looks to terrorism: the first class is the states-participants of international terrorism, second are the states-participants of counterterrorist coalition, third - the states are neutral to international terrorism.

Key words: state boundary, terrorism, counterterrorist coalition, raw mineral-material safety.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Дане дослідження відноситься до географічних, політичних (на даному етапі наука про міжнародний тероризм не класифікується як самостійна), юридичних і наук про Землю і може бути використане для вирішення проблем делімітації державних кордонів держав-учасниць міжнародного тероризму. Дослідження розглядається на прикладі аналізу законодавчих актів ООН, України, інших держав з боротьби з міжнародним тероризмом, а також територіального устрою держав-учасниць міжнародного тероризму і антитерористичної коаліції держав.

Терористи після подій 11 вересня 2001 р. у черговий раз довели, що є реальною загрозою, від якої не застрахована жодна країна світу. Ні передова зброя, ні потужна економіка не можуть протистояти жорстокості і нелюдській тактиці терористів. Тероризм став самостійною і глобальною політичною і військовою силою. Зрослий на протиріччях між країнами, тероризм направив зброю не проти конкретної країни, а проти всієї цивілізації [1, 2].

Проблеми контролю над міжнародним тероризмом нерозривно пов'язані з визначенням його основних характеристик, закономірностей виникнення і розвитку, розмежуванням з іншими формами насильства і з проблемою визначення самого тероризму. Феномен тероризму мыслить аспекти юридичної кваліфікації, визначення соціальних функцій, політологічний аналіз, психологічної оцінки його причин та наслідків і виявлення історичних коренів.

Події 2001 року змусили більш прагматично, усвідомлюючи, що наступною метою терористів може бути будь-яка країна, підійти до цієї складної проблеми, остаточно поставити тероризм поза законом. Це навряд чи можливо без визначення його положення в системі різних форм політичної боротьби і ідеологічно мотивованого насильства.

Як соціально-політичне явище тероризм, у тому числі міжнародний, - одна з форм насильницької політичної боротьби, що порушує основні принципи і норми міжнародних права і моралі. За сукупністю організаційно-тактичних характеристик тероризм – це насильство, що носить системний, наступальний і масовий характер, що використовує тактику непередбачених атак. У сучасній міжнародній практиці боротьби з тероризмом спостерігається очевидна диспропорція можливостей. Державі практично відмовлено в праві захищати себе. Групи, що ведуть насильницьку боротьбу, виявляються в невинувато вигідному положенні. Форми відповіді зазначеним групам чи організаціям з боку

держави різко обмежені як міжнародним так і внутрішнім правом. Для ізоляції терористів, що здійснюють насильство, міжнародних юридичних організацій не існує взагалі [3-5].

Підходи до контролю над міжнародним тероризмом передбачається розмежувати за функціональною ознакою на превентивні (попередження актів тероризму), регулярні (усунення чи пом'якшення проблем політичними і правовими методами) і репресивні (стримування злочинності, припинення злочинів і покарання злочинців). Аналіз відповідей держави на тероризм демонструє тенденцію до асиметрії в міжнародних оцінках контртерористичних стратегій і тактики різних держав (ізраїльсько-палестинський конфлікт, США в Іраку, Росії в Чечні).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом полеміка про заходи боротьби з тероризмом та про тероризм як світовий феномен стала особливо гострою і насиченою. Такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як В.В. Устинов, Ю.І. Авдеев, Б.К. Мартиненко, М.В. Назаркін, І.В. Манацканов, В.В. Вітюк, А.І. Тиханський, Є.П. Кожушко, В.І. Мунтіян, В.В. Дурдинець, Г.Ф. Костенко, В.В. Крутов, В.А. Ліпкан, Б. Нетаньяху, В. Пелла, П. Вілкінсон та ін. проблемі міжнародного тероризму присвятили низку ґрунтовних праць.

Зокрема, директор Міжнародного поліцейського інституту з боротьби з тероризмом Б. Ганор запропонував класифікацію держав прямим, або непрямим чином пов'язаних з міжнародним тероризмом: держави, які підтримують тероризм; держави, які планують тероризм; держави, які здійснюють терористичні дії.

Таким чином, політика цих держав базується на актах застосування насильства або загрози його застосування, наслідки якого можуть ослабити національну безпеку інших держав, зокрема щодо її *мінерально-сировинної складової*.

Така загроза існує, наприклад стосовно України, при можливості терористичних дій відносно покладів корисних копалин стратегічної сировини та підприємств з їх видобутку, переробки і використання, що може призвести до непередбачуваних екологічних, економічних та соціальних наслідків [6].

Отже, в політиці держав, які підтримують, планують і здійснюють акти тероризму спостерігаються міжнародні складові наслідків тероризму, а також насильства за межами прийнятих норм дипломатії і війни.

На цій підставі, вважаємо, що запропонований термін – *держави-учасниці міжнародного тероризму* прийнятний для держав, політика яких базується на актах застосування насильст-

ва або загрози його застосування.

Різні аспекти тероризму пов'язані з проблемами у сфері міжнародних відносин, утиску національної гідності етнічних меншин, що є причиною серйозного насильницького конфлікту, зокрема проведеного терористичними методами.

Дане положення підтвердили підсумки Всесвітньої конференції з боротьби проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості, 31.08-07.09.2001 року в м. Дурбані (ПАР). "Спроби нав'язати монокультуру в багатоетнічних умовах часто здійснюються за рахунок прав національних меншин. Щоб уникнути маргіналізації, меншини часто активізують зусилля, направлені на збереження і захист своєї самобутності. Посилення протилежних сил - асиміляція, з одного боку, і збереження індивідуальності меншини, з іншого - може привести до більшої нетерпимості і, у гіршому разі, до збройного конфлікту на етнічному ґрунті". При протистоянні влади і терористів нерідкими є порушення міжнародного права. Ці дії прийнято кваліфікувати як дискримінацію за національною ознакою і навіть геноцид, який є терором відносно національно-етнічної, расової або релігійної груп.

Тероризм і геноцид – співставні поняття. До них приєднується також поняття "екоцид". Це абсолютно самостійні складні злочини, хоча, геноцид можна розглядати в цілому як стратегію терористів, направлену на те, щоб залякати певну частину населення шляхом застосування насильства відносно конкретної етнічної групи. Грань між різновидами тероризму провести важко.

Директор Інституту європейської політики Лувенського католицького університету в Бельгії К. Малфліт відзначила, що міжнародне право визнає принцип самовизначення народів. В той же час міжнародне право обмежує принцип самовизначення іншим принципом - територіальної цілісності і державної єдності, за умови, що та або інша держава поважає рівність в правах і право на самовизначення народів, що живуть в даній державі. "Згідно міжнародних норм відокремлення може бути здійснене лише в тому випадку, якщо відповідна меншина не дістала достатньо широку можливість внутрішнього самовизначення. Це внутрішнє самовизначення може бути вирішене відповідним урядом і особливо місцевим референдумом".

Принцип визнання права народів на самовизначення часто протиставлявся принципу територіальної цілісності держав. Слід відмітити, що в Статуті ООН відсутнє поняття "Територіальна цілісність". У ньому мова йде про "терито-

ріальну недоторканність".

Термін "територіальна цілісність держав" увійшов до ужитку міжнародних відносин з ухваленням Генеральною Асамблеєю ООН в 1970 році резолюції 2625 (XXV), що містить Декларацію "Про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співпраці відповідно до Статуту ООН". Підтвердивши проголошене Статутом ООН рівноправ'я і право народів на самовизначення, інші, викладені в названих міжнародних документах принципи, Декларація проголосила: "Ніщо... не повинно тлумачитися як санкція або заохочення на будь-які дії, які вели б до розчленування, часткового або повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, що дотримуються в своїх діях принципу рівноправ'я і самовизначення народів, мають уряди, які представляють без відмінності раси, віросповідання або кольору шкіри весь народ, що проживає на даній території".

У боротьбі за суверенітет сторони часто використовують нелегітимні методи, які дають підстави кваліфікувати відповідну діяльність як сепаратизм. З погляду соціально-політичної суті, "сепаратизм - це вимога суверенітету і незалежності для етнічно позначеної території. Ця вимога направлена проти державної влади країни проживання".

Практика показує, що хаос і кровопролиття - це результат дій державно-бюрократичних структур і лідерів національно-політичних рухів, які суперечать нормам міжнародного права, підривають можливості демократичного розвитку. Локальні конфлікти на етнічній основі стали безпосередньою загрозою миру. Джерело конфліктів - не право народів на самовизначення, а спроби неправової реалізації цього права, силова протидія його здійсненню.

В мусульманських країнах або країнах з переважанням мусульманського населення під впливом зовнішнього чинника відбулася радикалізація релігійних поглядів, отримали розвиток екстремістські релігійні течії. Зокрема ряд терористичних актів були здійснені прихильниками ваххабітської течії в ісламі.

Тероризм не має національних ознак і меж. Всі нації і держави рівні перед загрозою терористичної атаки. На межі тисячоліть світ опинився перед вибором: або країни припинять політичні розбіжності, образи і об'єднають зусилля в боротьбі з тероризмом, або багато століть цивілізації будуть перекреслені злочинними устремліннями і амбіціями терористів.

За минулі чотири десятиліття під егідою ООН, інших міжнародних, а також регіональних організацій багато зроблено для створення пра-

вових і функціональних інструментів припинення тероризму. Час показав, що вони недостатні або неповні для адекватної відповіді на всі погрози тероризму. Таким чином, перед міжнародним співтовариством стоїть невідкладне завдання - кардинально переглянути рамки і методи взаємодії держав з тим, щоб кожна окрема держава і весь світ могли уникнути небезпеки руйнування терористами.

Серед областей співпраці, які часто виділяють дослідники як пріоритетні є: ресурси міжнародного суду; розробка міжнародних договорів і пристосування законів війни до актів міжнародного тероризму; застосування економічних санкцій проти тих країн, які приховують акти тероризму.

Сучасний тероризм, як правило, - це великий бізнес. Не прагнучи до фінансової вигоди як до кінцевої мети, міжнародні терористичні групи, проте, потребують коштів для залучення нових прихильників, забезпечення підтримки на місцях і за кордоном. Значні кошти витрачаються на організацію вербування, бойову підготовку ударних загонів і найманців, на створення сучасної матеріально-технічної бази. На підготовку і проведення конкретних терактів, як правило, потрібні незначні кошти. У цьому і полягає проблема: виявлення справжніх цілей спонсоруючої і спонсорованої сторін часто утруднене [7].

Збір коштів ведеться терористичною організацією часто під слухними приводами і, як правило, через треті організації. Довести факт витрачання коштів на теракт важко через секретний характер відповідних фінансових операцій. Можна виявити подібні дії за допомогою наявного в будь-якому карно-процесуальному законодавстві набору процесуальних дій, а також в рамках стандартних форм взаємної правової допомоги. Для тероризму завдання, як визнано у всьому світі, не зводиться виключно до виявлення і припинення окремих терористичних злочинів. Завдання ширше - прискікти саму терористичну діяльність, при цьому важливу роль в її існуванні грає фінансова основа.

Для цього було потрібний розвиток нових форм правової співпраці. Результатом пошуку таких форм стало створення і ухвалення Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму.

Згідно статті 8 цієї Конвенції, кожна держава вживає відповідно до принципів свого внутрішнього права необхідних заходів для виявлення, блокування або арешту будь-яких коштів, використаних або виділених для скоєння злочинів, а також отриманих в результаті таких злочинів.

Робота з вироблення єдиних підходів і стандартів припинення фінансових потоків, що живлять тероризм, почалася в 90-х роках минулого століття низкою міжнародних організацій, таких як "вісімка", ЄС і Організація Американських Держав (ОАД). Підсумковим документом Наради міністрів "вісімки" по боротьбі з тероризмом (Париж, 30.07.1996 р.) рекомендовано державам прийняти заходи по боротьбі з фінансуванням терористичної діяльності, які включають запобігання і припинення використання внутрідержавних джерел фінансування терористичних організацій. Фінансування може бути як прямим, так і непрямим; проходити через організації, які переслідують добродійні цілі або ті, що безпосередньо залучені в незаконну діяльність: нелегальний оборот зброї, наркотиків. При цьому не створюється перешкоди для свободи руху законних, чистих капіталів [8].

У 1999 році ОАД провела в Аргентині II Міжамериканську конференцію з тероризму. Серед вироблених пропозицій з протидії тероризму містилися рекомендації, направлені на заборону фінансування тероризму.

Тероризм відрізняється від інших видів злочинної тим, що на своє відтворення він використовує не тільки (а в більшості країн і не стільки) кримінальні джерела. Порівняно з фінансовими розслідуваннями справ наркоторговців, фінансова діяльність терористичних організацій розплутується складніше. Як правило, її учасники зовні живуть скромно і використовують тільки частину коштів для власне терористичної діяльності [8].

Тому, прослідкувати рух фінансових потоків важко. Ключове значення у виявленні і припиненні фінансових операцій, здійснених на підтримку терористичної діяльності, має встановлення кінцевого адресата - терористичної організації або групи. В той же час окремі країни керуються в боротьбі з фінансуванням тероризму своїми "списками" заборонених на їх території організацій, не визнаючи аналогічні списки і репресивні рішення компетентних органів інших країн.

Практика взаємодії держав у сфері боротьби з фінансуванням тероризму підтверджує, що немає альтернативи міжнародній співпраці в боротьбі з тероризмом. *Тероризм - міжнародна проблема, а контртерористична діяльність - глобальне завдання міжнародного значення.*

Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму стала першим міжнародним документом, підписаним багатьма країнами, документом, який звернений в цілому до явища тероризму.

В рамках ООН міжнародне співтовари-

во виробило 12 конвенцій і протоколів про співпрацю держав в цілях припинення і розслідування актів тероризму. Це досить фундаментальна база для взаємодії держав з різних аспектів здійснення правосуддя по багатьом кримінальним справам.

Крім того, Монреальською конвенцією 1971 року встановлено (ст. 12), що будь-яка договірна держава надає відповідно до свого національного законодавства будь-яку інформацію, що є у неї, тим державам, в юрисдикцію яких, на її думку, входить або може увійти даний злочин.

Визнаючи небезпеку тероризму, Генеральна Асамблея ООН заснувала в 1999 році Відділення з попередження тероризму, яке є підрозділом Відділення ООН з контролю над наркотиками і попередження злочинності. Головний напрям діяльності Відділення - дослідження, технічна співпраця, а також сприяння активізації міжнародної співпраці з метою попередження тероризму [231, 232].

Прихильники міжнародного судового органу, переслідувача терористів, говорять про створення міжнародного кримінального суду (трибуналу). За це, зокрема, висловлюються французький учений Ф. Козентіні, англієць Дж. Брайерлі, американець Д. Левіт, румун В. Пелла [9].

Міжнародний кримінальний суд, вважає Дж. Слівовські, зміг би представляти найбільш важливе і значне досягнення міжнародного права - долати труднощі, створені деякими країнами, що надали притулок терористам, які переслідуються нібито за політичними мотивами. Час обдумати в практичному плані питання про створення міжнародного кримінального суду (можливо, під егідою ООН) або ідентичного органу за типом Нюрнберзького або Токійського трибуналів. Важливим і необхідним в майбутньому стане рішення про розширення компетенції Міжнародного кримінального суду по різних злочинах терористичної спрямованості.

Ісламський фундаменталізм має подвійну природу – це і політика, і релігія. Аналізувати його тільки як рух, що має політичну природу - помилка, оскільки фундаменталізм одночасно і релігія.

Ісламські і мусульманські екстремістські рухи розвинулися в останні три десятиліття як наслідок розповсюдження думки про якусь глобальну культурну війну проти арабського і мусульманського світу, проти їх релігії, культури і способу життя. Концепції, які відображають такі настрої, сприймаються на Заході як тероризм і політичне насильство. Концепції включають поняття: “джихад” (священна війна); “іс-

тишхад” (мучеництво, включаючи суїцид); “шакх” (страждання).

Останнім часом значно зросла кількість вилазок терористів ісламізму по всьому світу, виріс збір коштів для організацій ісламізму. Часто неможливо відокремити кошти, що збираються для соціальних потреб, від призначених для фінансового підживлення тероризму. Одночасно зросла підтримка мусульманськими урядами різних груп ісламізму і проектів контролю над ними або впливу на них. В той же час позначилася співпраця між мусульманськими урядами в боротьбі з тероризмом, що є реакцією у відповідь з боку зацікавлених держав.

Першорядну роль в глобалізації дій ісламізму грає Аль-каїда. Як показав процес над терористами, що підірвали Всесвітній Торговий Центр у Нью-Йорку, Аль-каїда служила критерієм, під яким об'єдналося широке коло груп ісламізму, включаючи “Хезболла” (Ліван), “Ісламський Джихад” (Єгипет), “Озброєну Ісламську групу” (Алжир), а також безліч іракців, пакистанців, афганців і йорданців. Кожна з ланок цих груп мала можливість незалежно здійснювати вербування і операції. Діяльність груп координувалася через “Раду Шури” Аль-каїди - свого роду “рада директорів”, яка включала представників багатьох груп, які регулярно зустрічалися в Афганістані для обговорення планів пропонуваніх операцій.

На сьогодні Україна - учасниця багатьох міжнародних і регіональних угод з боротьби з тероризмом, майже всіх конвенцій і протоколів ООН. Головними з них є: Декларація про заходи з ліквідації міжнародного тероризму (1994 р.); Європейська конвенція про припинення тероризму (1977 р.); Договір про співпрацю держав-учасниць СНД в боротьбі з тероризмом (1999 р.); Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (1970 р.); Міжнародна Конвенція про боротьбу із захопленням заручників (1979 р.); Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу (1980 р.); Конвенція про боротьбу з незаконними актами, направленіми проти безпеки морського судноплавства (1988 р.); Міжнародна Конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (1997 р.) та ін.

Розростання глобального чинника терористичної діяльності, перш за все у сфері її фінансового забезпечення, зажадало термінової адаптації до нових завдань - виявлення і припинення каналів фінансування державними суб'єктами, що беруть участь в боротьбі з тероризмом. За відсутності до останнього часу в Україні аналогів фінансової розвідки, що діє в багатьох країнах світу, функції виявлення джерел фінансового підживлення терористів виконували в тій або

іншій мірі всі правоохоронні органи.

Тому вироблення єдиних координаційних заходів з протидії міжнародному тероризму для забезпечення Україною власної національної безпеки (в тому числі і мінерально-сировинної) вимагає залучення зусиль світової спільноти, а напрацювання нових наукових підходів у цій галузі є надзвичайно актуальним.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні пропозицій класифікації держав за їх відношенням до міжнародного тероризму з метою визначення груп держав, які підтримують тероризм і для запобігання їх діяльності.

Відповідно до мети потрібно було розв'язати такі завдання:

- дати визначення поняттям території державні і державні кордони, суб'єктивно встановленим на певних етапах розвитку людства;
- проаналізувати особливості методологічних підходів;
- графічно показати способи розмежування територій держав.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Пропонується в основу класифікації держав покласти єдину виразну класифікаційну ознаку - *внутрішню і зовнішню політику держави щодо тероризму, зокрема до міжнародного*. З використанням запропонованої класифікаційної ознаки доцільно виділити три класи держав з ідейно близькими поглядами на відношення до тероризму, участі в терористичних діях і протистояння тероризму з чітко вираженими рамками розмежувань: *перший клас* – держави-учасниці міжнародного тероризму (ДУМТ); *другий клас* – держави-учасниці антитерористичної коаліції (ДУ-АК); *третій клас* - держави нейтральні до міжнародного тероризму (ДНМТ).

Держави-учасниці міжнародного тероризму. Перший клас держав, внутрішня і зовнішня політика яких направлені на підтримку і планування тероризму, здійснення терористичних дій. До них на даному етапі відносять: *Іран*, який здійснює підтримку міжнародного тероризму, починаючи з ісламської революції 1979 р. Іранський ісламський режим розглядає тероризм як спосіб ведення війни за очищення ісламу і боротьби з еретиками і невірними; *Кубу*, де режим Кастро підтримує латиноамериканських терористів, співробітничав з баскськими і близькосхідними лівими терористами і терористичними державами; *Північну Корею*, в якій тероризм направлений переважно проти Південної Кореї і північнокорейських дисидентів, що знаходяться за межами країни; *Сирію*, що використовує терористичні методи протягом останніх 29 років, з моменту встановлення в 1970 р. лівого режиму

для підпорядкування своїй політиці сусідніх держав; *Судан*, в якому зі встановленням на початку 1990-х рр. режиму ісламізму уряд країни підтримує міжнародну терористичну діяльність ісламських фундаменталістів.

Держави-учасниці антитерористичної коаліції. Другий клас держав, внутрішня і зовнішня політика яких націлена на протидію тероризму, планування тероризму, активну боротьбу проти терористичних дій.

До держав-учасниць антитерористичної коаліції в першу чергу слід віднести країни НАТО, а також Україну.

Держави нейтральні до міжнародного тероризму. Третій клас держав, окремо узяті держави, внутрішня і зовнішня політика яких орієнтована на дотримання нейтралітету з державами-учасницями міжнародного тероризму і державами-учасницями антитерористичної коаліції.

До держав нейтральних до міжнародного тероризму на нашу думку доцільно віднести Афганістан і Ірак після скидання тоталітарних режимів. Військова присутність НАТО в цих країнах не дає підстави віднести їх до держав-учасниць міжнародного тероризму.

Міжнародний тероризм у всьому різноманітті проявів - об'єктивно існуюча реальність, що являє загрозу земній цивілізації. Для вироблення стратегії протидії глобальному за масштабами міжнародному тероризму, наслідки якого можуть носити планетарний характер, повинні існувати самостійна наука і наукові установи, що фінансуються ООН і державами антитерористичної коаліції.

Міжнародний тероризм - справжня реальність, отже, вироблені знання повинні бути об'єктивними, а не носити суб'єктивний характер, що допускає певну видимість тлумачень.

Комплексний аналіз конвенцій і протоколів ООН, міжнародних і регіональних угод з боротьби з міжнародним тероризмом, інтенсивної роботи ООН в рамках Антитерористичного комітету з вироблення універсальної стратегії протидії тероризму і комплексної програми міжнародної співпраці в цій галузі дозволив вперше запропонувати системний підхід до вирішення проблем природи походження тероризму, його становлення і протидії міжнародному тероризму.

Системний підхід є методологічним принципом наукового дослідження матеріального світу, при якому об'єкт дослідження (в даному випадку міжнародний тероризм) розглядається як складна система, що складається з безлічі елементів, об'єднаних між собою внутрішніми зв'язками.

Елементами системного підходу боротьби з міжнародним тероризмом є:

- територія державна держав-учасниць міжнародного тероризму, знаходиться під суверенітетом держави, що підтримує тероризм, планує тероризм або здійснює терористичні дії, ООН і держав-учасниць антитерористичної коаліції;

- територія державна держав-учасниць антитерористичної коаліції і держав нейтральних до міжнародного тероризму, знаходиться під суверенітетом держави-учасниці антитерористичної коаліції і держави нейтральної до міжнародного тероризму;

- територія міжнародна, що знаходиться під юрисдикцією ООН;

- територія міжнародна тимчасова, що знаходиться під юрисдикцією ООН і держав-учасниць антитерористичної коаліції тимчасової.

Вказані елементи системного підходу розглядаються як умовно неподільні, а характер взаємозв'язку між ними не виявлений. Висновок про неподільність елементів викликаний наступними основними причинами:

- не розроблені нормативні документи антитерористичної коаліції держав зі встановлення параметрів державних кордонів по глибині Землі і висоті повітряного простору, що забороняють вторгнення на державні території технічних засобів терористів із зброєю масового знищення;

- не розроблені нормативні документи ООН зі встановлення параметрів міжнародних кордонів і міжнародних кордонів тимчасових по глибині Землі і висоті повітряного простору, які протидіють розповсюдженню міжнародного тероризму і об'єднанню держав-терористів у глобальну за масштабами самостійну політичну і військову силу.

Тому названі елементи в перспективі будуть розглянуті як самостійні системи з безліччю неподільних структурних одиниць на вищих структурних рівнях.

Обмеження повітряного простору держав-учасниць міжнародного тероризму висотною межею польоту літальних апаратів з використанням підйомної сили крила, забороняє використання і виробництво ракетної техніки для доставки зброї масового знищення.

Крім внутрішніх зв'язків держав-терористів (терористичного співтовариства), значну роль грає міжнародний аспект - отримання з територій державних "третіх" країн фінансової, політичної і технічної підтримки. Найбільша фінансова допомога терористам надходить з Саудівської Аравії та низки країн Бли-

зького і Середнього Сходу. У розвитку економік даних країн головна роль відводиться мінеральній сировині і мінерально-сировинним ресурсам, приуроченим до надр. Обмеження територій державних держав-учасниць міжнародного тероризму за глибиною земної кори значно знизить фінансовий потенціал міжнародного тероризму.

Доцільно розглянути пропоновані принципи правового режиму територій державних держав-учасниць міжнародного тероризму.

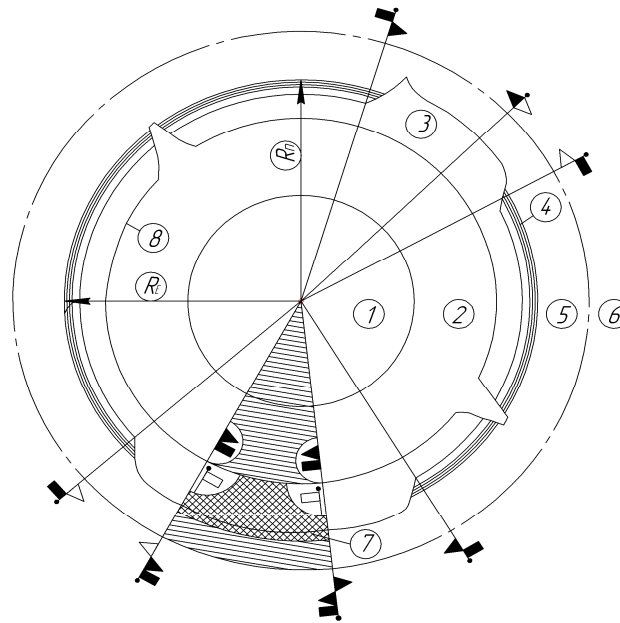
Територія державна - визначена частина земної поверхні, що знаходиться під суверенітетом держави, яка підтримує тероризм, планує тероризм або здійснює терористичні дії, юрисдикцією ООН і держав-учасниць антитерористичної коаліції. Відокремлюється від територій суміжних держав державним кордоном. Включає землю, надра, внутрішні води, територіальні води і частину повітряного простору над ними (рис. 1-3).

Державний кордон – замкнута крива, що визначає поверхневу межу території державної, розташована на поверхні землі, водотоків, вододілів і територіальному морі і вертикальна поверхня, що проходить по цій замкнутій кривій, у формі бічної поверхні оберненого зрізаного конуса з вершиною в центрі ядра Землі, обмежена поверхнею Мохоровичича, яка визначає просторову межу дії державного суверенітету по глибині земної кори, а також висоті повітряного простору, обмеженої висотною межею польоту літальних апаратів з використанням підйомної сили крила.

Надра є частиною геосфери земної кори у формі оберненого зрізаного конуса, напрямною якого є лінія державного кордону. Верхня межа надр розташована на контактній поверхні з материнською породою. За відсутності ґрунтового горизонту верхня межа надр розташована на земній поверхні, дні вододілів і водотоків, представлених материнською породою, а також на поверхні льодовиків. Нижньою межею надр є поверхня Мохоровичича.

Наведемо пропоновані принципи правового режиму територій державних держав-учасниць антитерористичної коаліції і держав нейтральних до міжнародного тероризму.

Територія державна – визначена частина земної поверхні, що знаходиться під суверенітетом держави-учасниці антитерористичної коаліції і держави нейтральної до міжнародного тероризму. Відокремлюється від територій суміжних держав державним кордоном. Включає землю, надра, внутрішні води, територіальні води і повітряний простір над ними (рис. 1-3).

Умовні позначення

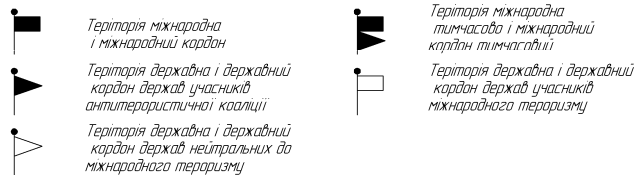

Рис. 1. Території державні держав-учасниць міжнародного тероризму, території державні держав-учасниць міжнародного тероризму і держав нейтральних до міжнародного тероризму, території міжнародні, території міжнародні тимчасові

$R_{П}$ - полярний радіус Землі; R_E - екваторіальний радіус Землі; 1 - ядро Землі; 2 - мантія; 3 - земна кора; 4 - Світовий океан; 5 - повітряний простір; 6 - космічний простір; 7 - повітряний простір, обмежений висотною межею польоту літальних апаратів з використанням підйомної сили крила; 8 - поверхня Мохоровичича.

Державний кордон – замкнута крива, що визначає поверхневу межу території державної, розташована на поверхні землі, водотоків, водоймищ і територіальному морі і вертикальна поверхня, що проходить по цій замкнутій кривій, у формі бічної поверхні оберненого конуса з вершиною в центрі ядра Землі, що визначає просторову межу дії державного суверенітету по глибині Землі, а також висоті повітряного простору, яка складає 100-110 кілометрів над поверхнею Світового океану.

Надра – є частиною геосфер ядра, мантії і земної кори у формі оберненого конуса, напрямною якого є лінія державного кордону. Верхня межа надр розташована на контакті нижнього ґрунтового горизонту з материнською породою.

За відсутності ґрунтового горизонту верхня межа надр розташована на земній поверхні, дні водоймищ і водотоків, представлених материнською породою, а також на поверхні льодовиків.

Повітряний простір - частина геосфери космічного простору у формі оберненого зрізаного конуса з вершиною в центрі ядра Землі, напрямною якого є лінія державного кордону. Верхня межа повітряного простору розташована на висоті 100-110 кілометрів над поверхнею Світового океану.

Також зазначимо пропонувані принципи правового режиму просторів, що не входять до складу територій державних.

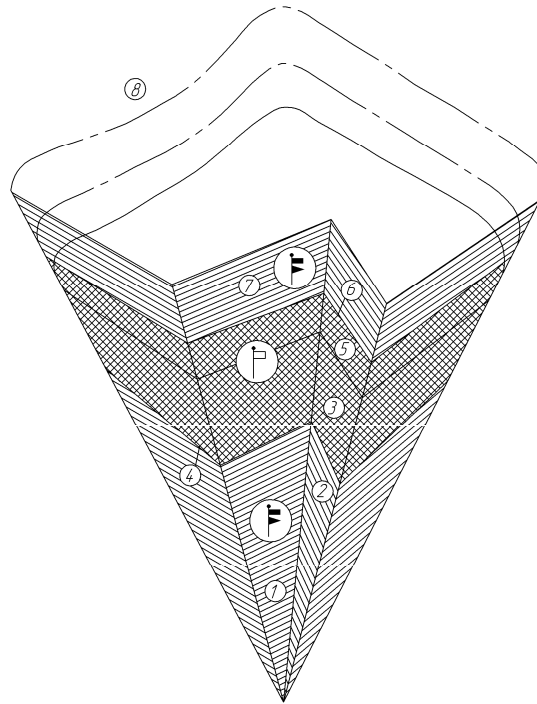

Рис. 2. Територія державна держави-учасниці міжнародного тероризму і територія міжнародна тимчасова

1 - ядро Землі; 2 - мантія; 3 - земна кора; 4 - поверхня Мохоровичича; 5 - повітряний простір держави-учасниці міжнародного тероризму; 6 - висотна межа польоту літальних апаратів з використанням підйомної сили крила; 7 - повітряний простір території міжнародної тимчасової; 8 - космічний простір.

Територія міжнародна – що включає відкрите море, надра і повітряний простір над ними, що знаходиться під юрисдикцією ООН. Відокремлюється від територій державних суміжних держав міжнародним кордоном (рис. 1-3).

Міжнародний кордон – замкнута крива, яка визначає поверхневу межу території міжнародної, що знаходиться під юрисдикцією ООН, складається з відрізків ліній державних кордонів суміжних держав і вертикальна поверхня, що проходить по цій замкнутій кривій, у формі бічної поверхні оберненого конуса з вершиною в центрі ядра Землі, визначає просторову межу юрисдикції ООН за глибиною Землі, а також висотою повітряного простору, яка складає 100-110 кілометрів над поверхнею Світового океану.

Надра – є частиною геосфер ядра, мантії і земної кори у формі оберненого конуса, напрямною якого є лінія міжнародного кордону. Верхня межа надр розташована на поверхні відкритого моря.

Повітряний простір – частина геосфери космічного простору у формі оберненого зріза-

ного конуса з вершиною в центрі ядра Землі, напрямною якого є лінія міжнародного кордону. Верхня межа повітряного простору розташована на висоті 100-110 кілометрів над поверхнею Світового океану.

Пропоновані принципи правового режиму просторів, що тимчасово не входять до складу територій державних варто окреслити для завершення опису.

Територія міжнародна тимчасова - яка включає повітряний простір і надра, розташовані над і під територією державною держави, що підтримує тероризм, планує тероризм або здійснює терористичні дії, що знаходиться під юрисдикцією ООН і держав-учасниць антитерористичної коаліції тимчасової. Відокремлюється від територій державних суміжних держав міжнародним кордоном тимчасовим.

Міжнародний кордон тимчасовий - замкнута крива, що визначає поверхневу межу території державної держави, що підтримує тероризм, планує тероризм або здійснює терористичні дії, розташована на поверхні землі, водо-

токів, водоймищ і територіальному морі і вертикальна поверхня, що проходить по цій замкнутій кривій, у формі бічної поверхні оберненого конуса з вершиною в центрі ядра Землі, що визначає просторову межу юрисдикції ООН

тимчасової за висотою повітряного простору, що перевищує висотну межу польоту літальних апаратів з використанням підйомної сили крила і глибиною Землі, розташованою нижче поверхні Мохоровичича.

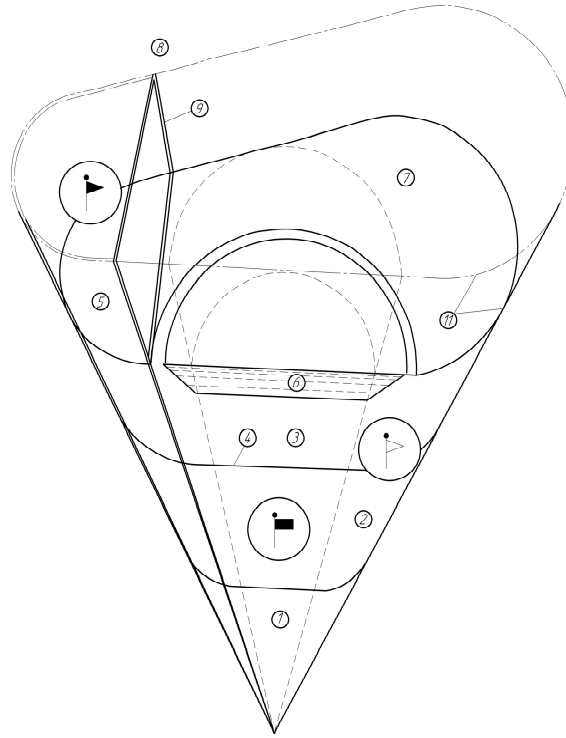

Рис. 3. Територія міжнародна, територія державна держав-учасниць антитерористичної коаліції і територія держав нейтральних до міжнародного тероризму

1 - ядро Землі; 2 - мантія; 3 - земна кора; 4 - поверхня Мохоровичича; 5 - повітряний простір; 6 - Світовий океан; 7 - міжнародний кордон; 8 - космічний простір; 9 - державний кордон держав-учасниць антитерористичної коаліції; 10 - державний кордон держав нейтральних до міжнародного тероризму.

Висновки. Результати дослідження дозволять Україні та міжнародним організаціям регламентувати території державні, державні кордони, території міжнародні, міжнародні кордони, території міжнародні тимчасові і міжнародні кордони тимчасові для вирішення проблем:

- що визначають просторову межу дії державного суверенітету по глибині Землі і висоті повітряного простору;

- забезпечення національної безпеки держави за рахунок: попередження з боку суміжних держав гірничо-геологічної інтервенції в надра суверенної держави; міжнародної відповідальності держав за збільшення рівня техногенного навантаження на землю, надра, атмосферу суверенної держави; силової протидії суверенної

держави при порушенні її національної безпеки у разі неможливості вирішення протиріч між державами політичними засобами.

- забезпечення мирного співіснування суверенних держав шляхом спільної силової протидії міжнародному тероризму.

Геополітичне положення України з її ядерною енергетикою покладає величезну відповідальність і надзвичайну зацікавленість держави в партнерстві з ООН в рамках Антитерористичного комітету.

Санкції по встановленню жорстких рамок обмежень територій державних по глибині Землі і висоті повітряного простору держав-учасниць міжнародного тероризму, а також територій міжнародних носять тимчасовий характер. У разі припинення міжнародної терористи-

чної діяльності державою санкції можуть бути держав.
зняті за пропозицією антитерористичної коаліції

Список використаних джерел:

1. Черней Э.И. Закономерная связь между понятиями территории государственных государств участников международного терроризма, государств участников антитеррористической коалиции и государств нейтральных к международному терроризму / Э.И. Черней, Н.П. Сорока, Р.М. Постоловский, З.Р. Маланчук, А.Д. Калько, О.Э. Черней, О.Н. Сорока, С.Р. Постоловский, Л.А. Шелюк, Е.В. Матвеева. - Рівне: Волинські береги, 2004. - 352 с.
2. Устинов В.В. Обвиняется терроризм / В.В. Устинов. - М., Олма-пресс, 2002. - 416 с.
3. Авдеев Ю.И. Терроризм, как социально-политическое явление / Ю.И. Авдеев. - М., Эдиториал УРСС, 2000. - 387 с.
4. Мартыненко Б.К. Теоретико-правовые вопросы политического терроризма (На примере России конца 80-х - 90-х гг. XX века): Дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 "Теория и история права и государства, история учений о праве и государстве" / Б.К. Мартыненко. - Ростов н/Д, 1999. - 180 с.
5. Назаркин М.В. Криминологическая характеристика лиц участников актов терроризма. Похищение, захват, исчезновение преступления террористического характера / М.В. Назаркин. - М.: Академия управления МВД России, Институт социологии РАН, 2001. - 70 с.
6. Калько А.Д. До питання мінерально-сировинної безпеки / А.Д. Калько // Науковий вісник НГУ. - Дніпропетровськ. - 2007. - №1. - С. 34-37.
7. Манацаканов И.В. Политический терроризм / И.В. Манацаканов. - Ростов-на-Дону, 1998. - 120 с.
8. Ляхов Е.Г. Терроризм: национальный, религиозный и международный контроль / Е.Г. Ляхов, А.В. Попов. - Ростов-на-Дону, МВД России, 1999. - 436.
9. Pella V. La criminalitt collective des Etats et le droit punai de l'avenir. 2-ute edition. Bucharest, 1926.

УДК 911.3

Володимир Грицевич

**МЕТОДИ МАТЕМАТИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ**

Створена математико-географічна модель територіальної мобільності населення в регіональній мережі поселень. Визначені поняття однорідного та ізотропного демографічного середовища. Сформульовані закономірності динаміки населення. Модель ілюструється двома прикладами елементарних систем розселення. У кожному з них отримані розв'язки диференціальних рівнянь.

Ключові слова: мережа поселень, природний рух населення, механічний рух населення, математична модель, диференціальне рівняння.

Владимир Грицевич. МЕТОДЫ МАТЕМАТИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ. Создана математико-географическая модель мобильности населения в региональной сети населённых пунктов. Определены понятия однородной и изотропной демографической среды. Сформулированы закономерности динамики населения. Модель иллюстрируется двумя примерами элементарных систем расселения. В каждом из них получены решения дифференциальных уравнений.

Ключевые слова: сеть населённых пунктов, естественное движение населения, механическое движение населения, математическая модель, дифференциальное уравнение.

Volodymyr Hrytsevych. METHODS OF MATHEMATICAL AND GEOGRAPHICAL MODELLING OF POPULATIONS TERRITORIAL MOBILITY. The mathematical and geographical model of populations mobility in the regional network of settlements is created. The concepts of homogeneous and isotropic demographical environment are defined. Conformities to the law of populations dynamic are formulated. A model is illustrated by two examples of the elementary systems of settling apart. The decisions of differential equations are created for each of them.

Keywords: network of settlements, natural motion of population, mechanical motion of population, mathematical model, differential equation.

Постановка проблеми. У наш час важливого значення набуває вивчення функціональних аспектів територіальної організації суспільства. Це означає дослідження відносно нового для суспільної географії явища та аспекту – функціонування територіальних суспільних комплексів. Зрозуміло, що для цього потрібні адекватні наукові засоби. Світова наукова практика

(у різних науках) давно вже виробила низку таких засобів. Одним із них є диференціальні рівняння. Вони, зокрема, дають змогу моделювати часову динаміку досліджуваних об'єктів і, таким чином, виходити на математико-географічний опис їхнього функціонування.

Актуальним є суспільно-географічне загалом (і математико-географічне зокрема) вивчення демографічних процесів. В умовах депопуляції населення важливо мати засоби для

науково-обґрунтованого моніторингу територіальної мобільності населення як аспекти природного, ток і в аспекті міграційного рухів.

Аналіз публікацій. Диференціальні рівняння є дуже потужним і продуктивним засобом в науці загалом і в географії зокрема. В суспільній географії диференціальне та інтегральне числення застосовували ще в 70-х роках ХХ століття колектив авторів [1] (Ю.Архипов, Н.Блажко, С.Григорьев, Я.Заботин, А.Трофимов, Р.Хузеев). У наш час цей апарат з успіхом використовує проф. К.Немець [8] для моделювання процесів переносу в геосистемах та розподілу їхньої ентропії, а також моделювання інформаційного розвитку суспільства.

Прикладами застосування диференціальних рівнянь в демогеографії є [2] і [5]. Сформульовані кількісні закономірності механічного руху населення. Питання моделювання форм геопросторової організації систем розселення розглянуті в [3], [6], [7], а загальні питання математико-географічного моделювання в [4].

Отримані результати. Нехай регіональна мережа поселень складається з M поселенських одиниць і за досліджуваній період має N орієнтованих напрямків міграційних зв'язків між ними. Позначимо людність i -го поселення в момент часу t через $z_i(t)$. Структуру мережі поселень опишемо прямокутною матрицею інцидентів $D = \{d_{ij}\}$ розміром $M \times N$, елементи якої d_{ij} можуть приймати три значення: $-1, 0, +1$; при цьому $d_{ij} = -1$, якщо j -й напрямком заходить в i -е поселення; $d_{ij} = 0$, якщо j -й напрямком не інцидентний з i -м поселенням; $d_{ij} = +1$, якщо j -й напрямком виходить з i -го поселення.

Далі позначимо через $p_i(t)$ абсолютне значення природного руху населення в i -му поселенні в момент часу t , а через $s_j(t)$ абсолютне значення сальдо механічного руху населення в j -му напрямку в момент часу t . Тоді можна записати систему рівнянь просторово-часового балансу населення:

$$\frac{dz_i}{dt} + \sum_{j=1}^N d_{ij} s_j = p_i + f_i, \quad i = 1, \dots, M \quad (1)$$

де f_i - баланс зовнішньої міграції в i -му поселенні.

Сальдо механічного руху утворене двома взаємно протилежними потоками мігрантів і його можна представити у вигляді:

$$s_j(t) = - \sum_{k=1}^M g_{jk} q_{kj}(t), \quad (2)$$

де g_{jk} - елементи прямокутної матриці G розміром $N \times M$ такої, що $G^T + D = 0$, $q_{kj}(t)$ - величина потоку мігрантів з k -го поселення в j -му напрямку в момент часу t .

Тепер перейдемо від абсолютних показників руху населення до відносних, тобто коефіцієнтів.

Частка $V_i = \frac{p_i}{z_i}$ є коефіцієнтом природного руху населення, а частка $\mu_{kj} = \frac{q_{kj}}{z_k}$ пред-

ставляє коефіцієнт міграційної рухливості з k -го поселення в j -му напрямку. Із врахуванням цих коефіцієнтів система балансових рівнянь набуває наступного вигляду:

$$\frac{dz_i}{dt} = v_i z_i + \sum_{k=1}^M D_{ik}^{\mu} z_k + f_i, \quad i = 1, \dots, M; \quad (3)$$

де $D_{ik}^{\mu} = \sum_{j=1}^N d_{ij} g_{jk} \mu_{kj}$

Позначимо через \bar{Z} вектор-стовбець значень z_i , через \bar{F} - вектор-стовбець балансів зовнішньої міграції, через E^v - квадратну діагональну матрицю, утворену значеннями V_i , а через D^{μ} - квадратну матрицю, утворену значеннями D_{ik}^{μ} . Тоді останні рівняння можуть бути записані в єдиному векторно-матричному вигляді:

$$\boxed{-(E^v + D^{\mu}) \cdot \bar{Z} + \frac{d\bar{Z}}{dt} = \bar{F}} \quad (4)$$

Отримане рівняння виражає закон динаміки населення в регіональній мережі поселень.

Якщо можна (або потрібно) абстрагуватись від зовнішніх міграцій, то це рівняння переписується у вигляді:

$$\frac{d\bar{Z}}{dt} = (E^v + D^\mu) \cdot \bar{Z}. \quad (5)$$

Демографічне середовище регіону назвемо однорідним, якщо коефіцієнти ν, μ не залежать від індексів i, k відповідно. Це ж середовище будемо називати ізотропним, якщо коефіцієнт μ не залежить від індекса j .

Далі розглянемо однорідне ізотропне демографічне середовище. Очевидно, що для нього система балансових рівнянь представиться так:

$$\frac{dz_i}{dt} = \nu z_i + \mu \sum_{k=1}^M \delta_{ik} z_k + f_i, \quad i = 1, \dots, M. \quad (6)$$

$$\text{де } \delta_{ik} = \sum_{j=1}^N d_{ij} g_{jk}.$$

Позначимо через Δ квадратну матрицю значень δ_{ik} розміром $M \times M$. Тоді балансові співвідношення можна записати у вигляді єдиного векторно-матричного рівняння:

$$-(\nu E + \mu \Delta) \bar{Z} + \frac{d\bar{Z}}{dt} = \bar{F}, \quad (7)$$

де E - одинична матриця розміром $M \times M$.

При відсутності (або абстрагуванні від) зовнішніх міграцій це рівняння набуває вигляду:

$$\frac{d\bar{Z}}{dt} = (\nu E + \mu \Delta) \bar{Z}, \quad (8)$$

Отримані рівняння виражають закон динаміки населення в регіональній мережі поселень при умові однорідності та ізотропності демографічного середовища.

$$\lambda^2 - [(\nu_1 + \nu_2) - (\mu_1 + \mu_2)] \cdot \lambda + (\nu_1 \cdot \nu_2 - \nu_1 \cdot \mu_2 - \nu_2 \cdot \mu_1) = 0.$$

Якщо воно має два різних дійсних корені λ_1, λ_2 , то система диференціальних рівнянь має такий розв'язок:

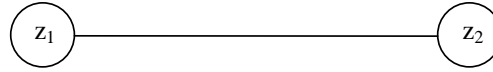
$$z_1(t) = (C_1^{11} \cdot z_1^0 + C_2^{11} \cdot z_2^0) \cdot e^{\lambda_1(t-t_0)} + (C_1^{12} \cdot z_1^0 + C_2^{12} \cdot z_2^0) \cdot e^{\lambda_2(t-t_0)}, \quad (10)$$

$$z_2(t) = (C_1^{21} \cdot z_1^0 + C_2^{21} \cdot z_2^0) \cdot e^{\lambda_1(t-t_0)} + (C_1^{22} \cdot z_1^0 + C_2^{22} \cdot z_2^0) \cdot e^{\lambda_2(t-t_0)}, \quad (11)$$

$$\text{де } C_1^{11} = \frac{\lambda_2 - \nu_1 + \mu_1}{\lambda_2 - \lambda_1}, \quad C_2^{11} = -\frac{\mu_2}{\lambda_2 - \lambda_1}, \quad C_1^{12} = \frac{-\lambda_1 + \nu_1 - \mu_1}{\lambda_2 - \lambda_1}, \quad C_2^{12} = \frac{\mu_2}{\lambda_2 - \lambda_1},$$

Розглянемо з цього приводу два модельних приклади.

Перший приклад: мережа двох близьких взаємодіючих міст (якщо одне з них перебуває в підпорядкуванні до другого, то це ієрархічна форма *BA* згідно [7]).

Нехай динаміка чисельності населення двох міст описується функціями від часу $z_1(t)$ і $z_2(t)$. У кожному місті зміна чисельності населення відбувається як за рахунок природного приросту, так і за рахунок механічного руху (міграцій) між ними. Абстрагуємось від зовнішніх міграцій. Розглянемо реальну ситуацію, коли демографічне середовище є неоднорідним і анізотропним. Тоді закономірності динаміки населення такої мережі міст можна змоделювати за допомогою системи двох лінійних диференціальних рівнянь першого порядку:

$$\begin{cases} \frac{dz_1}{dt} = (\nu_1 - \mu_1) \cdot z_1 + \mu_2 \cdot z_2, & z_1(t_0) = z_1^0 \\ \frac{dz_2}{dt} = \mu_1 \cdot z_1 + (\nu_2 - \mu_2) \cdot z_2, & z_2(t_0) = z_2^0 \end{cases}, \quad (9)$$

де ν_1, ν_2 - коефіцієнти природного приросту 1-го та 2-го міста відповідно;

μ_1 - коефіцієнт міграційної рухливості мешканців 1-го міста в напрямку 2-го;

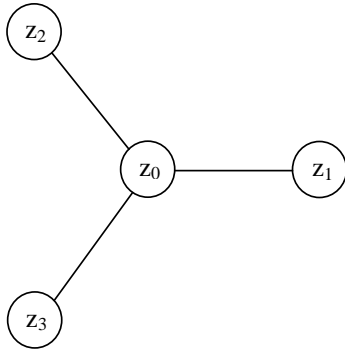
μ_2 - коефіцієнт міграційної рухливості мешканців 2-го міста в напрямку 1-го;

z_1^0, z_2^0 - початкова чисельність населення міст в момент часу t_0 .

З метою визначення функцій $z_1(t)$ і $z_2(t)$ спочатку розв'язуємо характеристичне квадратне рівняння:

$$C_1^{21} = -\frac{\mu_1}{\lambda_2 - \lambda_1}, C_2^{21} = \frac{\lambda_2 - \nu_2 + \mu_2}{\lambda_2 - \lambda_1}, C_1^{22} = \frac{\mu_1}{\lambda_2 - \lambda_1}, C_2^{22} = \frac{-\lambda_1 + \nu_2 - \mu_2}{\lambda_2 - \lambda_1}.$$

Другий приклад: мережа чотирьох близьких взаємодіючих міст.

Нехай динаміка чисельності населення чотирьох міст описується функціями від часу $z_0(t), z_1(t), z_2(t), z_3(t)$. Одне місто є центральним, три інші – з'єднані з ним мережевими міграційними зв'язками як на рисунку. Це ієрархічна форма BA_3 згідно [7].

У кожному місті зміна чисельності населення відбувається як за рахунок природного приросту, так і за рахунок механічного руху (міграцій) між ними. Від зовнішніх міграцій абстрагуємось. Для спрощення викладок будемо тут вважати демографічне середовище однорідним та ізотропним. Тоді закономірності динаміки населення такої мережі міст можна змодельювати за допомогою системи чотирьох лінійних диференціальних рівнянь першого порядку:

$$\begin{cases} \frac{dz_0}{dt} = (\nu - 3\mu) \cdot z_0 + \mu \cdot (z_1 + z_2 + z_3), & z_0(t_0) = z_0^0 \\ \frac{dz_1}{dt} = \mu \cdot z_0 + (\nu - \mu) \cdot z_1, & z_1(t_0) = z_1^0, \\ \frac{dz_2}{dt} = \mu \cdot z_0 + (\nu - \mu) \cdot z_2, & z_2(t_0) = z_2^0 \\ \frac{dz_3}{dt} = \mu \cdot z_0 + (\nu - \mu) \cdot z_3, & z_3(t_0) = z_3^0 \end{cases} \quad (12)$$

де ν - коефіцієнт природного приросту населення міст,

μ - коефіцієнт міграційної рухливості населення міст у напрямках мережі,

$z_0^0, z_1^0, z_2^0, z_3^0$ - початкова чисельність населення міст в момент часу t_0 .

Ця система диференціальних рівнянь має такий розв'язок:

$$z_0(t) = A_1 \cdot e^{(\nu-4\mu)(t-t_0)} + A_2 \cdot e^{\nu(t-t_0)}, \quad (13)$$

$$z_1(t) = Z(t) + z_1^0 \cdot e^{(\nu-\mu)(t-t_0)}, \quad (14)$$

$$z_2(t) = Z(t) + z_2^0 \cdot e^{(\nu-\mu)(t-t_0)}, \quad (15)$$

$$z_3(t) = Z(t) + z_3^0 \cdot e^{(\nu-\mu)(t-t_0)}, \quad (16)$$

де $A_1 = \frac{1}{4} \cdot (3z_0^0 - z_1^0 - z_2^0 - z_3^0),$

$$A_2 = \frac{1}{4} \cdot (z_0^0 + z_1^0 + z_2^0 + z_3^0),$$

$$Z(t) = \frac{A_1}{3} \cdot [e^{(\nu-4\mu)(t-t_0)} - e^{(\nu-\mu)(t-t_0)}] + A_2 \cdot [e^{\nu(t-t_0)} - e^{(\nu-\mu)(t-t_0)}]$$

Отримані розв'язки дають змогу робити багатоваріантні модельні розрахунки при різних значеннях вхідних параметрів.

Цікавим зокрема є ентропійний аналіз динаміки концентрації населення. У другому прикладі сумарна чисельність населення мережі міст становить:

$$S(t) = z_0(t) + z_1(t) + z_2(t) + z_3(t) = 4 \cdot A_2 \cdot e^{\nu(t-t_0)}.$$

Обчислимо імовірності проживання взятого навмання мешканця в кожному місті:

$$\pi_0(t) = \frac{z_0(t)}{S(t)},$$

$$\pi_1(t) = \frac{z_1(t)}{S(t)},$$

$$\pi_2(t) = \frac{z_2(t)}{S(t)},$$

$$\pi_3(t) = \frac{z_3(t)}{S(t)}.$$

Тоді ентропійна міра концентрації населення в досліджуваній мережі міст при зроблених припущеннях обчислюється за формулою Шеннона:

$$H(t) = -\sum_{i=0}^3 \pi_i(t) \cdot \log_2 \pi_i(t).$$

Функція $H(t)$ представляє динаміку ентропійної міри концентрації населення. Якщо $H(t)$ зростає, то це означає, що чисельність

населення міст має тенденцію до вирівнювання. Навпаки, якщо $H(t)$ спадає, то це означає початок чисельного домінування населення якогось міста.

Висновки. Динаміку функціонування демогеографічної системи можна описати системою звичайних лінійних диференціальних рівнянь. Вигляд цієї системи залежить від властивостей демогеографічного середовища (однорі-

дне, неоднорідне, ізотропне, неізотропне). На конкретних прикладах продемонстрована можливість точного аналітичного розв'язання відповідної системи диференціальних рівнянь. Отримані розв'язки можуть бути основою для науково-обґрунтованого моніторингу територіальної мобільності в демогеографічних системах.

Список використаних джерел:

1. Архипов Ю.Р., Блажко Н.И., Григорьев С.В., Заботин Я.И., Трофимов А.М., Хузеев Р.Г. *Математические методы в географии: Учебное пособие.* –Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1976.
2. Грицевич В.С. Математико-географічні підходи у краєзнавчих дослідженнях руху населення регіональної системи розселення // *Історія української географії. Спеціальний випуск: Краєзнавство. Вип. 4.* –Тернопіль, 2001. –С.105-106.
3. Грицевич В.С. *Математичні методи в демогеографії. Текст лекції.* –Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. –30 с.
4. Грицевич В.С. Моделювання територіальних систем у суспільно-географічній науці // *Вісник Львів. ун-ту. Сер. географія. Вип. 29. Ч.2.* –Львів, 2003. –С.8-12.
5. Грицевич В.С. Математико-географічні основи менеджменту демографічною ситуацією регіону // *Матер. міжнар. наук.-практ. конф. „Регіон-2007: Стратегія оптимального розвитку”.* –Харків: Вид. центр ХНУ, 2007. С.28-31.
6. Грицевич В.С. Територіальний операційний менеджмент міграції трудових ресурсів між містом і селом // *Географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. Матер. IV Всеукр. наук. конф. –К.: ВГЛ "Обрії", 2007. С.90-91.*
7. Грицевич В.С. Система ієрархічних форм геопросторової організації територіальних суспільних комплексів // *Часопис соціально-економічної географії. -Вип. 6(1).* –Харків, 2009. –С.55-61.
8. Немец К.А. *Информационное взаимодействие природных и социальных систем.* –Х., 2005.

GIS-MODULE UKRAINIAN – WATERSHED MODELING SOFTWARE FOR ENVIRONMENTAL RESEARCH PURPOSES

The author's approach of the GIS-Module Ukrainian software elaboration has been briefly introduced. This software links computer simulation of drainage areas with geoinformation technology implemented in this PC modeling system. Such an approach unites a strong spatial aspect of geomorphic-hydrologic research area of GIS applications with human environmental issues in watersheds. As a practical implementation of the approach suggested the GIS-Module software has been firstly presented in this paper in terms of its functionality, operational scope, and some basics for users. Few generalized regional examples of the GIS-Module using and testing have been provided.

Key words: *GIS, fluvial topography, watershed environment, spatial geomorphic-hydrological analysis, channel network, watershed geoinformation model, socio-economic geographical data visualization*

Сергій Костріков. GIS-MODULE UKRAINIAN – ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ ЦЕЛЕЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДНО-АНТРОПОГЕННОГО ДОВКІЛЛЯ ВОДОЗБІРНИХ БАСЕЙНІВ. Коротко викладений авторський підхід щодо створення комп'ютерного пакету GIS-Module Ukrainian 1.5 – автоматизованої системи просторового гідролого-геоморфологічного аналізу та моделювання інших компонентів природно-антропогенного довкілля водозборів. Базовою складовою пакету є реалізація моделей гідрологічного стоку та флювіального рельєфоутворення, однак підкреслюється, що саме вказана функціональність, причому реалізована на підставі фрактального підходу, забезпечує принципові можливості для візуалізованого подання даних із предметної галузі соціально-економічної географії при створенні, структуризації та калібруванні геоінформаційних моделей водозборів. Програмне забезпечення включає розвинений інструментарій: різні меню, панель управління і панелі завдань, через які здійснюється моделювання та виділення річкового або яружно-балкового басейну у вікні «Карта» для отримання його характеристик. Програмне забезпечення, яке описується у статті – автономний модуль для ГІС – впроваджує досить складні предметні моделювання та аналіз, а також забезпечує передачу отриманих результатів для повноформатної візуалізації та картографування в середовище відомої геоінформаційної системи MapInfo Professional. Надаються окремі регіональні приклади застосування цього спеціалізованого комп'ютерного пакету.

Ключові слова: *ГІС, флювіальний рельєф, довкілля водозбору, просторовий гідролого-геоморфологічний аналіз, руслова мережа, геоінформаційна модель водозбору, візуалізація даних із соціально-економічної географії*

Сергій Костріков. GIS-MODULE UKRAINIAN - ПРОГРАМНЕ ОБЕСПЕЧЕННЯ ДЛЯ ЦЕЛЕЙ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИРОДНО-АНТРОПОГЕННОЙ СРЕДЫ ВОДОСБОРНЫХ БАСЕЙНОВ. В статье коротко представлен авторский подход к созданию пакета компьютерного моделирования GIS - Module Ukrainian 1.5 - автоматизированной системы пространственного гидролого-геоморфологического анализа и исследования других компонентов окружающей среды в границах водосборов. Базовой составляющей пакета является реализация моделей гидрологического стока и флювиального рельефообразования, однако в статье подчеркивается, что именно указанные функциональность, причем реализована на основании фрактального подхода, обеспечивает принципиальные возможности для визуализированного представления данных предметной области социально-экономической географии при создании, структуризации и калибровке геоинформационных моделей водосборов. Данное программное обеспечение включает развитый инструментарий: разные меню, панель управления и панели заданий, через которые осуществляется моделирование и выделение речного или балочного для яруги бассейна в окне "Карта" для получения его характеристик. Программное обеспечение, которое описывается в статье - автономный модуль для ГИС - выполняет достаточно сложные предметные моделирования и анализ, а также обеспечивает передачу полученных результатов для полноформатной визуализации и картографирования в среду известной геоинформационной системы MapInfo Professional. В статье представлены отдельные региональные примеры применения этого специализированного компьютерного пакета.

Ключевые слова: *ГИС, флювиальный рельеф, природно-антропогенная среда водосбора, пространственный гидролого-геоморфологический анализ, русловая сеть, геоинформационная модель водосбора, визуализация данных социально-экономической географии*

Introduction. The swift recent growth of geoinformation system (GIS) implementations has been caused by the fact that a number of physiogeographic, socio-economic, and environmental protection problems can be solved when transformed and manipulated data serve as a test-criterion for a research survey. Land use evaluation, Environmental Impact Assessment (EIA), general nature conservation, ecological security issues, and territorial management – all are only a few examples of this. Although the necessity for coupling advantages provided by GIS with various ecological models which have been increasingly used in environmental management, is well

recognized, there are only a few hitherto developed environmental simulation modeling outfits, which have been elaborated either as inner GIS modules or as external tools for these systems. Except the example presented in this paper none of such software has been originally developed in Ukraine up till now.

One of the least studied aspects of watershed areas is the interaction of their geomorphic, hydrological, ecological, and socio-economic (human impact) features exemplifying basin development through space and time. Yet these interdependencies are an important aspect of the most basic attribute of the local environment in humid fluvial regions. In existing cases, conventional geomorphic and hydrological models

Отформатировано: По ширине, Отступ: Первая строка: 1 см

Отформатировано: Шрифт: 9 пт, разреженный

Отформатировано: Шрифт: 9 пт, разреженный

Отформатировано: По левому краю, Отступ: Первая строка: 1 см

Отформатировано: Шрифт: 9 пт, не

Отформатировано: Шрифт: 11 пт, курсив, русский (Россия)

attempt to represent the spatial behavior of environmental events. Such models are needed to address integrated watershed management issues and must be compatible with the structure of GIS. Unfortunately, these models developed for research drainage basins apply to only one primary component – either geomorphic, or hydrological. The author considers this as the reason why the fundamental premise of many these models as predictive tools should be questioned, and even the sophisticated graphics and data handling features of GIS used must not seduce an environmentalist into a sense of accuracy with these models. Thus an alternative research approach to watershed management issues (especially if the latter implies a socio-economic perspective) is needed, requiring a substantial shift in thinking away from traditional GIS mapping procedures to qualitative modeling of leading processes and their consequences in watersheds.

The main research goal of this paper is to represent proceeding from the ideas mentioned above the approach capable of minimising the distortions mentioned by modelling on the base of that data set, which follows from the so-called “transitional research subject”. The latter is affiliated to the area of environmental science. It combines both human and physical geography and strictly implies complex consideration of geomorphologic, hydrological, environmental and human impact aspects of drainage areas.

There is a basic point here that river basin morphology and hydrological processes in a watershed are strongly connected through regional geomorphic processes. These territories are the variety of geographical landscapes. The assessment of watershed morphology and hydrology by appropriate modelling software can lead to some considerations and conclusions not only about the fixed parameters of a landscape’s spatial organisation, but also about dynamic processes important for the functioning of this landscape, and consequently – to inferences about watershed management issues [1, 2].

Applications of GIS modelling concept in watersheds: focus on interactions among channel network, basin morphology, hydrological response and human impact. The GIS research methods successfully enter into both environmental science and social geography subject field [3-5], thus creating the support methodology for decision-making procedures. This statement is based on the fact, that “...many of the processes of society and global environment are determined by spatial interaction” [6]. Such a predestination of a geographic information system coincides with representing of spatial-temporal aspects of natural

objects in an efficient way [5].

One of the main reasons why GIS technology has not achieved highly efficient results until recently might be the lack of associated with a geoinformation system modelling tools. Some failure in this subject field has been caused, from my point of view, by the absence of such a definite research methodology, that could have united a strong spatial aspect of ecological researches with the GIS regional applications, directly related to the realm of physical and social geography. The application of GIS modelling concept, which employs basin boundaries to spatially determine the natural region of research for the assessment of changes in watershed landscapes is the example of that proficient spatial information handling, which may substantially assist in management of landscape ecology and human impact in watersheds.

The possibility of the environmental research approach application lies substantially in the fact that watershed morphology and its hydrological regime are strongly connected through basin geomorphic development (water and wind erosion, soil mass movement, etc.). The understanding of a river basin as the “environmental system”, which is a synonym to the certain point of the “geographical landscape” term, necessarily implies quantitative study of drainage areas, what would produce valid criteria for the system component definition.

Historically, studying of some specific phenomena, processes, and problems, such as water resource supply, desertification and irrigation, waste water and hazardous waste management, flood prediction and control, have introduced methods based on river basins as a basic mapping unit in dealing with these geographical problems. Nowadays, swift technological growth is the main reason of a rapidly increasing demand for watershed (drainage basin) mapping. Contemporary development of advanced computer technology, geoinformation system algorithms and corresponding modelling methods have also led to increased opportunities for the proper usage of this kind of geographical information – drainage basin data.

For the whole variety of interrelated geomorphic-hydrological issues two outlined expressions possess crucial meaning: a drainage basin (a river basin, a watershed, a catchment) and fluvial relief (topography) as the major features of a basin surface. If it is obvious that watershed hill-slope morphology is a definite three-dimensional entity, then decision of the triune task of the system approach application to fluvial relief study (definition of properties of a complete system, its hierarchical structure determination, study of a

complex of interrelations between its elements) must be carried out and proved first of all in the horizontal (area but not volume) aspect.

While numerous Soviet fluvial geomorphologists were intense in the rather ceremonial application of the general theory of systems, mainly in the late sixties and seventies, the American and British schools continued their fruitful efforts in clarification of catchment riddles without formal affiliation to the terminology of system theory, but with usage of all advances of the system research technique in practice. The definite achievements probably took place because of the unique traditions founded as long ago as in the nineteenth century by Cayley and in the first half of the twentieth century by Horton. The former provided conventional tools, from those related to general science, for research of various sets of channel networks [7], the latter was first who efficiently linked together the study of watershed morphology and hydrological processes and did it in the only way possible for such a linkage - the quantitative way [8]. Cayley's research technique was efficiently applied later, in the 1960s, when Shreve presented his fundamental paper with the "Random Topology Model" (RTM) of channel network [9].

R. Horton [8] gave a persuasive example of the actual implementation of the system approach: he defined the ordering scheme for a channel link, an individual stream, and for a whole network based on the network composition as the system structure. Besides his ordering scheme itself, perhaps Horton's establishment of quantitative regularities for ordered elements of channel networks was even more crucial for several future decades of fluvial geomorphology. Horton demonstrated that statistical theoretical values for the number of channels (streams), their lengths and slopes were strictly related to each order and can be represented by formal descriptive characteristics for natural networks as:

$$(1.1) \quad R_B \approx (N_\omega)^{1/(\Omega - \omega)},$$

or (1.1.) being rewritten in form of

$$(1.2) \quad N_\omega \sim R_B^{(\Omega - \omega)}, \quad \omega = 1, 2, \dots, \Omega$$

$$(1.3) \quad R_L \approx (L_{\omega\Omega}/L_\Omega),$$

or (1.3.) being rewritten in form of

$$(1.4) \quad L_{\omega\Omega} \sim L_{1\Omega} R_L^{(\omega-1)},$$

$$(1.5) \quad R_S \approx (S_{\omega\Omega}/S_\Omega)^{1/(\Omega - \omega)},$$

where N_ω is the number of streams (channels) of order ω , while Ω is the rank (order) of a whole fluvial network, a watershed, or an outlet of the main channel in a basin (a complete list of notations is given); R_B and R_L are the bifurcation and channel length ratios, correspondingly, while R_S – the slope

ratio; $L_{\omega\Omega}$ is the mean value of channel length and $S_{\omega\Omega}$ – the mean value of channel slope of a given order.

Horton's ordering scheme was both structured and simplified by A. Strahler [10], who gave the opportunity not only to examine geometric characteristics of channel networks, but also investigate their topological properties. In Strahler's ordering system elementary (initial) channels were awarded by the first rank and differed from any other, because only they were "source streams". The channel system could be easily analysed after since it became a *binary tree*. Where two elementary channels of equal order (ω) joined together, they created a channel of ($\omega + 1$) order, but a conjunction of unequal channels did *not* change an order of a confluent channel downstream – it still possessed the higher order from those two. Consequently the order of a whole watershed (Ω) was equal to the order of its main stream – the outlet stream. Another contribution of Strahler was his proposition that watershed areas were also under the relationships similar to those Horton (1945) delineated for numbers and lengths:

$$(1.6) \quad R_A \approx (A_{\omega\Omega}/A_\Omega)^{1/(\Omega - \omega)},$$

where $A_{\omega\Omega}$ – the mean value of drainage area for subbasins of order ω .

It can be stated without exaggeration that Horton-Strahler's methodology produced tremendous impact on future developments in fluvial geomorphology for several decades.

Many from watershed characteristics considered above were the subject for detailed study. They have been associated with basin discharge, drainage area, main channel slope, length of mainstream slope, and the length of geometric centre to basin bounds. All these characteristics were found as the most important basin parameters relating to the elementary hydrograph of watershed, while existing anomalies were attributed to effect of the drainage density. Many works, to which we don't refer to economize this paper space, identify salient, region independent, geomorphic properties of watersheds, and the necessity of including of these properties into hydrologic models such as the synthetic unit hydrograph has been reported. The determination of actual, well-recognised interactions between geomorphic properties and basin hydrology calls for GIS techniques that play crucial roles in display and analysis of spatial data on watersheds. This issue is highlighted in more detail in the next section.

Fundamentals of watershed environment modelling algorithms. Our environmental research approach has been developed as a fairly theoretical paradigm, which needs proper applying

tools for steady implementation in a research process. Practically it can be provided via algorithmic procedures of the watershed modeling software – *GIS-Module Ukrainian*. Nevertheless, the procedures mentioned need some further theoretical grounds, and the thesis author refers to these foundations. An accurate digital representation of watershed surface topography, presented either in regular or in irregular arrays of topographic background data, is needed to create a realistic three-dimensional model of the watershed geomorphologic environment – basin morphology and a channel network. The auto-delineation of watershed boundaries is strictly implied in this case.

Our *three basic model implementations* as three key modelling methods are to be elaborated according to the goals of quantitative research of watershed topography, hydrology, and human impact. All these models strictly undertake auto-delineation of boundaries of watersheds of different rank. *The first one* is *Watershed Incessant Rainfall Input Model (WIRIM)*. Actually, the WIRIM is the paper author's modification of the well-known heuristic model of "a running droplet" [11]. Exclusively for the purposes of this paper the author has debugged the WIRIM's algorithms for MS Windows software implementation by using MS Visual C++ programming tools. A channel network pattern modelled upon the modelling stage of the WIRIM procedure is purely topological. In this meaning its parameters represent the set of topological properties of a channel network. First of all, it is both the Horton's and Strahler's laws of stream numbers (see first chapter for details) which generally may fit a geometric series. The key parameter, that has to be modelled, is a bifurcation ratio R_B . The latter (R_B) is computed from the slope of a line that passes through $(\Omega, 0)$ and best corresponds to the plot of $(\log N_\omega)$ versus (ω) , where (N_ω) is a number of streams of order (ω) in a network, and (Ω) - the highest order in this network. Relevant values also provided are the slope ratio, the length ratio and the area ratio.

Practically *the second one* – *Structural Surface Model (SSM)* - is not some distinct model that differs from the WIRIM model. It simply represents some alternative for the WIRIM model implementation provided in accordance with the habitual structural analysis of the watersheds.

The third one is *Channel Network Stochastic Model*. CNSM is the third basic model that is to be implemented for the watershed modeling system. The thesis author developed the CNSM model as some heuristic alliance of Shreve's Random Topology Model. "A channel link" remains the basic definition in this model. In the CNSM

modeling procedure it is drawn as a section of the channel extending from either an initial source or a node (a fork of merging) to the next node downstream. Thus a link appears in modelled arrays as a segment of a channel between two consecutive nodes. The Shreve's magnitude of a link μ is normally computed in the CNSM modelling procedure as the number of sources located upstream from this link. Thus a magnitude of an outlet link, network, or basin M is equal to a whole number of exterior links in a network. It is recognized that natural channel networks are ordinarily included in much larger overall networks that for modeling purposes may be considered infinite in extent.

Fundamental specifications of the watershed modeling software *GIS-Module Ukrainian 1.5*. The ultimate goal of our Watershed Modelling System Project (WMSP) was the development of the specific programming products and supports - powerful, efficient, easy-to-use tools – the watershed modelling software (WMS). This software is necessary for a process intended to ensure that potentially significant environmental impacts on river watersheds are satisfactorily assessed and taken into account in the planning, design, authorization, and implementation of all relevant types of human activity. In other words, it is necessary for the process of watershed management. The WMS software belongs to the technology well beyond routine GIS mapping and goes into the larger area of mathematical modelling. The latter feature allows the demonstration of extended spatial modelling abilities, the only ones which assume involvement of efficient GIS technique in environmental modeling. In spite of its difference from a GIS commonplace mapping tool the overall modelling structure of this software can be expressed by meanings of GIS mapping levels by means of suitability criteria (**Fig. 1**).

The *Primary Maps* section of the WMSP applications indicates those basic maps necessary for mapping causes and effects of watershed problems. They trace watershed physical features examined through watershed field survey (or remote sensing data); mainly they depict topography, water and anthropogenic objects. These maps are factual inventory of watersheds. The next section is the *Derived Maps*, and it already represents a result of the software application so that the main characteristics of watershed topography and hydrology can be obtained. The two sections mentioned are specific descriptions of a watershed. The next, third level of the WMP software conceptual model is the *Interpreted Maps*. They are the result of grading the

watershed environmental factors in terms of an intended use, what finally must help in environmental management on these watershed areas. The final, fourth section of the *Suitability Maps* is the composite set of interpreted maps. It

implies proper recommendations for activities on the areas selected. Finally all maps can be delivered to the completed GIS – *MapInfo Professional* – according to the following interactive dialogue (Fig. 2).

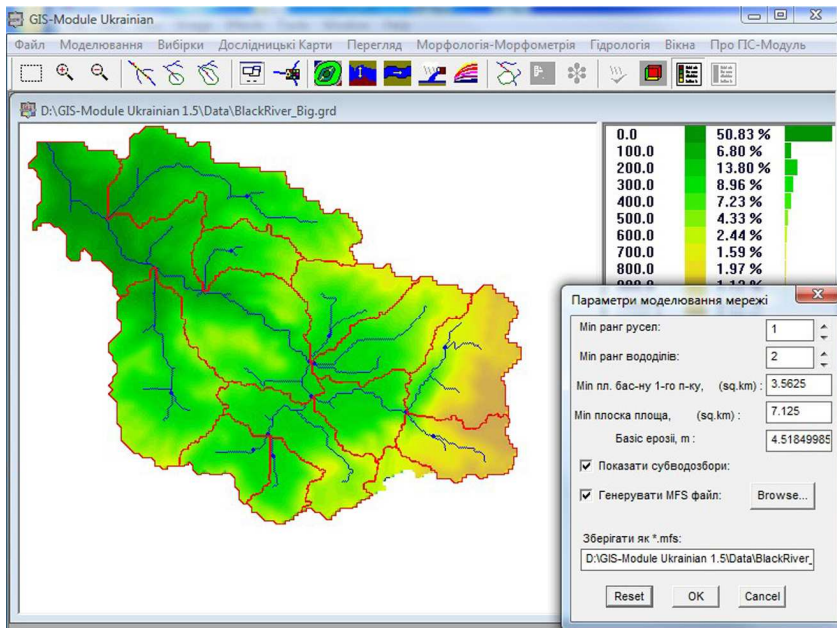

Fig. 1. The Black River watershed modelling interface of the *GIS-Module Ukrainian*

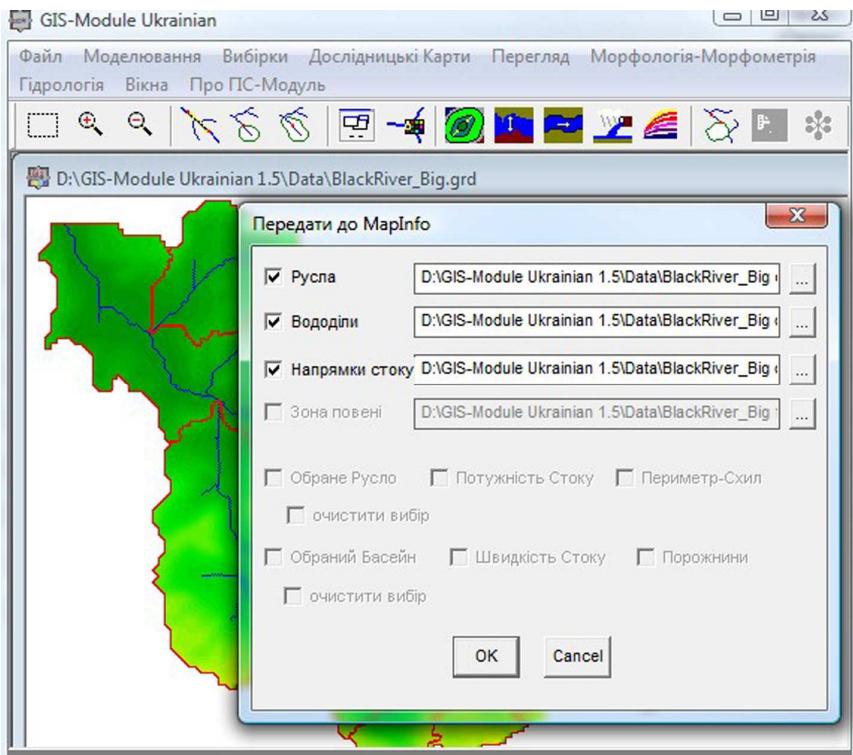

Fig. 2. The *GIS-Module Ukrainian* dialogue for modelling results delivery

Watershed modeling software applications for socio-economic geographical data: operational scope and functionality.

The *GIS-Module Ukrainian* package mirrors definite progress in complex usage of digital elevation data, geomorphic-hydrological and human impact simulation modeling, and GIS technique to evaluate the time-and-space distribution of geomorphic and hydrological processes as well as human impact phenomena and assess the consequences of the latter on watersheds. As already mentioned in previous chapters, among the strongest viability of the software is the fact that this package is able to consider watershed topography as a hierarchical system produced by a number of the landforms, for instance subcatchments. The main peculiarity of this system is the necessity for subcatchments to fit together in the boundaries of a higher order basin with respect to their sizes, shape and migration rates of valley bends, as well as to take into account length of the main channels and steepness of their valley sides. In this way the variety of patterns of watersheds occur, which historically define the details of some socio-economic issues, for instance, the space distributions of human settlements within watershed boundaries.

The issue of how human settlements may share watershed space, even if we consider the latter as the part of the routine Euclidian plane, possesses many complex riddles, and might be solved on the base of the fractal approach [12].

He case considered there would be socio-economic geographical questions, for instance, due to commercial establishments concerning volume of sales and cost of moving goods to market areas within watersheds, as well as aware and concerns from consumers involving competitive pricing and distance to market. There are all mentioned in this paper above topographic issues, which might involve the ease of travel to market within a given watershed boundary. There are social issues, which might involve religious or food preference or any of a number of elements based on cultural tradition of those settlements in watersheds. Shortly speaking, many components already present in a society, coupled with different perceived needs, might influence decisions as to how settlements share space and how trade areas might take shape around such settlements. These and related issues are all hot topics on which tough geographic research has been

based and further provided. The *GIS-Module Ukrainian* software may assists in all issues mentioned in this paper section with its advanced 3D visualizing tools (Fig. 3):

Conclusions. The significance of the river basin research methodology proceeds from a watershed's role as a basic mapping unit in solutions of many environmental problems. Strong spatial orientation of the watershed research approach must be naturally combined with conventional techniques of GIS modelling applications. Consideration of a river basin as an "environmental system" necessarily implies quantitative research of watershed areas and generates valid criteria for the system component definitions.

The original watershed simulating technique presented in this paper has taken into account all hitherto developed simulation models, which fall into two broad categories: stream convergence, headward growth, and channel network stochastic models from one side - all from the stochastic class; and models of the deterministic class from another side.

Interdependencies between terrain peculiarities (hill-slope morphology, channels, and divides) and water flow pathways cause a watershed to be considered as a unique environmental phenomenon: a geomorphic-hydrological system. Two crucial descriptive features of this system are the watershed surface morphology and a channel network. These parameters are interconnected with the third one - hydrological events. These features can be considered as a key not only to geomorphic-hydrological, but also to environmental zoning and are examined through the consequences of the human impact on the watersheds.

While "What-If" *GIS-Module Ukrainian* interactive modelling helps in managing water resources in the areas of a case study by achieving the following goals: a proposed definition of water resources; quantification of the water resources for designed reservoirs; identification of types of probable erosion processes (as consequences of water flow regulation by reservoir), its 3D visualization may assist in pure socio economic geographical issues: for instance, how human settlements might share space in the watersheds.

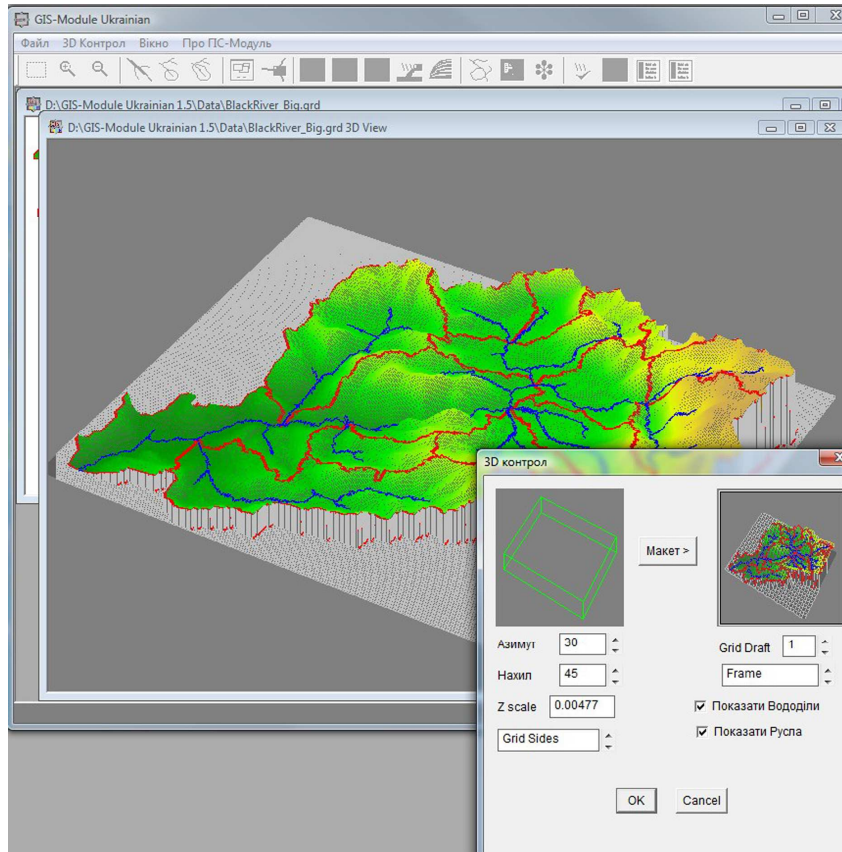

Fig. 3. The *GIS-Module Ukrainian* 3D visualizing tools for solutions in the socio-economic geographical domain

References:

1. Черваньов І.Г., Костріков С.В., Воробійов Б.Н. Флювіальні геоморфосистеми. Наукова монографія – Харків: вид-во ХНУ, 2006. – 322 с.
2. Костріков С., Черваньов І.Г. Дослідження самоорганізації флювіального рельєфу. На засадах синергетичної парадигми сучасного природознавства. - Харків: вид-во ХНУ, 2010. – 322 с.
3. Zhilin Li, Qing Zhu, C. Gold. *Digital Terrain Modeling Principles and Methodology*. – Routledge, USA, 2004. – 323 p.
4. *Terrain Analysis: Principles and Applications* \ Red. John P. Wilson, John C. Gallant. – J. Willey & Sons: NY-Toronto, 2000 – 352 p.
5. Grimshaw D.J. *Bringing Geographical Information Systems into Business*. London: Geoinformation International, 2000 – 345 p.
6. Jorgensen S.V. *Principles of ecological modelling*. - In *Ecological Engineering. An Introduction to Ecotechnology* / Ed. R.H. Young, Chichester: Wiley. – 1999. – P. 39-56.
7. Cayley A. *On the analytical forms called trees* // *Philosophy Magazine* – 1859. – Vol. 18. – P. 374-378.
8. Horton R. *Erosional development of streams and their drainage basins: hydrophysical approach to quantitative morphology* // *Geological Society of America Bulletin*, 1945. – Vol. 56. – P. 275-370.
9. Shreve R.L. *Statistical law of stream numbers* // *Journal of Geology*. – 1966. – Vol. 74. – P. 17-37.
10. Strahler A.N. *Hypsometric (area-altitude) analysis of erosional topography* // *Bulletin of the Geological Society of America*. – 1952. – Vol. 63. – P. 1117-1142.
11. Marks D., Dozier J., Frew J. *Automated basin delineation from digital elevation data* // *Geoprocessing*. – 1984. – Vol. 2. – P. 299-311.
12. Костріков С.В., Максименко Н.В. Геоінформаційний підхід до визначення фрактальних характеристик антропогенного довкілля // *Фізична географія та геоморфологія. Міжвідомчий науковий збірник*. – Київ, 2010. – Вип. 4. (61) - С. 20-35.

ДО ПРОБЛЕМИ „ПУЛЬСУЮЧОГО” ХАРАКТЕРУ ЛЮДСЬКОГО ГЕОПРОСТОРУ

З географічного погляду поставлено проблему міграції пасіонарності в етносфері. Зауважено, що кожні 500 – 1000 років певні регіони Землі, характеризовані висхідною й нисхідною пасіонарністю відповідно, обмінюються нею. Запроваджено поняття „пасіонарна інверсія” на позначення просторово-часової невідповідності пасіонарності. Здійснено спробу адаптації до етногенетики низки понять ландшафтознавства. На підставі проаналізованих фактів і закономірностей зроблено висновок щодо „пульсуючого” характеру людського геопростору. З етногенетичних позицій окреслено ймовірні перспективи державного розвитку України.

Ключові слова: етногенеза, людський геопростір, пасіонарність, пасіонарна інверсія, сукцесія, сукцесійний ряд, клімакс, „пульсуючий” характер людського геопростору.

Юрий Кисельов. К ПРОБЛЕМЕ „ПУЛЬСИРУЮЩЕГО” ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ГЕОПРОСТРАНСТВА.

С географической точки зрения поставлена проблема миграции пассионарности в этносфере. Обращено внимание, что каждые 500 – 1000 лет некоторые регионы Земли, характеризующиеся восходящей и нисходящей пассионарностью соответственно, обмениваются ею. Введено понятие „пассионарная инверсия” для обозначения пространственно-временного несоответствия пассионарности. Осуществлена попытка адаптации к этногенетике ряда понятий ландшафтоведения. На основе проанализированных фактов и закономерностей сделан вывод о „пульсирующем” характере человеческого геопространства. С этногенетических позиций очерчены вероятные перспективы государственного развития Украины.

Ключевые слова: этногенез, человеческое геопространство, пассионарность, пассионарная инверсия, сукцессия, сукцессионный ряд, климакс, „пульсирующий” характер человеческого геопространства.

Yuriy Kyseliov. TO THE ISSUE OF A “PULSING” MODE OF THE HUMAN GEOGRAPHICAL SPACE. The issue of migration of passionarity in ethnosphere is stated from the geographical point of view. It is stressed that every 500 – 1000 years some regions of the Earth which are characterized by rising and declining passionarity accordingly change themselves. The notion of passionarity inversion for denoting space and time irresponsibility of passionarity is introduced. An attempt to adapt some notions of landscape studies into the field of ethnogenetics is realized. On the ground of analyzed facts and regularities the conclusion about a “pulsing” mode of the human geographical space is made. Probable perspectives on the state development of Ukraine are made from the ethnogenetical point of view.

Key words: ethnogenesis, human geographical space, passionarity, passionarity inversion, succession, succession series, climax, “pulsing” mode of the human geographical space.

Постановка проблеми та її актуальність. Явище етногенезу в людському геопросторі, включно з усіма її закономірностями й етапами перебігу, пов’язане з феноменом пасіонарності. Історія цивілізацій повна прикладів, які вказують на досить складні стосунки між етносами, що в той чи інший час перебували на неоднакових фазах свого розвитку. Сама проблема пасіонарності, зокрема, прогнозування її проявів у світі, що змінюється, має вагоме практичне геополітичне значення, адже від неї залежать тенденції до піднесення і падіння національно-державних потуг та, як наслідок, майбутній баланс сил „геостратегічних гравців” [1, 40 – 41] на різних рівнях організації людського геопростору.

За схемою Л. Гумільова, в останні два тисячоліття Україна й народи, що її населяли, були охоплені пасіонарними поштовхами в першому й тринадцятому сторіччях по Христі [2]; М. Чмихов, виходячи з теорії 532-річної періодичності в етногенезі, датує такі поштовхи (в межах останньої виділеної ним 1596-річної епохи) початком п’ятого, серединою десятого та кінцем п’ятнадцятого сторіччя [9]. На цю та деякі інші періодичні закономірності спираються автори низки праць (зокрема, І. Каганець [4], Ю. Канигін [5]), які прогнозують новий пасіонарний сплеск українського етносу в близькому

майбутньому. Необхідність аналізу та перевірки цієї гіпотези з географічних позицій (адже, за Л. Гумільовим, етнос розвивається в ландшафті, який „вміщує й годує” [2, 29] його) зумовлює значну актуальність нашого дослідження.

Огляд останніх публікацій з проблеми.

Порушене нами питання про особливості людського геопростору, що ніби „пульсує” під впливом пасіонарних поштовхів, які періодично проявляються в різних його фрагментах, досить тісно пов’язане з розробленою Л. Гумільовим концепцією етногенезу [2; 3]. Власні погляди на певні питання етногенетики представили М. Чмихов [9], Ю. Канигін [5], І. Каганець [4] та ін. Серед учених-глобалістів сучасності своє бачення циклічності розвитку світових цивілізацій висловив С. Гантінгтон [10].

Об’єктом нашого дослідження є людський геопростір.

Предмет дослідження – просторово-часова невідповідність етногенетичних процесів у людському геопросторі.

Мета дослідження – обґрунтувати закономірності функціонування людського геопростору, пов’язані з просторово-часовою невідповідністю пасіонарних піднесення і занепадів етнічних спільнот.

При досягненні мети нами ставилися такі **завдання**:

- у геопросторовому контексті проаналізувати діахронічну таблицю етногенези Л. Гумільова;
- адаптувати до характеристики процесів етногенези й буття етносу як ландшафтного феномену низку понять ландшафтознавства (сукцесія, сукцесійний ряд, клімакс) та сформулювати нове для етногенетики поняття пасіонарної інверсії;
- обґрунтувати півторатисячолітню ритміку людського геопростору, пов'язану з глобальними інверсіями пасіонарності;
- здійснити спробу визначення перспектив розвитку України з позицій теорії пасіонарності й етногенетики.

Виклад основного матеріалу. Видатний російський учений-енциклопедист, автор відомої концепції етногенезу Лев Гумільов (1912 – 1992) стверджував, що народження нових етносів відбувається не хаотично, а в результаті спалахів пасіонарності, що охоплюють ті чи інші смугоподібні фрагменти земної поверхні. Матеріальну природу зазначеного антропосферного явища цей учений убачав у дії особливих енергетичних потоків космічного походження, а конкретній геопросторовій приуроченості пасіонарних спалахів надавав значною мірою випадкового характеру. Цим пояснюється невідповідність у часі таких спалахів на різних ділянках геопростору й, відповідно, часове поєднання піднесення етнічних спільнот в одних його частинах та занепад етносів в інших. Приблизно за 500 – 1000 років ці фрагменти геопростору можуть майже адекватно обмінюватися фазами етногенезу (якщо в одному з них за цей час не станеться новий сплеск пасіонарності). В найбільш видимий спосіб ці зміни проявляються у виникненні та зміцненні, часто й територіальному зростанні, держав у смугах пасіонарного піднесення; навпаки, регіонам згаслої пасіонарності відповідають держави (зокрема, й великі, колись могутні, імперії), що занепадають. Загальну схему чергування росту й падіння пасіонарності на теренах Євразії Л. Гумільов окреслив у діахронічній таблиці [2, 336 – 337].

Зазначена таблиця дає змогу порівняти стан людського геопростору як поєднання множини етнопросторів у різні історичні епохи з його сучасним станом. Наприклад, I ст. по Хр. характеризувалося пасіонарним поштовхом у межах субмеридіональної смуги, що сполучає Скандинавію, Україну, Малу Азію та Палестину. В той же час давньоримська й китайська етнічні спільноти переживали фазу інерції, а завойована Римом Еллада перебувала у стадії обскурації (дослівно – затьмарення, тобто остаточного занепаду). Інший приклад – у IX ст. знач-

ного піднесення досягнули Західна Європа, Китай та Індія, тоді як Північне Причорномор'я, Балкани й Мала Азія (останні два регіони входили до Візантійської імперії) зазнавали пасіонарного надлому (переходу від висхідних фаз пасіонарності до низхідних, пов'язаного з розколом етнічного поля). Сьогодні ж, якщо, відштовхуючись від концепції Л. Гумільова, проаналізувати сучасну геополітичну ситуацію, то з'ясуємо, що новітній пасіонарний сплеск охопив субширокопівнічну смугу, яка з'єднує мусульманський світ із Китаєм, а Західна Європа (яка дедалі більше набуває „афразійського” обличчя) стрімко наближається до фази обскурації.

Завершення на певній території циклу етногенезу – повного (що досягнув останньої стадії), або неповного (припиненого через дію зовнішніх чинників) – у значній частині випадків дає початок новому циклові етногенетичних процесів. Виходячи з вищезазначеного гумільовського бачення ландшафту як вмістилища для етносу й акцентованої нами ландшафтно-етнічної спорідненості та взаємодії [6; 7; 8], ми вбачаємо певну аналогію в перебігу процесів ландшафтогенезу й етногенезу. Зокрема, сукупність виокремлених Л. Гумільовим фаз етногенезу ми розглядаємо як „сукцесійний ряд” (термін, запозичений з ландшафтознавства). Перші фази етногенезу, так само як і ландшафтогенезу, характеризуються ускладненням структури, а останні стадії, порівнюючи їх із явищем деградації ландшафту, можна вважати клімаксом. Момент зміни поколінь етносів на певному фрагменті геопростору, аналогічно до ландшафтних реалій, пропонуємо називати сукцесією.

Природне (не пов'язане з катастрофічними подіями на кшталт геноциду) досягнення етносом стану клімаксу з наступною сукцесією (яка може тривати до кількох сторіч у вигляді стадії „гомеостазу”) визначає наступність етногенезу у відповідному фрагменті геопростору. Тобто, новий етнос, що в ньому народжується, перебуває, як ми вже відзначали раніше, в ландшафтній (а, отже, й духовній) спорідненості зі своїм попередником на цій території. Яскравими прикладами, на нашу думку, можуть бути спадкоємність середньовічного візантійського й новогрецького етносів щодо давньогрецького (хоча про кровні зв'язки тут не йдеться), або сучасного (козацького, за М. Чмиховим) українського етносу стосовно антського та старокіївського. Духовна спорідненість у видимий спосіб може виражатися в успадкуванні мови (прийняття сучасними греками-морейцями слов'янського походження мови, що розвинулася з давньогрецької, включно з алфавітом), пев-

них традицій (запозичення запорозькими козаками зачіски-„оселедця” київського князя Святослава Ігоровича), найменувань предківських етносів, що в той чи інший спосіб інтегруються в культуру етносу сучасного (архітектурний стиль „готика”, що виник у германській Європі в час, коли самі готи вже давно зникли на цій території з історичної арени), тощо.

Чинником, що забезпечує спадкоємність етносів, є дух геопростору, який розуміється нами як продукт ландшафтно-етнічної взаємодії [8]. Вищезгаданий природний характер етнічної сукцесії визначає незмінність духу ландшафту, що вміщує відповідний етнос. Така наступність найчастіше проявляється в разі участі в процесі нової етнології віджилого етносу як субстрату, або „материнського етносу” [4, 28]. За такої умови молодий етнос органічно вбирає в себе основні ментально-поведінкові риси свого попередника, успадковуючи від нього національні ознаки (тобто, забезпечуючи безперервність існування нації). На нашу думку, життя нації триває доти, доки етнічні сукцесії в ареалі її розвитку матимуть природний характер. Наприклад, якщо прийняти визначення М. Грушевським Антського союзу як першої Української держави, то, враховуючи спадкоємність щодо антів русичів і запорозьких козаків, вважаємо за можливе стверджувати про, принаймні, півторатисячолітню історію української нації.

Певні часові зрізи всесвітньої історії, які ми розглядаємо з позицій етнології, дають нам підстави для твердження про те, що повну інверсію пасіонарності, принаймні, в мегахонтинентальному (євразійському) масштабі через кожні 6 – 7 сторіч (під *пасіонарною інверсією* /термін наш/ ми розуміємо повне взаємне геопросторове переміщення зростаючої/згасаючої пасіонарності між двома сусідніми або більш чи менш віддаленими регіонами Землі). Прикладом може бути порівняння I і VII ст. по Хр. Якщо початок християнської ери був позначений пасіонарним поштовхом по субмеридіональній осі від Дніпра до Йордану й водночас занепадом Греції й Китаю, то за шість сторіч, навпаки, візантійська Греція й танський Китай, а також раджпутська Індія перебували на піднесенні, тоді як Західну Європу охопила обскурація. Ще за шістьсотсімсот років сталися потужні пасіонарні поштовхи в Україні (козацькій) і Туреччині (османській), тоді як Греція, Індія й Китай знову опинилися на узбіччі світової етнічної історії. Отже, маємо підстави стверджувати, що пасіонарність є мігруючою, такою, що, обійшовши значну частину земної поверхні, повертається до свого колишнього осередку.

Зазначена майже півторатисячолітня рит-

міка у функціонуванні людського геопростору (зокрема, в такому його вияві, як етнопростір) спонукає нас до думки про його „пульсуючий” характер. Ця закономірність, значною мірою пов’язана зі змінами природних умов (зокрема, кліматичними флуктуаціями), має циклічний (не строго періодичний) характер, адже в силу можливого переривання сукцесійних рядів етнології (тобто появи нових елементів, відношень і перетворень в етносфері) поєднання територій, де етноси одночасно досягають стану сукцесії, як правило, стає щоразу іншим.

Як ми відзначали вище, за останні 2000 років пасіонарні поштовхи на території України відбувалися, відповідно до вищезгаданої таблиці Л. Гумільова, на початку першого й у середині другого тисячоліть по Христі, а за схемою М. Чмихова – в середині першого тисячоліття, на межі тисячоліть і в середині другого тисячоліття. В той же час західноєвропейські пасіонарні піднесення, за Л. Гумільовим, припадали на I ст. (початок готської етнології) та IX ст. („народження Європи”). Якщо зважити на неприродне включення цим автором українського етносу до російського „суперетносу” (адже ці два народи мають зовсім різне походження, ландшафтну приуроченість і ментально-поведінкові риси) та критично поставитися до запропонованого ним бачення української етнології (викладеного в „загальноросійському” контексті), то, взявши за основу нашої просторово-часової конструкції погляди М. Чмихова, ми спостерігаємо геопросторову інверсію пасіонарності між Західною Європою та Україною. Зокрема, середини обох тисячоліть були позначені виразною перевагою пасіонарних антів, а згодом – запорозьких козаків над західноєвропейцями з їхнім розколотим тоді суперетнічним полем. З огляду на те, що тепер Західна Європа, відповідно до гумільовських побудов (і в реальному часі – в контексті фактичної етнічної трансформації цього субконтиненту, скрізь наповненого „афразійським” етнічним елементом), переходить у стадію обскурації, а Росія, за осучасненою (логічно продовженою до початку XXI ст.) схемою того ж таки Л. Гумільова, вступає у фазу інерції, в порівняно недалекому майбутньому стануть реальними перспективи нового пасіонарного піднесення українського етносу та досягнення ним та Українською державою провідних позицій на мегахонтиненті й в усьому світі. Про дійсну можливість такої перспективи свідчать і модернізовані (якщо їх сприймати з урахуванням постановки нових незалежних держав) геополітичні конструкції Г. Маккіндера й Н. Спайкмена, а також новітня концепція „великої шахівниці” З. Бжезінського, згідно з якими Україні фактич-

но відводиться досить сприятливе становище відповідно „внутрішнього півмісяця”, „рімленду” та „геополітичної осі”.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Явище пасіонарності, що практично постійно поширюється в геопросторі, послідовно охоплює різні його фрагменти й по завершенні півторатисячолітнього циклу знову повертається до цих же територій. Не обов'язково пасіонарні поштовхи чергового циклу етногенезу повторюються в тій же просторово-часовій послідовності, що й у попередньому циклі; закономірним є сам охарактеризований нами вище принцип сукцесійності в етногенезі.

Етнічні сукцесії можуть бути природними (викликані клімаксом етносу) та штучними (зумовлені зовнішніми чинниками – геноцидом, завоюванням тощо). Внаслідок природних сукцесій народжуються етноси, що успадковують від своїх попередників на тій самій території їхні ментально-поведінкові особливості. Результатом штучних сукцесій стає перерва в наступності „нових” етносів стосовно „старих”, відсутність у них спільних антропологічних, ментальних рис, характерних занять тощо, або навіть зникнення осілого населення з відповідного

фрагменту геопростору.

Особливості чергування фаз етногенезу в різних регіонах планети (й особливо – в межах одного материка чи „землесвіту” [8, 35 – 41]) дають нам підстави для висновку про „пульсуючий” характер людського геопростору, що проявляється в послідовній зміні пасіонарних піднесень і занепадів етносів, приурочених до різних його фрагментів.

Одним з імовірних напрямів подальших досліджень „пульсуючого” людського геопростору може бути вивчення особливостей функціонування внутрішньоукраїнського етнопростору на субетнічному рівні. Актуальності зазначеній проблемі додає незаперечний факт міграції українців і центру національного державотворення з Києва (IX – X ст.) до Галича та Львова (XIII – XIV ст.), згодом – назад до Наддніпрянщини (козацька доба Запорозжя та Гетьманщини – XVII – XVIII ст.), нарешті – значною мірою знову до Галичини (XX – початок XXI ст.). З'ясування закономірностей, пов'язаних зі згаданою міграцією, і має, на нашу думку, стати змістом майбутнього дослідження.

Список використаних джерел:

1. Бжезінський З. Велика шахівниця / Збігнев Бжезінський. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
2. Гумилёв Л.Н. Конец и вновь начало: Популярные лекции по народоведению / Л.Н. Гумилёв. – Москва: Рольф, 2001. – 384 с.
3. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилёв. – Москва: Айрис-пресс, 2006. – 558 с.
4. Каганець І.В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / Ігор Каганець. – К.: Вид. А. С. К., 2004. – 336 с.
5. Канигін Ю.М. Віхи священної історії: Русь-Україна / Ю.М. Канигін. – К.: Україна, 2001. – 368 с.
6. Кисельов Ю.О. Деякі геософічні аспекти ландшафтно-етнічних взаємозв'язків / Кисельов Ю.О. // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т. 21 (60). – № 2. – Географія. – Сімферополь: ТНУ ім. В.І. Вернадського, 2008. – С. 201 – 205.
7. Кисельов Ю.О. Роль ландшафтно-етнічного чинника в організації українського геопростору / Юрій Кисельов // Часопис соціально-економічної географії. – Вип. 8(1). – X., 2010. – С. 63 – 68
8. Кисельов Ю.О. Основи геософії: проблеми теорії та методології : монографія / Юрій Олександрович Кисельов ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 208 с.
9. Чмихов М. Україна від минулого до майбутнього / Микола Чмихов // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – Вип. 8. – К.: Вид. Київ. ун-ту, 1992. – С. 34.
10. Huntington S. Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego / S. Huntington. – Warszawa: Muza, 1997. – 544 s.

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ НАСЕЛЕННЯ

У статті представлено підхід до суспільно – географічного дослідження соціальної безпеки регіону як управління основними складовими соціогеопроецсу: соціальної, економічної, геоекологічної, ментальної, культурологічної, інформаційної.

Ключові слова: соціальна безпека, складові соціогеопроецсу, управління.

Самойлов Алексей. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБЩЕСТВЕННО – ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ. В статье представлен подход к общественно – географическому исследованию социальной безопасности населения региона как управления составляющими социогеопроецса: социальной, экономической, геоэкологической, ментальной, культурологической, информационной.

Ключевые слова: социальная безопасность, составляющие социогеопроецса, управление.

Alexei Samoilov. METHODOLOGICAL ASPECTS OF POPULATION SOCIAL SECURITY SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCH. The article presents an approach to the region's population social security socio-geographical research as a control over socio-geoprocess components: social, economic, geo-environmental, mental, cultural, information.

Keywords: social security, socio-geoprocess components, control.

Актуальність дослідження. Проблема соціальної безпеки населення в Україні на сьогодні є однією з найбільш актуальних. Це зумовлено, зокрема, складними суспільними процесами становлення української державності: політичною нестабільністю, відсутністю чітко визначеної соціальної політики держави, кризовим станом економічної і фінансової систем, соціальним розшаруванням суспільства і кричущою соціальною нерівністю, масовим зубожінням населення і нерівномірністю розподілу доходів, високим рівнем інфляції, поширенням корупції, недолугою і застарілою організацією системи охорони здоров'я, тіннізацією виробничої сфери і сфери послуг, зростанням соціальної нерівності міського і сільського населення, загостренням демографічних і гендерних проблем, вкрай нерівномірним доступом різних верст населення до матеріальних і духовних ресурсів суспільства, недосконалістю системи соціального страхування та багатьма іншими соціальними проблемами, які потребують термінового вирішення.

Проблема соціальної безпеки взагалі актуальна для всіх країн світу. Тому в умовах глобалізації великої ваги у її вирішенні набувають фактори міжнародного співробітництва і комунікації. Найбільш яскравим прикладом цього є боротьба з міжнародним тероризмом, який під впливом глобалізаційних процесів стає глобальним явищем. У зв'язку з активністю терористів протягом останнього десятиріччя багато країн міжнародної співдружності посилюють антитерористичну діяльність, створюють жорстку законодавчу базу, відповідні військові та поліцейські підрозділи, координують свої дії в межах міжнародних антитерористичних організацій, надають допомогу іншим країнам у подоланні наслідків терористичних актів тощо.

Все це свідчить про те, що антитерористичні заходи теж набувають глобального характеру.

Іншим прикладом глобалізації у забезпеченні соціальної безпеки громадян є міжнародна діяльність у вирішенні продовольчої проблеми, яка набуває все більшої гостроти. Особливе значення має нестача чистої питної води, яку відчують більше 1,5 млрд. жителів Землі. Безсумнівно, цей аспект продовольчої проблеми у найближчому майбутньому стане найбільш актуальним і буде потребувати активної участі міжнародної спільноти, бо природно – географічні умови багатьох регіонів планети не дозволяють вирішувати цю проблему країнам самотужки. Не менш важливим є забезпечення населення продуктами харчування, бо вже сьогодні технології сільськогосподарського виробництва і потенціальні можливості біосфери у цьому аспекті наближаються до критичної межі.

Вирішення проблеми соціальної безпеки можливе, зокрема, через реалізацію концепції стійкого розвитку, яка на сьогодні є основним документом міжнародного рівня, що декларує принципи розвитку людства, спрямованого на найповніше задоволення соціальних потреб сьогоdnішнього і прийдешніх поколінь. Розроблена глобальна система індикаторів стійкого розвитку, де значна роль відводиться показникам стану соціальної сфери. В багатьох країнах з урахуванням цього розроблені національні системи індикаторів стійкого розвитку, які теж орієнтовані на діагностику соціальних проблем. Але, на жаль, за майже 20 років прийняття і існування концепції стійкого розвитку не вдалося створити загальне наукове обґрунтування механізмів її реалізації – кожна країна, що опікується цією проблемою, має своє бачення її вирішення. Отже комплексне дослідження соціальної безпеки і знаходження шляхів підвищення її рівня є інтернаціональною науковою і прикладною про-

блемою, вирішення якої може дати можливість створити глобальний світ соціальної справедливості і рівності.

Аналіз попередніх досліджень. Для кардинального вирішення проблеми соціальної безпеки населення необхідні комплексні наукові дослідження, спрямовані на обґрунтування і розробку конкретних механізмів реального забезпечення соціальної безпеки на всіх рівнях – від національного до сімейного. За останнє десятиріччя значно зросла увага вчених різних галузей науки до дослідження цієї проблеми. Так, відомі наукові дослідження переважно в галузі філософії, соціології, державного управління та економіки, в яких розглянуті окремі аспекти соціальної безпеки, наприклад, О. Дзюбаня, С. Бреус, О. Котелянець, С. Цеух, Л. Яременко, Т. Стародуб, Ю. Ковалеської, Ю. Бондаренко, Г. Іщенко, В. Януковича, І. Гриджук, О. Афенкіної, І. Новікової, І. Чухно, Н. Ткочової, В. Керецьмана, Л. Рибчинської, Р. Ободця, Г. Ситника, В. Тарабановського, А. Колосюк, А. Семенченко, В. Котковського, М. Панченка, О. Мельниченка, І. Нікітіної, О. Збаращука, В. Шкаберіна, В. Меленюк, В. Собченко, В. Макаренко, Л. Коковського, Г. Щокіна та інших. Суспільно-географічні аспекти соціальної безпеки досліджувалися в роботах З. Герасимчук, М. Долішнього, В. Куценко, Е. Лібанової, Н. Мезенцевої, К. Мезенцева, Л. Немець, Л. Новікової, Я. Олійника, В. Паламарчука, М. Пістун, А. Степаненка, В. Штененко, О. Хомри, О. Шаблія, О. Штельмах та інших.

Аналіз наукових робіт, присвячених різним аспектам проблеми соціальної безпеки, показує, що цей феномен не має однозначного розуміння авторами і трактується з різних точок зору. Тому на сьогодні не існує вичерпного конкретного визначення цього поняття. Скоріше всього його можна представити як систему критеріїв суспільної діяльності, спрямованої на попередження, подолання наслідків або пом'якшення дії різних загроз життю, соціальному стану, здоров'ю, добробуту, якості життя населення. Узагальнено соціальну безпеку ми визначаємо, як *такий стан суспільства, коли воно здатне із застосуванням всіх можливостей і суспільних механізмів забезпечити номінальний рівень якості життя громадян, передбачати і своєчасно реагувати на всі загрози їх життєдіяльності, створювати сприятливі перспективи для соціального розвитку кожної верстви населення, гарантувати мінімальний ризик для здоров'я людей.*

Виходячи з аналізу робіт вказаних вище авторів, а також стандартів соціальної безпеки в розвинених країнах світу, можна сформулювати

основні критерії стану соціальної безпеки населення наступним чином:

- якість трудового життя як забезпечення ефективної зайнятості населення і захисту робітників у сфері праці;
- якість соціальної інфраструктури, доступність соціальних послуг;
- якість навколишнього природного середовища;
- безпека життя населення – попередження насилля і злочинів проти особистості і власності, соціальної моралі, захист від терористичних загроз тощо;
- високий рівень якості життя;
- необхідний рівень реальних доходів;
- забезпеченість житлом;
- подолання бідності;
- припустимий рівень соціально – економічної нерівності;
- забезпечення задовільного стану здоров'я населення.

Метою даної роботи є обґрунтування методологічних підходів до суспільно – географічного дослідження феномену соціальної безпеки населення в умовах сучасного українського суспільства.

Викладення основного матеріалу. Вся історія розвитку людства свідчить про те, що суспільство у цілому прагне до стану стабільності, коли кожна людина відчувається у ньому впевнено і робить свій посильний внесок в цю стабільність і соціальний розвиток. Кожна зміна соціально – економічних формацій приносила пересічному громадянину більшу свободу, змінювалися виробничі і суспільні відносини, зміцнювалась економічно – матеріальна основа суспільства тощо. У ході суспільного прогресу сформувалися загальнолюдські цінності, які на сьогодні є моральними критеріями суспільного розвитку. Серед них головними є право людини на життя, свободу, соціальну справедливість, безпечні умови життєдіяльності, працю, як джерело матеріального достатку і реалізацію своїх можливостей, творчість, морально – духовне вдосконалення і зростання. Не випадково ці цінності закріплені в Конституціях всіх демократичних країн і держава, як інструмент суспільного механізму, має їх неухильно гарантувати. Незалежно від форм державного устрою, політичної системи, особливостей суспільних відносин тощо будь – які спроби нехтування або відмови від цих цінностей викликають зростання соціальної напруги, протести соціуму, соціальні потрясіння і революції.

Але ідеального суспільства не існує, бо нерівномірність соціального розвитку, нерівний доступ до світових ресурсів, економічні, фінан-

сові, соціальні кризи, ідеологічні, етнічні і релігійні конфлікти, прояви агресії, міжнародний і внутрішній тероризм, різний рівень соціально – економічного розвитку і багато інших негативних явищ в сучасному суспільстві призводять до соціальної нерівності, диференціації суспільства і виникнення протиріч. На міжнародному рівні ці протиріччя розв'язуються здебільшого дипломатичними засобами, але навіть сьогодні часто виникають воєнні конфлікти. На рівні окремих країн різні за інтересами соціуми намагаються захопити владу, не гребуючи ніякими засобами – аж до громадянської війни.

Звичайно, збурений і нерівновагий соціум не може продуктивно працювати на зміцнення суспільства і соціальний прогрес, бо більшість ресурсів витрачаються на боротьбу. Тому необхідною умовою поступального розвитку суспільства є соціальний мир, відсутність антагоністичних протиріч, які неможливо розв'язати мирним шляхом. З цієї точки зору соціальна безпека населення має стати важливим стабілізуючим чинником, який повинен стимулювати прагнення кожної людини і соціуму в цілому до соціального миру, стабільності і взаєморозуміння. В умовах зменшення соціальної напруги, постійного покращення рівня життя, наявності і бачення перспективи, сприятливої для своєї самореалізації, людина отримує додаткові стимули для продуктивної суспільної діяльності, прагне максимально реалізувати свої можливості. Крім цього посилення соціальної безпеки, зокрема нормалізація виробничих відносин і встановлення гідної оплати праці сприяє збереженню і розвитку інтелектуального і трудового потенціалу країни, бо зникає необхідність шукати кращих заробітків за кордоном, зменшується відтік висококваліфікованих фахівців, які знаходять свої робочі місця вдома.

Отже, створення сприятливих умов життєдіяльності населення і всіляке підвищення соціальної безпеки, безумовно, посилює позитивні соціальні процеси в суспільстві, стимулює прагнення людей до повної самореалізації, дозволяє досягати більш високих темпів суспільного розвитку.

З точки зору сучасної методології суспільно – географічного дослідження соціальна безпека може розглядатися з двох взаємодоповнюючих позицій.

Перша позиція полягає у тому, що *соціальна безпека є певним станом соціогеосистеми*. Отже, виходячи з теорії розвитку і самоорганізації систем, зміни стану системи можливі тільки через процес. Звідси випливає, що *окремі елементи соціальної безпеки регіону можуть формуватися і змінюватися тільки через відпо-*

відні складові соціогеопроецесу, що є відправним положенням для аналізу можливостей управління соціогеопроецесом для досягнення бажаного рівня соціальної безпеки. Наприклад, рівень матеріального забезпечення окремого громадянина є результатом дії економічної і соціальної складових соціогеопроецесу. Стан здоров'я населення регіону є наслідком соціальних і виробничих процесів у медичній галузі, які, в свою чергу, залежать від державної політики у розвитку медицини. Забезпеченість житлом також результат дії соціогеопроецесу і т. і. Необхідно підкреслити, що розгляд стану соціогеосистеми в певні моменти часу (часові зрізи) дає можливість оцінити тенденції соціогеопроецесу і внести відповідні корективи в управління ним.

Друга позиція зводиться до того, що *деякі елементи соціальної безпеки одночасно є складовими соціогеопроецесу*. Наприклад, попередження злочинів проти особистості і суспільства, тероризму, моралі тощо представляє комплекс взаємопов'язаних процесів, які входять складовими в соціогеопроецес. Так, безпосереднє попередження злочину вимагає певних профілактичних оперативних дій, більш загальною дією буде правове виховання та інформування населення, ще більш загальні процеси лежать у площині формування відповідних ментальних настанов тощо. Як видно з наведеного вище переліку критеріїв соціальної безпеки, вони стосуються оцінки ефективності всіх складових соціально – географічного процесу, перш за все – соціальної, економічної і геоекологічної.

Комплексний підхід до дослідження феномену соціальної безпеки вимагає розгляду і аналізу всіх основних чинників її забезпечення, тому далі розглядаються складові соціогеопроецесу, як інструментарій суспільства у вирішенні проблеми соціальної безпеки.

1. *Соціальна складова соціогеопроецесу.*

Це найважливіший суспільний інструмент забезпечення соціальної безпеки населення, бо має безпосереднє відношення до формування умов життєдіяльності кожної людини і соціуму в цілому. У розрізі соціальної складової можна виділити наступні сегменти:

- демографічний;
- соціального страхування і гарантій;
- трудових відносин і прав;
- соціальної справедливості;
- захисту здоров'я;
- соціальної інфраструктури.

Демографічний сегмент передбачає створення суспільством соціальних умов для повноцінного відтворення населення. Індикатором його ефективності є співвідношення народжуваності і смертності. Виходячи з досвіду і

стану демографічного процесу у розвинених країнах Європи, до стандартів яких прагне Україна, оптимальним у майбутньому має бути відносно невеликий позитивний природний приріст населення. Очевидно, в найближчій перспективі головним завданням держави буде забезпечення максимально можливого зростання народжуваності і скорочення смертності до стабілізації демографічної ситуації в Україні. Особливої уваги вимагають зміни у віковій структурі населення, а саме старіння населення. Вже сьогодні співвідношення працюючих і людей пенсійного віку наближається до критичної межі, що може призвести до незворотних процесів у розвитку держави. На кількість населення держави великий вплив має і міжнародна міграція, сальдо якої для України на сьогодні від'ємне. Отже, механізми реалізації цього сегменту повинні мати комплексний характер і включають посилення соціальних гарантій у сферах матеріального забезпечення сім'ї, зайнятості населення, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, освіти тощо. В кінцевому результаті держава повинна забезпечити кожному громадянину впевненість у майбутньому, в можливості розвитку і повної реалізації власної особистості і особистості своїх нащадків.

Сегмент соціального страхування і гарантій забезпечує соціальний захист найбільш уразливих верств населення – пенсіонерів, сиріт, інвалідів, людей, які втратили частково або повністю працездатність, роботу і вимушені покладатися на допомогу держави. Найважливіше для них відчувати увагу і піклування з боку суспільства, отримувати матеріальну і моральну підтримку, мати рівноправний доступ до соціальних послуг і гарантії на номінальний рівень і якість життя. Для ефективної реалізації цього сегменту, зокрема, необхідно мати сучасну пенсійну систему, яка гарантує гідне матеріальне становище пенсіонерів. Всі соціальні механізми повинні бути спрямовані на те, щоб люди похилого віку і безробітні та знедолені громадяни не відчували себе зайвими у суспільстві і могли в міру своїх можливостей вести активне життя.

Сегмент трудових відносин і прав забезпечує неухильну і повну реалізацію конституційного права громадян на працю і гарантію на суворе дотримання всіх вимог трудового законодавства. Найбільші проблеми у цьому відношенні виникають із створенням достатньої кількості робочих місць, бо в ідеальному випадку все економічно активне населення повинне брати участь у суспільному виробництві і мати гідний рівень матеріального забезпечення. Основним індикатором ефективності сегменту є рівень безробіття. Цей показник тісно

пов'язаний з економічною складовою соціогеографічного процесу, тому його ефективність прямо залежить від стану економічної і фінансової систем суспільства. Сьогодні в Україні проблема трудових відносин має зтяжний і непередбачуваний характер, бо права найманих робітників, особливо у приватному секторі виробництва, дуже часто порушуються (несвоєчасна виплата зарплатні, тіньові схеми трудових відносин, свавілля роботодавців тощо). Основні зусилля у підвищенні ефективності сегменту трудових відносин і прав мають бути спрямовані на ліквідацію безробіття, детінізацію економіки, нагляд за дотриманням норм трудового законодавства і створенням сприятливих і безпечних умов праці.

Сегмент соціальної справедливості має головною метою забезпечення рівного доступу громадян суспільства до основних соціальних благ – доходів, послуг, інформації, умов життя і праці, охорони здоров'я, освіти, соціального захисту тощо. Сьогодні в Україні спостерігається надзвичайно високий рівень диференціації населення за основними показниками розподілу доходів, неухильно зростає кількість заможних і багатих людей на тлі тотального зубожіння населення. Багато платних послуг в системі охорони здоров'я, освіти тощо просто недоступні для широких верств населення із – за високих цін. Все це призводить до зростання соціальної напруги у суспільстві і потребує розробки і реалізації ефективних механізмів дотримання принципів соціальної справедливості.

Сегмент захисту здоров'я у забезпеченні соціальної безпеки є одним з основних, бо найбільша цінність у цивілізованому суспільстві – це життя людини. У цьому сегменті соціогеографічного процесу є кілька складових – профілактика захворювань, боротьба з епідеміями, лікування хворих, пропагування здорового образу життя, боротьба із так званими соціальними захворюваннями, які можуть становити загрозу для суспільства. Сьогоднішній стан системи охорони здоров'я в Україні не відповідає сучасним вимогам, не дозволяє ефективно вирішувати проблеми здоров'я нації і тому потребує кардинальних реформ. Про це свідчать статистичні дані про захворюваність різних вікових категорій населення. Особливо небезпечно те, що з року в рік неухильно зменшується частка здорових школярів і студентів, що загрожує стану національної безпеки у майбутньому.

Сегмент соціальної інфраструктури передбачає створення широкої мережі суспільних інституцій та закладів, що надають соціальні послуги. Розвиненість соціальної інфраструктури є важливим показником готовності суспільс-

тва забезпечувати соціальну безпеку. Так, найбільші можливості отримувати соціальні послуги мають мешканці великих міст, найменші – сільське населення. Отже, нагальним завданням з підвищення ефективності цього сегменту є ліквідація диспропорцій в соціальній структурі міста і села. Велике значення має також якість соціальних послуг, бо простим розширенням можливостей отримання послуг поставлену проблему вирішити неможливо. Інвестиції у цю сферу соціальної діяльності, підготовка висококваліфікованих кадрів і забезпечення рівноправного доступу до соціальних послуг є найважливішими завданнями з розвитку соціальної інфраструктури в найближчій перспективі.

2. Економічна складова соціогеопроецу.

З точки зору суспільно – географічного процесу економіка є джерелом матеріальних ресурсів розвитку суспільства. Саме активна економічна діяльність визначає можливості суспільства в його перебудові, реформуванні і виході на більш високі щаблі розвитку. Економічна складова соціогеопроецу явним або неявним чином впливає на всі заходи із забезпечення соціальної безпеки населення і тому має величезне значення як чинник зменшення безробіття, зростання реальних доходів населення, його купівельної спроможності (а відтак і поживлення внутрішнього ринку), випуск необхідних товарів народного споживання і задоволення соціальних потреб, матеріальної підтримки системи соціального страхування, створення сприятливих матеріальних умов життєдіяльності кожного громадянина тощо. Існує досить багато показників ефективності економічної діяльності, вони стосуються і швидкості оплатності інвестицій, і зростання продуктивності праці, і підвищення інноваційного потенціалу виробництва і багатьох інших сторін економічної діяльності. Ми не ставимо метою дати повний огляд оцінок економічних процесів у суспільстві, тому далі розглянемо деякі складові, важливі з точки зору соціальної безпеки населення.

Найболючішим питанням соціальної безпеки будь – якого суспільства є занятість населення в суспільному виробництві. Для України проблема зайнятості стоїть особливо гостро, бо загальні світові кризові явища у нас посилюються економічним хаосом, неспроможністю влади провести ефективні економічні реформи, що неминуче відбивається на рівні соціальної безпеки населення. Отже, створення робочих місць – це один із шляхів підвищення благоустрою держави, і кожного громадянина в окремість.

Інша економічна проблема, що суттєво впливає на соціальну безпеку – це досягнення

рівня заробітної плати, гідного європейського статусу України. Диспропорції у розподілі доходів населення вже досягають критичної межі. Вивіз капіталу в офшорні зони, який дає можливість накопичувати фінансові ресурси в обхід держави створює реальну загрозу національній безпеці України і призводить до масового зuboжіння населення. Очевидно, суспільство повинне створити такі умови, коли вітчизняним крупним виробникам буде вигідніше інвестувати власні підприємства і вкладати фінансові ресурси у власну економіку. Для цього необхідно повністю детінізувати економічну і фінансову сфери, що дозволить підняти рівень зарплат і забезпечити гідне матеріальне становище працюючого населення. Від цього також залежать відрахування у державний пенсійний фонд, що на сьогодні зачіпає інтереси більше 17 млн. громадян пенсійного віку.

Ще одна проблема економічного характеру стосується насичення внутрішнього ринку якісними товарами вітчизняного виробництва. Особливо це стосується виробництва продуктів харчування. Сьогодні імпорт сільськогосподарської продукції по багатьом позиціям перевищує внутрішнє виробництво, що призводить до масового банкрутства вітчизняного виробника. В той же час Україна має унікальні ґрунти, які навіть в умовах ризикованого хліборобства можуть не тільки забезпечити внутрішній продуктивний ринок, але й давати прибутки за рахунок експорту. Отже, необхідно створити умови для реальної підтримки вітчизняного виробника – провадити ефективну кредитну політику, прибрати з продовольчого ринку посередників, дати можливість селянам бути справжніми господарями на власній землі.

В галузі економічної складової соціогеопроецу є ще низка проблем, які стосуються підтримки малого і середнього бізнесу, стимулювання впровадження технологій глибокої переробки сировини, оптимізації роботи податкових органів, створення сприятливих умов для прояву ініціативи вітчизняного виробника, досягнення високих рівнів продуктивності праці у всіх сферах матеріального виробництва і послуг. Вирішення цих проблем є основою для забезпечення національної безпеки України, у тому числі – і соціальної безпеки населення.

3. Геоекологічна складова соціогеопроецу.

Забезпечення належної якості навколишнього природного середовища є одним з найважливіших чинників соціальної безпеки. На жаль, в Україні цьому питанню приділяється недостатньо уваги. Це стосується і природоохоронних заходів, і попередження формування несприятливої екологічної ситуації, і ліквідації наслідків

екологічних катастроф. Одна з таких проблем – це стан зони відчуження Чорнобильської АЕС. Ця проблема стосується не тільки України, але і країн Європи. Наслідки землетрусу в Японії, коли частково була зруйнована Фукусімска АЕС, показують, що потрібен всебічний аналіз концепції розвитку атомної енергетики взагалі. Підвищення безпеки атомних об'єктів є прямим чинником забезпечення соціальної безпеки населення. Інша гостра геоекологічна проблема – забруднення природного середовища. Застарілі технології промислового виробництва, нехтування вимогами екологічної безпеки, брак коштів на знешкодження токсичних відходів тощо призводять до накопичення шкідливих речовин і сполук в атмосфері, на поверхні землі, у поверхневих і підземних водах. Все більше територій регіонів України потерпають від прогресуючого забруднення, накопичення відходів і викидів отруйних речовин в атмосферу. На сьогодні ні одне місто України не є безпечним з точки зору геоекологічної ситуації. Без розробки нових сучасних технологій утилізації токсичних відходів вирішення геоекологічної проблеми неможливе.

4. Ментальна і культурологічна складові соціогеопроесу. В цілому ментальна і культурологічна складові соціогеопроесу мають основною метою формування духовного світу людини. Ці дві складові розглядаються разом, тому що вони тісно пов'язані і не можуть ефективно реалізуватися окремо.

Світові глобальні процеси свідчать про те, що сьогодні відбуваються міжнародні (міжцивілізаційні) конфлікти на релігійному, політичному, ідеологічному, економічному тощо підґрунті. Процеси національної ідентифікації, самовизначення, боротьби за суверенітет і незалежність народів і країн суперечать тенденціям і процесам інтеграції та глобалізації. У сучасному складному для розуміння світі людині важко знайти, сформулювати і відстоювати власну позицію, особливо коли вона йде врозрід з пануючими у суспільстві думками і тенденціями.

Для України надзвичайно важливо знайти єдину національну ідею, яка могла б стати підґрунтям для національного об'єднання і формування єдиного національного менталітету. Залишки комуністичної ідеології, радикально – націоналістичні ідеї і прогресивні демократично – ліберальні тенденції в українському суспільстві створюють складний спектр громадських думок, в яких поки що не вдається знайти компромісні рішення. На жаль, сьогодні все українське суспільство політизоване, протистояння політичних партій і блоків накладає відбиток на всі сфери суспільного життя, що, безумовно,

шкодить соціальному розвитку і не дозволяє об'єднатись для вирішення нагальних суспільних і політичних проблем. Тому дуже важливо створити такі соціальні механізми, які б унеможливили релігійні, ідейні і духовні конфлікти.

Саме ментальна складова спрямована на формування єдиного національного менталітету, який дає можливість кожному українцю відчувати себе представником великої єдиної політичної нації, сприймати всі події у світі і в країні толерантно, розуміти, що нормою суспільного життя є визнання плюралізму думок і дій у межах загальноприйнятої моралі, бути спрямованим на діалог, а не на конфлікт і робити все на користь суспільству.

Культурологічна складова може розглядатися як своєрідний інструмент формування національної культури та менталітету. Вона включає всі механізми соціалізації особистості на основі національних, культурно – історичних традицій і загальнолюдських цінностей. Важливою ланкою в ній є система освіти, яка повинна стати складовою європейського, а потім і світового освітнього простору. Завданням освіти є широкомасштабна просвіта населення, ліквідація безграмотності, створення умов для самовдосконалення і самореалізації кожної особистості в науці, культурі, творчості взагалі. Це є запорукою впевненості кожної людини у своєму майбутньому, можливості її реалізуватися в будь – якій галузі суспільного процесу. В контексті соціальної безпеки освічена, культурна, толерантна людина завжди має більшу соціальну цінність і тому переважає в конкурентній боротьбі.

Не менш важливою є інтеграція в світовий культурний простір, коли поряд з шедеврами української національної культури (літератури, мистецтва, живопису тощо) визнаються кращі творіння інших культур. Це буде сприяти взаємозбагаченню національних культур і залученню широких верст населення до кращих зрізів не тільки національної, але й світової культури.

5. Інформаційна складова соціогеопроесу. Кожен громадянин суспільства має право на отримання інформації відносно тих питань, які стосуються його життєдіяльності, умов праці, оплати, побуту, стану довкілля тощо. Особливо важливо це у випадках стихійних лих або техногенних катастроф, наслідки яких становлять загрозу для життя людей. Планування своєї діяльності, прийняття правильного рішення в складних ситуаціях, орієнтування в питаннях професійної діяльності і багато інших аспектів життєдіяльності практично неможливі без своєчасно-

го отримання достовірної і правдивої інформації. Незалежність ЗМІ і відсутність цензури є обов'язковим атрибутом демократичного суспільства. В умовах переходу до інформаційного суспільства забезпечення права громадян на інформацію набирає особливого значення. Отже відкритість суспільства і прозорість діяльності влади є необхідною умовою соціальної безпеки населення.

Отже, стан соціальної безпеки населення можна змінювати через управління окремим складовими соціогеопроецесу. Розробка і практична реалізація підходів і механізмів соціальної безпеки можлива тільки в національному масштабі, бо стосується фундаментальних змін соціальної політики держави на всіх рівнях – від центральних органів влади до рівня первинної громади. Для цього українське суспільство повинне перейти в стан політичної стабільності, що дозволить об'єднати зусилля всіх прогресивних сил, можливо, навіть на рівні національної ідеї.

Багатофакторність і складність соціогеопроецесів, які відбуваються в соціогеосистемах національного, регіонального і районного рівнів, зумовлює необхідність комплексного підходу до дослідження його складових і управління ними з позицій аналізу самоорганізації соціогеосистем. Складність управління соціальними

системами полягає у тому, що на дію об'єктивних законів їхнього розвитку накладаються суб'єктивні процеси, які визначаються ментальними особливостями соціуму.

В численних роботах українських вчених (наприклад, К. Немця, Л. Немець, Я. Олійника та інших) розглянута можливість аналізу геопроецесу у багатовимірному ознаковому просторі і запропоновано управління ним на культурологічному, науково – інформаційному, технологічному, технічному рівнях. Аналіз можливості управління складовими соціогеопроецесу і розробка його механізмів для досягнення необхідної соціальної безпеки регіону є найважливішим завданням у вирішенні проблеми соціальної безпеки. Зазначимо, що технологічний і технічний рівні управління переважно є об'єктами державного галузевого управління і мають відповідну специфіку. Культурологічний та науково – інформаційний рівні управління визначають мету, систему цілей і конкретні соціально значимі параметри соціально орієнтованого управління суспільством.

Висновки. У статті обґрунтовано підхід до суспільно-географічного дослідження соціальної безпеки регіону як управління основними складовими соціогеопроецесу: соціальної, економічної, геоекологічної, ментальної, культурологічної, інформаційної.

Наукові повідомлення

УДК 911.3

Людмила Немец, Надежда Грищенко, Константин Немец

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ СОЦИО-ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФОВ

Вопросы улучшения качества преподавания в высшей школе стали жизненно необходимым условием для дальнейшего развития украинской системы образования, обеспечения ее качества и интеграции в мировое образовательное пространство. В статье рассмотрены интерактивные методы обучения, как одни из наиболее эффективных обучающих методов. Выделены основные характеристики двух групп интерактивных методов в среде «преподаватель-студент-компьютер» и «студент-преподаватель-студент». Перечислены возможные сложности при применении интерактивных методов.

Ключевые слова: интерактивные методы обучения, интерактивность, среда «преподаватель-студент-компьютер», среда «студент-преподаватель-студент».

Людмила Немец, Надія Грищенко, Костянтин Немец. ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ У ПІДГОТОВЦІ СОЦІО-ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІВ. Питання покращення якості викладання у вищій школі стали життєво важливою умовою для подальшого розвитку української системи освіти, забезпечення її якості та інтеграції до світового освітнього простору. У статті розглянуто інтерактивні методи навчання, як одні з найбільш ефективних навчальних методів. Виділено основні характеристики двох груп інтерактивних методів у середовищі «викладач-студент-комп'ютер» та «студент-викладач-студент». Перераховано можливі складності у застосуванні інтерактивних методів.

Ключові слова: інтерактивні методи навчання, інтерактивність, середовище «викладач-студент-комп'ютер», середовище «студент-викладач-студент».

Ludmyla Niemets, Nadia Gryshchenko, Kostyantyn Niemets. INTERACTIVE TEACHING METHODS IN SOCIO-ECONOMIC GEOGRAPHERS' TRAINING. Issues of quality of education improvement in higher education institutions became a vital condition of further development of Ukrainian educational system, ensuring its quality and integration with world educational space. The article deals with interactive teaching methods as one of the most effective teaching methods. Main characteristics of two groups of interactive methods in "lecturer-student-computer" environment and "student-lecturer-student" environment are determined. Possible obstacles of interactive methods usage are specified.

Key words: interactive teaching methods, interactive, "lecturer-student-computer" environment, "student-lecturer-student" environment.

Введение. Сегодня в мире существует много проблем, связанных с уровнем образования населения. Очевидно, что существуют объективные причины, в том числе экономические, по которым люди не могут получить качественное образование. Но и полученное высшее образование не всегда является залогом достойной и высокооплачиваемой работы, в том числе и из-за низкого уровня знаний, и компетентностей, полученных в высшем учебном заведении.

Сегодня нужен специалист, способный жить и работать в постиндустриальном, информационном обществе, для которого характерны не просто глобализационные процессы, высокий уровень гуманизации и социологизации, но и "...увеличение степени транспарентности государственных и экономических границ, свобода миграции капитала, ресурсов и отчасти рабочей силы, бурное внедрение достижений НТР в практику, формирование глобальных и межрегиональных информационных систем и многие другие процессы" [15, с. 334]. Все сказанное требует переосмысления и внедрения в практику работы вуза новых, в первую очередь интер-

активных методов обучения.

Постановка проблемы. Отсутствие заинтересованности и неумение учиться у студентов еще со школы, непрестижность профессии преподавателя, низкий социальный статус преподавателей высших учебных заведений [1] привели к общему недостаточному уровню подготовки специалистов.

Многие преподаватели используют методы обучения, разработанные в советские времена и обеспечивающие контроль над познавательной деятельностью учащихся, и не достаточно учитывающие современные требования. По мнению некоторых ученых, качество расширяющегося образовательного пространства в Украине ухудшается из года в год [1]. Необходимы новые подходы и методы, позволяющие повысить уровень подготовки специалистов, способных жить и работать в информационном пространстве быстро глобализирующегося мира.

Подготовка социо-экономико-географов особенно нуждается в использовании новых образовательных технологий. Будущим специалистам этого профиля нужны умения и навыки использования ГИС-технологий, новых методик

обработки постоянно меняющейся информации, понимания социально-экономических и политических событий в стране и мире и многое другое.

Изложение основного материала. Современный студент слабо заинтересован в получении знаний. Причем данная проблема характерна не только для стран постсоветского пространства, но и для высокоразвитых стран Европы и Северной Америки. Преподаватели перестали быть только источником информации, их главной целью становится разнообразие учебного процесса и повышение заинтересованности учащихся к самосовершенствованию и самообучению. Можно говорить о том, что современный преподаватель – это своеобразный проводник в информационном пространстве [2], которое стремительно формируется в современном мире. Еще в середине 1990х годов американские исследователи Роберт Б. Бар и Джон Таг определили в качестве цели обучения «создание среды и формирование опыта, которые помогут студентам открыть и добыть знания для самих себя» [3, с. 13-40].

Действительно, при огромном количестве информации невозможно запомнить все, но необходимо овладеть навыком осваивать реальность по мере жизненной необходимости [4]. Умение быстро учиться новому – одно из наиболее востребованных, которое ценят работодатели в любой стране мира.

Многие исследователи считают оптимальными интерактивные методы обучения [5]. Главное отличие интерактивных методов обучения от традиционных методов состоит в том, что преподаватель не требует определенных знаний, а открывает для студентов путь к познанию. Студент становится познающим субъектом, а преподаватель становится его активным помощником. В результате такого подхода общество может получить личность, способную самостоятельно мыслить и принимать решения.

Интерактивность (*inter* – взаимный, *act* – действовать) – это взаимодействие, нахождение в режиме диалога с кем-либо. От собственно активных методов обучения интерактивные отличаются тем, что они включают в себя более широкое взаимодействие учащихся не только с преподавателем, но и друг с другом. Во время обучения происходит многосторонний диалог, причем инициатором не всегда является преподаватель [6].

Интерактивные методы входят в группу диалогических форм занятий по классификации форм обучения по принципу «монолог-диалог» [7]. Термин «диалог» используется не только в качестве собственно вербального диалога, но и

как опосредованный диалогически организованный письменный текст. К данным методам относится также работа в реальном времени в сети Интернет. Эффективность интерактивных методов обучения связана с зависимостью уровня запоминаемости от степени вовлеченности учащихся в процесс познания действительности. Еще в 80х годах прошлого века американские исследования показали, что наибольшую эффективность запоминания (90%) дает имитация участия в реальном процессе, то есть запоминается лучше то, что мы говорим и делаем [8]. В современной высшей школе невозможно обойтись без деятельности учащихся во время занятий, это в полной мере относится и к подготовке социо-экономико-географов.

Интерактивные методы позволяют вовлечь в процесс познания максимальное количество учащихся. Студенты имеют возможность рефлексировать по поводу того, что именно они знают и каково их мнение по обсуждаемому вопросу. Обмен идеями позволяет высказать свое мнение каждому студенту и внести свой вклад в процесс общего познания. Особенно важным является то, что кроме непосредственно знаний, студенты приобретают необходимый сегодня навык работы в команде и учатся различным формам кооперации и сотрудничества [6], тем самым, формируя опыт профессионального общения.

Существует две основные группы интерактивных методов: в среде «преподаватель-студент-компьютер» и в среде «студент-преподаватель-студент».

Обучение в среде «студент-преподаватель-компьютер» помогает подготовить молодое поколение к жизни в информационном обществе, где невозможно представить ни одно рабочее место без компьютера [9]. Внедрение средств информатизации помогает повысить эффективность образовательного процесса и является залогом формирования специалистов, необходимых для информационного общества.

В результате студенты учатся работать с информацией, развивают свои коммуникативные способности, в то время как преподаватель может корректировать процесс обучения, выбирая оптимальное соотношение методов индивидуальной и групповой работы.

Такие методы также называются компьютерно-диалоговыми, при этом компьютер частично играет роль преподавателя. Студент попадает в программируемую учебную среду, где он самостоятельно принимает решения и несет за них ответственность. Интерактивные компьютерные средства обучения «откликаются» на

действия студента и преподавателя, таким образом, осуществляется диалог.

Несмотря на то, что процесс работы с компьютером индивидуален, студенты стремятся к взаимодействию, решая характерные для поставленной проблемы вопросы.

В то время как все большее количество материала передается на самостоятельное обучение студента, интерактивные компьютерные технологии обеспечивают оптимальный переход к самостоятельному обучению.

Для осуществления преподавания дисциплин с применением данных методов необходимы мультимедийные электронные учебники, презентации, обучающие программы. Это позволяет визуализировать информацию, установить обратную связь «студент-компьютер», обеспечить легкий доступ к информации, в том числе в виде баз данных, а также автоматизировать познавательную деятельность и контроль ее результатов.

Также существует деление интерактивных методов «студент-преподаватель-студент» на групповые и фронтальные [10]. Групповые методы предполагают взаимодействие небольших (до 6 человек) групп, фронтальные методы применяются для организации взаимодействия всей аудитории.

Для работы в группах важным является введение четких правил и распределение ролей. Среди собственно групповых методов можно отметить следующие методы [11]:

- круг идей (обсуждение дискуссионного вопроса);
- аквариум (обсуждение заданной проблемы, во время которого небольшие группы по очереди формулируют отношение группы к проблеме, а затем аудитория, не принимающая участия в работе группы, оценивает работу);
- «пресс» (используется для четкой аргументации позиции по заданной проблеме, влияния на мнение собеседников);
- «микрофон» (каждый студент может быстро высказать свое мнение или ответить на вопрос, при этом никто не может перебить говорящего);
- ролевая игра, имитация (обучение через приобретаемый опыт и чувства, действие в ситуации, имитирующей реальную).

В действительности, групповых методов гораздо больше, они разнообразны и применяются в зависимости от программ соответствующих курсов.

Фронтальные методы могут выступать как самостоятельные методы, так и вместе с групповыми методами. Самыми широко известными являются следующие фронтальные мето-

ды:

- большой круг (каждый член круга имеет возможность высказаться);
- «микрофон» (задействована вся аудитория);
- анализ проблемы (задания с вариантом выбора вариантов);
- мозаика (разные небольшие группы работают над разными заданиями, после чего группы переформатируются).

Проблемы и перспективы. Из нашей практики по проведению занятий с использованием интерактивных методов по экономической и социальной географии Украины стало очевидно, что могут возникать определенные сложности:

- в большинстве случаев необходимо проведение вступительного инструктажа для студентов, так как невыполнение правил работы в группах и с ТСО (технические средства обучения) может свести эффективность занятий к нулю;
- нужно добиться обязательного выполнения правил занятия, сформулированных преподавателем;
- необходимо максимально исключать личный аспект в дискуссиях;
- студенты должны учиться формулировать собственное мнение и не бояться его высказать;
- атмосфера в аудитории должна быть доброжелательной, участники занятия должны быть готовы к компромиссам и с уважением относиться к мнению других, нужно учить студентов слушать;
- для преподавателя подготовка каждого интерактивного занятия занимает гораздо больше времени, чем при использовании традиционных методов обучения, невозможно успешно провести интерактивное занятие без знания методики и умения обращаться с ТСО [12, с. 6-11];
- возникает вопрос переподготовки преподавательского состава и повышения их квалификации на основе новейших компьютерных технологий.

Кроме того, не стоит забывать, что использование интерактивных методов обучения, это не самоцель. Это средство для достижения целей, которые должны быть четко сформулированы, а их достижение должно быть проконтролировано.

Время, потраченное на внедрение интерактивных методов в обучение, компенсируется значительным повышением уровня подготовки студентов к реальной жизни в информационном обществе, без чего сегодня немыслима адапта-

ция к нему и полная самореализация выпускников вузов.

Социально-экономическая география сегодня имеет возможность комплексно исследовать особенности природно-антропогенных процессов в глобализирующемся мире, а также обосновывать направления оптимизации пространственно-временной организации общества на всех уровнях. Для этого в социально-экономической географии уже имеются многие теоретические и методологические наработки, в частности теория социально-экономического районирования, учение о территориальных общественных системах и другие [13, 14].

Специалисты в области социально-экономической географии с успехом могут работать не только в вузах, но и в проектных организациях, органах местного самоуправления, в частных компаниях.

Это связано с тем, что сегодня по-новому нужно оценивать особенности и факторы территориальной организации образования, что и лежит "... в основе формирования теоретического базиса социально-экономической географии" [15, с. 334]. Функции социально-экономической

географии постоянно расширяются, повышается роль мировоззренческой и конструктивной функций, что требует совершенствования соответствующего университетского образования – его форм и методов. Совершенствование подготовки специалистов в области социально-экономической географии позволит будущим специалистам более "...быстро получить практический эффект, занимая свои "экологические ниши" в системе консалтинга, менеджмента, управления и т.д." [15, с. 339].

Главная проблема невостребованности в наше время таких специалистов – это недостаточная ориентация в их подготовке на новейшие ГИС-технологии, необходимость повышения теоретико-практической подготовки.

Мы рассматриваем интерактивные методы обучения в вузе, в частности социо-экономико-географов, как основу повышения качества подготовки специалистов в области взаимодействия общество-личность, способных решать вопросы оптимальной организации общества в условиях необходимости перехода к устойчивому развитию, формирования ноосферного развития.

Список использованных источников:

1. Дробноход М.І. Про реформування освітньої галузі України в контексті проблем і тенденцій розвитку глобалізованого світу / Микола Дробноход. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://anvsu.org.ua/index.files/Articles/Drobnokhod7.htm>
2. Учебные заведения. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://leater.com/RU/system_integration/complex_solutions/education/
3. Бар Р.Б., Таг. Д. От обучения к учению – новая парадигма высшего образования / Р.Б. Бар, Д. Таг. – Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному учению. Сборник рефератов статей по дидактике высшей школы / Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования. – Мн.: Профили, 2001. – с. 13-40.
4. Чеботарева И.Г., Гришан И.А. Современные методы преподавания / И.Г. Чеботарева, И.А. Гришан. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/SND/Pedagogica/5_chebotareva.doc.htm
5. Возможности создания и использования интерактивных мультимедийных учебных материалов с помощью технологий SMART. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://leater.com/RU/publications/?ELEMENT_ID=10364
6. Жакулина И.В. Интерактивные методы обучения / Ирина Жакулина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zhakulina20090612.blogspot.com/2009/11/blog-post_13.html
7. Новиков А.М. Формы обучения в современных условиях / А.М. Новиков. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.anovikov.ru/artikle/forms.htm>
8. Skirble R. College Lecture Classes Need Overhaul / Rosanne Skirble. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voanews.com/english/news/usa/College-Lecture-Classes-Need-Overhaul-121721679.html>
9. Борисова М. В. Методическое пособие "Компьютерно-диалоговая технология обучения" / Марина Борисова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://festival.1september.ru/articles/502623/>
10. Інтерактивні методи навчання: теорія і практика впровадження. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ostriv.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2858&Itemid=-5
11. Інтерактивне навчання в групах: детально. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ostriv.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=3282&Itemid=1185&ft=0
12. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Науково-методичний посібник / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. За ред. О. І. Пометун. — К.: Видавництво А. С. К., 2004. — 192 с.
13. Теория социально-экономической географии: спектр современных взглядов / Ред. и сост. А.Г. Дружинин и В.Е. Шувалов. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2010. – 166 с.

14. Машков О., Немець К. Графоаналітичний метод оцінки однорідності розвитку соціогеосистем / Олег Машков, Костянтин Немець. Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2010, - Вип. 9 (2). - с. 39-42.
15. Шувалов В.Е. «Бэкграунд» социально-экономической географии / Социально-экономическая география: традиции и современность / Под ред. А.И. Шкириной и В.Е. Шувалова. М., Смоленск: Ойкумена, 2009. – 347 с.

УДК 331.5

Анатолій Доценко, Галина Краєвська

АНАЛІЗ І ОЦІНКА ТЕНДЕНЦІЙ ТА ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ РОЗСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

В статті проаналізовані проблеми розвитку розселенського простору в Україні. Здійснена оцінка особливостей розвитку розселення за періодами. Виявлені тенденції та проблеми розвитку розселення в Україні в розрізі міських та сільських поселень. За даними дослідження був виведений висновок про основні напрями стабілізації розселення в Україні для міської та сільської поселенської мережі.

Ключові слова: розселення, міські поселення, сільські поселення, тенденції, проблеми, відтворення населення.

Анатолій Доценко, Галина Краєвская. АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ТЕНДЕНЦИЙ И ПРОБЛЕМ РАЗВИТИЯ РАССЕЛЕНИЯ В УКРАИНЕ. В статье проанализированы проблемы развития расселенческого пространства в Украине. Осуществлена оценка особенностей развития расселения за периодами. Обнаружены тенденции и проблемы развития расселения в Украине в разрезе городских и сельских поселений. За данными исследования был сделан вывод об основных направлениях стабилизации расселения в Украине для городской и сельской поселенческой сети.

Ключевые слова: расселение, городские поселения, сельские поселения, тенденции, проблемы, воспроизводство расселения.

Anatoly Dotsenko, Galina Krayevska. ANALYSIS AND EVALUATION OF TRENDS AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF RESETTLEMENT IN UKRAINE. In the article were analyzed the problems of settlement's space in Ukraine. Evaluated the characteristics of settling for periods. Spot trends and problems of resettlement in Ukraine in the context of urban and rural settlements. The research report was taken on the main directions of stability in Ukraine, settling for settling the urban and rural network.

Keywords: settlement, urban settlements, rural settlements, trends, problems, reproduction of populations

Актуальність. Розселення є складним суспільно-просторовим процесом, який має подвійну сутність як процес заселення населенням певної території та його стан у вигляді взаємопов'язаних міських та сільських поселень. Динаміко-просторовий комплексний аналіз розселення дає можливість виявити найважливіші тенденції та проблеми його розвитку в Україні. Актуальність цього питання пов'язана з гострою проблемою демографічного відтворення населення. Важливість розселенського підходу обумовлюється суттєвими відмінностями у відтворенні міського та сільського населення. Розглядаючи розселенський простір як середовище життєдіяльності населення, необхідно спочатку виявити загальні закономірності та тенденції розвитку розселення, а потім розглянути особливості міського та сільського розселення в Україні.

Аналіз попередніх досліджень. Різні аспекти проблем відтворення населення представлені в наукових працях таких вітчизняних демографів та економістів С.І. Бандура, Д.П. Богині, Б.М. Данилишина, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, А.І. Доценка, Ф.Д. Заставного, Т.А. Заяць, С.М. Злупка, В.І. Куценко, Е.М. Лібанової,

І.І. Лукінова, В.І. Нудельмана, В.В. Онікієнка, О.М. Паламарчука, М.М. Паламарчука, О.М. Палій, С.І. Пирожкова, Ю.І. Питюрєнка, В.А. Поповкіна, І.М. Прибиткової, М.В. Птухи, І.М. Рогожина, А.В. Степаненка, В.С. Стешенко, М.І. Фацевського, А.М. Федорищевої, Г.С. Фтомова, О.У. Хомри, Л.В. Чуйко, Л.Т. Шевчук та ін. Однак, мало приділено уваги специфіці відтворення населення в розселенському аспекті і зокрема в розрізі типів поселень.

Мета дослідження – проаналізувати тенденції та проблеми розселенського простору в Україні, враховуючи специфіку міських та сільських поселень.

Виклад основного змісту дослідження. **Загальні тенденції та проблеми розвитку розселення.** Розглядаючи розселення як невід'ємну частину продуктивних сил в контексті їх просторового розвитку, необхідно перш за все проаналізувати особливості динаміки розселення в Україні за даними, наведеними в табл. 1.

Як видно з табл. 1, головною тенденцією динаміки розселення в Україні, починаючи з 1959 р. й дотепер, було скорочення поселенської мережі за рахунок зменшення кількості сільських поселень. Причому в різні періоди соціально-економічного розвитку України

темпи цього скорочення були різними. Найбільшими вони були у 60-і роки минулого століття, коли поселенська мережа скоротилася на 10,7 тис. поселень, або на 25 %. Ця негативна тенденція зумовлена реалізацією хи-

бної концепції розвитку "перспективних" сільських поселень і забороні розвитку "неперспективних". За цей період кількість населення України збільшилася на 14 % за рахунок позитивного сальдо зовнішніх міграцій.

Таблиця 1

Головні параметри динаміки розселення в Україні

Показники	За даними переписів населення				1992	Перепис населення	2008
	1959	1970	1979	1989		2001	
Число поселень, од	43305	32638	31085	30129	30110	29962	29835
Кількість населення, млн. осіб	41,3	47,1	49,9	51,7	52,2	48,5	46,1
Густина поселенської мережі, од. на 1000 км ²	72	54	51	50	50	49	49
Щільність населення, осіб на 1 км ²	69	78	82	85	86	80	76
Середня людність поселення, осіб	954	1443	1607	1717	1735	1620	1547
Середня відстань між поселеннями, км	3,7	4,3	4,4	4,5	4,5	4,5	4,5

Другий період динаміки розселення в Україні припав на 70 – 80-ті роки ХХ ст. і характеризувався розширенням міської поселенської мережі в умовах прискореної урбанізації та поступовим скороченням сільської поселенської мережі. В результаті таких різновекторних розселенських процесів загальна поселенська мережа України протягом 1971 – 1992 рр. зменшилася на 2,5 тис. поселень, або на 8 %. Чисельність населення за цей період безперервно зростала і на кінець 1992 р. досягла максимуму 52,2 млн. осіб, що на 10,8 % або на 5,1 млн. осіб більше порівняно з 1970 роком.

Третій період почався з 1993 р., коли стало зменшуватися не лише сільське, але й міське населення і триває дотепер. Цей період розвитку України як незалежної держави характеризувався економічною, соціальною та демографічною кризами, що мали значний негативний вплив на розселення як у міській, так і сільській місцевостях. Протягом 1993 – 2008 рр. чисельність населення України зменшилася на 6,1 млн. осіб, або на 12 %. За цей же період поселенська мережа скоротилася дуже мало (на 275 поселень, або на 1 %), що дає підстави стверджувати про відносну стабільність поселенської мережі як позитивна тенденція розвитку розселення за останні 20 років.

Зазначені зміни динаміки розселення в Україні зумовили відповідні зміни його головних параметрів. У 2-й пол. ХХ та на початку ХХІ ст. спостерігалася тенденція зменшення гу-

стоти поселенської мережі з 72 поселень в розрахунку на 1000 км² території у 1959 р. до 49 поселень у 2008 р. та відповідне збільшення середньої відстані між поселеннями з 3,7 км. у 1959 р. до 4,5 км. у 2008 р.

Що стосується змін людського потенціалу поселень, то тут чітко прослідковуються два періоди. Перший характеризувався зростанням чисельності населення України у 60-80-х роках і підвищенням щільності населення з 69 осіб на 1 км² у 1959 до 86 осіб на кінець 1992 р., потім почався новий період зменшення щільності населення до 76 осіб у 2008 р. Аналогічна тенденція зміни показника середньої людності одного поселення, який спочатку збільшувався з 0,9 тис. осіб у 1959 р. до 1,7 тис. осіб у 1992 р., а потім став трохи зменшуватися (до 1,6 тис. осіб у 2008 р.)

Міське розселення. Аналіз адміністративно-територіального устрою України свідчить, що протягом останніх десяти років спостерігається збільшення кількості міст (з 448 до 459 одиниць) і зменшення селищ міського типу (з 894 до 886 одиниць), що пов'язане із наданням селищам міського типу статусу міст та з переводом селищ міського типу в ранг сільських поселень.

Аналіз розселення за типами поселень свідчить про те, що хоча кількість міських поселень у 2009 році дещо перевищувала 4 % усіх поселень України, проте в них проживало понад дві третини населення держави. При цьому міста

становили менше третини міських поселень, але вони концентрували понад 86 % міських жителів. До того ж основна їх частка (понад 50 %) припадала на великі міста з чисельністю жителів понад 250 тис. осіб. У таких містах проживало понад 15 млн. осіб. У малих містах проживало понад 7 млн. осіб.

Про загальні тенденції динаміки населення міських поселень свідчать зміни чисельності міського населення України за останні 17 років (табл. 2). Базовими є демографічні тенденції, які проявляються у зменшенні чисельності міського населення (табл. 2). Протягом 1992 — 2009 рр. міське населення України скоротилося на 3,8 млн. осіб або на 11 %. Як видно з табл. 3, за темпами зменшення міського населення можна виділити три групи регіонів Украї-

ни. До першого слід віднести Північний, Волинський та Подільський регіони, які відрізняються найменшими темпами зменшення чисельності міського населення протягом 1993–2009 рр. (2 – 8 %). Це слабо урбанізовані агропромислові регіони з відносно невеликою щільністю населення та задовільною демографічною ситуацією. Другу групу репрезентують Карпатський та Причорноморський регіони, в яких чисельність населення значно зменшилася (на 9 – 10%), однак не перевищує середньоукраїнського показника. Ці регіони досить різні за рівнем економічного розвитку, урбанізації та заселеності території. Спільним для них є складна демографічна ситуація, що зумовила зменшення міського населення протягом 1992 – 2009 рр. на 0,8 млн. осіб.

Таблиця 2

Динаміка чисельності міського населення України 1992 – 2009 рр.

Регіони	Чисельність населення, млн. осіб		Зменшення чисельності населення	
	1992	2009	млн. осіб	%
Північний	5,4	5,3	0,1	98,1
Волинський	1,2	1,1	0,1	91,7
Карпатський	3,3	3,0	0,3	90,9
Подільський	2,2	2,1	0,1	95,5
Центральний	1,6	1,3	0,3	81,3
Східний	4,5	3,9	0,6	86,7
Донецький	7,1	6,1	1,1	85,9
Придніпровський	4,9	4,1	0,8	83,7
Причорноморський	5,2	4,7	0,5	90,4
Україна всього	35,4	31,6	3,8	89,3

Джерело: [3, с. 5, 7, 8]

До третьої групи відносяться чотири регіони: Центральний, Східний, Донецький та Придніпровський, що характеризуються найбільшими темпами скорочення населення міських поселень (на 14 – 19 %).

Головні причинами скорочення населення міських поселень України лежать в економічній сфері. Насамперед зазнала руйнації виробнича, містоутворююча основа, тобто міста значно втратили як суспільно-просторова форма буття продуктивних сил: ряд підприємств припинили функціонування, інші скоротили обсяги виробництва, змінили профіль спеціалізації. Все це призвело до розпаду виробничих колективів, знецінення виробничого досвіду і кваліфікації виробників, занепаду промислового виробництва. Так промисловий індекс в Україні знизився проти 1990 року в 2005 році до 68, по ряду областей зниження було значно більшим. В таких індустріально розвинутих областях як Донецька цей

показник становив 52, Дніпропетровська – 48, Луганська – 47, Кіровоградська – 36 тощо.

Про зниження промислової активності в містах можуть свідчити і дані про інвестиційну діяльність. Інвестиції в основний капітал промисловості знизилися з 19,1 млрд. грн. в 1990 до 5,7 млрд. грн., або більш ніж втричі, в будівництво скоротилося в шість разів (з 1926 млн. грн. в 1990 р. до 473 млн. грн. в 2007 р.).

У міських поселеннях у 1990 р. одержали житло та поліпшили житлові умови 198,3 тис., у 1995 р. – 68,7 тис., у 2008 р. – 31,9 тис. сімей та однаків, тобто у 2008 р. менше проти 1990 р. у 6,2 рази. Тенденцію погіршення умов забезпечення житлом в містах підтверджують і дані про рух черговості: в 1990 р. забезпечено 9,2 % тих, що стоять на черзі на житло, в 1995 р. – 3,2 %, в 2008 р. – 1,6 %. Погіршали умови дошкільного виховання та загальної освіти: кількість дошкільних закладів у містах зменшилася з 11,9 тис. у 1990 р. до 7,3 тис. у 2008 р. або більш як

на третину, в них дітей – відповідно з 1827 тис. до 821 тис або наполовину; в загальноосвітніх закладах кількість учнів зменшилася за 1990 – 2008 рр. на 8 %. Відповідний стан і в охороні здоров'я – кількість лікарняних ліжок в містах зменшилася з 700 тис до 466 тис; в науці – кількість спеціалістів-виконавців науково-технічних робіт, зменшилася за десятиліття більше ніж на половину (313,1 тис. осіб у 1990 р. і 120,8 тис осіб у 2008 р.).

Такий стан містоутворюючих та містообслуговуючих сфер зумовив і негативні тенденції в динаміці чисельності населення міст і відповідно їх людського капіталу, що є узагальнюючим показником їх розвитку. На протязі

тридцяти післявоєнних років, як і раніше діяла тенденція постійного наростання чисельності населення міст, що відображало загальний стан їх розвитку, в результаті чого воно збільшилося з 19,9 млн. в 1960 р. до 35,4 млн. осіб у 1993 р., тобто щорічно зростало на 2,3 %; в останні роки становище змінилося – у 2009 р. чисельність міського населення зменшилася до 31,6 млн. осіб або на 3,8 млн. осіб, тобто щорічне зменшення на 0,9 %.

Одним з показників, що характеризують якісний склад людського капіталу є демографічне навантаження осіб працездатного віку (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка демографічного навантаження міського населення працездатного віку 1990 – 2009 рр.

Показники	1990 р.	2000 р.	2009 р.
Загальне навантаження	696	664	592
у тому числі особами у віці:			
- молодшому за працездатний	395	314	226
- старшому за працездатний	301	350	366
Середній вік населення	35	37,6	39,7

Аналіз даних табл. 3 показує сталу тенденцію зменшення загального демографічного навантаження міського населення працездатного віку. Проте викликає занепокоєння погіршення якісної структури цього показника за рахунок суттєвого – на 42 % скорочення кількості осіб у віці молодшому за працездатний і зростанню на 22 % осіб у віці старшому за працездатний, що в перспективі значно ускладнить вирішення питань соціального, пенсійного та медичного забезпечення. Головною причиною змін у структурі демографічного навантаження міського населення працездатного віку є скорочення народжуваності серед міського населення протягом 90-х років ХХ ст.

Сільське розселення. Основними демографічними процесами, які впливають на сільське розселення є природний приріст та інтенсивність міграцій. Негативні тенденції цих процесів обумовили дисбалансні зміни в структурі сільського розселення, що проявляються в концентрації сільського населення навколо міст і виникнення розріджених, а іноді і безлюдних зон в розселенні України. Сутність проблем сільського розселення полягає в існуванні таких процесів, які спричиняють зменшення людності або взагалі обезлюднення сільських поселень (табл. 4).

З 1990 по 2009 роки з карти України зникло 314 села, що становить 1 % сільської посе-

ленської мережі, а кількість сільського населення в ній за останні 19 років скоротилася на 2,4 млн. осіб, що становить 14,2 %. В середньому щорічно кількість сільського населення скорочувалась на 127 тис. осіб. Однак, з 1995 по 2005 роки масштаби зменшення населення збільшилися у 2,5 рази. В сільській поселенській мережі спостерігалось зменшення людності поселень. Якщо у 1990 році сільські поселення з числом жителів до 100 осіб становили 20,1 % від загальної кількості, то в 2005 році 23,9 %, тоді як поселення з числом жителів понад 500 осіб відповідно 39,4 і 35,6 %, що свідчить про зменшення поселенського потенціалу.

Збереження таких тенденцій розвитку сільської поселенської мережі зумовило посилення диспропорцій статево-вікової структури населення. Станом на 1.01.2005 року частка дітей віком до 18 років у структурі всього постійного сільського населення становила 20,8 %, а в селах людністю від 50 до 100 осіб – 16,1 %. В поселеннях людністю до 100 осіб частка осіб старше 60 років перевищувала 38 %, при середній у всіх селах – 24,5 %. Значно зросла кількість населених пунктів, в яких немає дітей віком до 5 років, – з 2,5 тисяч на початку 1991 року до 3,0 тисяч на початок 2005 року, що на сьогодні складає 10,7 % від загальної кількості сільських населених пунктів. Отже, гострою демографічною проблемою сільського розселення в Україні є постаріння населення, яке на фоні низької народжуваності та високої мігра-

ційної активності молоді спричиняє вмирання мережі.
сільського населення і деградацію поселенської

Таблиця 4

Динаміка сільської поселенської мережі України протягом 1991 – 2009 рр.

Показники	1990	1995	2000	2005	2009
Кількість сільських поселень	28804	28864	28739	28585	28490
Зменшення (збільшення) кількості сільських поселень:					
-одиниць		-60	-125	154	-95
- %		-0,2	-0,4	-0,5	-0,3
Частка сіл людністю до 100 осіб, %	20,1	21,6	22,3	23,9	-
Частка сіл людністю понад 500 осіб	39,4	38,3	37,9	35,6	
Кількість сільського населення в поселеннях, тис. осіб	16969	16609	16091	15271	14556
Зменшення чисельності сільського населення за п'ятирічні періоди:					
- тис. осіб		360	125	205	147
- %		2,1	3,1	5,3	4,9

Джерело [4]

Як видно з табл. 5, депопуляція в сільській місцевості розпочалася з 90-х років, проте, її обсяги стали стрімко зростати з середини 90-х. Це призвело до того, що за 15 років (1990 – 2005 роки) частка сільських поселень, населення яких зменшується, зросла з 61 % у 1990 р. до 91 % у 2005 році. Несприятлива вікова структура та низькі репродуктивні показники зумовили високе демографічне навантаження на сільське населення працездатного віку: з 1024 осіб у 1990 р. до 840 осіб у 2006 році. Зменшення демографічного навантаження відбувається завдяки зростанню народжуваності, стабільно високій смертності населення, що в даному випадку справляє омоложуючий вплив на вікову структуру. Позитивна динамі-

ка народжуваності з 2005 р., зумовлена сучасною державною демографічною політикою, яка проявляється в підвищенні грошових виплат при народженні на дитину.

Отже, до демографічних проблем сільського розселення належать: від'ємний природний приріст з високим ступенем смертності; старіння населення; зменшення демографічного потенціалу сільських поселень України, а особливо малих за людністю. Вищезазначені демографічні проблеми свідчать про наявність також соціально-економічних проблем, що унеможливають відтворення сільського населення та омолодження вікової структури сільських поселень.

Таблиця 5

Народжуваність, смертність та природний приріст в сільській місцевості України у 1970 – 2005 роках

Показники	1970	1980	1990	1995	2000	2005
Кількість народжених	719,2	742,5	657,2	492,2	385,1	426,1
Кількість померлих	418,7	568,2	629,6	792,6	758,1	782,0
Природний приріст (скорочення)	300,5	174,3	27,6	-299,7	-373,0	-355,9
Частка сільських поселень, в яких кількість померлих перевищує кількість народжених, %	-	-	61	81	89	91

Джерело [1]

Висновки. Як показав аналіз динаміки та структури розселення в Україні, в сучасний період накопичилася низка проблем, які потребу-

ють вирішення у найближчій перспективі: пропорційний розвиток міської та сільської поселенських мереж та подолання існуючих між ни-

ми регіональних диспропорцій; забезпечення сталого розвитку поселень шляхом зміцнення їх економічної бази; прискорення інноваційного розвитку виробництва у міських та сільських поселеннях і на цій основі активізація технічної та технологічної модернізації виробництва; створення сприятливого інвестиційного клімату та розширення обсягів інвестицій в основний капітал головним чином у малі міста, великі

селища та села, які виконують функції центрів локальних, місцевих та кушових територіальних систем розселення; розширення повноважень міських, селищних та сільських рад як органів територіальних громад у формуванні та використанні місцевих бюджетів, розробці та реалізації програм соціально-економічного розвитку міст, селищ та сіл.

Список використаних джерел

1. Ковтун О.П. Хто опратиме фермерську ниву // Вісник інституту сільського розвитку, № 3, 2005. – С. 54 – 55.
2. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2006. – 207 с.
3. Чисельність населення України на 1 січня 1993 року. Стат. зб. К.: Мінстат України, – 1993, – 90 с.
4. <http://ukrstat.gov.ua/control/uk/stats/hits:jessionid>

УДК 911.3 (477.52)

Анатолій Корнус, Олеся Корнус

РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Кількість міського населення у Сумській області почала скорочуватися наприкінці ХХ століття. За період 1989-2008 років воно скоротилося на 95,6 тис. осіб або на 7,1%. Це відобразилося на структурі і щільності міських поселень. Чисельність і структура сільського населення також зазнали суттєвих трансформацій. Частка сіл з чисельністю населення більше 1000 осіб скоротилася до 6,6% порівняно з 8% у 1996 р. Натомість частка дрібних сіл (з чисельністю населення до 100 осіб) зросла з 59,1% до 62,3%.

Ключові слова: населення, розселення, поселенська мережа, Сумська область.

Анатолій Корнус, Олеся Корнус. РАЗВИТИЕ СЕТИ ПОСЕЛЕНИЙ В СУМСКОЙ ОБЛАСТИ. Количество городского населения в Сумской области начало сокращаться в конце ХХ века. За период 1989-2008 гг. оно сократилось на 95,6 тысяч человек или на 7,1%. Это отразилось на структуре и плотности городских поселений. Численность и структура сельского населения также претерпели существенных трансформаций. Доля сёл с численностью населения свыше 1000 человек сократилась до 6,6% по сравнению с 8% в 1996 г. Зато доля мелких сёл (с численностью населения до 100 человек) выросла с 59,1% до 62,3%.

Ключевые слова: население, расселение, сеть поселений, Сумская область.

Anatoliy Kornus, Olesya Kornus. THE DEVELOPMENT OF SETTLER NETWORK OF SUMY AREA. The amount of urban population in the Sumy area began to grow short at the end of XX century. For period 1989-2008 years it grew short on 95,6 thousands of persons or on 7,1%. It was represented on a structure and populosity of city settlements. A quantity and structure of rural population tested substantial transformations also. Part of villages from quantity of population more than 1000 persons grew short to 6,6% by comparison to 8% in 1996. But the part of shallow villages (with the quantity of population to 100 persons) grew from 59,1% to 62,3%.

Keywords: population, settling apart, settler network, Sumy area.

Постановка проблеми. Трансформація галузевої і територіальної структури господарства України та окремих її регіонів, зміни демографічних і соціально-демографічних показників, відбуваються не ізольовано, а в тісному зв'язку з населенням та системою його розселення. Тому важливо знати напрями і шляхи трансформації наявних регіональних систем розселення, орієнтуватися у перспективах розвитку населених пунктів, їх виробничого та людського потенціалу, пошуку резервів збалансованого розвитку території.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В Україні накопичено величезний досвід наукових досліджень розселення населення. На

початку ХХІ століття в Україні видано кілька фундаментальних монографій з проблем регіонального соціально-економічного розвитку, у яких висвітлено загальні тенденції розвитку поселенських мереж та методику їх вивчення. Дослідженню розвитку структури розселення в Україні та прогнозу її соціально-демографічного і економіко-географічного розвитку присвячені колективні монографії науковців Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України [2, 3]. Проте більшість з перерахованих вище публікацій характеризують Сумську область України досить поверхово. Значно вищий рівень детальності спостерігається у роботах Г. Леонтєвої [1], присвячених розселенню сільського населення, однак останні з них датовані 1990-ми роками.

Формулювання мети дослідження. Метою статті є аналіз трансформаційних процесів, що відбуваються в розселенні населення адміністративних районів Сумської області та області у цілому в результаті системного впливу економічних, демографічних, соціальних та інших чинників.

Викладення основного матеріалу. Розселенський каркас території дослідження залишається доволі постійним уже тривалий час, а зміни, що відбуваються у ньому, мають місце лише на низових ланках. Кількість адміністративних районів не змінювалася з 1966 року, так само без змін збереглася мережа міст, смт і сільських рад. Як і 40 років тому, кількість міст дорівнює 15 (з них 7 – обласного підпорядкування), селищ міського типу – 20, сільських поселень станом на 1.01.10 року нараховувалось 1466. Усього на одне міське поселення у 2010 р. припадає 42,1 сільських поселення. Густота поселенської мережі станом на 1.01.2010 р. становила 63,4 поселень на 1000 км².

Найбільш суттєві зміни сталися на рівні сільських населених пунктів. За лише за останні 5 років (2003-2009 рр.) чисельність сіл у регіоні зменшилася на 27 (1,8%) поселень. За 2003-2009 роки кількість сіл в Україні скоротилася на 141 поселення, з них 54 (38,3%) розташовані у Північно-Східному регіоні, до якого входить і Сумська область. Цей регіон – єдиний в Україні, де скорочення поселенської мережі досягло такого рівня.

На момент утворення (10 січня 1939 року) територія новоствореної області становила 24,2 тис. км² (станом на 1.01.10 р. – 23,8 тис. км²), де проживало 1706,7 тис. чоловік населення. В обласному центрі – Сумах – мешкало 63863 чоловіка, що становило 19,9% населення області. Переписом 1926 року загальна чисельність населення повітів, що згодом увійшли до складу області, становила 1181,0 тис. осіб (у т.ч. м. Суми – 41,7 тис.), тобто між переписами 1926 і 1939 років кількість населення в області збільшилася на 30,8%.

Станом на 1.01.1956 р. в Сумській області нараховувалося 17 міст і смт, у т.ч. три міста обласного (Суми, Конотоп і Шостка) та 8 міст районного підпорядкування (Охтирка, Білопілля, Глухів, Кролевець, Лебедин, Путивль, Ромни, Тростянець). За кількістю населення міста і селища міського типу розподіляються на такі групи: а) сім з кількістю населення до 10 тис. осіб (Путивль, Свеса, Хутір-Михайлівський, Середина-Буда, Вороніж, Ворожба, Засулля); б) три – від 10 до 20 тис. чоловік (Кролевець, Тростянець, Лебедин); в) чотири від 20 до 30 тис. осіб (Білопілля, Глухів, Охтирка, Ромни); г) два

– від 30 до 50 тис. чоловік (Конотоп і Шостка); г) одне – понад 50 тис. осіб (Суми). Чисельність населення у міських поселеннях Сумської області становила 356,4 тис. чол.

Перепис 1959 р. зафіксував суттєві відмінності, порівняно з 1956 р., пов'язані з проведеною за цей період адміністративною реформою. За кількістю населення міста і селища міського типу розподіляються на такі групи: а) 20 з кількістю населення до 10 тис. осіб (м. Путивль /рц/, смт Краснопілля /рц/, Велика Писарівка /рц/, Буринь /рц/, Вороніж, Дубов'язівка, Жовтневе, Кириківка, Недригайлів /рц/, Низи, Свеса, Середина-Буда /рц/, Талалаївка /рц/, Терни, Угроїди, Улянівка /рц/, Хутір-Михайлівський, Чупахівка, Шалигіне, Ямпіль /рц/); б) чотири – від 10 до 20 тис. чоловік (Кролевець, Тростянець, Білопілля, Ворожба); в) два від 20 до 30 тис. осіб (Лебедин і Глухів); г) три – від 30 до 50 тис. чоловік (Ромни, Охтирка і Шостка); г) два – понад 50 тис. осіб (Конотоп і Суми). Чисельність населення у міських поселеннях Сумської області становила 504,8 тис. чол.

Наприкінці 50-х років ХХ століття позначки у 50 тис. населення (рубіж середнього міста) досягло м. Конотоп, у 1965 р. – м. Шостка, на початку 60-х років рубіж великого міста (100 тис. осіб) перетнули Суми; смт. Хутір-Михайлівський у 1962 р. було перейменовано у Дружбу з наданням йому статусу міста. Статус міста отримали також смт. Буринь і Середина-Буда. Згідно перепису 1970 р. поселенська мережа Сумської області нараховувала 36 міських поселень (15 міст і 21 смт).

Відбулися зміни і у складі окремих міст за людністю: а) 23 з кількістю населення до 10 тис. осіб – на зміну містам Буринь та Путивлю, які перейшли у наступну (більшу за величиною) групу поселень і смт Талалаїці, що відійшла до Чернігівщини, прийшли колишні крупні селарайцентри Зноб-Новгородське, Липова Долина (залишилась рц), Хотінь, Червоне та новоутворені смт. Нові Баси (при залізничній станції Баси) та Степанівка (при цукровому заводі); б) шість – від 10 до 20 тис. чоловік (Тростянець, Білопілля, Кролевець, Путивль, Ворожба, Буринь); в) два від 20 до 30 тис. осіб (Глухів і Лебедин); г) два – від 30 до 50 тис. чоловік (Ромни, Охтирка); г) два – від 50 до 100 тис. осіб (Конотоп, Шостка); д) одне – більше 100 тис. осіб (Суми). Чисельність населення у міських поселеннях Сумської області за переписом 1970 р. становила 655,1 тис. осіб.

У 1972 р. рубіжу середнього міста (50 тис. осіб) досягло м. Ромни, поступово наближалася до нього і Охтирка. Разом з тим, незважаючи на загальне зростання чисельності міського населення в області 775,8 на 15,5%, в 11 міських

поселеннях (третина міст і смт) між переписами 1970 і 1979 років спостерігалася депопуляція (м. Ворожба, Дружба; смт. Чупахівка, Улянівка, Вел. Писарівка, Кирівка, Шалигіне, Червоне, Угроїди, Терни, Низи).

Суттєвих змін у складі груп міст за людністю за переписом 1979 р. не відбулося. Населених пунктів з кількістю мешканців до 10 тис. осіб залишилося 23, не вважаючи на те, що смт. Нові Баси було ліквідоване (увійшло до складу м. Суми). Його місце у цій групі зайняло м. Ворожба (9388 осіб), чисельність населення у якому стала навіть меншою, ніж у 1959 р. Крім Ворожби до цієї групи увійшли міста Дружба і Середина-Буда /рц/, смт Вел. Писарівка /рц/, Вороніж, Дубов'язівка, Жовтневе, Зноб-Новгородське, Кириківка, Краснопілля /рц/, Липова Долина /рц/, Недригайлів /рц/, Низи, Свеса, Степанівка, Терни, Угроїди, Улянівка, Хотінь, Червоне, Чупахівка, Шалигіне, Ямпіль /рц/.

Міських поселень з чисельністю мешканців від 10 до 20 тис. чоловік залишилося три (Білопілля, Путивль, Буринь), крім уже згадані Ворожби, міста Тростянець і Кролевець перейшли у наступну (більшу за величиною) групу. У групі від 20 до 30 тис. осіб стало три (Тростянець, Кролевець і Лебедин), а від 30 до 50 тис. чоловік – два міста (Глухів і Охтирка). Три міста мають населення від 50 до 100 тис. осіб (Конотоп, Шостка, Ромни), одне – більше 100 тис. осіб (Суми). Чисельність населення у міських поселеннях Сумської області за даними перепису 1979 р. становила 775,8 тис. осіб.

За час, що пройшов після перепису населення 1979 р. останньою рубежу середнього міста досягла м. Охтирка (1988 р.), а рубіж великого міста (100 тис. осіб) у 1989 р. перейшло м. Конотоп; населення м. Шостки того ж року досягло 92,8 тис. осіб, однак 100-тисячну позначку це місто так і не перетнуло.

Переписом 1989 р. в Сумській області нарахувалося 35 міст і смт, у т.ч. 6 міст обласного (Суми, Конотоп, Охтирка, Глухів, Ромни і Шостка) та 9 – районного підпорядкування (Білопілля, Кролевець, Путивль, Дружба, Ворожба, Лебедин і Тростянець). За кількістю населення міста і смт. розподіляються на такі групи: а) 23 з кількістю населення до 10 тис. осіб (Середина-Буда, Дружба, Ворожба, Краснопілля, Вороніж, Свіса, Недригайлів, Жовтневе, Ямпіль, Липова Долина, Степанівка, Велика Писарівка, Дубов'язівка, Терни, Хотінь, Кириківка, Низи, Чупахівка, Шалигіне, Улянівка, Угроїди, Зноб-Новгородське, Червоне); б) два – від 10 до 20 тис. чоловік (Путивль і Буринь); в) три від 20 до 30 тис. осіб (Білопілля, Кролевець, Тростянець); г) два – від 30 до 50 тис. чоловік (Глухів і Лебедин); г) три – від

50 до 100 тис. осіб (Ромни, Охтирка, Шостка); д) два – більше 100 тис. осіб (Суми і Конотоп). Чисельність населення у міських поселеннях Сумської області за даними перепису 1989 р. становила 885,2 тис. осіб.

Станом на 5 грудня 2001 р. ситуація змінилася незначно. Кількість дрібних міських поселень (до 10 тис. населення) залишалася 23. Однак кількість поселень у групі 10-20 тис. населення збільшилася оскільки до неї „опустилося” м. Білопілля, втративши за міжпереписний період 1,9 тис. осіб (з 20,3 до 18,1 тис.). Група міст людністю 20-30 тис. чоловік була представлена трьома містами (Лебедин, який у 1994 р. став містом обласного підпорядкування, Кролевець, Тростянець). З двох міст, що входили до групи поселень з чисельністю 30-50 тис. осіб, залишилося одне (Глухів), оскільки м. Лебедин (29,7 тис. осіб) перейшло у попередню (мешу за величиною) групу замінивши там Білопілля. Кількість населених пунктів у групі людності 50-100 тис. осіб, навпаки зросла, оскільки до неї перейшло м. Конотоп, втративши статус великого міста. За міжпереписний період чисельність населення у ньому скоротилася із 100,9 тис. до 97,2 тис. осіб. Таким чином, у групі великих міст залишилися лише одне місто – Суми, єдине в області, чисельність якого зросла на 2,1 тис. осіб, тоді людність міських поселень в цілому скоротилася до 842,9 тис.

За період, що пройшов з часу проведення Всеукраїнського перепису населення (2001-2009 рр.), міське населення скоротилося до 783,2 тис. осіб. Як і за попередній етап людність скорочувалася практично у всіх поселеннях, проте цього разу не став винятком і обласний центр, людність якого зменшилася з 282,8 тис. до 271,5 тис. чоловік.

Станом на 1 січня 2010 р. (табл. 1) кількість дрібних міських поселень (до 10 тис. жит.) зросла до 24 (у цю найбільш чисельну групу міських поселень увійшли всі смт області, а також чотири міста: Ворожба, Середина-Буда, Дружба і „новачок” групи Буринь де чисельність населення скоротилася до 9,4 тис.).

Відповідно кількість поселень у групі 10-20 тис. населення скоротилася до двох (Білопілля і Путивль). Група міст людністю 20-30 тис. чоловік залишилася у тому ж складі, що і станом на 2001 р. (Лебедин, Кролевець, Тростянець), натомість кількість поселень з чисельністю 30-50 тис. осіб, зросла з одного до трьох, оскільки міста Ромни (44,3 тис.) і Охтирка (48,9 тис. осіб) перейшли у попередню (мешу за величиною) групу склавши там компанію м. Глухову. Кількість населених пунктів у групі людності 50-100 тис. осіб залишалася у складі двох

міст (Конотоп і Шостка). У групі міст, чисельність більше 100 тис. чол. залишалися Суми,

про чисельність якого говорилося вище.

Таблиця 1

Людність міських поселень Сумської області (1950-2009 роки)

Категорії міських поселень	1950	1959	1970	1979	1989	2001	2010
Міста	11	12	15	15	15	15	15
у т.ч. більше 100 тис. жителів	–	–	1	1	2	1	1
50-100 тис. жителів	1	2	2	3	3	4	2
30-50 тис. жителів	2	3	2	2	2	1	3
20-30 тис. жителів	4	2	2	3	3	3	3
10-20 тис. жителів	3	4	6	3	2	3	2
менше 10 тис. жителів	1	1	2	3	3	3	4
Селища міського типу	6	19	21	20	20	20	20
у т.ч. більше 10 тис. жителів	1	–	–	–	–	–	–
5-10 тис. жителів	4	15	9	7	9	9	6
3-5 тис. жителів	1	3	10	11	9	4	4
менше 3 тис. жителів	–	1	2	2	2	7	10

Як бачимо, чисельність населення у міських поселеннях Сумської області почала скорочуватись з кінця 90-років ХХ століття, а в окремих поселеннях – з кінця 70-х років. За період 1989-2009 рр. воно скоротилося на 95,6 тис. осіб, або на 7,1%. Відбулася структурна трансформація міського розселення. Якщо у 1989 р. найбільша частка в чисельності міського населення Сумської області належала великим містам (44%), у 2001 р. частки, населення, що приживало у великих і середніх містах майже вирівнялися (34,8% і 33,9% відповідно), а станом на 1.01.2008 р. у середніх містах мешкало лише 22,4% міського населення. Натомість частки мешканців великого міста і малих міст практично зрівнялися (34,6% і 34,1% відповідно). Це сталося завдяки переходу великого міста Конотоп до категорії середніх. Середні міста Охтирка і Ромни, у свою чергу, перейшли до категорії малих. У кінцевому результаті таких „переходів” відбулося здрібнення міст: зменшилась з 2 до 1 кількість великих міст, збільшилась кількість малих і найменших (з людністю до 10 тис. осіб) міст. На сьогодні не „дотягують” до законодавчо визначеної мінімальної для міст межі людності Буринь /рц/, Ворожба, Середина-Буда /рц/, Дружба.

Одночасно відбулося зменшення середньої людності міських поселень. Так, у 1989 р. людність середньостатистичного міста на Сумщині становила 59 тис. осіб, у 2001 р. – 56,2 тис. а у 2010 р. – вже 52,2 тис. мешканців.

Хоча протягом 1950-2009 рр. кількість смт не змінилася, але їх демографічний потенціал зменшився. Кількість поселень такого типу з людністю до 3,0 тис. осіб збільшилась з 2 до 10, а найбільших (понад 5 тис. осіб) зменшилась.

Структура сільського розселення на Сум-

щині також зазнала значної трансформації. Села Сумської області значно змінилися після війни, – вони були перебудовані й оновлені, на місті зруйнованих окупантами сіл вирости нові. У північній та Присеймській частині області села тягнуться здебільшого вздовж річок і, на середину 50-х років ХХ століття, мали переважно до 2 тис. жителів. Були окремі села з населенням до 10 тис. чоловік. У південно західній частині області, де нема значних лісових масивів, а також у зв'язку з історичними умовами заселення, села містяться на невеликій віддалі одне від одного, утворюючи густий ланцюг як по правій, так і по лівій стороні р. Сули та її притоки Вел. Ромену. Серед великих сіл, з кількістю населення до 10 тис. чоловік, виділялися Сміле, Недригайлів, Глинськ, Липова Долина, Синівка.

Долинно-річковий тип розселення характерний також і для поселень південно-східної частини Сумщини. Тут переважали села з населенням від 2 до 10 тис. чоловік. Найбільші з них Хотинь, Улянівка, Штепівка, Миропілля, Вел. Писарівка, Грунь. Наприкінці 1950-х років найкрупніші села (в основному ті, що були районними центрами) отримали статус селищ міського типу (Недригайлів, Улянівка, Вел. Писарівка).

За переписом 1959 р. серед найбільших сіл Сумської області були: Боромля (5912 жителів), Зноб-Новгородське /рц/ (1965), Липова Долина /рц/ (3619), Нижня Сироватка, Сумського р-ну (5974), Попівка, Конотопського р-ну (6661), Річки, Білопільського р-ну (5858), Слобода, Буринського р-ну (6246), Сміле /рц/ (4118), Хотинь /рц/ (2755), Червоне /рц/ (2793 жителі). Сільське населення Сумської області становило 1003,5 тис. осіб.

До 1970 р. багато крупних сіл – колиш-

ніх райцентрів отримали статус селищ міського типу, однак перестали бути центрами районів, – Зноб-Новгородське, Хотинь, Червоне. За переписом цього року сільське населення Сумської області скоротилося до 849,5 тис. осіб.

За переписом 1979 р. серед найбільших сіл Сумської області залишалися Боромля (4889 жителів), Нижня Сироватка, Сумського р-ну (5128), Попівка, Конотопського р-ну (5898), Підлипне, Конотопського р-ну (4878), Річки, Білопільського р-ну (5858), Слобода, Буринського р-ну (4870). Як бачимо, за період 1959-1979 рр. чисельність населення у них скоротилася. Також скоротилася і чисельність сільського населення в цілому – до 686,8 тис. осіб (на 19,2%).

За даними обстеження 1996 року загальне число сільських населених склало 1493 одиниці, з них з числом жителів до 199 осіб – 882 села, або 59,1% від загального їх числа; від 200-499 – 284, або 19,0%; від 500 до 999 – 200, або 13,9%; 1000 і більше – 119, або 8%. Сім сільських населених пунктів станом на 1.01.1996 р. не мали населення, але не були зняті з обліку. У загаль-

ній кількості сільських населених пунктів зросла частка малих сіл з людністю до 199 осіб – їх питома вага складала 59,1% проти 57,5% у 1990 р. Частка сіл з чисельністю населення більше 1000 осіб знизилася до 8% проти 9,1% у 1990 р.

Станом на 1.01.1996 р. чисельність сільських жителів в області становила 507,0 тис. осіб, що на 40,4 тис. осіб або 7,4% менше порівняно з обстеженням 1990 р. Скорочення чисельності сільського населення відбулося у всіх районах області, найбільше – в Середино-Будському (на 10,8%), Лебединському (на 10,6%), Шосткинському (на 10,4%), Ямпільському (на 9,5%), Кролевецькому (на 8,6%) районах. Основною причиною скорочення чисельності в сільській місцевості є природне скорочення. У 1995 р. народжуваність серед сільських жителів була лише 8,5‰ (проти 9,6‰ у 1990 р.). У 366 сільських населених пунктах (24,5%) протягом 1991-1995 років не було народжених, з них 365 – це малі села з числом жителів до 149 осіб і 1 село – з чисельністю 300-499 жителів (табл. 2).

Таблиця 2

Групвання сільських населених пунктів Сумської області за людністю

Групи сільських поселень за людністю, осіб	1996		2006	
	одиниць	%	одиниць	%
до 50	394	26,4	474	32,4
59-99	229	15,3	229	15,7
100-199	259	17,3	207	14,2
200-299	121	8,1	112	7,7
300-499	163	10,9	171	11,7
500-999	208	13,9	171	11,7
1000 і більше	119	8	97	6,6

За даними аналогічного обстеження 2006 року загальне число сільських населених пунктів склало 1491 село, у т.ч. з числом жителів до 199 осіб – 910 сіл (62,3% від загального їх числа); від 200-499 – 283 (19,4%); від 500 до 999 – 171 (11,7%); 1000 і більше осіб – 97 (6,6%). У загальній кількості сільських поселень ще більше зросла частка сіл з людністю до 199 осіб – на 1.01.2006 р. їх питома вага складала 62,3% проти 59,1% у 1996 р. Частка сіл з чисельністю населення більше 1000 осіб знизилася до 6,6% проти 8% у 1996 р.

На 1.01.10 р. чисельність сільських жителів Сумської області становила 390,4 тис. осіб, що на 66,3 тис. осіб (14,2%) менше у порівнянні з переписом 2001 р. і на 157,8 тис. осіб (28,4%) менше порівняно з переписом 1989 р. Скорочення чисельності сільського населення за 2001-2009 рр. відбулося майже у всіх районах області, найбільше – в Буринському (на 22,4%), Середино-Будському і Великописарівському (на

19,6%), Ямпільському (на 19,1%) районах.

Основною причиною скорочення людності у сільській місцевості залишалося природне скорочення. У 404 сільських населених пунктах (27,1%) не було дітей віком 0-5 років, а у 258 селах (17,3%) – дітей і підлітків віком до 17 років. Станом на 5.12.2001 р. «середнє» село в Сумській області нараховувало 306 осіб, а на 1.01.2010 р. – лише 266 мешканців, що на 40 осіб (13,1%) менше.

Висновки. Аналіз тенденцій розвитку поселенської мережі дозволяє виявити певні проблеми розвитку системи розселення – це здрібнення поселень, послаблення зв'язності системи розселення, послаблення периферії при одночасному піднесенні ролі обласного центру тощо.

Виявлені тенденції трансформації розселення свідчать про поступову руйнацію сучасного поселенського потенціалу Сумщини, що потребує втручання з боку науковців та управлінців, розробки й обґрунтування системних

заходів регуляторної політики щодо розселення (диференційованої для різних регіонів і типів поселень) та соціально-економічного розвитку регіону.

Список використаних джерел

1. Леонтьєва Г.Г. Села Сумської області : соціально-географічне дослідження : [монографія] / Галина Григорівна Леонтьєва. – Суми : Слобожанщина, 1996. – 208 с.
2. Регіональне розселення в Україні : стан і прогноз / [Доценко А.І., Зінич В.Т., Великохатко О.Т. та ін.] ; за ред. Б.М. Данилишина. – К. : РВПС України НАН України, Видавництво «Фенікс», 2007. – 376 с.
3. Розселення в Україні : проблеми і перспективи / [Доценко А.І., Зінич В.Т., Великохатко О.Т., Танцюра В.Л.]. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.

УДК 911.3

Катерина Сегіда, Людмила Немець, Костянтин Немець

РЕГІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПОКАЗНИКІВ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ КЛАСТЕР-АНАЛІЗУ

В статті приведені основні методичні положення виконання кластер-аналізу, обґрунтовано його застосування для виявлення територіальної диференціації показників демографічного розвитку. Розглянута структура демографічних, соціальних, економічних та екологічних показників для проведення аналізу. Проаналізовано особливості регіональної диференціації демографічного розвитку Харківської області на основі проведеного кластер-аналізу.

Ключові слова: населення, демографічний розвиток, регіональна диференціація, демографічні показники, кластер-аналіз.

Катерина Сегіда, Людмила Немець, Костянтин Немець. РЕГИОНАЛЬНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ ПРИ ПОМОЩИ КЛАСТЕР-АНАЛИЗА. В статье приведены основные методические положения исполнения кластер-анализа, обосновано его применения для выявления территориальной дифференциации показателей демографического развития. Рассмотрена структура демографических, социальных, экономических и экологических показателей для проведения анализа. Проанализированы особенности региональной дифференциации демографического развития Харьковской области на основе проведенного кластер-анализа.

Ключевые слова: население, демографическое развитие, региональная дифференциация, демографические показатели, кластер-анализ.

Kateryna Segida, Lyudmyla Niemets, Kostyantyn Niemets/ THE REGIONAL DIFFERENTIATION OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE KHARKOV REGION ON BASIS OF CLUSTER ANALYSIS. In the article major methodological execution of cluster analysis are presented, its application to identify indicators of territorial differentiation of demographic developments is justified. Structure demographic, social, economic and environmental indicators for the analysis is considered. Features of regional differentiation of demographic development of the Kharkiv region based on our cluster analysis are analyzed.

Keywords: population, population development, regional differences, demographic indicators, cluster analysis.

Вступ. Демографічна ситуація в Харківській області відзначається своєю складністю та напруженістю, про що свідчать ряд процесів, які відбуваються в регіоні в сфері демографічного розвитку: зменшення чисельності населення, стабільно низький рівень народжуваності при високому рівні смертності, природне скорочення населення, висока смертність чоловічого населення працездатного віку, старіння населення тощо. Істотні трансформації соціальної свідомості, економіко-політичної системи та суспільних відносин у другій половині ХХ століття зазнали істотних змін під впливом, з одного боку, чинників довгострокової дії (зміна типу відтворення населення та його соціальних регуляторів), а з іншого – короткочасних (кризові події). Демографічні катастрофи першої половини ХХ ст. серйозно деформували як кількісні, так і якісні показники відтворення населення, його вікову структуру, негативно вплинули на

соціальний та економічний розвиток; відповідно, знизилася відтворювальні можливості демографічного потенціалу [3]. Харківська область відноситься до тих регіонів України, в яких демографічна ситуація відрізняється певними особливостями. Область відзначається високим соціально-економічним розвитком, має позитивне сальдо міграційного руху населення, у віковій структурі переважає населення працездатного віку; проте в той же час, відбуваються несприятливі демографічні тенденції та існують значні територіальні диспропорції.

Виклад основного матеріалу. Для системного просторового аналізу особливостей розвитку районних соціогеосистем Харківської області було проведено кластер-аналіз за 41 показником, які можна умовно представити як чотири компоненти: демографічна, соціальна, економічна, екологічна, що дозволило згрупувати райони у багатовимірному нормованому просторі. Групування адміністративних районів за окремими демографічними та інформа-

ційними показниками із застосуванням кластерного аналізу, який є одним із ефективних методів класифікації і передбачає поділ багатомірної вихідної сукупності на класи, групи-кластери за кількісними показниками. Грунтуючись на матрицях подібності, що сформувався на основі розрахованих відстаней між об'єктами, проводилося групування районів, шляхом об'єднання «найближчих» за показниками об'єктів у один кластер. На першому кроці, коли кожен адміністративний район є окремим кластером, у новий кластер об'єднуються два райони, міра подібності яких є найбільшою [1, 2]. Поступово, «послаблюючи» критерій відносно подібності об'єктів, об'єднується все більша кількість об'єктів. З кожним кроком до кластерів вищого порядку включаються цілі групи адміністративних районів, які значно різняться між собою. На останньому кроці всі об'єкти об'єднуються в один кластер. Таким чином, отримані кластери – це група територіальних одиниць, що мають подібні особливості розвитку. Проведення кластеризації за 41 показником суспільного розвитку дозволяє простежити формування груп районів та їх перетворення в часі, що дозволяє виявити найбільш стійкі тенденції та усталені групи районів.

Система демографічних показників служить основою для проведення демографічного аналізу на рівні окремого регіону, доповнюється показниками, які можуть бути розраховані тільки при розгляді регіону як системи, при описанні територіального перерозподілу населення в рамках єдиної системи. При відборі демографічних індикаторів і відповідних їм показників головна увага була сконцентрована на необхідність вирішення поставлених в роботі завдань, як основних, визначених кінцевими цілями системного вивчення регіону. Численні демографічні індикатори умовно поділено на дві групи: кількісних і якісних компонент демографічного розвитку. Кількісні компоненти демографічного розвитку представляють характеристики природного та механічного руху населення, процесу відтворення і формування населення; якісні – опис структури населення.

Для поглибленого аналізу демографічного розвитку не можна обмежуватися загальними категоріями, необхідним є облік конкретних і спеціальних показників з притаманними їм кількісними індикаторами. Так, при дослідженні природного руху доцільно окрім народжуваності, смертності і природного приросту населення використовувати повікові показники народжуваності та смертності, розрахунок бруто- і нето-коефіцієнтів відтворення населення. Механічний рух доцільно аналізувати не тільки на основі даних про прибуття та вибуття населення,

сальдо міграції (і відповідних відносних коефіцієнтів), але і за допомогою статеві-вікової структури мігрантів, вікової та статеві рухливості населення, з розрахунком бруто-коефіцієнта заміщення населення, показників структури мігрантів по районах прибуття і вибуття тощо. Вікова структура характеризується спеціальними віковими та генетичними групами, статеві – співвідношенням чоловіків і жінок у різних вікових групах населення. Таким чином, індикатори кожної підгрупи мають єдину для всіх підгруп ієрархічну структуру, основні типові елементи якої – територіальну приналежність, статеві-віковий розподіл. Відповідно до груп демографічних індикаторів можуть бути представлені групи демографічних показників, що характеризують відповідно статеві-вікову структуру населення, процес відтворення і формування, а також окремі особливості шлюбно-сімейної структури (рис. 1).

Варто зазначити, що окрім демографічних показників та індикаторів, які визначають безпосередньо демографічний розвиток регіону, виділяються показники суспільного розвитку регіону, які є передумовою та основними факторами формування тих або інших перетворень у демографічних процесах. Численні індикатори суспільного розвитку умовно поділено на такі групи: економічні, соціальні, екологічні складові; кожна з яких складається із сукупності показників, а територіальна диференціація яких за районами області обумовлює тенденції протікання основних демографічних процесів. Наведена сукупність демографічних показників, що описуються на рівні окремого регіону, може бути суттєво доповнена показниками, аналіз яких стає необхідним на міжрегіональному рівні.

Для групування регіональних було відібрано показники за п'ятирічний період 2005-2009 рр. [4-8], за чотирма компонентами: демографічною, яка є основною і найчисельнішою (27 показників), соціальною, економічною та екологічною (12 показників), які розглядалися як умови формування та розвитку першої.

Зміни у складах груп свідчать про нестабільність тенденцій у демографічній соціально-економічній ситуації в районах Харківської області. Результати групування районних соціогеосистем візуалізовано у вигляді дендрограми (рис. 2, 3) та представлено на картосхемі (рис. 4).

Рис. 1. Структура показників демографічного розвитку

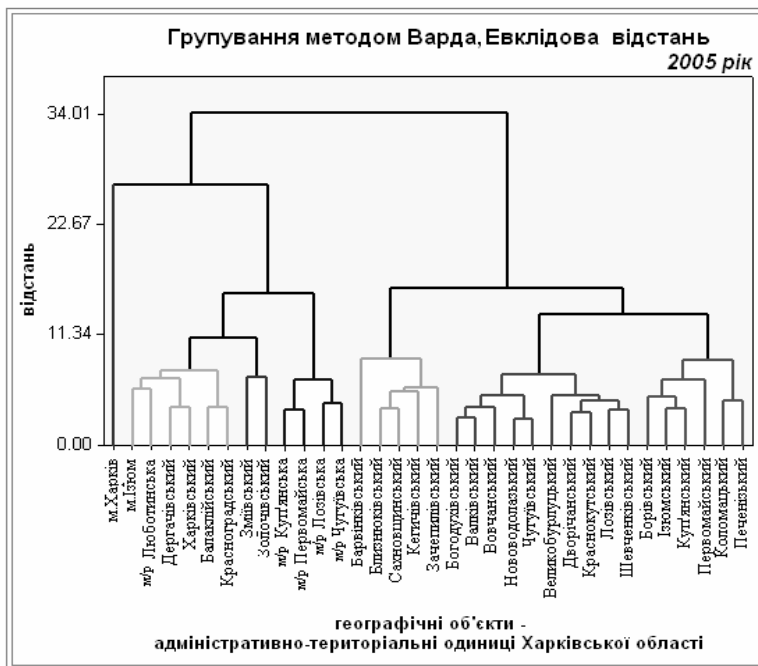

Рис. 2. Групування районів Харківської області за демографічним та соціально-економічним

розвитком, 2005 р.

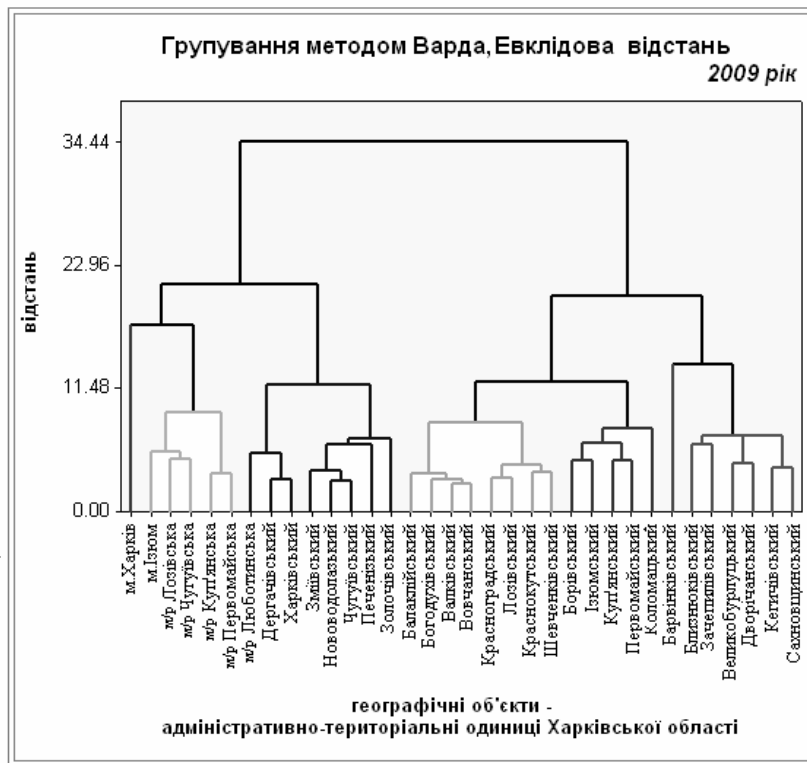

Рис. 3. Групування районів Харківської області за демографічним та соціально-економічним розвитком, 2009 р.

Аналіз динаміки групування районів за демографічними показниками методом кластер-аналізу свідчить про те, що найбільш стабільною є перша виділена група, яка представлена містом Харків, що свідчить про унікальність та виділення обласного центру за всіма показниками суспільного розвитку і за основними тенденціями демографічних процесів. Для неї характерним є високий соціально-економічний розвиток, відповідно переважання працездатного населення у віковій структурі, низький рівень смертності, значні показники зовнішньої міграції.

Зазначимо, що друга, третя та четверта виділені групи схожі між собою за основними показникам, тому спостерігається перегрупування районів серед них. Друга група формує колоподібну смугу навколо обласного центру, складається з районів, які відчувають безпосередній вплив м. Харкова; до цієї групи входять Харківський, Дергачівський, Золочівський, Печенізький, Чугуївський, Нововодолазький райони, Люботинська та Лозівська (єдина, не підпорядковується територіальній єдності групи) міські ради. Для цієї групи характерним є

середній рівень агропромислового комплексу; промисловість групи районів представлена потужними підприємствами, які можуть бути інвестиційно привабливими. Відзначимо, що в демографічній структурі чисельна середня вікова група населення в Харківському районі сформувалась переважно під дією м. Харкова, зокрема це – безпосередня близькість до останнього дозволяє щодня їздити на роботу. На господарський розвиток районів, об'єднаних у другу групу, поміж іншого, значний вплив спричинили такі чинники, як безпосередня близькість до Харкова, наявність рекреаційних природних ресурсів та особливості природо-кліматичних умов; сукупність цих факторів пояснює розташування міст та селищ міського типу, високий рівень рурбанізації, зростаючої в умовах сучасних тенденцій «розвантаження міста» зростають тенденції від'їзду на постійне місце проживання осіб старшого віку.

Третя група представлена м. Ізюм та міським радами Чугуївською, Куп'янською, Первомайською; спільні тенденції розвитку обумовлені статусом населених пунктів, відповідно для них характерною є також мала чисельна мо-

лодша вікова група, проте її частка більша ніж у м. Харків, а також чисельна група осіб працездатного віку, і частка старшої вікової групи приблизно нарівні з обласним центром. Оскільки

цей тип сформований досить розвинутими міськрадами, то для них певною мірою притаманні тенденції м. Харкова.

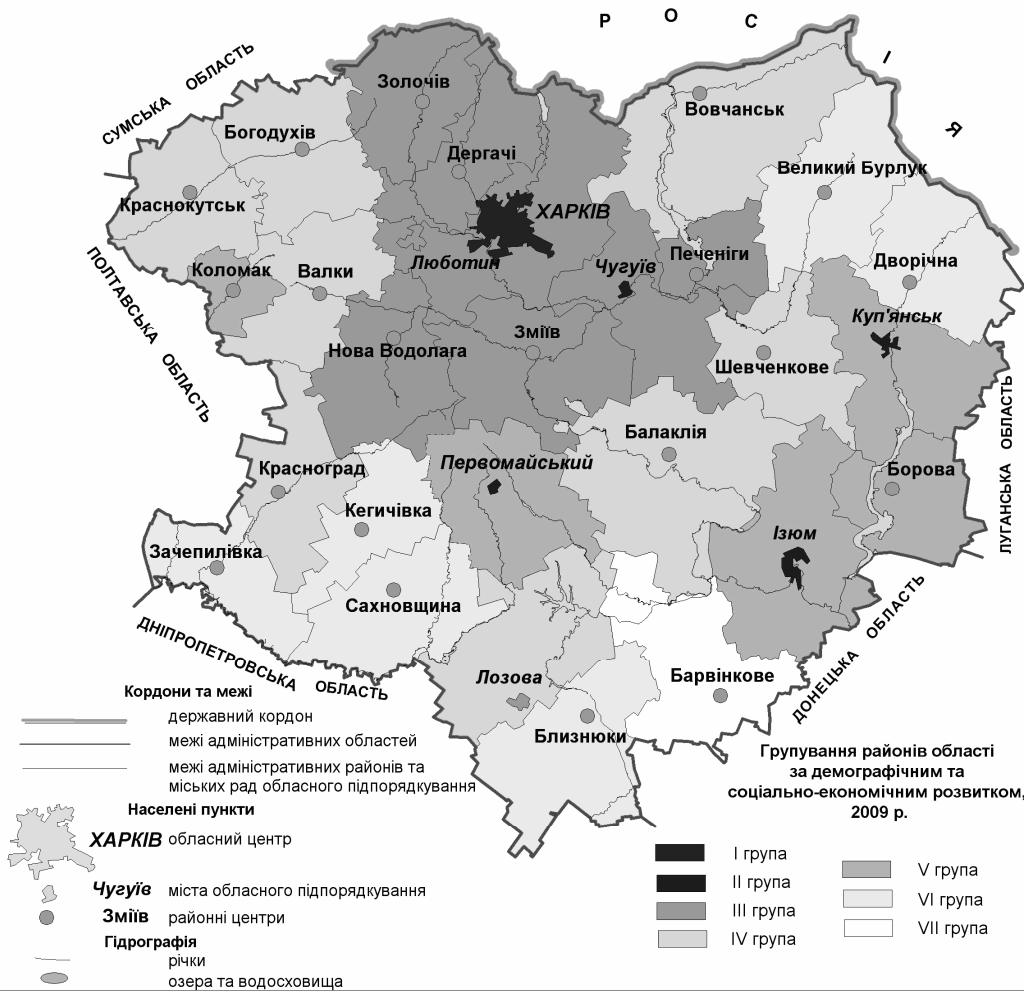

Рис. 4. Розподіл районних соціогеосистем Харківської області за демографічним та соціально-економічним розвитком, 2009 р.

Четверта група об'єднує Богодухівський, Краснокутський, Валківський, Вовчанський, Красноградський, Балаклійський, Лозівський та Шевченківський райони, які мають спільні тенденції (зокрема позитивне міграційне сальдо в межах області), які можна пояснити різними причинами. Наприклад, для Красноградського та Балаклійського районів спільним є вплив економічного чинника, адже обидва райони мають родовища природного газу, на основі яких відбувається активна інвестиційна діяльність в районах та розвиваються ряд галузей господарського комплексу, що забезпечує відносну економічну стабільність, створює сприятливу ситуацію на ринку праці тощо.

П'яту групу формують райони здебільшого міських рад: Первомайський, Ізюмський, Куп'янський, а також периферійні Дворічанський та Коломацький райони. Спільне в розвитку наведених територій – переважання сільського типу розселення та сільського способу життя. Райони виступають начебто периферією більш розвинених міських рад – районних центрів, в яких вищий рівень економічного розвитку. Відповідно райони втрачають частку осіб працездатного віку, що негативно відбивається на демографічних тенденціях, зокрема показники смертності. Аналогічні тенденції спостерігаються у Коломацькому та Дворічан-

ському районах, вплив на який несуть сусідні більш розвинені адміністративно-територіальні одиниці.

Шосту формують Близнюківський, Сахновщанський, Кегичівський та Зачепилівський (входять в групу протягом досліджуваного періоду), які є периферійними за своїм економіко-географічним положенням та промислово-аграрними за господарською спеціалізацією. Серед основних демографічних тенденцій відзначимо найбільш несприятливу ситуацію, адже тут поруч із незначною часткою осіб молодшої вікової групи, відзначається найменша частка осіб середньої вікової групи (вона ледь перевищує 50%) та найбільша – старшої, що формує високе демографічне навантаження. В певній мірі це пояснюється «вакуумним» економіко-географічним положенням району: низькими показниками розвитку господарства, несприят-

ливим транспортним положенням тощо.

Сьому групу визнаючи як нестабільну і у 2009 році представлену Барвінківським районом, охарактеризуємо як регресивну, адже при пропорційних показниках природного відтворення спостерігається значне міграційне зменшення чисельності населення, що обумовлено найнижчими в області показниками прибуття та високим міграційним вибуттям.

Висновки. Проведення кластеризації за 41 показником суспільного розвитку дозволило виконати часткове та комплексне групування районних соціогеосистем Харківської області, простежити формування груп районів та їх переформування з часом, виявити найбільш стійкі тенденції та усталені групи районів, визначити територіальні особливості соціально-економічної ситуації та виявити сучасні тенденції у демографічному розвитку.

Список використаних джерел:

1. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 253 с.
2. Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): Навчальний посібник. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112с.
3. Пирожков С. І. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України / Пирожков С. І. // Демографія та соціальна економіка; 2004-1-2. – с.5-21.
4. Харківська область у 2005 році: [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Х. : ТОВ «Золоті сторінки», 2006. – 606 с.
5. Харківська область у 2006 році: [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Х. : ТОВ «Золоті сторінки», 2007. – 562 с.
6. Харківська область у 2007 році: [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Х. : ТОВ «Золоті сторінки», 2008. – 588 с.
7. Харківська область у 2008 році : статистичний щорічник / [за ред. М.Л. Чмихала; відп. за вип. М.Ю. Григорчук]. – Харків: Головне управління статистики у Харківській області, 2009. – 577 с.
8. Харківська область у 2009 році : статистичний щорічник / [за ред. О.С. Никифорова; відп. за вип. М.Ю. Григорчук]. – Харків: Головне управління статистики у Харківській області, 2010. – 583 с.

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Проаналізовано гендерні аспекти тривалості життя, середнього віку, смертності та захворюваності населення України. Здійснено суспільно-географічний аналіз статевої структури населення України за віковими групами та регіонами. Виявлено регіональні відмінності у тривалості життя, рівнях смертності та захворюваності чоловіків і жінок. Аналіз гендерних аспектів демографічних процесів в Україні здійснено у порівнянні з іншими державами.

Ключові слова: гендерні співвідношення, тривалість життя, середній вік, смертність, захворюваність, регіон.

Natalya Mezentseva, Olga Kryvets. GENDER ASPECTS OF DEMOGRAPHICAL PROCESSES IN UKRAINIAN REGIONS. Проаналізовані гендерні аспекти продовжителі життя, середнього віку, смертності та захворюваності населення України. Здійснено суспільно-географічний аналіз статевої структури населення України по віковим групам і регіонам. Виявлені регіональні відмінності у тривалості життя, рівнях смертності та захворюваності чоловіків і жінок. Аналіз гендерних аспектів демографічних процесів в Україні здійснено у порівнянні з іншими державами.

Ключевые слова: гендерные соотношения, продолжительность жизни, средний возраст, смертность, заболеваемость, регион.

Natalya Mezentseva, Olga Kryvets. GENDER ASPECTS OF DEMOGRAPHICAL PROCESSES IN UKRAINIAN REGIONS. Gender aspects in life expectancy, average age, mortality and morbidity of the Ukrainian population are analyzed. Human-geographical analysis of sex structure of Ukraine's population by age groups and regions conducted. Regional differences in life expectancy, levels of mortality and morbidity of men and women are revealed. Analysis of gender aspects of demographic processes in Ukraine in comparison with other states is carried out.

Key words: gender ratios, life expectancy, average age, mortality, morbidity, region.

Актуальність дослідження. Складні трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві проявляються, насамперед, проблемами соціального та економічного змісту. Однією з таких проблем є демографічна, що характеризується депопуляцією населення, процесом старіння нації. Водночас, окремі індикатори демографічної проблеми в Україні мають суттєві відмінності за гендерною ознакою.

Відповідно до Цілей розвитку Тисячоліття одним з основних орієнтирів розвитку суспільства в Україні є досягнення гендерної рівності. Загальнодержавний аспект вирішення цієї проблеми в Україні поєднується із необхідністю виявлення її регіональних диспропорцій та особливостей. Саме тому і виникла необхідність проаналізувати гендерні аспекти демографічних процесів в Україні з точки зору суспільної географії.

Метою написання даної роботи є виявлення регіональних відмін тривалості життя, середнього віку, рівнів смертності та захворюваності чоловіків і жінок в Україні.

Вклад основного матеріалу. Демографічні аспекти гендерних співвідношень в Україні свідчать про наявність цілого ряду проблем.

1. Чоловіків в Україні проживає менше на 3 млн., хоча хлопчиків народжується більше. Певна статевая нерівність існує вже на початку життя людини: на кожні 100 дівчаток у середньому народжується 105-106 хлопчиків. Однак, смертність у ранньому дитячому віці серед хлопчиків є вищою (56,7% смертних випадків дітей припадає на хлопчиків). Найвищий рівень

смертності дітей у ранньому віці, як дівчаток так і хлопчиків, спостерігається в Донецькій, Луганській, Одеській, Дніпропетровській, Львівській та Закарпатській областях, а найнижчий він у Чернівецькій, Чернігівській, Тернопільській, Сумській та Полтавській областях. З віком показники смертності хлопчиків і дівчаток вирівнюються, але у підлітковому віці знову спостерігається збільшення кількості смертей юнаків. Чисельність юнаків та дівчат поступово стає однаковою. В Україні приблизно однакова кількість чоловіків і жінок характерна для віку 27-29 років. В економічно розвинутих європейських країнах така вікова "рівновага" припадає на 15-20 років пізніше. Ситуація в Україні зумовлена значно вищими темпами "вимирання" українських чоловіків. У працездатному віці чоловіки вмирають частіше за жінок, у старших вікових групах статеві відмінності смертності поступово зменшуються.

Розподіл хлопчиків і дівчаток віком від 0 до 17 років в усіх регіонах України є майже однаковим. Частка дівчаток змінюється від 48,4% (Запорізька та Київська області) до 48,9% (Львівська, Рівненська і Чернівецька області), а хлопчиків від 51,1% (Львівська, Рівненська та Чернівецька області) до 51,6% (Запорізька і Київська області).

В цілому в Україні чоловіки становлять 46,3%, а жінки – 53,7%. Однак характерні відмінності статевої структури у містах та селах, а також у різних вікових групах населення. Серед міського населення переважають жінки, їх частка становить 54,2%, а частка чоловіків 45,8%. Серед сільського населення також переважають жінки з часткою 53,3%, а частка чоловіків ста-

новить 46,7%. У віковій групі до 30 років переважають чоловіки – 51,1%, а частка жінок становить 48,9%. Серед населення у віці старше 30 років переважають жінки – 53%, а частка чоловіків становить 47%.

Найменш „чоловікодефіцитним” регіоном в Україні є Закарпатська область, де на 1000 жінок приходить 907 чоловіків. У Львівській, Івано-Франківській, Рівненській, Волинській, Чернівецькій та Одеській областях на 1000 осіб жіночої статі нараховується від 867 до 906 чоловіків, тобто співвідношення чоловіків і жінок є кращим за середньоукраїнський показник. Найбільш „чоловікодефіцитним” регіоном є Чернігівська область, де співвідношення чоловіків і жінок є найгіршим і складає 827 чоловіків на 1000 жінок.

2. Тривалість життя чоловіків в Україні на 11 - 12 років менша, ніж жінок. В економічно

розвинутих країнах світу різниця, як правило, складає 6-7 років. Чоловіки в Україні в середньому живуть 62,3 роки (у 1991 році – 64,2 роки), а жінки – 73,8 (у 1991 році – 74,2 роки).

Гендерні відміни динаміки очікуваної тривалості життя населення України при народженні в 1900 – 1960 роках наведена на рис. 1. В 1900 році очікувана тривалість життя становила 36,9 років у жінок та 37,6 років у чоловіків. У 1900 і 1912 роках спостерігалось підвищення тривалості життя населення. У 1913 році тривалість життя населення зменшилась в зв'язку з початком Першої світової війни. В 1923 – 1928 роках тривалість життя населення на території України знову підвищилась, а в 1933 році різко знизилась, що пов'язано з голодомором. Весь наступний період аж до 1960 року тривалість життя населення України збільшувалась і досягла 67,4 років у чоловіків та 73,8 років у жінок.

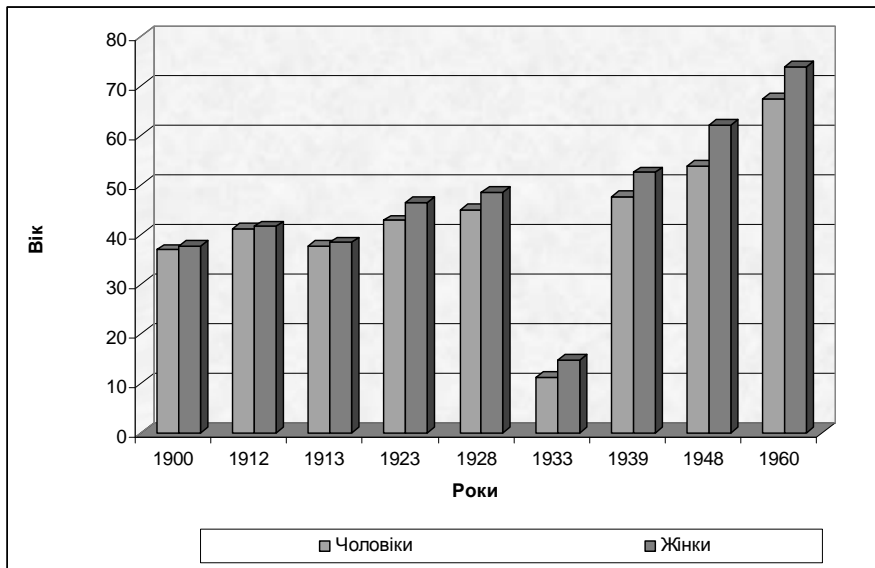

Рис. 1. Гендерні відміни динаміки очікуваної тривалості життя населення України при народженні в 1900 – 1960 роках, років

Загалом очікувана тривалість життя населення України при народженні в період з 1960 до 2006 року (рис. 2) має строкатий характер і розділяється на кілька умовних періодів [3]: перший період (1960-65 роки) незначного підвищення тривалості життя на 0,57 років; другий період (1966-80 роки) значного зменшення тривалості життя на 1,93 роки; третій період (1981-1990 роки) підвищення загальної тривалості життя населення на 0,76 року; четвертий період (1991-95 роки) різкого скорочення тривалості життя населення на 3,35 років; п'ятий період (1996 -2006 рр.) стабільної ситуації з незначним збільшенням середньої тривалості життя насе-

лення на 0,67 року.

При цьому є гендерні відміни в тенденціях, динаміці та показниках очікуваної тривалості життя при народженні в 1960-2006 роках на користь жінок. В першому періоді як у чоловіків так і у жінок тривалість життя підвищувалась (на 0,43 і 0,8 року); для другого періоду характерне значне зменшення тривалості життя чоловіків (на 3,21 роки) і незначне зменшення тривалості життя для жінок; у третьому періоді відбувається значне підвищення тривалості життя як чоловіків так і жінок; для четвертого періоду характерне катастрофічне скорочення тривалості життя у чоловіків (на 4,09 років) та

значне скорочення тривалості життя у жінок (на 2,39 років); в п'ятому періоді спостерігаєть-

ся збільшення тривалості життя як жінок так і чоловіків.

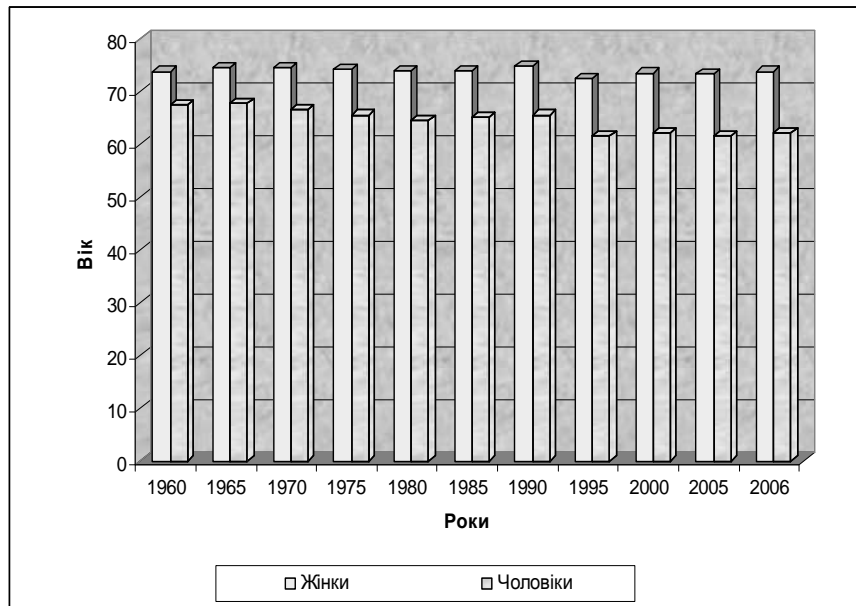

Рис. 2. Гендерні відмінності динаміки очікуваної тривалості життя населення України при народженні в 1960 – 2006 роках, років

Очікувана тривалість життя при народженні у жінок і чоловіків досить різниться за регіонами. Найбільша очікувана тривалість життя жінок становить 76,9 років у Тернопільській області, висока вона також в Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та м. Києві. Найбільша очікувана тривалість життя чоловіків становить 66,5 років у м. Києві, висока вона також в Івано-Франківській, Тернопільській та Чернівецькій областях. Гендерна різниця очікуваної тривалості життя максимальна в Чернігівській та Житомирській областях (14,8 та 13,3 років відповідно), мінімальна в Закарпатській (9,1 років), Одеській та Чернівецькій областях (по 10,2 років) та в м. Києві (9,8 років). Гендерна різниця тривалості життя населення за регіонами України відображена на рис. 3.

Середня очікувана тривалість життя в Україні становить 68 років. Є регіони, в яких середня очікувана тривалість життя більша за середню в Україні, і становить по 70,8 років в Івано-Франківській і Львівській областях, 71,3 роки в Тернопільській, 71 рік в Чернівецькій областях та 71,4 роки в місті Києві. Найнижча середня очікувана тривалість життя населення в Україні в Донецькій області - 66,7 роки, в Дніпропетровській та Житомирській областях вона складає по 66,8 років.

Причинами нижчої очікуваної тривалості життя чоловіків демографи називають, насампе-

ред, такі:

- зловживання речовинами, що викликають залежність (алкоголь, тютюн, наркотики) та різні види захворювань;

- зайнятість небезпечними професіями, насамперед, в органах охорони правопорядку, в транспортній сфері, вугільній промисловості тощо;

- менша психологічна пристосованість до соціальних та економічних трансформацій та негараздів;

- більша схильність до поведінки, що пов'язана зі створенням ситуацій підвищеного ризику для життя (насамперед, це пов'язано із конфліктами із законодавством, ризиками сексуальної поведінки тощо);

- нераціональна структура харчування та менш відповідальне ставлення до власного здоров'я.

3. Середній вік населення України складає 40,1 років, при цьому жінки в середньому живуть 42 роки, а чоловіки 37 років. Найбільший середній вік жінок в Чернігівській, Донецькій, Черкаській, Сумській та Луганській областях. Наймолодший середній вік жінок в Закарпатській, Рівненській та Волинській областях. Найбільший середній вік чоловіків в тих же самих п'яти областях, що й жінок - Чернігівській, Сумській, Черкаській, Луганській та Донецькій.

Рис. 3. Регіональні відміни очікуваної тривалості життя чоловіків та жінок України у 2008 році

Найменший середній вік чоловіків також в тих трьох регіонах, що й жінок - Волинській, Закарпатській та Рівненській областях.

В 2008 році в Україні померло 754 460 осіб населення, з них чоловіків становлять 51,2%, а жінки 48,8%. Тобто, чоловіків померло на 2,4% (або на 18 468 осіб) більше, ніж жінок. За гендерним співвідношенням показників смертності населення можна виділити чотири групи регіонів:

- група з дуже високою гендерною різницею смертності чоловіків і жінок включає Дніпропетровську і Донецьку області;

- група з високою гендерною різницею показників смертності складається з Львівської області та м. Київ;

- група з середніми значеннями гендерної різниці смертності включає АР Крим, Волинську, Запорізьку, Луганську, Миколаївську, Одеську, Рівненську та Херсонську області;

- група з незначною гендерною різницею показників смертності – це Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Житомирська Вінницька, Київська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Сумська та Харківська області.

Смертність чоловіків у працездатному віці в Україні теж є вищою за жіночу. Негативним є те, що смертність чоловіків у працездатному віці в Україні за останні роки зросла на 12%. Майже кожний третій чоловік в Україні не має шансів дожити до 60 років. У жінок ймовірність дожити до такого віку становить 90%. Зауважимо, що ймовірність дожити до 60 років у жінок Росії та Казахстану – 87%, в той час як у жінок Швейцарії вона складає 97%, Чехії – 96%, Польщі – 95%. Таким чином, ймовірність відсвяткувати своє шестидесятиріччя в Україні мають 90 жінок та 70 чоловіків із кожних 100. Практично кожен другий чоловік в Україні не має шансів дожити до 65 років. У жінок ймовірність дожити до 65 років дорівнює 77,3 % [1].

Динаміка рівнів передчасної смертності населення України, особливо чоловіків, є загрозливою. Переважання рівня передчасної смертності в Україні відносно показника країн ЄС є таким: 669,6 на 100 тис. населення в Україні проти 232,2 на 100 тис. населення у країнах ЄС.

За останні 50 років рівень передчасної смертності чоловіків в Україні постійно зростав, за винятком короткотривалого періоду антиалкогольної кампанії у другій половині 80-х років

минулого століття. В період соціально-економічних трансформацій початку 90-х років негативні показники перевершили рівень початку 80-х. В третьому тисячолітті лише у наймолодших вікових групах працездатного віку чоловіків (15-19 та 20-24 роки) спостерігається тенденція до зниження рівня смертності. У всіх інших вікових групах рівень смертності у працездатному віці та у віці 60-64 роки (смертність у такому віці також ідентифікується як передчасна) порівняно з початком 60-х років минулого століття неухильно зростає.

4. В Україні дуже високий рівень захворюваності чоловіків у віці працездатності. При цьому дуже швидкими темпами (одні з найвищих у світі) зростає захворюваність чоловіків на туберкульоз та ВІЛ/СНІД.

Кількість хворих на туберкульоз в Україні в 2008 році становила 35,9 осіб. Частка чоловіків складала 70,6%, в той час як жінок – 29,4%. Переважання чоловіків характерне для всіх регіонів. Серед ВІЛ-інфікованих частка чоловіків складає 55,4%. Суттєвим є переважання ВІЛ-інфікованих чоловіків над жінками в Донецькій, Дніпропетровській та Луганській областях.

5. Серед злочинців та самогубців в Україні переважну більшість становлять чоловіки. Так, 80% самогубців в Україні є чоловіками. Серед засуджених за скоєння злочинів переважають чоловіки, їх частка становить 88%. Найбільша кількість засуджених в АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській та Харківській областях. Перевага чоловіків серед засуджених характерна для всіх регіонів за виключенням Закарпатської області, де частка жінок становить 82,8%. Найвищою частка чоловіків серед засуджених є в Дніпропетровській, Донецькій та Луганській областях.

Висновки. Проведений аналіз гендерних співвідношень демографічних показників дає підставу стверджувати про те, що найсуттєвіші демографічні проблеми більшою мірою характерні для представників чоловічої статі в Україні, ніж жіночої. Зокрема, “дефіцит” чоловіків становить 3-4 млн. осіб; тривалість життя чоловіків у середньому на 11-12 років менша, ніж жінок; захворюваність та смертність чоловіків у працездатному віці є вищою за жіночу; суїцид та злочинність поширені переважно серед чоловіків.

Список використаних джерел:

1. Гендерна оцінка соціально-демографічної політики в Україні / За ред. Е. М. Лібанової. – К: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 34 с.

2. Рингач Н. О. Погляд на проблему передчасної смертності населення України крізь призму національної безпеки. // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 102-111.
3. Мезенцева Н.І., Капустяний О.О., Ключко Т.І., Лаціба К.В., Машко А.О. Управлінські та демографічні аспекти гендерних співвідношень в Україні та Фінляндії. Економічна та соціальна географія. - К., 2009.- Вип.. 59.- С. 64-72.

УДК 911.37:35 (477.82)

Леся Заставецька

СХЕМА ПЕРСПЕКТИВНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ОСНОВА НОВОЇ СХЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ РЕГІОНУ

У статті обґрунтовано необхідність проведення нової адміністративно-територіальної реформи в Україні, висвітлено основні принципи, за якими вона здійснюватиметься. Проаналізовано аспекти проведення цієї реформи в окремих регіонах, зокрема у Тернопільській області. Особливу увагу звернено на формування нових одиниць адміністративно-територіального поділу, розроблено перспективну схему нового адміністративно-територіального устрою Тернопільської області.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, система розселення, мережа поселень, поселення, населення.

Леся Заставецька. СХЕМА ПЕРСПЕКТИВНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ОСНОВА НОВОЇ СХЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ РЕГІОНУ. В статті обґрунтовано необхідність проведення нової адміністративно-територіальної реформи в Україні, определены основные принципы, по которым она будет осуществляться. Проанализированы аспекты проведения этой реформы в отдельных регионах, в частности в Тернопольской области. Особое внимание обращено на формирование новых единиц административно-территориального деления, разработана перспективная схема нового административно-территориального устройства Тернопольской области.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, система расселения, сеть поселений, поселения, население.

Lesia Zastavetska. SCHEME OF PROSPECTIVE TERRITORIAL ORGANIZATION OF THE POPULATION OF TERNOPIL REGION AS THE BASIS OF A NEW SCHEME OF ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL STRUCTURE OF THE REGION. The article substantiates the need for new administrative and territorial reform in Ukraine, outlined the principles under which it will be. Analyzed aspects of this reform in some regions, particularly in the Ternopil region. Particular attention is paid to the formation of new units of administrative and territorial division, developed a perspective diagram of the new administrative-territorial structure of the Ternopil region.

Keywords: administrative divisions, settlement system, net settlement, the settlement population.

Актуальність проблеми. Сучасна система адміністративно-територіального устрою склалася в Україні в період панування радянської влади. Вона побудована на тоталітарних принципах і в такому вигляді залишилась у незалежній Українській державі в період її становлення. Існуюча схема адміністративно-територіального устрою України являє собою складну неупорядковану чотиріступеневу ієрархічну структуру, вона характеризується високим ступенем централізації влади по лінії «уряд – область – район - сільрада» (міська рада, селищна рада) та позбавленням представницьких органів на місцях можливості проводити ефективну політику в інтересах людини, тобто надавати громадянами доступні якісні послуги. В сучасних умовах актуальною є зміна системи адміністративно-територіального устрою країни, це зумовлює необхідність обґрунтування оптимальної територіальної організації суспільства на рівні всієї держави і її окремих регіонів.

Ступінь вивчення проблеми. Питання

вдосконалення адміністративно-територіального устрою держави актуалізувалися після прийняття проекту Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України» (2003). Значний внесок у вивчення цих питань внесли економісти, географи, фахівці із державного управління та місцевого самоврядування (Т.Безверхнюк, О.Карпінський, Р.Безсмертний, Л.Немець, М.Багров, А.Доценко, М.Дністрянський, М.Долішній, В.Мамонова, Д.Стеченко, М.Лесечко, О.Кучабський, Я.Олійник, О.Шаблій, Л.Шевчук, В.Яцуба, О.Топчів та ін.). Однак ще не вироблені єдині принципи проведення єдиної адміністративно-територіальної реформи в Україні, ще не складені схеми нового адміністративно-територіального устрою регіонів. Саме тому основною метою нашого дослідження є створення схеми нового поділу на основі вивчення системи розселення Тернопільської області, економічної і соціальної бази поселень, їх ролі у територіальних системах розселення.

Виклад основного матеріалу. Адміністративно-територіальний устрій – це законодавчо

закріплена система поділу держави на територіальні утворення, відповідно до яких здійснюється організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування. Проблема реформування адміністративно-територіального устрою в Україні назріла давно. Ці реформи мають базуватися на певних принципах, які сприятимуть поліпшенню стандартів життя, наблизатимуть надання певних послуг населенню, сприятимуть розвитку місцевого самоврядування. Ю.О.Карпінський серед таких принципів виділяє наступні: повсюдність, пропорційність, компактність, доступність, спадкоємність, взаємодоповнюваність, гнучкість, адаптивність, саморегулювання і адаптивність.

Принцип пропорційності полягає у тому, що диспропорції між новими адміністративно-територіальними одиницями щодо їх територій, кількості населення, соціально-економічного потенціалу не повинні бути надто великими.

Принцип компактності – адміністративно-територіальні одиниці повинні бути компактними, без анклавів та віддалених відступів. При цьому важливу роль відіграє визначення адміністративного центру кожної такої одиниці. Важливим при цьому буде врахування ступеня віддаленості адміністративного центру від геометричного та територіальної доступності від периферії до центру.

Принцип спадкоємності – нові межі адміністративно-територіального поділу по можливості повинні зберігати наявні межі інфраструктури та комунікацій.

Принцип гнучкості та адаптивності – адміністративно-територіальний устрій повинен порівняно безболісно пристосовуватися до територіальних змін у суспільстві – змін у технологіях, економіці, розселенні тощо.

Основою для реформування адміністративно-територіального поділу стануть системи розселення, що склалися на певній території. У процесі здійснення адміністративної реформи необхідна оптимізація територіальної організації систем розселення. Її слід розглядати як “цілеспрямований антропічний процес, спрямований людським розумом і здійснюваний за певною програмою” [1, с.132]. Він повинен охоплювати, як вважає М.А.Голубець, не лише передбачений для оптимізації об’єкт, але і його внутрішні підсистеми (як функціональну єдність) та надсистему, до котрої він належить ієрархічно, суміжні з ним системи як середовище існування, бо без цього оптимізація буде безперспективною [1, с. 132]. Такий поділ повинен сприяти забезпеченню стандартів життєдіяльності населення в ієрархічно різних адміністративних територіальних утвореннях. Виходячи

з цього, оптимізувати необхідно системи розселення різних таксономічних рангів. Це може відбуватися шляхом соціально-економічного розвитку поселень, обґрунтування меж майбутніх адміністративно-територіальних громад, створення соціальної комфортності для населення через рівень і якість життя. Орієнтація кожної адміністративно-територіальної одиниці на інноваційний та інтелектуальний продукт, на зміцнення державного організму в усіх його проявах, його функціонування має бути стрижнем адміністративно-територіальної реформи у нашій країні [3, с.35]. Основою такої реформи стала трирівнева модель “громада – район – регіон” (рис.1). Вона наближена до європейських стандартів і сприятиме децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування. Відповідно до неї необхідно змінити ієрархічну структуру систем розселення, трансформувати розселенські взаємозв’язки. Це доцільно проводити згідно з керівними “принципами сталого просторового розвитку Європейського континенту” (2000, Ганновер), передусім:

- подолання регіональних відмінностей та забезпечення високого рівня якості життя населення в усіх регіонах країни;

- просторової доступності, тобто нівелювання відмінностей у стилі життя, рівня культури міського та сільського населення тощо.

Формування адміністративно-територіальних одиниць низового рівня – територіальних громад – є відправним пунктом у розбудові системи управління територіями, у наближенні влади до людей. Ці одиниці формуватимуться на основі вже сформованої системи розселення, передусім її елементів низового рівня.

Як свідчать дослідження первинних систем розселення в Україні, вони мають незначну площу, до них входить невелика кількість сіл, переважно невеликих і середніх за людністю. Тому формування територіальних громад відбуватиметься внаслідок об’єднання декількох сільрад навколо центра громади. При цьому необхідно виходити з того, що громада має мати близько 5 тис. жителів [6], а також із таких принципів її територіальної організації:

- 1) територіальної єдності – громада має охоплювати територію сучасних сільрад, не порушуючи їх цілісності, вони мають займати компактно територію;

- 2) центральності – цей принцип передбачає формування ядер громад, по можливості як геометричних центрів (за теорією решіток Кристаллера), у такому випадку розселенські зв’язки будуть найоптимальнішими. Цей принцип найкраще може бути реалізований на рів-

нинних територіях, що не розмежовані водо-ймами, болотистими чи лісовими масивами, горбами чи горами. В інших випадках головним критерієм при виборі центру має бути його найкраща транспортна доступність до всіх решти поселень громади. У такому випадку центральним є пункт, який має найбільший соціально-економічний потенціал.

Саме такі громади, на думку авторів Закону, зможуть забезпечити надання тих послуг, які найбільше потрібні людині, бо сучасні сільради не здатні забезпечити таких потреб через те, що живуть на дотаціях від уряду, міжбюджетних трансфертах. Невеликий розмір сільрад (як у територіальному, так і в людському вимірах) не дозволяє нормальному їхньому функціонуванню, тому питання про об'єднання сільрад у громади є абсолютно виправданим. Питання тільки у тому, чи завжди чисельність 5 тис. осіб є оптимальною для громади. На нашу думку, такий підхід не може бути єдиним для різних регіонів України, бо до складу територіальних громад входять переважно села, а вони не відзначаються значною людністю. Встановлено, що середня людність сільського поселення в Україні загалом становить близько 540 осіб, а тому для територіальної громади з людністю 5 тис. осіб необхідно об'єднати в середньому 8-9 сіл [3, с.10]. А для регіонів із дисперсним розселенням (північні і східні області України) цей показник є ще вищим.

Зважаючи на це, а також враховуючи інші принципи формування територіальних громад в Україні [6, с.12], нами запропоновано схему перспективної територіальної організації системи розселення Тернопільської області.

Ця схема створена на основі реалізації попередніх принципів, передусім розселенського. Наявність великої кількості первинних систем і т.з. автономних поселень, що знаходяться у складі 580 сільських рад, вимагає значних затрат ресурсів. Така велика кількість сільрад не є доцільною для ефективного ведення господарства на цих територіях, особливо, якщо враховувати, що в багатьох районах є випадки, коли сільради налічують у своєму складі по 300 і менше осіб. Центр сільради в такому випадку, як правило, має слабкий економічний потенціал, недостатньо розвинену виробничу і соціальну інфраструктуру. Такий центр не спроможний повною мірою забезпечити потреби населення в освіті, охороні здоров'я, працевлаштуванні, рекреації. А це, в свою чергу, впливає на відтік населення з цих територій у міста або за межі країни. Через деякий час такі поселення занепадають все більше і більше. З метою вдосконалення низового адміністративно-

територіального поділу нами запропоновано 135 ймовірних первинних систем розселення, які змогли б стати основою формування майбутніх територіальних громад Тернопільської області.

Одним із найважливіших завдань при проведенні нового адміністративно-територіального устрою є визначення тих поселень, які могли б стати ядрами формування нових територіальних громад. Найчастіше такими поселеннями будуть центри сучасних первинних і кушових систем розселення. Виділяючи центр громади, нами враховано ряд ознак, а саме: людність поселення; транспортну доступність до нього інших населених пунктів громади; особливості територіального розміщення поселення в громаді; рівень розвитку виробничої та соціальної інфраструктури.

Проте, не завжди при визначенні ядра громади можна рівноцінно враховувати всі означені ознаки. Інколи окремі з них відіграють домінуючу роль.

Нерідко поселення-центри займають периферійне положення на території громади, проте вони мають добру транспортну доступність від всіх поселень громади, високу людність, досить добре розвинену соціальну та виробничу інфраструктуру. Якщо на території громади розміщене містечко, то воно автоматично стає ядром територіальної громади і принцип геометричної центральності тут вже не має істотного значення.

У Тернопільській області непоодинокими є випадки, коли до центра, розміщеного на периферії громади, територіально тяжіють поселення громад сусідніх районів (с.Литвинів, с.Голгоча Підгаєцького району, смт. Товсте, с.Синьків Зліщицького, смт. Скала-Подільська, смт. Більче-Золоте Борщівського, с. Трибухівці, смт. Хоростків, смт. Гусятин Гусятинського, смт. Микулинці Тербовлянського, с. Кальне Козівського, смт. Вишнівцев, с.Бодаки Збарзького, с.Кутянка Шумського, с.Білозірка Лановецького, с.Остап'є, с.Колодіївка, с.Токи Підволочиського району), тому оптимізація меж низових систем зумовлюватиме і зміну меж районних систем розселення.

Отже, сьогодні в межах кожної з районних систем розселення можна виділити приблизно 8-10 територіальних громад. Кількість громад у районах є різною і коливається від 8 до 15. При цьому середня кількість поселень, які входять до складу цих громад, становить 8. Найбільша середня кількість поселень у громадах спостерігатиметься у Козівському, Лановецькому і Бережанському районах (по 10). Це пов'язано з наявністю тут великої кількості дрібних посе-

лень.

При виділенні меж територіальних громад виникає ряд проблем, а саме: погана забезпеченість транспортними шляхами багатьох громад у Монастириському, Бережанському, Підгаєцькому, Шумському і Кременецькому районах; недостатня забезпеченість громад загальноосвітніми закладами I-III ступенів, закладами охорони здоров'я (лікарнями, аптеками, поліклініками тощо); культури і відпочинку (клубами, бібліотеками і т.д.); непропорційність кількості населення у громадах (середня кількість населення в громаді становить 6848 осіб у Тернопільській області, але в окремих громадах кількість населення коливається в межах від 5789

до 8985 осіб). Особливої уваги заслуговує аналіз площ майбутніх громад. З таблиці 1 бачимо, що на території області виділяються райони, які мають великі за площею громади, а саме: Гусятинський, Козівський, Кременецький, Ланівецький. Велика площа цих громад зумовлена наявністю дрібних поселень на їх територіях. У багатьох випадках цей фактор, а також проблема доріг у цих громадах на майбутнє перешкоджатимуть ефективному наданню послуг населенню. Проте, на сьогоднішній день цю проблему можна компенсувати за допомогою засобів електронного і мобільного зв'язку та Internet.

Таблиця 1

Параметри ймовірних низових систем розселення Тернопільської області*

Райони	Кількість низових систем (громад)	Середня кількість населення у низовій системі, осіб	Середня кількість поселень у системі	Середня площа системи, км ²
Бережанський	9	7241	10	76,0
Борщівський	12	6288	7	83,3
Бучацький	14	7529	8	96,4
Гусятинський	9	7411	7	112,2
Заліщицький	8	6614	7	85,0
Збаразький	10	6035	7	86,0
Козівський	9	7121	10	118,7
Кременецький	15	6506	7	106,0
Ланівецький	7	6166	10	123,0
Підволочиський	8	5789	8	105,0
Теребовлянський	12	6950	8	102,7
Тернопільський	11	7035	7	96,7
Чортківський	9	8985	6	100,0
По області	135	6848	8	99,3

*Розраховано за даними Тернопільського обласного управління статистики

Найкомпактнішими виділено громади в Тернопільському, Заліщицькому, Бучацькому районах. У них переважають поселення з високою людністю, добре розвинена система доріг, густа мережа поселень.

Збільшення території низових систем розселення порівняно з сучасною, дозволить надати цим системам фінансову допомогу, бюджетні трансферти і тим самим забезпечити їх комплексний соціально-економічний розвиток. А проблема збільшення відстаней між поселеннями у системі за сучасних умов може бути легко подолана шляхом використання сучасних засобів зв'язку та комп'ютерних технологій, розвитку транспорту.

Вивчення елементів первинних систем розселення, тобто поселень, дозволяє відзначити такі особливості на території регіону, що вивчається:

1. стійка тенденція до зменшення людності поселень, до занепаду багатьох населених

пунктів;

2. звуження функціональної структури поселень внаслідок кризових процесів та зміни відносин власності;
3. послаблення розселенських територіальних зв'язків між населеними пунктами, що належать до різних сільрад, переважання т. зв. вертикальних зв'язків у первинних системах розселення.

Для того, щоб нові системи функціонували оптимально, необхідно, у першу чергу, зберегти ту поселенську мережу, яка вже склалася. Формування територіальних громад, які охоплюватимуть територію декількох сільрад, вже само-собой є чинником депресії (занепаду) т. зв. периферійних сіл. Існує загроза того, що люди все більше селитимуться у центральних селах, які зосереджуватимуть управлінські, виробничі, соціальні, інформаційні функції. А інші села, зважаючи на демографічну ситуацію та старіння сільських жителів, поступово занепа-

датимуть. Щоб цього не сталося, необхідні заходи з боку держави і органів місцевого самоврядування щодо соціально-економічного розвитку поселень та їх систем.

Основні повноваження, які покладаються на територіальні громади: дитяча дошкільна освіта та виховання, початкова та середня загальна освіта, профілактика та первинна медична допомога, організація торгівлі, благоустрій території та утримання доріг, побутове забезпечення населення (водогони, каналізації, тепло забезпечення, енергозбереження), охорона довкілля тощо.

На рівні адміністративного району населення забезпечуватиме соціально-економічний розвиток території, утримання доріг, отримуватиме періодичні культурно-освітні послуги, стаціонарні медичні послуги, підготовку спеціалістів для потреб галузей господарства. Звідси відбуватиметься координація діяльності територіальних громад за допомогою управлінських та інформаційних зв'язків. Районна система розселення, охоплюючи поселення як форми розселення і життєдіяльності людей, є кластером вищого локального рівня. Це - базовий суб'єкт територіального управління, на рівні якого досягатиметься комплексний розвиток території, його участь в обласному розподілі праці.

Зі зміною адміністративно-територіального устрою найбільш доцільним буде утворення 13 адміністративних районів на основі 17 районів, які існують зараз. Відповідно їх площа збільшиться в середньому до 1,1 тис. км², а чисельність населення – до 70,7 тис. осіб (тепер ці показники відповідно становлять 0,78 тис. км² і 53,5 тис. осіб).

Всі районні системи розселення внаслідок проведення адміністративно-територіальної реформи матимуть за умови науково обґрунтованого межування громад оптимальнішу територіальну організацію. Вона виявлятиметься передусім у тому, що буде повна субординаність

всіх систем розселення, у районних системах не буде т. зв. "автономних поселень", що не входять до складу первинних систем. Це дозволить забезпечити жителів усіх поселень району максимальною кількістю якісних послуг (шляхом збільшення місцевих бюджетів та раціоналізації їхнього використання). Тобто, на місце принципу нестрогого входження підсистем у систему, що є характерним для сучасних територіальних систем розселення, буде реалізовуватись принцип строгого входження підсистем у систему.

Обласний рівень управління забезпечуватиме реалізацію програми регіонального розвитку і, тим самим, ув'язуватиме локальні системи розселення у єдину обласну (регіональну) систему за допомогою управлінських зв'язків. Формування бюджету і розподіл його між районами, забезпечення виконання культурних та освітніх програм, розвиток транспортної інфраструктури, спеціалізоване медичне обслуговування, підготовка та перепідготовка спеціалістів – ті функції, які виконуватимуть (і тепер виконують) органи обласного управління, що забезпечуватимуть установи обласного центру.

Саме така схема територіального управління державою буде основою для формування оптимальної територіальної організації обласних систем розселення. Але вона є тільки задекларованою, вона може бути реалізованою тільки за умови цілеспрямованої демографічної, екістичної, економічної і соціальної регіональної політики.

Висновки. Удосконалення територіальної організації суспільства у період розбудови української держави пов'язане із здійсненням адміністративно-територіальної реформи. Внаслідок формування нових одиниць адміністративно-територіального устрою у країні відбудеться трансформація систем розселення різних таксономічних рангів (зміна меж систем та функцій центрів).

Список використаних джерел:

1. Голубець М.А. Вступ до геосоціосистемології / Михайло Андрійович Голубець. – Львів: Поллі, 2005. – 199 с.
2. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / Василь Олексійович Джаман. - Чернівці: Рута, 2003. - 392 с.
3. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні / Анатолій Іванович Доценко. - К.: РВПС України НАН України, 2003.- 76 с.
4. Кучабський О.Г. Теоретико-методологічні засади адміністративно-територіальної організації України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління: спеціальність 25.00.02 «Механізми державного управління» / Олександр Георгійович Кучабський. – Харків, 2010. – 36 с.
5. Матеріали громадських обговорень проекту Закону України "Про територіальний устрій України" / Харк. обл. держ. адмін., Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» — Х., 2005. — 199 с.
6. Пістун М.Д. Суспільно-географічні засади нового адміністративно-територіального поділу України / М.Д.Пістун // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Географія. – 1999. - №2.- С.7-10.
7. Реформа для людини: збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні / Ред. А.А.Москалюк. – Київ, 2005. – 238 с.

8. Розселення в Україні: проблеми і перспективи: [монографія] / А.І.Доценко, В.Т.Зінч, О.Т. Великохатько, В.Л.Танцюра. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.
9. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії: [монографія] / Олег Іванович Шаблій. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2001. – 744 с.
10. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: [монографія] / Олег Іванович Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2003. – 444 с.

УДК 911.3:63 (477.85)

Іван Костащук, Наталія Заблотовська, Микола Марфійчук

ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Розкрито основні параметри, що характеризують міграційний рух населення Чернівецької області. Проведено часовий та територіальний аналіз обсягів та напрямів міграційних переміщень мешканців області починаючи з 90-х років минулого століття на рівні адміністративних районів та груп населених пунктів. Зроблено спробу виділити основні міграційні райони в межах досліджуваного регіону. Проаналізовано регіональні особливості територіальної диференціації міграційних потоків (міждержавних, міжрегіональних, внутрішньорегіональних) у розрізі всього, міського та сільського населення Чернівецької області, здійснено типізацію адміністративно-територіальних одиниць та виділено територіальні міграційні райони.

Ключові слова: міграції, міграційний процес, міграційний потік, типи міграції, міждержавні, міжрегіональні, внутрішньорегіональні міграції.

Іван Костащук, Наталія Заблотовская, Николай Марфийчук. ОСОБЕННОСТИ МИГРАЦИОННОГО РУХА НАСЕЛЕНИЯ В ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ. Раскрыты основные параметры, которые характеризуют миграционное движение населения Черновицкой области. Проведено часовое и территориальный анализ объемов и направлений миграционных перемещений населения области, начиная с 90-х годов прошлого века на уровне административных районов и групп населенных пунктов. Сделана попытка выделить основные миграционные районы в пределах исследуемого региона. Проанализированы региональные особенности территориальной дифференциации миграционных потоков (межгосударственных, межрегиональных, внутрирегиональных) в разрезе всего, городского и сельского населения Черновицкой области, осуществлена типизация административно-территориальных единиц и выделены территориальные миграционные районы.

Ключевые слова: миграции, миграционный процесс, миграционный поток, типы миграции, межгосударственные, межрегиональные, внутрирегиональные миграции.

Ivan Kostashchuk, Nataliya Zablotskaya, Nikolay Marfychuk/ PECULIARITIES OF MIGRATORY MOVEMENT OF THE POPULATION IN CHERNIVTSI REGION. The basic parameters characterizing the migratory movement of the population in Chernivtsi region have been revealed. The analysis of temporal and territorial scopes and trends of migration movements of inhabitants of the region since 90-ies at the level of administrative districts and groups of settlements has been performed. We also tried to allocate main migration areas within the investigated region. Regional features of territorial differentiation of migratory streams (interstate, inter-regional, intraregional) in a cut of city and rural population of the Chernivtsi region are analyzed. Migratory typification of administrative and territorial units is carried out and territorial clusters are allocated.

Key words: migrations, migratory process, a migratory stream, types of migration, interstate, inter-regional, intraregional migrations.

Актуальність теми дослідження. Показники міграцій населення є однією з характеристик рівня соціально-економічного розвитку території. Порівняно з рештою демографічних процесів, міграції населення – найефективніший „індикатор” на зміни в будь-якій сфері суспільного життя, а тому достатньо детального дослідження даних щодо активності, напрямків та причин міграційних потоків, щоб дати загальну оцінку стану справ у державі.

Кожний міграційний процес розпочинається із формування тих чи інших передумов міграційної поведінки, яка має два важливих регулятори – середовище і соціальні норми. Третьюю активною складовою міграційних процесів є особистість, у якої, в результаті реакції на вище згадані чинники, виникає так звана

Мотивацією для будь-яких міграційних переміщень можуть бути економічні, соціальні, психологічні, релігійні, екологічні передумови (окремо взяті чи в сукупності). Ще однією важливою передумовою, що впливає на визначення мігрантом напрямку поїздки та її мети, є рівень економічного розвитку сусідніх регіонів (країни, області, району тощо). Вплив регіональних географічних, економічних, соціальних та інших особливостей на розвиток процесу міграції у кожному конкретному випадку відбувається залежно від характеристик сім'ї чи окремої особи.

Аналіз попередніх досліджень. Серед сучасних суспільно-географічних досліджень досить часто зустрічаються праці щодо вивчення характеристик та особливостей перебігу міграційних процесів. Особлива увага науковців приділяється проблемам міграційної ситуації в державі та шляхам їх вирішення, що викладено в публікаціях О. Позняка [5], І. Гнибіденка [1],

© Костащук І., Заблотовська Н., Марфійчук М., 2011

міграційна установка.

В. Джамана [3; 4; 5], О. Хомри [5], О. Романець, О. Горобець та інших.

Виклад основного змісту дослідження.

Чернівецька область – регіон, що межує з двома країнами і відповідно займає вигідне транспортно-географічне положення. До 2006 року область була міграційним донором для інших регіонів України та світу. З 2006 року – вона входить до групи областей із позитивним міграційним сальдо. У 2007 році, згідно офіційних статистичних даних, з-поміж міграційно привабливих адміністративних областей України (Київської, Одеської, Харківської, Чернівецької та Автономної Республіки Крим) досліджувані регіон став лідером. Подібна ситуація спостерігалась у 1991-1993 роки коли після розпаду СРСР кардинально змінились економічні, політичні та соціо-культурні відносини в країні. Така ситуація була у більшості областей України де кількість прибулих значно перевищувала кількість вибулих. Однак політична нестабільність та значний спад в економіці докорінно змінили характер міграційних рухів у державі на протилежний. Не виняток і Чернівецька область, де вже з 1994 року було зафіксовано міграційне скорочення. Якщо раніше основні міграційні потоки були зв'язаними із республіками колишнього СРСР, то із становленням незалежності України серед зовнішньодержавних міграцій мешканців Чернівецької області основу складають міграційні зв'язки із країнами Європи, Америки та Азії. Вже у 1995 році міграційне скорочення становило 1533 особи (-1,6 % або 0,2% від загальної кількості населення).

Для оптимального відображення міграційної активності населення досліджуваної території протягом 1990-2008 років, нами були використані коефіцієнти інтенсивності чистої міграції (K_{im}), інтенсивності прибуття ($K_{ипр}$) та вибуття ($K_{ивиб}$) [2]. Проаналізувавши зміни показників K_{im} сумарного механічного руху населення (за всіма напрямками) з 1995 по 2008 роки, та дослідивши її динаміку, слід зауважити, що 2001-2002 роки стали переломними у процесі стрімкого міграційного скорочення населення. З 2006 р. в області спостерігається покращення міграційної ситуації на позитивну.

Проаналізувавши територіальні та часові відміни в значеннях K_{im} ми виділили три групи районів:

➤ I група визначається додатними показниками K_{im} на початку періоду дослідження та від'ємними у 2007 році. До неї ми віднесли Герцаївський, Глибоцький, Кельменецький та Сокирянський райони для яких, на зразок загальнообласних тенденцій, було характерним зниження показників коефіцієнтів інтенсивності

чистої міграції до 1998 р. та наближення їхніх показників в бік додатних значень, починаючи з 2005 року;

➤ II група – характеризується від'ємними значеннями коефіцієнта інтенсивності чистої міграції впродовж досліджуваного періоду. Дану групу складають Вижиницький, Новоселицький, Путильський, Заставнівський та Хотинський райони;

➤ до III групи ми віднесли адміністративні одиниці, для яких K_{im} був додатним протягом усього періоду, або змінювався в позитивний бік. За значеннями досліджуваного показника її склали м. Чернівці, Кіцманський та Сторожинецький райони. Інтенсивність міграційних переміщень в їхніх межах обумовлена соціально-економічною привабливістю їх адміністративних центрів, або прилеглистю до обласного центру.

Впродовж 2007 року в Чернівецькій області при загальному коефіцієнті вибуття 13,1% нараховувалось 11,9 тис. осіб, що мали статус вибулих, із яких 4,2% емігрували за кордон, а 30% виїхало за межі області. Найактивнішим в еміграційному відношенні було населення Глибоцького, Заставнівського, Новоселицького та Сокирянського районів. Загальний коефіцієнт інтенсивності прибуття за всіма напрямками $K_{ипр}$ був вищим і становив 13,8% (12,5 тис. осіб). За обсягами прибулих мешканців лідерами були м. Чернівці, Кіцманський та Сторожинецький райони, які в загальному перекрыли обласні показники $K_{ив}$, довівши загальне сальдо міграції до позитивного рівня. Якщо розглядати K_{im} по типах населених пунктів то спостерігаємо наступну ситуацію: в міських населених пунктах він становить 4,9 %, а в сільських – (-2,3) %.

Загалом, про міграційну активність населення можна судити за показниками коефіцієнта інтенсивності міграційного обороту (K_{io}), який визначається як відношення числа усіх мігрантів до числа мешканців, в перерахунку на відносні показники. Цей показник ще називають коефіцієнтом рухливості [2].

Для населення Чернівецької області показник K_{io} становить 27,5 осіб на 1000 жителів. На загальнообласному рівні найактивнішими є мешканці обласного центру – м. Чернівці, а також Кіцманського, Сокирянського, Сторожинецького та Кельменецького адміністративних районів. А в розрізі населених пунктів – найбільший міграційний оборот серед міських населених пунктів зафіксовано у Кіцманському (46,8 %), Герцаївському (44,2), Путильському (32,4) районах, а також у м. Чернівці (39,2). Серед сільських поселень найбільший міграційний оборот мають Сокирянський (32,5), Кельменецький (24,1), Кі-

цманський (23,6) та Сторожинецький (21,7 %) райони. Найменші показники інтенсивності міграційного обороту зафіксовані у сільських населених пунктах Новоселицького (9,4) та міських поселеннях Заставнівського (13,6 %) районів.

Мірою ефективності міграційного обміну є коефіцієнт ефективності міграції ($K_{ем}$) [2]. Дослідження територіальних відмін у значеннях $K_{ем}$ у 2007 році дало можливість виділити три групи районів. В межах області виділяються 2 адміністративні райони та обласний центр, де міграція населення має позитивні характеристики – м. Чернівці (22,8 %), Кіцманський (5,2 %) та Сторожинецький (3,8 %) райони, що пояснюється розвитком і впливом великого міста Чернівці на прилеглі до нього райони. Другу групу районів з показниками ефективності міграції (0 – (-17) %) складають – Герцаївський, Глибоцький, Кельменецький та Путильський райони. Існування перших трьох залежить від функціонального спрямування в сільських поселеннях та впливу міст – районних центрів. Путильський район є своєрідним центром деревообробки та розвитку туристичної галузі краю, що і стало визначальним чинником у формуванні такої міграційної картини. Третю групу районів з показниками ефективності міграції (-32 – (-63) %) складають: Сокирянський, Хотинський, Новоселицький, Вижницький та Заставнівський адміністративні райони. Неefективність міграції в даних районах пов'язана із занепадом сільськогосподарського виробництва в перших трьох та деревообробних підприємств у Вижницькому районі.

Для дослідження територіальних відмін в особливостях міграційних переміщень населення Чернівецької області побудовані рейтингові ряди за характеристиками міграційного руху населення. При цьому рейтинговий ряд показників міграційного руху населення показує пересічну величину рейтингів за показниками коефіцієнта інтенсивності чистої міграції (міграційне сальдо), коефіцієнтів інтенсивності прибуття та вибуття, і коефіцієнта ефективності міграційних переміщень:

$$P_{мрн} = (P_{Кім} + P_{Кіпр} + P_{Ківиб} + P_{Кем}) / 4,$$

де $P_{мрн}$ – сумарний рейтинг міграційного руху населення;

$P_{Кім}$ – рейтинг показника коефіцієнта інтенсивності чистої міграції (тут перше місце посідає район із найвищим показником інтенсивності, а далі ряд побудований у спадному порядку);

$P_{Кіпр}$ – рейтинг районів за значеннями коефіцієнтів інтенсивності прибуття населення (перше місце займає район із найвищими значеннями, останнє – з найнижчим);

$P_{Ківиб}$ – рейтинг за коефіцієнтами інтенсивності вибуття населення з району (на першому місці регіон із найнижчим показником, а далі ряд побудований із наростанням показників);

$P_{Кем}$ – рейтинг районів за показниками коефіцієнта ефективності міграційних переміщень населення (перше місце займає район із найвищими значеннями, останнє – з найнижчим) [3; 4; 5].

З картосхеми видно, що в Чернівецькій області чітко виділяються 5 основних міграційних районів: Центральний, Східний, Південний, Північний та Західний.

Центральний міграційний район – характеризується позитивними показниками міграції з пересічним рейтингом 3,75 до якого входять 3 адміністративні одиниці: м. Чернівці, Кіцманський та Сторожинецький райони. Позитивні показники міграції зумовлені розвитком м. Чернівці та урбанізаційних процесів в області загалом.

Східний – включає два адміністративні райони Кельменецький та Сокирянський з пересічним рейтинговим значенням 5,25. Даний міграційний район є потужним аграрним регіоном області, який межує з аграрно-індустріальними областями України, що й спрямовує розвиток міграційних переміщень у ньому. Значну частку складають міжрегіональні стаціонарні та сезонні міграції, частка міждержавних незначна, але прихована еміграція складає досить значну частину трудових ресурсів району.

Південний міграційний район характеризується негативними характеристиками механічного руху населення з рейтинговим значенням 5,5. До нього увійшли Глибоцький та Герцаївський адміністративні райони. Особливістю даного міграційного утворення є строкатість етнопонаціонального складу його населення. Найчисельнішими у національній структурі мігрантів тут є румуни та молдавани для яких характерна значна міграційна активність на внутрірегіональному та міждержавному рівнях.

Північний міграційний район із пересічним рейтинговим значенням 10,0 у структурі міграційних районів області займає останнє місце за показниками міграційної ефективності. До нього входять Заставнівський, Новоселицький та Хотинський адміністративні райони. Занепад сільського господарства, відсутність робочих місць в сільських населених пунктах, зумовлює відтік населення в основному до обласного центру та за межі держави (найбільше емігрантів по області саме з даного регіону).

Західний міграційний район включає передгірну та власне гірську територію (Вижницький та Путильський райони), яка є неспри-

ятливою для розвитку сільського господарства та характеризується низькою транспортною доступністю, що і спричиняє значний відтік населення на території з більш комфортними умовами проживання та господарювання. Дана

тенденція спостерігається на протязі останніх 15 років, в наслідок чого основні міграційні показники є негативними, що зумовили формування пересічного рейтингового значення 10,0.

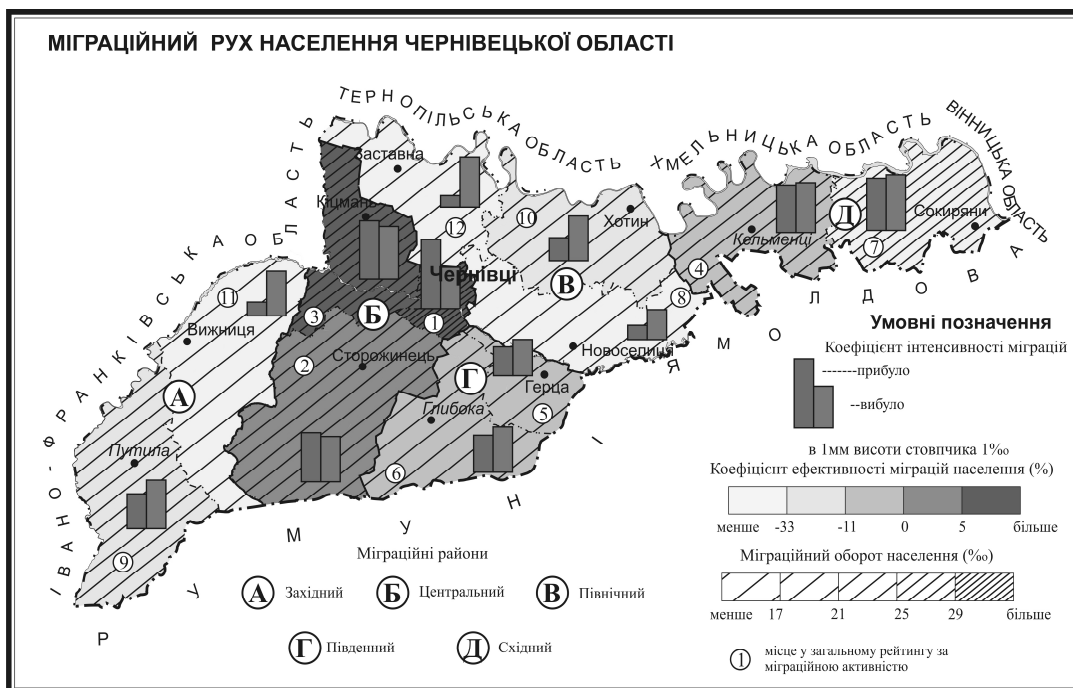

Рис. 1. Міграційний рух населення Чернівецької області

У структурі міграції області переважаючою є внутріобласна міграція, що складає 64%, міжрегіональна 31%, міждержавна 5%. Внутрірегіональна міграція є переважаючою у всіх районах області. Через те, що територія області є невеликою за площею, значення обласного центру, як ядра притягання є визначальним фактично для всіх районів області, лише на формування міграційних потоків північної частини Хотинського району впливає м. Кам'янець-Подільський.

Чернівецька область разом з Івано-Франківською, Львівською, Закарпатською та Тернопільською областями входить до великого західного регіону де значне місце посідають маятникові міграції населення. Такий вид внутріобласного територіального перерозподілу трудових ресурсів, не змінює географії розселення населення. Дане явище зумовлене невідповідністю між розміщенням виробництва і трудових ресурсів та тяжіє до регіонів з розвинутою транспортною мережею. У межах області вони розвиваються у напрямках малі міські поселення – велике місто (обласний центр) – малі міські

поселення (наприклад Кіцмань-Чернівці-Кіцмань) та село-місто-село (Мамаївці-Чернівці-Мамаївці). Основними центрами маятникових переїздів області є міста Чернівці, Кіцмань, Сторожинець, Хотин. Тут доцільно також виділити Вижницько-Берегометську зону маятникових переїздів, що зумовлена розміщенням центрів деревообробки та туристично-ділових установ. На початку 90-х років вона була другою за обсягами, після міста Чернівці, маятникових переїздів, яка і сьогодні не втратила свого значення.

Висновки. Чернівецька область входить до Західноукраїнського міграційного регіону для якого характерним є висока інтенсивність міграцій. Починаючи з 2006 року область входить до міграційно привабливих (сальдо міграції позитивне) областей України. Основними факторами, що визначають напрями міграційних потоків, є забезпеченість робочими місцями, сприятливі соціально-економічні та природні передумови для розвитку господарства, а також тяжіння до обласного центру та інших міст області, впершу чергу районних центрів.

На основі рейтингових рядів таких коефіцієнтів, як інтенсивності чистої міграції, інтенсивності прибуття та вибуття населення з району, ефективності міграційних переміщень населення, нами було виявлено п'ять міграційних районів у Чернівецькій області – Центральний, Східний, Південний, Північний та Західний, які суттєво відрізняються різними особливостями протікання міграційних процесів.

Досить помітними в області, як в інших регіонах України є внутріобласна, на яку припадає 64 % всіх мігрантів, міжрегіональна – 31 % та міждержавна – 5 % міграції. Значними за обсягами є також і маятникові міграції, які найінтенсивніше проявляються в обласному центрі, та містах – районних центрах, зокрема Кіцмань, Сторожинець, Хотин. В області чітко виявляється також і Вижницько-Берегометська зона маятникових переїздів.

Список використаних джерел:

1. Гнибіденко І. Проблеми трудової міграції в Україні та їх вирішення / І.Гнибіденко // Економіка України. - №4 – 2001. – С. 19-22.
2. Демографический энциклопедический словарь / редкол.: Д.И.Валентей (гл. ред.) и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 608с.
3. Джаман В.О. Особливості географії міграції населення в умовах переходу до нових ринкових відносин (за матеріалами Чернівецької області) / В.О.Джаман // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск 120. Серія: географія – Чернівці: Рута, 2001. – С. 119-129.
4. Джаман В.О. Особливості географії міграції населення України / В.О.Джаман // Український географічний журнал. - №1. – 2002. – С.28-36.
5. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти: монографія / В.О. Джаман - Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
6. Позняк О.В. Міграційна ситуація в Україні: загальнодержавні тенденції та закономірності територіальної диференціації / О.В. Позняк // Український географічний журнал. - №1. – 2002. – С.22-28.
7. Хомра О.У. Структура і напрямки міграційних потоків населення України (заключний науковий звіт проекту) / О.У. Хомра, С.І. Пирожков, О.А. Малиновська – Представництво МОП в Україні. – К., 1998. – 54с.

УДК 338.124.4:330.111.4 (477)

Валентина Олійник

ЗНАЧЕННЯ І РОЛЬ ОКРЕМИХ ФАКТОРІВ У ВИВЧЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ДЕПРЕСИВНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті на основі попередніх досліджень визначена роль окремих факторів у вивченні регіональної репресивності країни. Проаналізовано зв'язок традиційних (соціально-економічних) та суспільно-географічних факторів. На основі пофакторних оцінок проведено групування регіонів країни.

Ключові слова: фактори, соціально-економічні, суспільно-географічні, взаємозв'язок факторів, взаємо узгодженість факторів.

Валентина Олейник. ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ ОТДЕЛЬНЫХ ФАКТОРОВ В ИССЛЕДОВАНИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ДЕПРЕССИВНОСТИ В УКРАИНЕ. В статье на основе предварительных исследований определена роль отдельных факторов в изучении региональной репрессивности страны. Проанализирована связь традиционных (социально-экономических) и общественно-географических факторов. На основе пофакторных оценок проведена группировка регионов страны.

Ключевые слова: факторы, социально-экономические, общественно-географические, взаимосвязь факторов, взаимно согласованность факторов.

Valentina Oleynik. VALUE AND ROLE OF SEPARATE FACTORS IN THE STUDY OF REGIONAL DEPRESSION IN UKRAINE. On the basis of preliminary studies determined the role of individual factors in studying regional repressive countries. The connection of traditional (socio-economic) and social and geographical factors. On the basis of assessments carried out by factorial grouping of regions of the country.

Keywords: factors, socio-economic, social, geographic, relationship factors, the mutual consistency of factors.

Постановка проблеми. Дослідженням соціально-економічного рівня регіонів присвячені наукові праці багатьох учених, але в більшості випадків дане вивчення базується на системі показників, які в результаті обчислень зводяться до інтегрального показника. Дані

проведено факторний аналіз за традиційними, а саме соціальним, економічним, працересурсним факторами та суспільно-географічними: транспортно-географічним, природно-ресурсним та рівнем господарського освоєння регіону [1].

Дана стаття має на меті реалізувати новий підхід – групування регіонів за окремими факторами, зберігаючи при цьому до кінцевого етапу пофакторні оцінки кожного регіону та зіставлення «прояву» різних факторів у форму-

© Олійник В., 2011

результати не дозволяють визначити „вузькі місця” у розвитку регіонів, тому автором було

ванні регіональної депресивності, виявлення між ними статистичної взаємозалежності, визначення характерних поєднань факторів депресивності.

Виклад основного матеріалу З даною метою складено таблицю розподілу рангів регіонів за різними факторами (від 1 до 25) та розподілу (рангів) факторів за регіонами (від 1 до 6) [2]. Вихідна інформація даної таблиці дає можливість проведення поєданого аналізу «регіонів – факторів» за двома підходами:

1) порівняння розподілу рангів регіонів за різними факторами з метою якісної оцінки більшої-меншої подібності окремих факторів; такий підхід дасть гіпотетичну можливість систематизувати фактори, виділити з них такі, що мають схожі розподіли рангів у різних регіонах і визначити головні комбінації та поєднання факторів для різних регіонів в сучасних умовах;

2) порівняння розподілу (рангів) факторів за регіонами з подальшим їх групуванням за більшою-меншою подібністю розподілів факто-

рів – для встановлення груп регіонів з різними поєднаннями факторів.

Поставлені завдання вирішуються обчисленням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена, який дозволяє визначити силу кореляційного зв'язку попарно за всіма факторами:

$$r = 1 - \frac{6 \cdot \sum (x_i - y_i)^2}{N \cdot (N^2 - 1)}, \quad (1)$$

де r – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена; n – кількість об'єктів (регіонів); x – ранг першого фактора; y – ранг другого фактора. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена змінюється в межах від 0 до 1. Значення коефіцієнта рівні 0-0,3 є показниками слабкої тісноти зв'язку; значення більше 0,4, але менше 0,7 – показниками помірної тісноти зв'язку, а значення 0,7 і більше – показниками високої тісноти статистичного зв'язку [5]. Після відповідних обчислень значення коефіцієнта рангової кореляції між факторами розподілені таким чином (табл. 1).

Таблиця 1

Статистичні зв'язки між факторами депресивності

Фактори	Економічний	Соціальний	Працересурсний	ТГПР	ПРП	РГОР
Економічний	–	0,8	0,9	0,4	0,5	0,6
Соціальний	0,8	–	0,9	0,5	0,4	0,5
Працересурсний	0,9	0,9	–	0,5	0,4	0,5
ТГПР	0,4	0,4	0,5	–	0,2	0,1
ПРП	0,5	0,4	0,3	0,2	–	0,8
РГОР	0,6	0,4	0,5	0,1	0,8	–

Значення коефіцієнта рангової кореляції Спірмена в даному дослідженні мають максимальний розмах від 0,1 до 0,9. Ступінь залежності між факторами показано на рисунку 1*.

Якщо розглядати окремо кожний фактор, то економічний, соціальний і працересурсний фактори, мають високий статистичний зв'язок між собою та помірний між іншими факторами. Водночас високу ступінь статистичної залежності мають фактори природно-ресурсного потенціалу та рівня господарського освоєння. Щодо їх кореляційного зв'язку з іншими факторами, то слабка тіснота між факторами рівня господарського освоєння з транспортно-географічним потенціалом і фактору природно-ресурсного потенціалу з транспортно-географічним та працересурсним факторами, з іншими факторами – помірну ступінь статистичного зв'язку. Транспортно-географічний фактор має помірну ступінь статистичного зв'язку з економічним, соціальним, працересурсними факторами та слабку – з факторами природно-ресурсного потенціалу та рівнем господарського освоєння. Більш того пов'язаність факторів на основі значення кое-

фіцієнта рангової кореляції дозволяє виділити декілька взаємопов'язаних між собою груп – кореляційних плеяд. Перша група – економічний, соціальний, працересурсний фактори (високий статистичний зв'язок). Найтісніша взаємозалежність факторів з максимальним значенням коефіцієнта Спірмена виявлена між економічним, соціальним та працересурсним факторами, що є цілком логічно і узгоджується з попередніми висновками. Рівень розвитку економіки регіону впливає на його соціальну стабільність, безпосередньо відображається на основних демографічних показниках (природний приріст, міграційні процеси) впливає на рівень безробіття, рівень кваліфікації населення регіону.

Друга група – природно-ресурсний фактор та фактор рівня господарського освоєння. Одним із важливих суспільно-географічних факторів є забезпеченість регіону природно-ресурсним потенціалом, який в значній мірі визначає рівень господарського освоєння, що наочно продемонстровано на рис. 1 за допомогою високого статистичного зв'язку між даними фа-

кторами. Пов'язаність даних суспільно-географічних факторів з економічним та соціальним факторами (помірна ступінь статистичної залежності) вказує на взаємозалежність соціально-економічного розвитку регіонів від його природно-ресурсного потенціалу, рівня господарського освоєння території.

льно-економічного розвитку регіонів від його природно-ресурсного потенціалу, рівня господарського освоєння території.

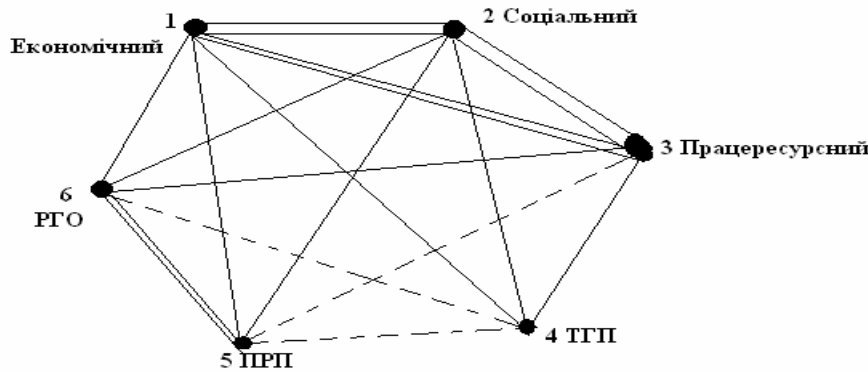

Рис. 1. Ступінь статистичної залежності між факторами за коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена
* міра статистичного зв'язку між факторами:

- – висока;
- – помірна;
- – слабка.

Виявити узгодженість «дії» між собою не лише класичних (економічний, соціальний, працересурсний), а й суспільно-географічних факторів пропонується за допомогою коефіцієнта конкордації Кендалла (W), який застосовується для виміру статистичних зв'язків між кількома факторами. Значення коефіцієнта конкордації може знаходитися в діапазоні від 0 до 1. Якщо $W=0$, вважається, що обрані фактори (величини) не узгоджені, якщо $W=1$, то фактори повністю узгоджуються між собою [6]. Відповідні обчислення за формулою,

$$W_1 = \frac{12 \cdot S}{n^2 \cdot (m^2 - m)}$$

де де W – коефіцієнт конкордації Кендалла; S – добуток рангів обраних факторів; n – кількість факторів; m – кількість об'єктів (регіонів) дозволили встановити, що значення коефіцієнта конкордації Кендалла для обраних факторів дорівнює 0,7. Даний результат свідчить про досить високу узгодженість між собою всіх факторів в тому числі і суспільно-географічних.

Переходимо до виконання другого завдання – порівняння розподілів (рангів) факторів за регіонами. З цієї метою для кожного регіону визначаємо ранг факторів (від 1 до 6) на основі інтегрального показника [2]. Як і в попередньому завданні статистичний зв'язок обчислюємо попарно за регіонами. На основі значення коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (ви-

хідна матриця 25x25) проводимо групування регіонів за більшою-меншою подібністю розподілів факторів між регіонами (рис. 2).

Першу групу формують Тернопільський та Чернівецький регіони, для яких характерно низький рівень розвитку за економічним, соціальним та працересурсним факторами, проте регіони за суспільно-географічними факторами мають вищі рейтингові оцінки, тобто передумови для розвитку на основі природно-ресурсного, транспортно-географічного потенціалу існують і необхідно їх ефективно використовувати. За попередніми дослідженнями [3, 4] дані регіони мають навищий рівень депресивності, що підтверджується розподілом факторних оцінок.

Другу групу складають Волинський, Вінницький, Рівненський, Чернігівський, Житомирський, Закарпатський регіони з високим рівнем депресивності. Найкращі позиції ці регіони мають за суспільно-географічним фактором – транспортно-географічним потенціалом, є помірні запаси природних ресурсів, що в свою чергу вплинуло на розподіл економічного фактору. Складна ситуація спостерігається за працересурсним і особливо за соціальним факторами.

Хмельницький та Черкаський регіони формують *третю групу*, для якої характерні високі рейтингові оцінки за природно-ресурсним та економічним факторами. Високий рівень госпо-

дарського освоєння в Хмельницькій області. За соціальним фактором області мають кращі показники ніж за працересурсним і мають незначний транспортно-географічний потенціал.

Четверту групу складають АРК, Івано-Франківський, Луганський та Львівський регіони. В даній групі прослідковується тісний взаємозв'язок між суспільно-географічними факторами, а саме: природно-ресурсним потенціалом та рівнем господарського освоєння, які мають високі рейтингові оцінки. На досить високому рівні регіони за працересурсним і соціальним факторами.

П'яту групу складають Кіровоградський, Херсонський, Миколаївський, Одеський та Київський центральні та південні регіони країни, в яких спостерігається з одного боку значна ідентичність рейтингових оцінок в Миколаївській, Одеській, Київській областях та з іншого – в Херсонській та Кіровоградській, водночас області мають спільні риси, які й об'єднали їх в одну

групу. Области мають високий транспортно-географічний потенціал, високі показники за соціальним та економічним факторами й незначний природно-ресурсний потенціал.

Сумський, Полтавський, Запорізький та Харківський східні індустріальні регіони складають *шосту групу*, для яких характерно високий рівень розвитку за економічним, соціальним, працересурсним факторами й значним рівнем господарського освоєння.

Східні індустріальні регіони Донецький та Дніпропетровський, що межують між собою складають *сьому групу*. Найвищий рейтинг області мають за природно-ресурсним потенціалом й відповідно мають високі рейтингові оцінки за економічним фактором та рівнем господарського освоєння. Четверту й п'яту позиції займають соціальний і працересурсний фактори. Найнижчі результати за транспортно-географічним потенціалом.

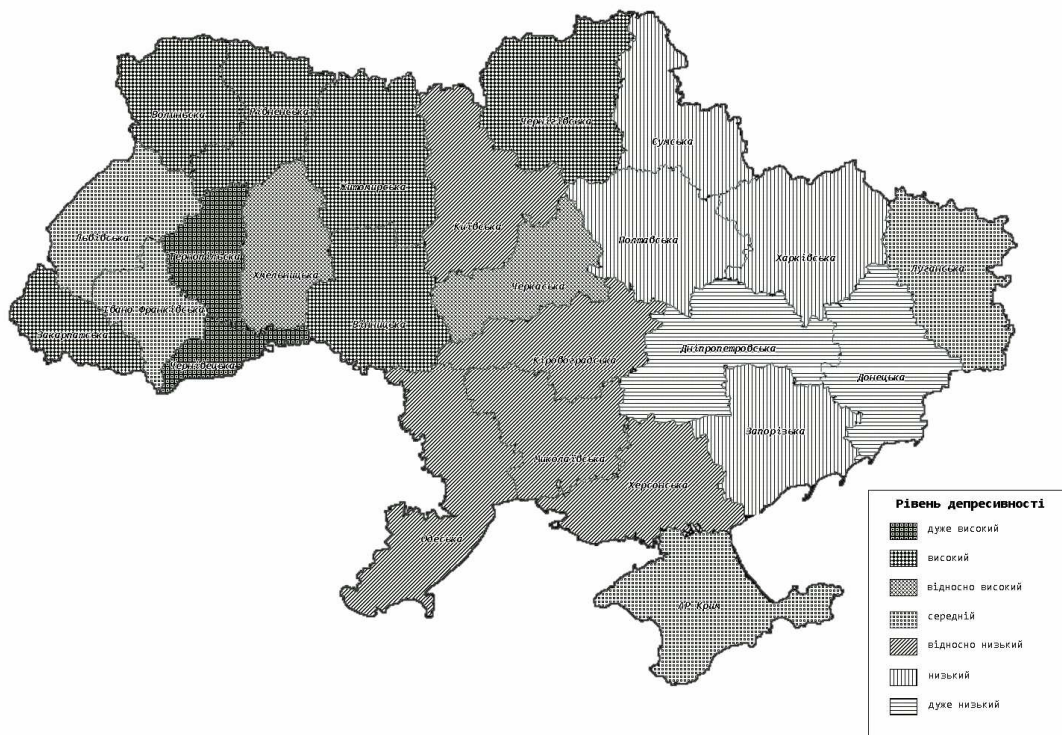

Рис. 2 Групування регіонів за рівнем депресивності за розподілом факторів

Висновки Отже, проведені дослідження дозволили встановити взаємозгодженість та взаємозалежність не лише традиційних, а й суспільно-географічних факторів і підтвердити їх вплив на формування депресивності. Поряд з цим групування регіонів за розподілом факторів

дозволило визначити місце і роль тих чи інших факторів у „формуванні” депресивності конкретного регіону.

Список використаних джерел:

1. Олійник В.Д. Комплексний напрямок у визначенні депресивних регіонів України / В.Д. Олійник // Часопис соціально-економічної географії : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 8(1). – С. 121-127.
2. Олійник В.Д. Факторний напрямок як один з варіантів визначення репресивності регіонів України / В.Д. Олійник // Часопис соціально-економічної географії : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 9(2). – С. 119-123.
3. Олійник В. Д. Комплексний напрямок у визначенні депресивних регіонів України / В.Д. Олійник // Часопис соціально-економічної географії : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 8(1). – С. 121-127.
4. Олійник В.Д. Визначення регіональної депресивності за душовим валовим регіональним продуктом / В.Д. Олійник // Регіон-2010: суспільно-географічні аспекти: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених (Харків, 15-16 квітня 2010 р.) / [гол. ред. колегії К. А. Немець]. – Харків : РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 31-34.
5. Поляков Л.Е. Коэффициент ранговой корреляции Спирмена / Л.Е. Поляков. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.infamed.com/stat/s05.html>
6. Полинев А.О. Межрегиональная экономическая дифференциация. Методология анализа и государственного регулирования / А.О. Полинев. – Москва, УРСС. – 2003. – 207 с.

УДК 911.3:504.06

Олена Кононенко

УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ПРИРОДНОГО І ТЕХНОГЕННОГО ПОХОДЖЕННЯ

Визначено сутність та проведено класифікацію ризиків надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. Визначено цілі, завдання та зміст управління ризиками на різних ієрархічних рівнях: міжнародному, загальнодержавному, регіональному, локальному. Запропоновано нормативні рівні ризику надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру.

Ключові слова: ризик, надзвичайні ситуації, природно-техногенна безпека, рівні управління.

Олена Кононенко. УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ ПРИРОДНОГО И ТЕХНОГЕННОГО ХАРАКТЕРА. Определена сущность и проведена классификация рисков чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера. Определены цели, задания и содержание управления рисками на разных иерархических уровнях: международном, национальном, региональном, локальном. Предложены нормативные уровни риска чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера.

Ключевые слова: риск, чрезвычайные ситуации, природно-техногенная безопасность, уровни управления.

Olena Kononenko. EMERGENCY SITUATIONS' RISKS OF NATURAL AND MAN-CAUSED CHARACTER MANAGEMENT. Essence of risk of natural and man-caused character was discovered. Classification of risks of natural and man-caused character was conducted. The purposes, tasks and essence of emergency situations' risks management on the different hierarchical levels – international, national, regional, local – was determined. The normative levels of emergency situations' risks of natural and man-caused character is proposed.

Key words: risk, emergency situations, natural and man-caused security, management levels.

Актуальність проблеми. Концепція ризику, його вплив на життя і діяльність людини невіддільні від історії людства. В різних галузях ризик проявляється з різною силою, іноді з катастрофічними наслідками, іноді неявно, але при цьому він є обов'язковою складовою повсякденного життя. Впродовж всього часу існування цивілізації люди намагались управляти ризиком – будували будинки на височинах і подалі від берегів морів і озер, організовували спостереження за осередками лісових і польових пожеж тощо.

Проблема забезпечення природно-техногенної безпеки на рівні країни постала в той час, коли накопичений попередній досвід вже не дозволяв ефективно попереджувати виникнення надзвичайних ситуацій (НС), а наслідки від них ставали все більш масштабними.

© Кононенко О., 2011

Зараз в усіх країнах світу природно-техногенна безпека (ПТБ) є важливою складо-

вою національної безпеки, а управління ризиками – державного управління суспільним розвитком. В Україні актуальність даної проблеми визнана на закріплена у законах і підзаконних актах, стратегіях розвитку. В той же час, механізми та зміст основних заходів з управління ризиками надзвичайних ситуацій ще не відпрацьовані та не можуть забезпечити значний ефект.

Аналіз попередніх досліджень проблеми. Сутність поняття «ризик», підходи до його оцінки висвітлено у роботах А. Качинського, Г. Хміль, Б. Данилишина, О. Ральчука, Г. Лисиченка та ін. [1; 3; 5; 11]. Проблема ж управління ризиками зараз розглядається більше з позицій правників та держуправлінців [10]. Комплексний підхід до проблеми можливий на основі теоретичних та практичних положень суспільної географії, яка розглядає як єдиний комплекс систему: навколишнє середовище – техносфера – суспільство та дозволяє виявити закономірності її розвитку.

Мета даної роботи полягає у розробці те-

оретичних підходів до управління ризиками надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру на різних ієрархічних рівнях.

Виклад основних результатів дослідження. Вивчення основних джерел ПТБ дозволяє виявити їх найважливішу особливість – негативний вплив на персонал потенційно небезпечних об'єктів (ПНО), населення та господарські об'єкти у регіоні. Присутність випадкової компоненти при функціонуванні джерел небезпеки обумовлює імовірнісний характер як виникнення НС, так і реалізації системи взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих заходів (організаційно-правових, економічних, технічних, науково-технологічних та інших), направлених на забезпечення прийнятного рівня безпеки.

Невизначеність, що має місце при прогнозуванні стану ПНО тісно пов'язана з ризиком, але в той же час, суттєво від нього відрізняється. Невизначеність – стан незнання того, що

відбувається. Це вид небезпеки, про яку нічого не відомо і тому її неможливо оцінити і виміряти. Діагностика стану ПНО дозволяє перетворити невизначеність у ризик, який можливо оцінити і порівняти з існуючими нормативами. Отже, ризик – міра кількісного виміру небезпеки, що являє собою векторну величину, виміряну за допомогою статистичних даних чи розраховану за допомогою імітаційних моделей, яка включає наступні кількісні показники: величина збитку від впливу небезпечного фактору, імовірність його виникнення, невизначеність в величинах як збитку так і ймовірності [3, с. 194].

У літературі стосовно ПТБ пропонуються різні класифікації ризику [1; 5]. З нашої точки зору її доцільно проводити за наступними основними класифікаційними ознаками: генезисом, джерелом небезпеки, просторовою ознакою та залежно від реципієнта ПТБ (рис. 1).

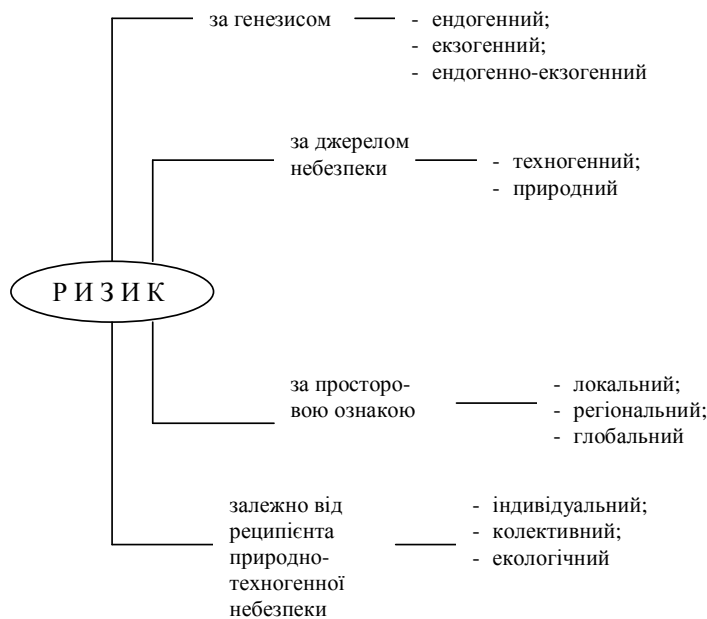

Рис. 1. Класифікація ризику надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру

Відомо, що існує також зв'язок ризику на ПНО (R) з величиною очікуваного прибутку (P). У загальному випадку має місце залежність: чим більша величина очікуваного прибутку від функціонування ПНО, тим вищим може бути рівень ризику. Функція, що відображає цю залежність для регіонів у певний часовий проміжок, може мати різні параметри (рис. 2). У випадку *a* зростання прибутку не викликає відповідного зростання ризику, у випадку *b* між рівнем прибутковості та рівнем ризику спостерігається майже лінійна залежність, а у випадку *c*

темпи зростання ризику перевищують зростання величини очікуваного прибутку.

Темпи зростання ризику в залежності від зростання прибутковості потенційно небезпечних об'єктів є ознакою для групування регіонів (областей) країни. Якщо в країні встановлено певний рівень ризику як прийнятний – соціально, економічно, технічно і політично обґрунтований ризик, який не перевищує гранично допустимого рівня [4] – (r), то регіон з характером залежності *a* є регіоном *відносної безпеки* (обладнання на потенційно небезпечних об'єктах

відповідає сучасним вимогам безпеки, що дозволяє нарощуючи економічний потенціал регіону до високого рівня (А) не перевищувати прийнятний рівень ризику); регіон з характером залежності *b*, є регіоном *значної небезпеки* або *помірної безпеки* (нарощення обсягів виробництва на потенційно небезпечних об'єктах призводить до пропорційного зростання рівня ри-

зику, що обмежує величину прибутку на рівні В); регіон з характером залежності *c* є регіоном *підвищеної небезпеки* (експлуатація морально і фізично зношених фондів на потенційно небезпечних об'єктах призводить до різкого підвищення рівня ризику навіть за умов невеликої завантаженості і низького рівня прибутку (С)).

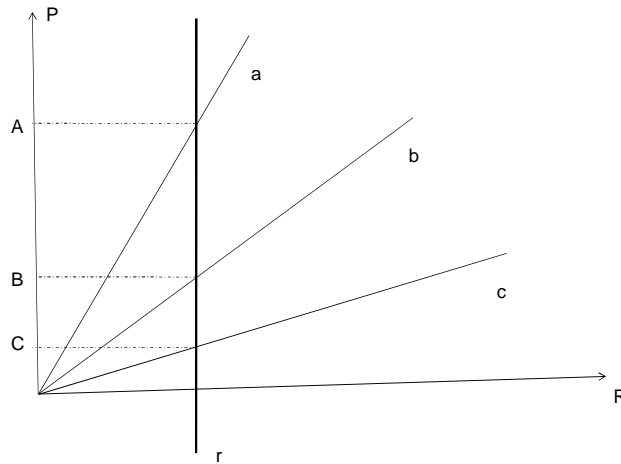

Рис. 2. Залежність рівня ризику в регіоні від прибутковості ПНО

Вищенаведена схема ілюструє важливість визначення рівня прийнятного ризику для суспільства на даному історичному етапі соціально-економічного розвитку.

Управління ризиками надзвичайних ситуацій у вузькому значенні можна визначити як сукупність управлінських рішень спрямованих на досягнення прийнятного рівня ризику на ПНО, регіоні, галузі, країні. У широкому розумінні – це система методів, інструментів, важелів впливу органів влади, місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ, організацій, що має на меті забезпечення прийнятного рівня ризику НС природного і техногенного характеру на різних ієрархічних рівнях управління. Розрізняють стратегічне управління ризиками – таке, що передбачає проведення роботи із запобігання виникненню НС та підготовки до дій у випадках виникнення НС різних видів та рівнів – та оперативне – передбачає визначення відповідно до базових планів і обстановки, що склалася, загального змісту операцій з ліквідації НС, конкретних заходів з її реалізації в кожному ПНО, порядку взаємодії сил і засобів для їх виконання і необхідного матеріального і фінансового забезпечення [10].

Існують значні відмінності в управлінні ризиками на різних ієрархічних рівнях. Традиційно виділяється чотири рівні: міжнародний, загальнодержавний, регіональний, локальний.

Управління ризиками на *міжнародному (глобальному)* рівні спрямоване на максимальне зниження ризиків транскордонних НС – наслідки яких поширюються на територію суміжних держав [3, с. 49]. Управління передбачає ратифікування конвенцій, укладання міждержавних угод та ін. документів з метою запобігання та подолання наслідків транскордонних НС. Основною є конвенція ООН 1992 року про транскордонний вплив промислових аварій, що призначена для захисту населення і навколишнього середовища від промислових аварій. Конвенція передбачає проведення заходів щодо запобігання промисловим аваріям, забезпечення готовності до них та ліквідації наслідків, що мають транскордонний вплив.

Основна мета управління на міждержавному рівні – максимальне спрощення взаємодії органів влади, що знаходяться по різні сторони державного кордону, у випадках виникнення НС. Зараз така взаємодія перш за все передбачає інформування про НС, що може мати транскордонний вплив, координацію дій щодо ліквідації наслідків аварії. Необхідно ж більше уваги приділяти превентивним заходам, а саме вжиттю заходів щодо запобігання промисловим аваріям, включаючи розроблення і підтримання системи готовності до НС, співробітництво в обміні інформацією, досвідом, спільним науковим розробкам, а саме розроблення методів, технологій

із запобігання НС.

Важливим превентивним заходом є використання ресурсів Кіотського протоколу за рахунок продажу надлишкових квот на викиди парникових газів та спільного впровадження. Останнє передбачає використання коштів європейських інвесторів для модернізації промислових підприємств, енергозбереження, «зелених» технологій [2].

На **загальнодержавному (національному) рівні** визначається державна стратегія управління ризиками. Вона розробляється на основі положень концепції прийнятності ризику та має містити мету, завдання, основні принципи та механізми управління ризиками НС техногенного і природного характеру, а також напрями державної політики з питань управління ризи-

ками. В Україні Міністерством з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи розроблено Проект Концепції управління ризиками надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру [11]. Дана концепція передбачає створення державної системи нормування ризиків. Також нею визначено мінімально можливий рівень ризику $1 \cdot 10^{-6}$ та гранично припустимий $1 \cdot 10^{-4}$. Ми вважаємо, що необхідно більш детально визначити ці рівні ризику, враховуючи основних реципієнтів – населення або персонал ПНО (табл. 1). Для персоналу відповідні рівні ризику є дещо вищі, оскільки це добровільний ризик, а для населення необхідно забезпечити більш високий рівень безпеки, що має бути відображено в нормативах.

Таблиця 1

Рівні ризику для населення і персоналу потенційно небезпечних об'єктів

Рівні вимушеного ризику (для населення)	Величина ризику	Рівні добровільного ризику (для персоналу потенційно небезпечних об'єктів)
Мінімально можливий	$\leq 10^{-7}$	Мінімально можливий
Прийнятний	10^{-6}	
Потребує детального обґрунтування	10^{-5}	
Прийнятний в особливих обставинах	10^{-4}	Прийнятний
Неприйнятний	10^{-3}	Високий. Потребує проведення заходів безпеки
	10^{-2}	
	$10^{-1} \geq$	Неприйнятний

З метою реалізації концепції управління ризиками на загальнодержавному рівні повинна формуватись відповідна нормативно-правова база та використовуватись інструменти державного регулювання: державна стандартизація, сертифікація, державна експертиза, державний нагляд і контроль, державне ліцензування, економічне регулювання, декларування безпеки ПНО і страхування.

Призначення регіонального і локального рівнів управління – реалізація державної політики у сфері ПТБ. На **регіональному рівні** проводиться оцінка ризику у регіонах, адміністративних районах, населених пунктах, виявляють-

ся ПНО з найвищим рівнем ризику виникнення НС, формуються матеріальні резерви та проводиться інша робота. Зміст роботи в значній мірі залежить від рівня ризику в регіоні. Регіони з вищим рівнем ризику мають отримувати більше коштів для проведення заходів на ПНО з високою імовірністю виникнення НС. Регіони з середнім та низьким рівнем ризику – менші кошти, які мають використовувати на проведення превентивних заходів, навчання, формування резервів на випадок виникнення НС.

Локальний рівень управління охоплює окремі ПНО. Зміст управління полягає у створенні умов для підприємств, установ і організа-

цій, за яких рівень ризику буде утримуватись в межах прийнятних рівнів (див.табл. 1). Згадані умови передбачають певний порядок державної реєстрації, декларування, ліцензування, стандартизації, сертифікації, експертизи, державного нагляду і контролю економічної діяльності. В Україні розроблено методики визначення ризиків та їх прийнятних рівнів [6], [7], [9], які необхідно об'єднати у єдину систему оцінювання ризиків ПНО.

Висновки. 1. Під ризиком НС природного і техногенного характеру слід розуміти міру кількісного виміру небезпеки, що являє собою векторну величину, виміряну за допомогою статистичних даних чи розраховану за допомогою імітаційних моделей, яка включає наступні кількісні показники: величина збитку від впливу небезпечного фактору, імовірність його виникнення, невизначеність в величинах як збитку так і ймовірності. Ризик можна класифікувати за наступними ознаками: генезисом, джерелом небезпеки, просторовою ознакою та залежно від реципієнта природно-техногенної небезпеки.

2. Визначено основні нормативні рівні ризику, які мають бути закріплені законодавчо. Орієнтиром прийнятного ризику сьогодні є $1 \cdot 10^{-6}$. Даний норматив має бути уточнено для різних реципієнтів.

3. Визначено цілі, завдання та зміст управління ризиками на різних ієрархічних рівнях: міжнародному, загальнодержавному, регіональному, локальному. Управління ризиками на міжнародному (глобальному) рівні спрямоване на максимальне зниження ризиків транскордонних НС, наслідки яких поширюються на територію суміжних держав. На загальнодержавному (національному) рівні визначається державна стратегія управління ризиками. Вона розробляється на основі положень пануючої концепції управління ризиком та має містити мету, завдання, основні принципи та механізми управління ризиками НС техногенного і природного характеру. Призначення регіонального і локального рівнів управління – реалізація державної політики у сфері ПТБ.

Список використаних джерел:

1. Биченок М.М. Ризики життєдіяльності у природно-техногенному середовищі / М.М. Биченок, С.П. Іванюта, С.О. Яковлев – К. – Інтертехнологія, 2008. – 160 с.
2. Глобальні зміни клімату: економіко-правові механізми імплементації Кіотського протоколу в Україні. Наук. вид. / ПРООН; Ін-т законодавства Верховної ради України / В.Я. Шевчук (ред.). — К.: Геопринт, 2004. — 149 с.
3. Данилишин Б.М. Наукові основи прогнозування природно-техногенної (екологічної) безпеки / Б.М. Данилишин, В.В. Ковтун, А.В. Степаненко: Монографія. – К.: Лекс Дім, 2004. – 552 с.
4. Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» 5 квітня 2007 року № 877-V // Відомості Верховної Ради України – 2007 – № 29. – Ст. 389.
5. Лисиченко Г.В. Визначення критеріїв розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику в нормативно-правових документах / Г.В. Лисиченко, Ю.С. Полькова // Екологічна безпека. – 2008. - № 2. – С. 9-14.
6. Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій, міністерства аграрної політики, Міністерства економіки, Міністерства екології та природних ресурсів за № 73/82/64/122 від 27.03.2001 «Про затвердження Методики прогнозування наслідків вилу (викиду) небезпечних хімічних речовин при аваріях на промислових об'єктах і транспорті», зареєстровано в Міністерстві юстиції України 10.04.01, № 326/5517.
7. Наказ Мінпраці та соціальної політики України від 4.12.2002 р. № 637 «Про затвердження Методики визначення ризиків та їх прийнятних рівнів для декларування безпеки об'єктів підвищеної небезпеки.
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження критеріїв розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику від провадження господарської діяльності для безпеки життя і здоров'я населення, навколишнього природного середовища та періодичності здійснення заходів державного нагляду (контролю) від 28.05.2008 р. № 493 / Офіційний вісник України від 09.06.2008 р. - № 39, стор. 10, стаття 1292. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про ідентифікацію та декларування безпеки об'єктів підвищеної небезпеки» від 11 липня 2002 р. № 956. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
10. Радиш Я.Ф. Особливості управління процесом подолання наслідків надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру / Я.Ф. Радиш, А.В. Терент'єва // Публічне адміністрування: теорія та практика: електронний збірник наукових праць. – 2009. – Вип.1. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Patp/2009-01/RadyshStat.pdf>
11. Хміль Г.А. Концепція управління ризиками надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. Проект / Г.А. Хміль, С.П. Журавльов, В.В. Гетьман, В.В. Бегун. – Режим доступу: http://www.mns.gov.ua/content/education_kurns.html

VITAL ACTIVITY SAFETY AS THE SUBJECT OF INQUIRY OF SOCIAL GEOGRAPHY

The following article considers vital activity safety in the context of social-geographic research. The possibilities of realization of social geography's new functions are substantiated by providing technogenic population vital safety. A modern paradigm of safety understanding in social science and reasons of its reformation are analyzed. Main contradictions of functioning and co-development of the "human-environment-technosphere" system are revealed. Main point of population vital activity safety in the conditions of the sustainable development is determined.

Key words: vital activity safety, social-geographic research, sustainable development, functions of the social geography.

Юрій Кандиба, Катерина Сегіда, Андрій Плахотник. БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ. В статті розглянуто безпеку життєдіяльності населення в контексті суспільно-географічного дослідження. Обґрунтовано можливість реалізації нових функцій соціальної географії через забезпечення техногенної безпеки життєдіяльності населення. Проаналізовано сучасну парадигму розуміння безпеки в суспільних науках та причини її переформування. Виявлено основні протиріччя функціонування та взаємо розвитку системи людина - навколишнє середовище - техносфера. Визначено сутність безпеки життєдіяльності населення в умовах стійкого розвитку.

Ключові слова: безпека життєдіяльності населення, суспільно-географічне дослідження, стійкий розвиток, функції соціальної географії.

Юрий Кандыба, Екатерина Сегид, Андрей Плахотник. БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ КАК ОБЪЕКТ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ. В статье рассмотрены безопасность жизнедеятельности населения в контексте общественно-географического исследования. Обоснованы возможности реализации новых функций социальной географии через обеспечение техногенной безопасности жизнедеятельности населения. Проанализирована современная парадигма понимания безопасности в общественных науках и причины ее переформирования. Выявлены основные противоречия функционирования и взаиморазвития системы человек - окружающая среда - техносфера. Определена сущность безопасности жизнедеятельности населения в условиях устойчивого развития.

Ключевые слова: безопасность жизнедеятельности населения, общественно-географическое исследование, устойчивое развитие, функции социальной географии.

Urgency. The problems of interaction of society and nature have gained special currency with the development of technique and technology of industrial production including that fact, that strengthening of negative impact of society on geographical sphere caused the worsening of current danger factors in the "human-environment" system and appearance of new problems. In accordance with that a strong trend to the growth of number of dangerous occurrences and processes of catastrophic character of natural and technogenic origin has persisted recently. They caused considerable losses of material resources and led to human casualties increasing. Emergency cases and catastrophes which have taken place in 20th-21st century in many regions of the world including Ukraine have raised a problem of review of role of the vital activity safety in conditions of conversion to sustainable development. A negative impact on environment, typical for most of developed countries, is specific for Ukraine, too, and also for Kharkiv region. A safety of living and labor conditions is one of the most important of the modern society needs, thus a problem of vital activity safety becomes one of the most important tasks of public policy. As a result urgency of the research of this range of problems is increased.

Articulation of the basic content. The transformation of the Ukrainian society on market

basis is connected with a range of world outlook points of principle character, which haven't yet found full comprehension on both theoretical and practical levels. Among such points is the problem of providing personal security in environment. In 20th-21st century this problem is gaining more currency. This can be explained with the peculiarity of our time: global biosphere pollution, large number of industrial and transportation accidents, high level of occupational and home traumatism, mortality, spread of the infectious diseases, and threatening scales of social and political dangers – terrorism, hostage-taking etc. Society is constantly experiencing losses such as human casualties, material loss, and destruction of environment. Contradictions between society, nature and technogenic sphere are being intensified [3].

Scales of emergency situations of technogenic descent can often be equal to national tragedies causing losses for population of certain regions. Unfortunately, they happen constantly, causing losses for national economy, destroying production infrastructure, and, what's most important, threatening human lives, often bearing fatal consequences. It's obvious, that learning the mechanisms of initiation and spreading of emergency cases of technogenic character, their impact on economy and society, and, as well, the ways of preventing them and safeguarding the population from their impact is vital and urgent, and forms a social request for social geography.

Firstly, the dangers of technogenic character are connected with production sphere and infrastructure, what can be put into the range of problems of efficient organization of production and industrial geography in whole, that is studied in specific fields of social geography and allied sciences [8].

Secondly, a field of implementation of social geography's new functions can be seen here. Marked out by Lyudmyla Niemets, these functions are mentality-forming and noosphere-vision-forming. Often the reason of technogenic dangers is the so called "human factor" – human neglect, incompetence etc. It should be noted that abatement of the negative effects of the human factor, as well as the eradication of the careless treatment and changing the mentality is one of the complex of points concerning the realization of the new functions of the social geography. And on the other hand – and more globally – social-geographic researches are one of the key factors which lead to transformation of the economy, reorganization of the nature management, and transformation of the social attitude to nature and to people themselves, to own environmental safety, to the safety of the future generations. Review of the priorities of the social development, change of the human qualities, and creation of the new, more ecological modes of production must facilitate the social vital activity safety [6]. Extending of knowledge about the emergency situations of technogenic character is important for understanding, how one can avert them by fuller idea about mechanisms of their functioning. As the realization of social geography's functions stands transformation of social views on the questions of nature management and rational production organization. Reappraisal of human values, change of treatment to the environment should promote strengthening society safety from dangers of natural and technogenic character. So the different aspects of vital activity safety, including technogenic, answer to the modern social request for science and come into the sphere of realization of the modern social geography's functions.

The assurance of vital activity safety and economic activity is one of the most important state functions. The issue of life conditions and human activity safety from the negative effects of dangerous environmental factors and also creation of comfort and save conditions of its existence were urgent in the whole period of society development. The whole human life cycle goes under the influence of different physical, chemical, biological, and social factors of the environment. According to the most popular hierarchic classification of human needs by Abraham Maslow,

safety is one of the basic needs of individuals and the whole society [9].

The level of the vital activity safety assurance depends on concrete historical conditions of society development and also on approach to the determination of its place in social life, paradigm of safety.

The analysis of scientific research which is connected with the vital activity safety problem of population in different historical eras gives the opportunity of drawing the following conclusions that is connected with:

- the society structure and peculiarities of social-economic relations as a source of human material and spiritual well-being;
- the condition of natural and industrial environment as habitation and activity places of human;
- the technogenic impact level on the natural environment as a considerable source of danger and threat;
- the state's regard for life and health of individual and whole population as one of the important factors of the social development.

The urgency of the safety problem increased dramatically in the 20-th –beginning of the 21-th centuries, that is in the period of great social and economic changes, review of customary stereotypes as to social stability and development, also to the place of vital activity safety in the new conditions of social development. This period is characterized by progressive human impact on the environment, which leads a number of daunting problems of economic, social, social-political character and increases significantly the risk of occurrence of emergency situations of natural and technogenic origin. In this period the question of vital activity safety assurance became sharp.

The cause of these changes is the intensive development of productive forces and the acute increasing of the world population over the period of 19-20-th centuries, and this fact increased the negative impact of society on the geographic sphere. For its part it caused the appearance of conflict situations in the "human-machine-environment" system. Development of society increased the impact on environment dramatically. The concentration of social and economic life is taking place which is an additional factor of appearing and extension of dangerous processes and occurrences effects [7].

A new term "technosphere" appeared in the 20-th century, it stood for determination in the environment a new sphere, which pointed the bound of impact of technique means on nature. With it new connections between technosphere, biosphere, other components of the geographic

sphere have appeared, a new regularity system of development has formed. A progressive increasing of the technosphere parameters made it substitute by itself the biosphere in different regions of the Earth, disturbing nature balance and stability of ecosystems [1].

The issue of the complex solving of the vital activity safety problem in the conditions of globalization and sustainable development were often the discussion object on the international meetings, conferences, seminars. The conferences in Rio de Janeiro (1992), Geneva (2000), and Johannesburg (2002) clearly demonstrated the impossibility of separation of the sustainable humanity development, human well-being from the life danger problems and the social activity.

According to the results of scientists-analysts and international organizations (Commission on Global Governance, The International Institute for Strategic Studies, Organization for Security and Cooperation in Europe) the main reasons for review of the treatment to the vital activity safety paradigm are:

- a considerable increasing of potential and real dangers, their global scale and synergetic character;
- the increasing of role of social-political (pertaining to the humanities, ethics, ethnics etc.) issues in the vital activity safety;
- interdependence of problems of vital activity safety assurance and level of citizens living of a certain country;
- exceptional role of international cooperation in assurance of national and international population safety;
- switching the accents in the governing bodies' activities from the suppression of consequences of emergency situations to prevention of their initiation.

An urgent problem has appeared before the society: reinterpretation the meaning of the term "vital activity safety" in conditions of transforming to the sustainable development. This very day life is forcing the humankind to work out programs which would provide the real ways of the further society's development and the possibilities to guarantee the safe vital activity of population. It's worth to mention that the reaction of some countries and of the whole world community, as well, in point of such steps is becoming less adequate [2]. Theoretical and practical aspects of the vital activity safety are highlighted in the scientific studies. This discipline is marked out as a separate important area of scientific knowledge. But, in our opinion, it is studying the vital activity safety as the object of economic and social geography using corresponding methods of research what will make it possible to approach the question fully and systematic.

Conclusion. Comprehensive studying of the natural and technogenic vital activity safety by all branches of knowledge is urgent today. Its goals are the development of an optimal strategy for preventing the technogenic and natural disasters, and minimization of the negative impact on population and economy. Modern scientific researches of the vital activity safety problems are based on studying of the economical, legal, and technological aspects, but there's a lack of use of geospatial assessment and forecasting natural-technogenic safety subject to principles of the territorial spread of dangerous natural phenomena and processes, and placement of potentially risky economic objects. Deficient social-geographic substantiation of the vital activity safety problems, their high theoretical and practical importance causes the urgency of such social-geographic researches.

References:

1. *Безопасность жизнедеятельности: Учебн. для вузов / С.В. Белов, А.В. Ильницкая, А.Ф. Козьяков и др. / Под общ. ред. С.В. Белова. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1999. – 448 с., с. 13*
2. *Довгань А.І. Безпека життєдіяльності населення в умовах глобалізації світогосподарських процесів // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України: Матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (20–21 квіт. 2004 р.). – К.: ВГЛ "Обрії", 2004. – С. 65–66.*
3. *Ланін В. М. Безпека життєдіяльності людини: Навчальний посібник. – 6-те видання, перероблене і доповнене. – К.: Знання, 2007. – 332 с.*
4. *Наукові основи прогнозування природно-техногенної (екологічної) безпеки: Монографія / Б.М.Данилишин, В.В.Ковтун, А.В.Степаненко. – К.: Лекс Дім, 2004. – 552 с. , с. 12*
5. *Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография / Л. Н. Немец. – Х. – 2003. – 383 с.*
6. *Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.*
7. *Фишер Д. Невоенные аспекты безопасности: системный подход. Специализированная информация. – М.: РАН ИНИОН. – 1994.*
8. *Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: Підручник / О. І. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.*
9. <http://www.marketing.spb.ru/lib-around/maslow.htm>

КРИВИЗНА АВТОТРАНСПОРТНОГО ПРОСТОРУ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Сформульоване визначення поняття кривизни автотранспортного простору. Описані географічні чинники, що впливають на кривизну. Запропонований метод кількісної оцінки кривизни на основі спеціально побудованої триангуляційної мережі. Побудовані триангуляційні мережі для Карпатського регіону та приміської зони м. Львова і визначений коефіцієнт кривизни для кожного трикутника. Створені картосхеми просторового розподілу кривизни. Здійснений глибокий географічний аналіз розподілу кривизни.

Ключові слова: транспортний простір, регіон, транспортна мережа, метрика, кривизна.

Владимир Грицевич, Христина Сеньчук. КРИВИЗНА АВТОТРАНСПОРТНОГО ПРОСТРАНСТВА В КАРПАТСКОМ РЕГИОНЕ УКРАИНЫ. Сформулировано определение понятия кривизны автотранспортного пространства. Описаны факторы, влияющие на кривизну. Предложен метод количественной оценки кривизны на основе специально построенной триангуляционной сети. Построены триангуляционные сети для Карпатского региона и пригородной зоны г. Львова и определён коэффициент кривизны для каждого треугольника. Созданы картосхемы пространственного распределения кривизны. Произведён глубокий географический анализ распределения кривизны.

Ключевые слова: транспортное пространство, регион, транспортная сеть, метрика, кривизна.

Volodymyr Hrytsevych, Hrystyna Senchuk. THE CURVATURE OF AUTOMOBILE TRANSPORT SPACE IN KARPATIAN REGION OF UKRAINE. The determination of automobile transport space curvature is formulated. The geographical factors which influence on curvature are described. The method of quantitative estimation of curvature is developed on the basis of the specially built triangle net. A triangle net is built for Karpathian region and Lviv suburban area and the coefficient of curvature is certain on every triangle. The maps of curvature distributing are created. The profound geographical analysis of curvature distributing is conducted.

Key words: transport space, region, transport network, metrics, curvature.

Постановка проблеми. Географічний простір характеризується низкою топологічних та метричних властивостей. Одною з найважливіших метричних характеристик простору є його кривизна. Наявність кривизни означає, що досліджуваний простір більшою чи меншою мірою, глобально чи локально відрізняється від ідеально прямого евклідового. Кривизна, зокрема, виявляється в тому, що відстань між двома точками перевищує аналогічну відстань у базовому евклідовому просторі.

Властивості реального автотранспортного простору мають географічну мінливість і повинні досліджуватися суспільно-географічною наукою. В цьому дослідженні ми вивчаємо кривизну як метричну властивість автотранспортного простору конкретної території – Карпатського регіону України, що включає чотири гірські області – Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську і Чернівецьку.

Аналіз публікацій. Дослідження властивостей та проблем географічного простору є актуальним питанням в сучасній науці. Я.Олійник і А.Степаненко [3, С.5-11], розглядаючи географічний простір як дослідницьку парадигму, окреслюють його теоретичні і методологічні проблеми та визначають наукові і прикладні аспекти його використання. Вони акцентують увагу на реляційній концепції простору, який розуміється як система відносин, зокрема – метричних. О.Шаблій [7, С.168] називає відстані між пунктами метричними характерис-

тиками території, а в [6, С.57] називає деякі частіше вживані метрики. О.Топчієв [5, С.171] виділяє топологічні (якісні) та метричні (кількісні) властивості геопростору. Віддалі розглядаються як одна з метричних властивостей. Питання топології транспортних мереж висвітлене в праці С.Тархова [4, С.28]. В [1, С.25] моделюється механічний рух населення у транспортному просторі приміської зони м. Львова. В [2, С.50–55] вводиться поняття і подається методика визначення кривизни автотранспортного простору, як метричної характеристики, що є важливою передумовою для розвитку економічних та соціальних процесів.

Отримані результати. Автотранспортний простір є частиною геопростору, в якій здійснюються автотранспортні перевезення. Його властивості та характеристики прямо залежать від розвиненості та конфігураційного характеру відповідної автотранспортної мережі.

Під кривизною автотранспортного простору розуміємо географічний ефект, який полягає в тому, що відстань між двома пунктами, визначена вздовж автотранспортних шляхів, перевищує відстань між ними, визначену вздовж геодезичної лінії.

Для числової оцінки ступеня кривизни автотранспортного простору регіону пропонуємо коефіцієнт кривизни. На його величину впливає низка чинників. Серед них слід виділити рельєф місцевості, розташування лісових масивів та природоохоронних об'єктів, економіко-географічне положення, історико-географічний чинник, наявну гідромережу, тощо.

Враховуючи, що досліджуваний регіон включає гірські області, найістотніший вплив на кривизну автотранспортного простору тут має рельєф місцевості. Розвиток транспортної мережі на території зі складним рельєфом відстає від рівнинних територій. Крім того слід враховувати перепад висот в горах, що помітно збільшує довжину навіть прямих у плані доріг. З цих причин в гірських територіях кривизна транспортного простору зростає.

Суцільні лісові масиви, де спостерігається підвищене розчленування рельєфу, є природними ареальними бар'єрами розвитку транспортних мереж. Прокладання автошляхів через такі лісові масиви часто є економічно недоцільним. Інколи лісові масиви просторово поєднані з розташуванням природоохоронних і заповідних об'єктів, де будівництво доріг заборонене.

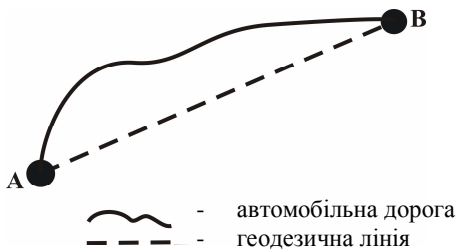

Рис. 1.

Ідея та методика вимірювання кривизни виглядає так. Позначимо через d довжину геодезичної лінії між двома пунктами A та B , через l довжину реального автомобільного шляху між ними. Визначимо міру кривизни (коефіцієнт кривизни) простору між пунктами A та B , як відносне перевищення l над d , виражене у % :

$$k = \frac{l-d}{d} \cdot 100\% . \quad (1)$$

Якщо дорога між пунктами проходить геодезичною лінією, то $k = 0\%$.

З метою картографічного вивчення кривизни простору на території регіону накладаємо досліджувану територію спеціально підбраною триангуляційною сіткою, так щоб вершинами триангуляції були поселення, які є автотранспортними вузлами. Розглянемо фрагмент такої сітки на рис. 2.

Тут A, B, C – вузлові пункти, d_{AB}, d_{BC}, d_{CA} – геодезичні відстані між вузлами, l_{AB}, l_{BC}, l_{CA} – реальні відстані між вузлами.

Обчислимо геодезичний D та реальний L периметри трикутника ABC :

Вплив економіко-географічного положення, зокрема, виявляється у прикордонному розташуванні території та проходженні тут міжнародних транспортних коридорів.

Під історико-географічним чинником розуміємо, найперше, екстичні передумови формування транспортних мереж – сполучення окремих поселень, створення системи розселення, підвищення ролі центрального поселення, магістральне шляхобудівництво.

Наявна гідромережа також має вплив на кривизну. Адже чим більшою є річка, тим значніший транспортно-бар'єрний ефект вона створює. Необхідність будівництва мостів, укріплених споруд, боротьба із заболоченням території в долинах рік – це фактори, які стримують прокладання доріг.

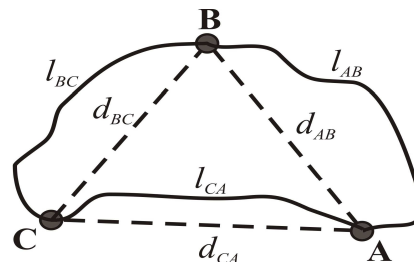

Рис. 2.

$$D = d_{AB} + d_{BC} + d_{CA} ,$$

$$L = l_{AB} + l_{BC} + l_{CA} .$$

Коефіцієнт кривизни автотранспортного простору на досліджуваному трикутнику визначимо аналогічно до (1):

$$k = \frac{L-D}{D} \cdot 100\% . \quad (2)$$

Отримане значення прив'язуємо до середини трикутника ABC . Виконавши таку операцію для всіх трикутників триангуляційної сітки, отримаємо загальну картину просторового розподілу кривизни автотранспортного простору на досліджуваній території, яку можна проінтерполювати і зобразити картографічно способом ізоліній.

Розрахунки показують [2], що в ідеальній трикутній автотранспортній мережі кривизна може змінюватись від 0% до 13,5%. В ідеальній квадратній мережі кривизна приймає значення від 17,2% до 35,9%. Можна також показати, що в ідеальній радіально-кільцевій мережі кривизна може перевищувати 20%.

Для потреб картографічного вивчення кривизни простору намалюємо територію досліджуваного регіону спеціально підбраною триан-

гуляційною сіткою у якій вершинами триангуляції були поселення, що є автотранспортними вузлами або перетини доріг.

Для кількісної оцінки кривизни автотранспортного простору Карпатського регіону України ми побудували триангуляційну мережу, що включала 232 трикутники, 144 вузли і 375 ребер (рис. 3). У кожному трикутнику визначалися фактичний та геодезичний периметри і обчислювався коефіцієнт кривизни.

Розподіл трикутників за діапазонами логарифма кривизни показано діаграмою на рис. 4. З проведених розрахунків видно, що майже половина всіх трикутників характеризується кривизною 12,5 – 25 %, третина мають кривизну 25 – 50 %, 1/20 частина трикутників – у діапазоні 50 – 100 %, і лише 3 % трикутників - більше 100 %. Найменшу кривизну до 12,5 % мають 13 % трикутників триангуляції.

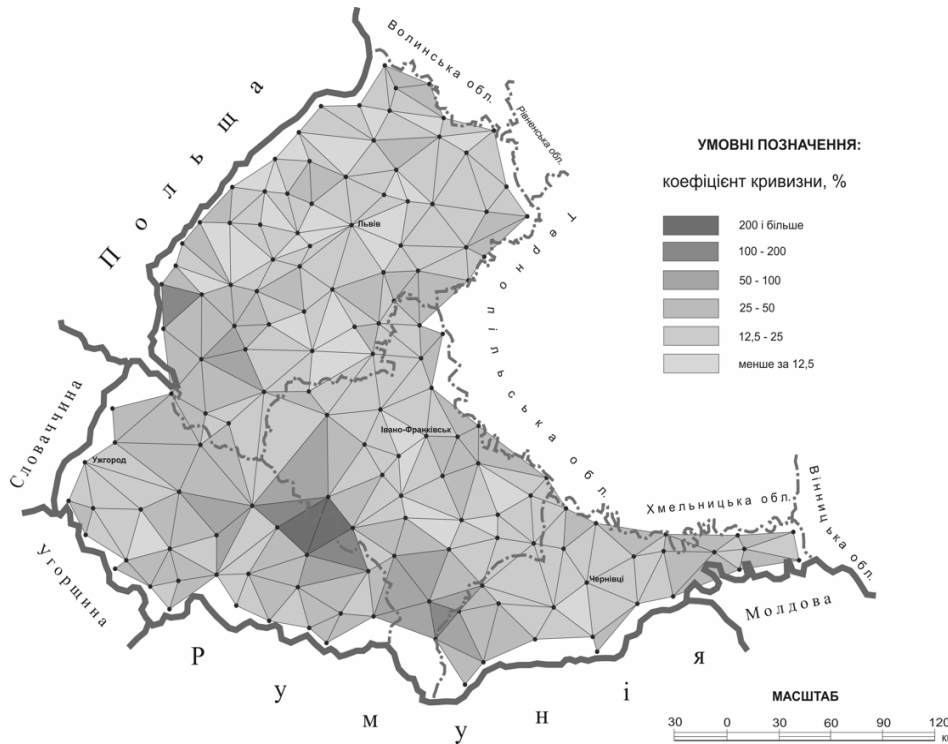

Рис. 3. Кривизна автотранспортного простору на триангуляційній сітці для Карпатського регіону України

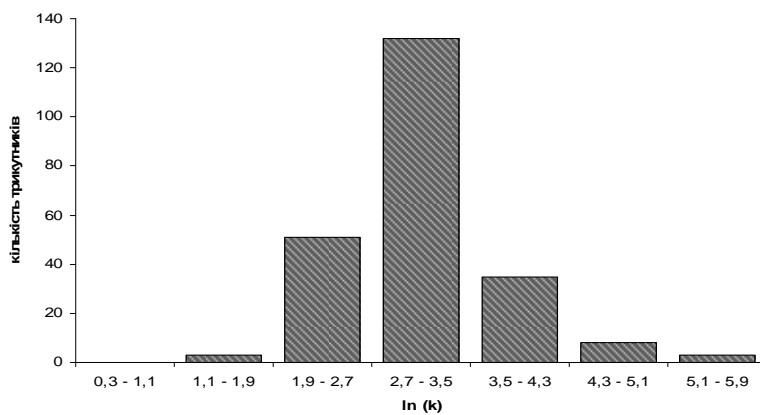

Рис. 4. Розподіл трикутників триангуляції Карпатського регіону України за діапазонами логарифма кривизни

Проведемо географічний аналіз кривизни автотранспортного простору регіону (рис. 5). Максимальні значення кривизни, спостерігаємо у високогірних районах – масив Горгани, Чорногора, хребет Свидовець, гори Гриняви. Найвищий коефіцієнт кривизни (понад 180%) зафіксований на малоосвоєній території між Національним природним парком «Синевир» та Природним заповідником «Горгани». Тут автомобільні дороги взагалі відсутні. Території об'єктів природно-заповідного фонду мають підвищену кривизну автотранспортного простору. Високий коефіцієнт кривизни (понад 60%) бачимо в межах Карпатського Національного природного парку та прилеглих територіях. Кривизна також підвищується на території гірського масиву Полонина Боржава (Закарпатська область) та в гірській прикордонній частині Турківського і Старосамбірського районів Львівщини.

Найменше значення кривизни спостерігаємо у більшій частині Львівської області, де загалом добре розвинена мережа автодоріг, а також вздовж Передкарпатського передового прогину. Тут розвиток комунікацій пов'язаний з історико-географічними передумовами, які спричинені особливостями рельєфу, порівняно, сприятливого для розвитку мережі поселень і, відповідно, доріг.

Середні значення кривизни (30–60%) спостерігаємо вздовж масиву Східних Бескид у Львівській області, на Закарпатті – в околицях Ужанського національного природного парку. Кривизна підвищується на сході Івано-Франківської, півночі та північному сході Чернівецької областей вздовж потужної річки Дністер. Далі на північ ця смуга зростання кривизни автотранспортного простору продовжується у східній частині Львівської області в межах низькогірних масивів – Опілля, Гологори і Вороняки.

Нижчим за середній коефіцієнтом кривизни характеризується територія в околі міжнародного транспортного коридору №5 на південь від м. Стрий, де, незважаючи на складний рельєф, є розгалужена система доріг для сполучення з головною магістраллю.

Також низькі показники кривизни простору в деяких частинах Закарпатської області: на південь від транспортного вузла – м. Мукачеве та на сході Хустського і півдні Тячівського районів вздовж національної автомобільної дороги з великою кількістю відгалужень.

Підвищене значення коефіцієнта кривизни на Львівщині, де він найнижчий серед обла-

стей регіону, спостерігаємо на території Яворівського національного природного парку та Природного заповідника «Розточчя», в гористій малосвоєній місцевості між Перемишлянами і Новими Стрілищами.

Окремо варто охарактеризувати приміську зону найбільшого міста і найпотужнішого транспортного вузла регіону – Львова (рис. 6).

Кількісна оцінка кривизни автотранспортного простору приміської зони м. Львова проведена аналогічно описаній вище методиці. Була побудована триангуляційна сітка в межах другого транспортного кільця, що включала 90 трикутників, 58 вузлів і 147 ребер. Розподіл значення кривизни за діапазонами показано в таблиці 1.

Лише 10-та частина трикутників характеризується найнижчою кривизною (до 10%), причому частина з них розташовані в межах першого транспортного кільця, тобто на території м. Львова. По два вузли решти трикутників з мінімальним значенням кривизни лежать на автомобільній дорозі, що, формує друге транспортне кільце. Тобто таке зниження коефіцієнта кривизни в цій частині виділеної території можна вважати відносним, коли розглядаємо весь Карпатський регіон.

Помітне істотне зростання кривизни автотранспортного простору на північний захід від Львова в межах фізико-географічного району Розточчя з нерозвиненою мережею доріг. Це прилегла територія природоохоронних зон – Яворівського національного парку і заповідника «Розточчя», що стримує прокладання тут автомобільних шляхів. Окрім того, підвищення кривизни в цій частині приміської зони спричинене недобудованою північною ділянкою кільцевої дороги.

Вище середньої кривизну простору спостерігаємо в лісистій розчленованій місцевості між Бібркою та Миколашвом в межах масиву Опілля. Також висока кривизна характерна для лісистих і заболочених територій долини р. Полтва на крайньому заході Пустомитівського району, де проходить залізниця, що не перетинається з автомобільними дорогами вищих категорій.

Загалом майже на половині території приміської зони коефіцієнт кривизни коливається від 20% до 40%. Окремі ділянки його підвищення спостерігаємо між Дідиловим та Жовтанцями, а також на південний схід від Пустомит.

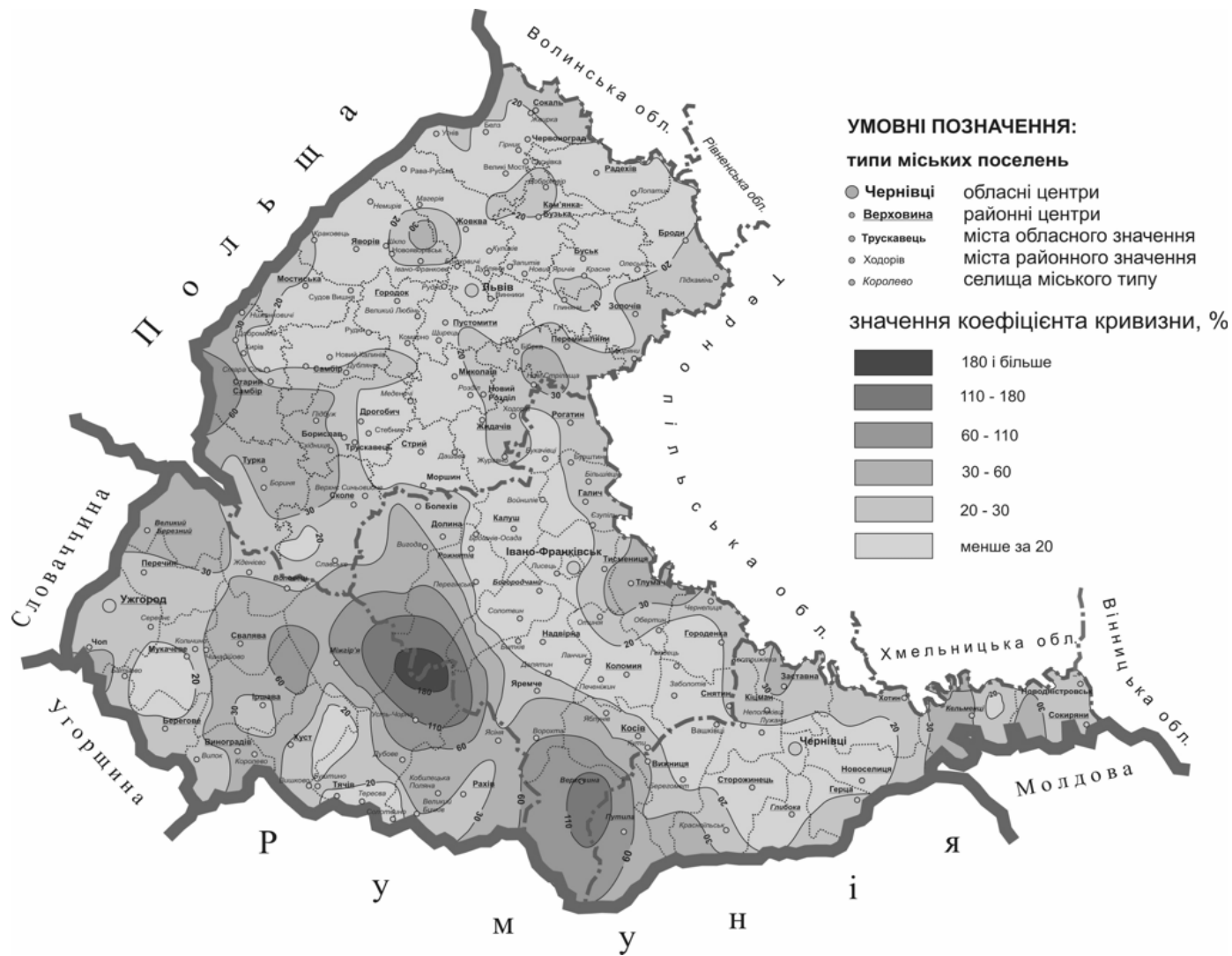

Рис. 5. Кривизна автотранспортного простору Карпатського регіону України (спосіб ізолій)

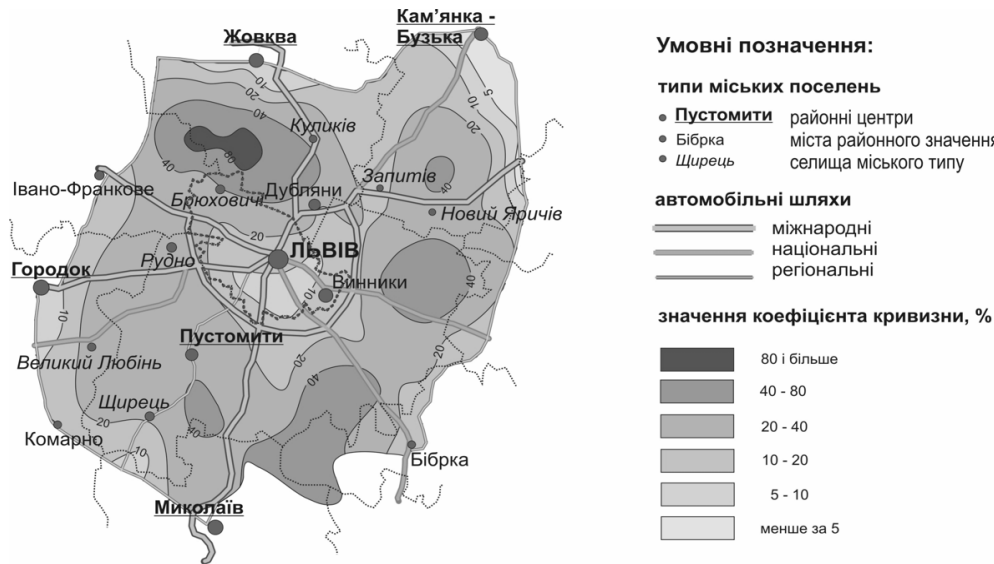

Рис. 6. Кривизна автотранспортного простору приміської зони м. Львова

Таблиця 1

Розподіл трикутників триангуляції приміської зони м. Львова за діапазонами логарифма кривизни

Діапазон логарифма кривизни	1,2 – 1,7	1,7 – 2,2	2,2 – 2,7	2,7 – 3,2	3,2 – 3,7	3,7 – 4,2	4,2 – 4,7
Кількість трикутників	1	7	13	19	33	10	7

Висновки. Вивчення кривизни автотранспортного простору є фундаментальним дослідженням території. У кривизні автотранспортного простору відображається рівень її транспортної освоєності та метричні особливості. На значення коефіцієнта кривизни мають вплив низка чинників природного та суспільно-географічного характеру. В межах Карпатського регіону сильніше проявляється дія природних

умов, якщо розглядати окремо приміську зону м. Львова, то тут визначальними є топологічні характеристики транспортної мережі. Низький коефіцієнт кривизни характерний для територій, зокрема, рівнинної частини регіону з високою антропогенною освоєністю. Найвищі значення кривизни спостерігаємо в гірській місцевості – понад 30 %, а у високогірних районах на окремих ділянках воно перевищує навіть 180 %.

Список використаних джерел:

1. Грицевич В.С. Математичні методи в демографії. Текст лекції. -Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. –30 с.
2. Грицевич В.С., Сеньчук Х.В. Кривизна автотранспортного простору Львівської області // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія. №1, 2009. -Тернопіль, -С.50-55.
3. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Географічний простір як дослідницька парадигма в економічній і соціальній географії // Часопис соціально-економічної географії. Вип. 2(1). -Харків, 2007. -С.5-27.
4. Тархов С.А. Эволюционная морфология транспортных сетей. -Москва: Институт географии АН СССР, 1989. -221 с.
5. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика. -Одеса: Астропринт, 2005. -632 с.
6. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії. -Львів: Світ, 1994. -304 с.
7. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. -Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. -444 с.

ЗНАЧЕННЯ ЕЛЕКТРОТРАНСПОРТУ В ДОСТУПНОСТІ ЗОН МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ МОТОРИЗАЦІЇ – ГЕОГРАФІЧНА ТОЧКА ЗОРУ

Перевантаження транспортної мережі стає проблемою не тільки великих міст, але і міст з середньою кількістю населення. Обмеження цього явища стає можливим за рахунок підвищення доступності громадського транспорту. У статті проаналізовано роль міського електротранспорту Львова, розглядаючи доступність шести ключових областей землекористування. Виділено є висока доступність великих генераторів пасажирських потоків: центрально-міської зони, багатопверхової житлової забудови і промислових об'єктів, розташованих уздовж головних транспортних магістралей.

Ключові слова: електротранспорт, доступність, землекористування, Львів.

Марчін Рехловіч. РОЛЬ ЭЛЕКТРОТРАНСПОРТА В ДОСТУПНОСТИ ЗОН ГОРОДСКОЙ ЗАСТРОЙКИ В УСЛОВИЯХ РОЗВИТІЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ МОТОРИЗАЦІЇ – ГЕОГРАФІЧЕСКАЯ ТОЧКА ЗРЕНИЯ. *Перегрузка транспортной сети становится проблемой не только крупных, но и средних городов. Ограничение этого явления считается возможным за счет повышения доступности общественного транспорта. В статье проанализирована роль городского электротранспорта Львова, рассматривая доступность шести ключевых областей землепользования. Позитивной является высокая доступность больших генераторов пассажирских потоков: центрального городского зоны, многослойной жилой застройки и промышленных объектов, расположенных вдоль главных транспортных магистралей.*

Ключевые слова: электротранспорт, доступность, землепользование, Львов.

Marcin Rechłowicz: MEANING OF TRAMWAY AND TROLLEYBUS TRANSPORT IN THE ACCESSIBILITY OF AREAS OF URBAN BUILDING IN THE CONDITIONS OF INDIVIDUAL MOTORIZATION GROWTH - GEOGRAPHIC POINT OF VIEW. *Transport network overloading becomes the problem of not only big cities but also the medium ones. Such phenomenon can be limited by the improvement of local public transport accessibility. In the article the role of tramway and trolleybus transport in Lviv has been described by analyzing the accessibility of six crucial areas of urban space usage. What is beneficial is a high accessibility of large generators of passenger flows: city centre, multi-floor buildings and industrial plants localized along the main transport routes.*

Keywords: urban electric transport, accessibility, space management, Lviv.

Проблема дослідження у науковій літературі. Перші дослідження, беручи до уваги взаємозв'язок між формами землекористування та експлуатації транспортних систем, з'явилися в більш широких масштабах у половині 20-го століття. В. Хансен як один з перших планувальників зосередив свою увагу на питанні доступності, яка визначається, як легкість досягнення бажаного напрямку [8]. У наступні десятиліття описані дослідження стали основним напрямком наукової діяльності проектувальників. З розвитком транспортних засобів, підвищенням мобільності та динамізму урбанізації дослідження доступності міського транспорту набули зростаючого значення. У той же час вони увійшли в сферу інтересів транспортної географії, з основною увагою на регіональному аналізі.

Тепер головна мета досліджень у цій області полягає в розробці теоретичних концепцій [1] та пошуку практичних рішень з метою поліпшення доступності міст в умовах збільшення заторів на дорогах. Таким чином, як стверджують Iacono M., Krizek K. J. та El-Geneidy A., сучасні роботи спрямовані насамперед на автомобільний рух [10]. У цій ситуації особливе місце займають роботи, беручи до уваги інші види транспорту: автобуси, трамваї [7], велосипеди [10], або складні міські агломерації [3]. Слід

зазначити, що роботи, які обговорюють питання про взаємини між використанням земель та їх доступністю, поки що є незаповненою нішею. Дослідження транспортних систем міст в зв'язку з землекористуванням головним чином проводились в аспекті мобільності населення.

Актуальність теми дослідження. Вказання способів раціонального використання міських транспортних систем при інтенсивному розвитку моторизації є на даний час серйозною проблемою не тільки для фахівців у галузі транспорту, міського планування та економіки, але також для географів транспорту. Їхнім завданням стає комплексний аналіз проблем, включаючи максимальну кількість елементів, з урахуванням географічного простору та управління ним.

Ця робота є частиною постульованих досліджень транспортної географії. Визначення взаємозв'язку між землекористуванням та доступністю транспортної мережі дозволяє визначити перспективні напрямки розвитку інфраструктури для підвищення привабливості громадського транспорту. Ефектом може бути скорочення автомобільного руху, особливо в центральноміських районах.

Метою даної статті є визначення ролі електротранспорту в доступності вибраних форм землекористування з використанням процедури, яка дозволяє на прикладі Львова визна-

чити зв'язок між транспортною інфраструктурою та формами землекористування.

Виклад основного матеріалу. Були проаналізовані транспортні засоби, які безпосередньо підпорядковані місту і здійснюється муніципальним перевізником (ЛКП «Львівелектротранс»), це є трамваї і тролейбуси. У Львові працює найбільш розвинена мережа трамваїв і тролейбусів в Західній Україні, яка є результатом значних розмірів цього міста, значної кількості населення та пасажирів з передмість [5]. На цей час місто площею 171 кв. км заселяє 734,5 тис. життів [9].

Міська транспортна мережа являє собою концентрично-окружну модель. Концентричні розділи підключають центр міста з передмістями в усіх напрямках, окружні – окремі передмістя між собою. Трамвайна мережа концентрична: 7 з 9 маршрутів з'єднує старе місто і його передмістя, дві лінії не виходять за межі центру Львова. Тролейбусна мережа концентрично-

окружна, при чому окружні розділи слабо розвинені. Найбільший з них проходить з заходу через південний захід на південь від міста. Звертає увагу характерна 3-секційна мережа тролейбусів, яка робить лінії в трьох напрямках: на північ, захід і південь.

Аналіз транспортної мережі пов'язаний з формами землекористування (рис. 1). Усвідомлюючи різноманітність форм землекористування у великих містах, на підставі планів міста та супутникових знімків було виділено шість основних областей, загальною площею 84,9 кв. км (тобто 49,6% території Львова). Дві основні області, пов'язані з функцією житла в місті включають території з переважанням багатоквартирних будинків (19,6 кв. км) та забудову сільсько-го типу (16,7 кв. км). Ці райони є одними з основних генераторів пасажирських потоків у містах, подібно як його центр (11,5 кв. км) та промислові зони (10,8 кв. км).

Рис. 1. Транспортна мережа ЛКП «Львівелектротранс» на тлі головних зон міської забудови

Більше уваги слід приділити центральноміській зоні. Вона виділена як багатофункціональна область, в якій ніхто не може відрізнити домінанти. Завдяки розташуванню на цій території громадських установ вона є особливо вразливою на розвиток моторизації та явище перевантаження дорожньої мережі, яке по центричних розділах може поширюватися на інші райони міста. Таким чином, аналіз центру Львова як окремих напрямків має важливе значення.

Інші області надають незначний вплив на обсяг пасажирських потоків, але мають вагому частку в площі міста. Це комунальні зони (12,9 кв. км), у тому числі транспортні депо, котельні, очисні споруди, склади, гаражі тощо, та зона зелених насаджень (13,4 кв. км), у тому числі парки, Музей народної архітектури і побуту,

фортеця та старовинні кладовища.

На карту землекористування нанесено стандартні еквідистанти – 250, 500 і 1000 метрів. За найбільш важливу відстанню прийнято 500 метрів, що відповідає положенням української Державної будівельної норми і загальним цінностям, прийнятими в інших країнах [4; 12].

В ході дослідження було отримано інформацію про доступність різних зон землекористування на території Львова (рис. 2). Найкращою доступністю характеризується центральна частина міста, яка майже повністю покрита еквідистантою 500 метрів. Варто відзначити, що с близько 65% цієї зони до найближчої зупинки відстань по прямій лінії складає менше 250 метрів. Разом з тим слід мати на увазі, що у разі щільно забудованого центру міста реальна відстань більше.

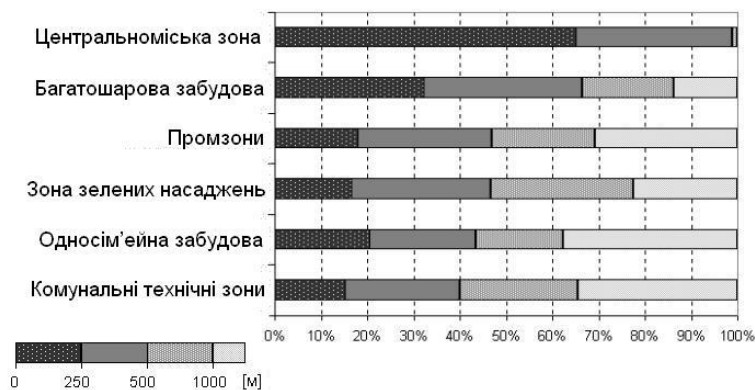

Рис. 2. Доступність проаналізованих зон землекористування

Значно краща є доступність електротранспорту в зонах багатощарового житлового будівництва, яка є одною з основних джерел пасажирських потоків у великих містах. Загалом 67% території цієї зони знаходяться в мережах 500-метрової еквідистанти.

Наступні три досліджені види землекористування, це є односімейна житлова забудова, промислові райони та міські зелені зони, характеризуються схожою доступністю. Площа, охоплена еквідистантою 500 метрів, коливається в цих випадках між 43% (односімейна забудова) і 47% (промзони). Найгіршою доступністю характеризуються комунальні технічні зони. Однак, враховуючи їх незначну роль у формуванні пасажирських потоків, недостатня доступність в даному випадку цілком виправдана.

З огляду на поділ міста на райони, найгіршою доступністю характеризується Рясне, Майорівка, Лисинічі, до яких не доїжджають трамваї та тролейбуси. Недостатній рівень сервісу

виступає у найбільшому житловому комплексі у Львові – районі Сихів. В інших районах міста наявність істотно не відрізняється від загальноприйнятих норм.

Слід відзначити участь електротранспорту у загальному рівні доступності. Якщо припустити, що весь район досліджень складає 100% від площі, тільки 16,9% однаково добре доступні як для трамваїв і тролейбусів. Це свідчить про взаємодоповнювальний характер міського електротранспорту, який не тільки має економічне обґрунтування, а також забезпечує раціональне використання географічного простору.

Обговорення. Проблема зростаючих заток на дорогах у літературі країн Центральної та Східної Європи з'являлася відносно пізно, як наслідок слабкого розвитку індивідуальної моторизації. З огляду на процеси, що відбуваються в західних країнах, необхідно почати перейматися низьким потенціалом транспортних систем в містах [11] і звертати більшу увагу на можли-

вості, які відкриває громадський транспорт [2]. Спостерігаючи сучасні напрями трансформації транспортних систем в містах Західної Європи, бажаними стають наукові зразки нових механізмів руху і в інших великих містах. На жаль, роль громадського транспорту, основного на низьковуглеводневих видах транспорту (трамвай і тролейбус), часто є незначною. З урахуванням нинішніх обставин слід визнати, що це недалекоглядно [6].

Отримані результати свідчать про досить високу різноманітність доступності місцевого електротранспорту. Тим не менш, він відповідає важливості різних зон у виробництві пасажирських потоків, так що райони, найбільш важливі з цього погляду, характеризуються найкращою доступністю. Це вигідна ситуація, що дозволяє оперти транспортну систему міста на міському транспорті з одночасним скороченням ролі автомобілів. Такі операції успішно реалізовано у європейських містах, де вони принесли очікувані результати.

Дуже добра доступність електротранспорту забезпечує основу для трансформації транспортної системи Львова у напрямку віддання пріоритетів трамваєм та тролейбусам в центрі

міста, обмежуючи при цьому рух автомобілів і автобусів. Приймати такі заходи бажано не тільки у зв'язку зі збільшенням навантаження на дорогах, а й через стан історичного центру міста, який знаходиться у списку культурної спадщини ЮНЕСКО. Важливими є також екологічні міркування (відсутні шкідливі викиди при експлуатації електродвигунів).

Висновки. На підставі дослідження витягнуто наступні висновки:

- зони забудови, що генерують основні пасажирські потоки, характеризуються хорошою доступністю електротранспорту, що в сукупності з поліпшенням технічного стану транспортних засобів та інфраструктури повинно збільшити значення електротранспорту у внутрішньоміських перевезеннях;

- високий рівень доступності в центрі Львова є хорошою основою для створення пішохідних зон без руху автомобілів;

- планування розширення мережі електротранспорту має значення для поліпшення доступності районів з комплексами багатоповислої житлової забудови та сприяє зниженню рівня індивідуальної моторизації.

Список використаних джерел:

1. Арбатская Л. А., Петрова А. П., Спирич И. В. Теоретические основы построения системы управления доступностью услуг наземного пассажирского транспорта / Вестник Государственного университета управления в Москве, Серия „Развитие отраслевого и регионального управления“, 15(25)/2008 – 4 с.
2. Веклич В. Ф. Новые технические решения на городском транспорте – Будівельник, Київ 1975.
3. Воробьева И. Б. Логистический подход к организации перевозки пассажиров в мегаполисе / Транспорт Российской Федерации, 7/2006 – 3 с.
4. ДБН 360-92** Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень.
5. Рудакевич І. Р. Суспільно-географічні проблеми розвитку електротранспорту великих міст Західного регіону України / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. Вип. 2/2007 – 5 с.
6. Wojda K. Likwidacja linii tramwajowych w konurbacji GOP-u w aspekcie rosnącego zatłoczenia na drogach / Technika Transportu Szynowego, 12/2009 – 5 с.
7. Gadziński J., Beim M. Dostępność przestrzena lokalnego transportu publicznego w Poznaniu / Transport Miejski i Regionalny, 5.2009 – 7 с.
8. Hansen W. How accessibility shapes land / Journal of the American Institute of Planners, 25/1959 – 4 с.
9. <http://www.stat.lviv.ua/>
10. Iacono M., Krizek K. J., El-Geneidy A. Measuring non-motorized accessibility: issues, alternatives, and execution / Journal of Transport Geography, 18/2010 – 8 с.
11. Olszewski P., Suchorzewski W. Samochód w śródmieściu – Warszawa, WKŁ, 1983 – 132 с.
12. Rudnicki A. Jakość komunikacji miejskiej – Kraków, SITK, 1999 – 384 с.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Туризм на теренах Чернівецької області – галузь господарства яка почала формуватись в епоху середньовіччя і в XXI покликана стати однією з провідних галузей економіки регіону. Загалом в залежності від особливостей розвитку та суспільно-політичних процесів які мали місце на території регіону пропонується виокремити 5 періодів формування туристичної галузі області: період зародження туризму (до 1775 р.), Австро-Угорський період (1775-1918 рр.), Румунський період (1918-1940 рр.), Радянський період (1940-1991 рр.), період незалежної України (після 1991 р.). Кожен із зазначених періодів характеризується зародженням тих чи інших напрямків туристичної діяльності, що до певної міри є актуальним і для сьогодення.

Ключові слова. Туристичний комплекс, туристична інфраструктура, зелений туризм, літніська.

Владимир Костащук, Алина Иванчук. ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ. Туризм на территории Черновицкой области – отрасль хозяйства которая начала формироваться в эпоху средневековья и в XXI веке стала одной из основных отраслей экономики региона. В целом в зависимости от особенностей развития общественно-политических процессов которые имели место в регионе исследования предлагается выделить 5 этапов формирования туристической отрасли области: этап зарождения туризма (до 1775 г.), Австро-Венгерский этап (1775 – 1918 г.), Румынский этап (1918 – 1940 гг.), Советский этап (1940 – 1991 гг.), этап независимости Украины (после 1991 г.). Каждый из этих этапов характеризуется зарождением тех или иных направлений туристической деятельности, которые есть актуальными и для современного туризма.

Ключевые слова. Туристический комплекс, туристическая инфраструктура, зеленый туризм, летниська.

Vladimir Kostashuk, Alina Ivanchuk. HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF TOURISM DEVELOPMENT IN CHERNIVTSI REGION. The tourism on the territory of Chernivtsi oblast is a branch of industry which was formed in the Middle Age and is destined to become of the leading industries of the region in the 21 century. Depending on the particular development and socio-political processes was offered to distinguish five periods of the tourist industry development of the oblast: period of emergence of tourism (till 1775), Austro-Hungarian period (1775-1918), Romanian period (1918-1940), Soviet period (1940-1991), period of independent Ukraine (after 1991). Each of these periods is characterized by the emergence of certain areas of tourism which is relevant for today.

Key words: tourist complex, tourist infrastructure, green tourist, litnyska.

Постановка проблеми. Туризм – це одна з найбільших і найдинамічніших галузей світової економіки, на яку припадає майже 6% світового валового національного продукту, 7% світових інвестицій і 5% усіх податкових надходжень. Довгострокові перспективи розвитку галузі і надалі залишаються оптимістичними. Результати проведених досліджень ВТО передбачають, що туристичний рух до 2020 року зросте до 1,6 млрд. туристів за рік, які витратять 2 трильйони доларів США, або 5 млрд. в день.

Розвиток туризму в Україні особливо актуальний, оскільки саме завдяки туризму можна істотно покращити соціально-економічну ситуацію. Сфера туризму підтримує майже 50 суміжних галузей та створює додаткові робочі місця. Один турист дає роботу 10 особам. Створення одного робочого місця в туризмі в 20 разів дешевше, ніж у промисловості. Туризм в Україні може і мусить стати сферою реалізації ринкових механізмів, джерелом поповнення державного та місцевих бюджетів.

Україна з перших днів незалежності впевнено стала на шлях створення власної туристичної галузі, проголосивши туризм пріоритетною галуззю розвитку економіки. У непростих умовах перехідного періоду український туризм з року

в рік працює динамічно та прибутково, нарощує обсяги виробництва товарів і послуг, підвищує якість і культуру обслуговування.

В контексті планування та розвитку туристичної галузі необхідне вивчення особливостей її формування та функціонування протягом тривалого історичного часу. Такі дослідження необхідні для обґрунтування напрямків розвитку галузі, удосконалення її територіальної організації, виявлення нових економічних ресурсів, які можна залучати для розвитку галузі. Важливі окреслені дослідження також в контексті пошуку нових механізмів управління галуззю, удосконалення туристичної інфраструктури та забезпечення маркетингового супроводу реалізації туристичного продукту.

Метою дослідження є дослідити особливості формування туристичного комплексу Чернівецької області в контексті удосконалення системи управління та планування його розвитку.

Основними завданнями роботи виступають: визначення та дослідження основних етапів розвитку туристичного комплексу Чернівецької області, аналіз особливостей формування в межах області туристичної інфраструктури та визначення перспективних напрямків розвитку туризму на майбутнє.

В сучасній науковій літературі досить всебічно розкрито питання історико-

географічного розвитку туризму. Зокрема Тебляшкіна Л.І. вивчала історію розвитку сільсько-го зеленого туризму, Федорченко В. К. історію розвитку туризму в Україні загалом.

Основний матеріал. Розвиток туризму і рекреації в Чернівецькій області тісно пов'язаний із основними історичними етапами розвитку її господарського комплексу та суспільно-політичними процесами, які відбувалися на її території в минулому. Протягом історичного

розвитку територія області входила до складу різних країн-сусідів. Враховуючи, зазначені процеси та особливості формування рекреаційно-туристичного комплексу пропонується виокремити 5 періодів розвитку рекреації та туризму: період зародження туризму (до 1775 р.), Австро-Угорський період (1775-1918 рр.), Румунський період (1918-1940 рр.), Радянський період (1940-1991 рр.), період незалежної України (після 1991 р.), що показано в таблиці 1.

Таблиця 1.

Історія розвитку туризму в Чернівецькій області

№ п/п	Назва періоду	Тривалість	Загальна характеристика
1.	Період зародження туризму	До 1775 р.	Період подорожей головним чином із підприємницькою метою, поява гостинних домів, та закладів громадського харчування.
2.	Австро-Угорський період	З 1775 по 1918 рр.	Період національно-культурного відродження, організація подорожей з метою вивчення рідного краю товариствами „Пласт” та „Чорногора”. Створення туристичних маршрутів. Зародження зеленого туризму (літництва). Формування та розвиток туристичної інфраструктури
3.	Румунський період	З 1918 по 1940 рр.	Подальший розвиток туристичної інфраструктури, поява та розвиток авіаційного транспорту, поява спеціалізованого туристичного видання, державна програма розвитку туризму.
4.	Радянський період	З 1940 по 1991 рр.	Тотальне державне регулювання розвитку туризму та рекреації. Формування та розвиток рекреаційно-туристичних комплексів. Поява спеціалізованих організацій з розвитку дитячо-юнацького туризму.
5.	Період незалежності України	З 1991 р.	Формування приватного сектора туристично-рекреаційної діяльності. Прискорений розвиток зеленого туризму. Впровадження світового досвіду у розвиток туризму і рекреації регіону.

Період зародження туризму (до 1775 р.). Передумовами розвитку туризму в Чернівецькій області стали її прикордонне положення та торгівля, адже розвиток обміну і торгових зв'язків вимагав достовірної і докладної інформації про країни, їх населення та звичаї. Фактично першими мандрівниками були купці. Про це свідчить, той факт, що в XIV столітті через Північну Буковину проходив міжнародний торговий шлях від Чорного моря на Львів, Краків, західну Європу. Також в Чернівцях і Хотині перебували таможні для збирання мита.

Уже в XV столітті в Хотині та Чернівцях з'являються „гостинні двори”, - попередниками сучасних готелів, а також „корчми” - перші заклади громадського харчування. Згодом їх кількість істотно зростає. Збільшується також і кількість та якість туристичних послуг.

Все це вказує на те, що туризм як явище почав розвиватися на теренах Чернівецької об-

ласті, ще в сиву давнину. Розвиток торгівлі сприяє також появі та розвитку туристичної інфраструктури.

Австро-Угорський період (1775-1918 рр.).

Розвиток туризму і рекреації в період перебування Буковини в складі Австро-Угорської імперії необхідно розглядати в комплексі із розвитком туризму і рекреації на Галичині. Це обумовлено географічною близькістю даних територій, схожістю етнічного складу населення та етнокультурних і соціально-економічних процесів, які мали місце в цей час на окреслених територіях.

Важливим чинником розвитку туризму в Австро-Угорській імперії було національно-культурне відродження, яке й стало поштовхом до перших «справжніх» подорожей по території Буковини, що спостерігалися впродовж 19 століття. Воно сприяло появі туризму як форми та способу пізнання свого краю. У першій полови-

ні 19 століття серед передової української інтелігенції виникло зацікавлення своєю Батьківщиною, її історико-культурними та природними пам'ятками. Зокрема, значну увагу організації народознавчих мандрівок приділяли члени «Руської трійці» - М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький. Окрім, цих поважних людей в мандрівках брали участь такі відомі особи як брати М. і К. Устияновичі, І. Франко та Нечуй – Левицький. Саме в цей час бере свій початок розвитку і сільський зелений туризм.

У другій половині 19 століття «Просвіта», молодіжні організації, українська інтелігенція пропагували і масово захоплювалися подорожами у сільській місцевості, досліджували свій край, відвідували українські села, вивчали фольклор.

Особлива роль в історії туризму на Буковині належить Івану Франку, який тривалий час жив і працював в Чернівцях. Здійснюючи мандрівки по Прикарпаттю та Карпатах І. Франко збагнув велике науково-пізнавальне і патріотично-виховне значення подорожей. У 1883 році І. Франко організував «Кружок для устоювання мандрівок по нашій краю». Він виступив організатором кількох експедицій у Карпатський край, упродовж яких були описані колорит карпатських сіл та численні історико-етнокультурні й природні атракції краю. Результатом його постійних мандрівок стали численні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів.

В цей же час на теренах західноукраїнських земель утворюються дві краєзнавчо-туристичні організації як «Плай» та «Чорногора».

Пластові гуртки розташовувалися в таких містах як Вишніця, Кіцмань, Чернівці тощо.

На кінець 19 століття у Чернівцях відкрито перші туристичні бюро, які займалися організацією туристичних мандрівок у Галичині та Буковині; освоєнням рекреаційно-туристичних місцевостей Покутсько-Буковинських Карпат та інші.

Відпочинок у сільській місцевості в Карпатському регіоні у період з кінця 19 століття до середини 20 століття дістав назву „літнисько”. Він передбачав перебування міських мешканців у сільських оселях на тривалий період (кілька тижнів, місяців), переважно влітку. Власне „літниська” в кінці XIX початку XX століття стали праобразом зеленого туризму сьогодення. Цікавим є також той факт, що ліжникарство набуло істотного розвитку саме в тих місцевостях де зараз відроджується зелений туризм.

Відпочиваючих приваблювали атракційні місця – річки, озера, значні лісові масиви, а також лікувальні джерела. На час відпочинку се-

ляни забезпечували туристів харчуванням, нічлігом, надавали допомогу в організації відпочинку. Найпопулярнішими з огляду на привабливість та збереження традицій у цей період були літниська у Вишніці, Путилі, Дихтенеці, Селятині.

Літниська як окрема форма рекреації синтезувала кілька напрямків туризму: власне відпочинковий, оздоровчий, пізнавальний (вивчення місцевих історичних місць та природних цінностей), а також активний – піший та лещетарський. Це була досить поширена форма відпочинку, як правило, сімейного, й охоплювала села поблизу доріг та залізничних станцій з мальовничими місцевостями й відпочинковими та оздоровчими ресурсами (джерела, лісові масиви).

Важливим чинником розвитку туризму в регіоні в цей час стало відкриття залізничного сполучення Чернівців із Львовом, а згодом і з Сучавою. Було налагоджено пряме залізничне сполучення із власне гірськими територіями.

Румунський період (1918-1940 рр.). У 1918 році в результаті I-ої світової війни та розпаду Австро-угорської імперії територія Буковини потрапила під владу королівської Румунії. Румунська влада взяла курс на румунізацію краю та активну боротьбу із всім українським. В результаті тут, на відміну від Галичини, було згорнуто просвітницьку діяльність, яку за часів Австро-Угорщини проводили українські товариства „Просвіта”, „Плай”, „Чорногора”. Розпочинається активний розвиток приватного сектору туристичного підприємництва.

В цей час активно продовжується розбудова туристичної інфраструктури Буковини. Зокрема, споруджується залізничні та автомобільні дороги, в Чернівцях введено в експлуатацію аеропорт. Основним організаційним центром туризму і рекреації на Буковині стають м. Чернівці.

Тут у 1935 році нараховувалося 13 готелів, які перебували в приватній власності. Для них були характерні різний рівень обслуговування та типи номерів. Найвідомішими готелями міста в той час були „Палац”, „Брістоль”, „Париж”, „Британік”, „Буковина”. Більшість із зазначених готелів були розташовані в межах центральної частини міста.

Важливою умовою розвитку рекреації та туризму є розвиненість транспортної мережі.

Станом на 1935 рік в м. Чернівці було сформовано доволі складну транспортну мережу. Найважливішими елементами транспортної системи на той час були колії та залізничні вокзали (Центральний та Південний), аеропорт, трамвайні лінії та автобусні маршрути.

Чернівці відігравали важливу роль для Румунії як важливий залізничний вузол, який забезпечував сполучення та транзитні перевезення вантажів і пасажирів з Польщею та Радянським союзом. Уже тоді залізнична мережа міста набула структури і рівня розвитку які приртаманні і для сьогодення. Наявність залізничного транспорту відіграла важливу роль у забезпеченні прибуття значної кількості туристів.

Згідно із архівними документами у 1935 році Чернівці відігравали важливу роль, як центр авіасполучення Румунії із іншими країнами Європи. Із Чернівців можна було вилітати до Бухареста, Галаца, Львова (тодішня Польща), Варшави, Софії. Польоти здійснювались щоденно. Варто зазначити що завдяки можливості здійснювати пересадку пасажирів (в аеропорту Бухареста) та транзитним можливостям Чернівецького аеропорту повітряний транспорт забезпечував зручне повітряне сполучення Чернівців із багатьма країнами. Зокрема з Бухареста здійснювались польоти на Париж, Стразбург, Нюрнберг, Прагу, Будапешт, Белград, Стамбул.

Необхідно зазначити що вартість користування повітряним транспортом на той час була досить високою. Для прикладу переліт з Бухареста в Чернівці коштував 1000 лей, з Чернівців до Варшави 1550 лей, Чернівці – Львів – 700 лей. У вартість квитка включався також вантаж масою до 15 кілограм. При цьому була істотна відмінність у обсягах плати за перевезення вантажу, який перевищував 15 кілограм. Пересічно вона становила 1/100 від вартості квитка за 1 кілограм вантажу, який перевищував 15 кілограм. Наприклад при перевезенні вантажу вагою понад 15 кілограм з Чернівців до Львова треба було платити 7 лей за кілограм, до Бухареста – 10 лей, до Варшави 15 лей.

Важливим чинником розвитку туризму в Чернівцях у міжвоєнний період було формування зручної мережі громадського транспорту. Громадський транспорт в м. Чернівцях того часу був представлений трьома трамвайними лініями та вісьмома автобусними маршрутами. Дані маршрути простягались від окраїн міста до центру. Частина з них мала „транзитний” (через центр) характер і сполучала два протилежні кінці міста. Все це сприяло розвитку туристичної діяльності в межах міста.

В цей час зароджується також автобусне сполучення м. Чернівці із прилеглими населеними пунктами.

У Румунії у 1935 році було прийнято закон, який повинен був сприяти розвитку туризму в країні. В цьому законі передбачалось створення реєстру засобів розміщення, туристичних організацій тощо, а також важливе значення

надавалось щодо інформування населення про туристичну інфраструктуру.

Відповідно до зазначеного закону на Буковині запроваджено видавництво спеціалізованої газети. Відповідно до рекомендацій місцевої влади в даній газеті повинні публікуватись дані про готелі і притулки в яких туристи можуть зупинитись. Особливо це повинно стосуватись тих місцевостей де існують сприятливі умови для розвитку туризму. Передбачалось видавати дві туристичні газети ціною 1,0 лей та 1,5-2,0 леї. В дорожчій газеті передбачалось розмішувати більше матеріалів щодо стану та розвитку туризму.

Радянський період 1940-1991 роки. У результаті домовленостей між фашистською Німеччиною та Радянським Союзом 28 червня 1940 р. територія сучасної Чернівецької області була приєднана до УРСР. Практично одразу було проведено націоналізацію приватної власності і розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури перейшов на планово-адміністративну модель розвитку.

Радянська влада приділяла значну увагу розвитку туризму перш за все з пропагандистською метою. Про це свідчить зокрема той факт що вже 23 серпня 1940 року Чернівецьким облвиконком було прийнято постанову № 91 „Про організацію та культурне обслуговування екскурсантів ВСГВ 1940 р.” Згідно із цією постановою передбачалось фінансування поїздок за рахунок держави, забезпечення транспортом та особами які б супроводжували екскурсантів. Передбачалось також „художнє” оформлення екскурсій.

10 травня 1948 року рішенням №374/16 Чернівецького виконавчого комітету обласної ради було прийнято рішення щодо розгортання мережі розвитку дитячо-юнацького туризму. З цією метою створювались Чернівецька обласна екскурсійна станція. Дана станція мала штат 9 осіб в тому числі 3 методисти які займались власне організацією екскурсій та туристичних походів для учнів шкіл.

В цей час на території області продовжується розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури. Споруджуються нові автомобільні шляхи з твердим покриттям, туристичні бази і притулки, видаються путівники тощо.

З середини 1960-1980 роках у колишніх літніських селах і місцевостях почалося формування модерної рекреаційної інфраструктури. У Передкарпатті, в тому числі Чернівецькій області, зводилися численні курортно-оздоровчі комплекси (Брусниця, Щербенці, Чернівці, Вижниця), туристичні бази, гірськолижні комплекси, які від початку свого функціонування ваби-

ли значну кількість людей для відпочинку та лікування, а також занять активними видами туризму.

У пікові сезони – літній та зимовий - у районах Чернівецької області має місце перевантаження нічліжної та оздоровчої бази наявної туристичної інфраструктури. Тому у ці періоди частина рекреантів (які лікуються чи відпочивають) з 1980-х роках традиційно обирає для себе сільську оселю (у тому числі й з економічних причин). У 1970-1980-ті роки сільська оселя виступає як доповнюючий елемент рекреаційної інфраструктури Чернівецької області.

Ознакою впровадження концепції власне сільського туризму у його сучасному трактуванні ставало переобладнання горянами особистого житла для рекреаційних потреб шляхом збільшення кількості помешкань, кращого облаштування технічної інфраструктури. Сільський господар на цьому етапі забезпечував функції – оздоровчі чи відпочинкові, властиві певному рекреаційному центру, об'єкту чи місцевості.

Загалом радянський період розвитку характеризується засиллям державного регулювання діяльності внаслідок чого практично була відсутня приватна ініціатива, що в значному ступені перешкоджало ефективному та всебічному розвитку туризму і рекреації. В той же час завдяки істотному державному фінансуванню тут істотно (в порівнянні із румунським періодом) розвинулась туристично-рекреаційна інфраструктура.

Період незалежної України. До 1991 року рекреаційно-туристичне господарство України, та й Чернівецької області, функціонувало в єдиному рекреаційно-туристичному комплексі Радянського Союзу. Курорти, бази відпочинку належали державі, керівництво туристичною діяльністю велося централізовано. Період з 1990 до 1993 року був особливо важким для туризму. Обсяг туристичної діяльності зменшився в чотири рази, а кількість іноземних туристів зменшилась на 80%. Із прийняттям Верховною Радою України «Закон про туризм» (1995) розпочався новий етап відродження та розвитку українського туризму. Починаючи з цього часу на Буковині створюються проекти, які б могли вивести туризм в Чернівецькій області на новий якісний рівень.

У 1999-2001 роках в області реалізовано проект TASIC « Підтримки місцевого розвитку та туризму Карпатського регіону (вартість інвестиційного проекту склала 1,5 млн. євро). А впродовж 2002-2004 років завершилася реалізація нового масштабного проекту TASIC «Збереження навколишнього середовища та розви-

ток сільського зеленого та екотуризму» (вартість проекту становить 1,4 млн. євро) .

Згідно з Концепцією соціально-економічного розвитку Чернівецької області на 2004-2011 роки, туристична галузь краю поряд з поглибленою переробкою сільськогосподарської та лісосировини визначена одним з пріоритетів розвитку економіки області. Окрім того, з огляду на існуючий рекреаційний потенціал регіону, управлінням з питань туризму було запропоновано, а депутатами обласної ради рішенням №123-11/03 XI сесії XXIV скликання від 23 жовтня 2003 року прийнята – Програма розвитку туризму в Чернівецькій області на 2004 -2010 р.р., а 24 травня 2004 року підписано Угоду між Державною туристичною адміністрацією України та Чернівецькою обласною державною адміністрацією про співпрацю щодо реалізації «Програми розвитку туризму в Чернівецькій області на 2004-2010 роки», що сприятиме перетворенню туристичної галузі краю в одну з основних бюджетонаповнюючих складових народногосподарського комплексу області і держави.

На початок 21 століття (станом на 2009 рік) в області склалася доволі потужна розгалужена мережа осель сільського зеленого туризму. Зеленим туристам, які бажають відпочивати у гірських селах регіону Чернівецька обласна спілка сприяння розвитку зеленого туризму пропонує близько 80 агроосель з харчуванням і цікавими подорожами. Вартість проживання в агрооселях регіону коштує в середньому 25-40 грн. за добу. Проте через жорстку систему оподаткування значна частина власників зелених садиб досі надають послуги неофіційно, уникаючи проблем, пов'язаних з ліцензуванням.

У 2000-2009 роках туристичний потенціал Буковини було прямо чи опосередковано представлено на туристичних ярмарках, салонах та біржах у багатьох країнах світу. Зокрема в Братиславі (Словаччина), Санкт-Петербурзі, Москві (Росія), Тель-Авів (Ізраїль), Дубаї (ОАЕ). Велику популярність мають міжнародні туристичні ярмарки, що проводяться в Україні, де більшість туристичних підприємств Буковини презентують нові туристичні продукти.

У 2006 році в області проведено рекламні прес-тури для представників ЗМІ області та України, рекламні ролики, відео сюжети, спрямовані на пропаганду туристичної привабливості краю, вийшли в ефір на обласному та загальнонаціональному телебаченні. Проте відсутність розуміння пріоритетності розвитку галузі та недостатність бюджетного фінансування поставила під загрозу участь представників органів влади, так і туристичних підприємств у низ-

ці заходів, які мали слугувати логічним продовженням системи промоційних дій.

На сьогоднішній день на Буковині організації і управлінням туристичної діяльності займаються обласне підприємство «Чернівецький турист» у відомі якого знаходяться : туристичний комплекс «Турист» (в складі готелю «Турист» та бюро подорожей і екскурсій), 3 туристичних бази («Черемош», «Чернівець», «Буковина»), один притулок, 2 бюро подорожей та екскурсій (м. Хотин та м. Новодністровськ). На території області налічується близько 55 закладів туризму і рекреації з різними формами власності. Крім цього в області зареєстровано 90 туристичних фірм і установ, які надають туристичні послуги і отримали ліцензію на право здійснення туроператорської та турагентської діяльності.

Реалії часу змушують шукати свого місця у світовій туристичній індустрії. Керівництво бачить майбутнє галузі у розвитку транспортних коридорів та туристичної інфраструктури. Отже, про туризм серйозно заговорили, проголосивши його пріоритетним напрямом української економіки, а це дуже важливо для розвитку галузі.

Висновки. Туристично-рекреаційний комплекс Чернівецької області сформувався в результаті складних суспільно-політичних процесів. Початком його формування можна вважати епоху середньовіччя, коли через зазначені території проходив один із найважливіших в

Європі торгівельних шляхів.

Сучасний туристично-рекреаційний комплекс тут розпочав формуватись в Австро-Угорський період, коли розпочалось національно-культурне відродження, зародження та розвиток транспортної системи, будівництво готелів, розробка туристичних маршрутів, а також з'явився зелений туризм (літнікарство). В румунський період тут продовжувався розвиток туризму та туристичної інфраструктури. Але необхідно зазначити, що акцент робився не на масовий, а на елітний туризм. Окрім того, розпочався занепад туристичної діяльності з метою вивчення рідного краю. В той же час Чернівецькі стали важливим центром авіаційного транспорту. З метою пропаганди та розвитку туризму в регіоні розпочалось видання спеціалізованого періодичного видання. За радянського часу продовжувався розвиток туристичної інфраструктури, започатковано масовий туризм. Створено спеціалізовані організації із розвитку дитячо-юнацького туризму. В період незалежності України акцент зроблено на розвиток приватного сектору рекреаційного комплексу. Значна увага приділяється використанню найновіших досягнень туризму в світі.

Аналіз історичних аспектів розвитку туризму в Чернівецькій області дозволяють виявити значний потенціал рекреаційно-туристичних ресурсів для розвитку туристично-рекреаційного комплексу на перспективу.

Список використаних джерел:

1. Буковина: історичний нарис. / під ред. С.С. Костишина та ін. - Чернівці: Зелена Буковина, 1998. - 416 с.
2. Тебляшкіна Л.І. Сільський туризм: історія, сьогодення та перспективи / Л.І. Тебляшкіна. - К.: Кондор – 2008. - 386 с.
3. Федорченко В. К. Історія туризму в Україні: навчальний посібник / В.К. Федорченко, Т.А. Дюрова. - К.: Вища школа, 2002. - 195 с.

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ (ГУРТКІВ, СЕКЦІЙ) У ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто територіальну організацію гуртків туристсько-краєзнавчого профілю позашкільних навчальних закладів та напрями їх функціонування. Досліджено регіональні особливості та виховний потенціал дитячо-юнацького туризму і краєзнавства у розрізі адміністративних районів Харківщини, що підтверджується статистичними показниками.

Ключові слова: територіальна організація, краєзнавство, центри туризму, позашкільний заклад, регіональний потенціал.

Валентина Редіна, Владимир Редин, Валентин Лаптев. РАЗВИТИЕ СЕТИ ТУРИСТСКО-КРАЕВЕДЧЕСКИХ ОБЪЕДИНЕНИЙ (КРУЖКОВ, СЕКЦИЙ) ВО ВНЕШКОЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ. Рассмотрена территориальная организация кружков туристско-краеведческого профиля внешкольных учебных заведений и направления их функционирования. Исследуются региональные особенности и воспитательный потенциал детско-юношеского туризма и краеведения в разрезе административных районов Харьковщины, что подтверждается статистическими показателями

Ключевые слова: территориальная организация, краеведение, центры туризма, внешкольное заведение, региональный потенциал.

Valentyna Redina, Volodymyr Redin, Valentyn Laptev. DEVELOPMENT OF NETWORK OF TOURIST-REGIONAL ASSOCIATIONS (GROUPS, SECTIONS) IN OUT-OF-SCHOOL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF KHARKOV REGION. Territorial organization of tourist profile extra-school circles has been considered as well as their functioning. Regional features and educational potential of youth tourism and region study of administrative districts of Kharkiv region have been investigated and proved by statistical data.

Keywords: territorial organization, study of a particular region, centers of tourism, out-of-school establishment, regional potential.

Постановка проблеми. Відповідно до ст.15 Закону України «Про позашкільну освіту» позашкільна освіта у позашкільних навчальних закладах здійснюється за такими напрямками: художньо-естетичний, туристсько-краєзнавчий, еколого-натуралістичний, науково-технічний, дослідницько-експериментальний, фізкультурно-спортивний, військово-патріотичний, соціально-реабілітаційний, оздоровчий, гуманітарний [1].

Одним з ефективних напрямів позашкільної освіти, що має потужний виховний потенціал, є дитячо-юнацький туризм і краєзнавство, який передбачає залучення учнів до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля, географічних, історичних, етнографічних об'єктів і явищ соціального життя, оволодіння практичними вміннями та навичками зі спортивного туризму, організацію змістовного дозвілля.

Виклад основного матеріалу. Одним із завдань комплексної Програми розвитку гуманітарної сфери Харківської області на 2009-2013 роки, затвердженої рішенням ХХХV сесії З сесії Харківської обласної ради від 03.02.09 № 1103-V (розділ 1.3, п.3), є збереження та розвиток мережі гуртків позашкільних навчальних закладів, в т.ч. туристсько-краєзнавчого профілю [2]. Аналіз динаміки розвитку мережі гуртків туристсько-краєзнавчого

профілю за період з 2000 по 2010 роки представлений у табл. 1. Слід відзначити, що у позашкільних навчальних закладах Харківщини простежується стабільне зростання мережі гуртків. Гуртки переважно працюють на базі комплексних навчальних закладів (будинків, центрів дитячої творчості) та однопрофільних (Валківський, Чугуївський районні центри туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, центр туризму м. Чугуєва, школа мистецтв Київського району, клуб юних моряків Московського району та Харківська обласна станція юних туристів).

У Вовчанському районі, де відсутній позашкільний заклад, бюджетні гуртки працюють на базі загальноосвітніх навчальних закладів району. Найбільша кількість гуртків туристсько-краєзнавчого профілю працює у позашкільних закладах Чугуївського, Харківського, Зміївського, Сахновщинського, Золочівського, Дергачівського, Вовчанського, Печенізького, Богодухівського, Валківського районів, міст Ізюм, Чугуїв (таблиця 2).

Викликає занепокоєння тенденція до зменшення кількості гуртків туристсько-краєзнавчого профілю у позашкільних закладах міста Харкова: у 2009 році було 199 гуртків, відповідно у 2010 році – 170 гуртків (таблиця 3).

Розподіл гуртків туристсько-краєзнавчого профілю у позашкільних навчальних закладах Харківської області представлений у таблиці 4.

Таблиця 1

Динаміка розвитку мережі гуртків туристсько-краєзнавчого профілю у Харківській області
(2000-2010 рр.)

№ з/п	Роки	Кількість гуртків	Кількість дітей в них
1.	2000	454	7993
2.	2001	563	9963
3.	2002	616	11107
4.	2003	734	12623
5.	2004	757	12721
6.	2005	783	13478
7.	2006	784	13725
8.	2007	856	14371
9.	2008	859	13663
10.	2009	898	14230
11.	2010	991	15991

Таблиця 2

Райони Харківської області з найбільшою чисельністю гуртків туристсько-краєзнавчого профілю у 2010 році

№	Райони області	Кількість гуртків
1	Чугуївський	66
2	Харківський	56
3	Зміївський	51
4	Сахновщинський	49
5	Золочівський	46
6	м. Ізюм	40
7	Дергачівський	36
8	Вовчанський	33
9	Печенізький	26
10	Богодухівський	24
11	м. Чугуїв	23
12	Валківський	21

Таблиця 3

Розподіл гуртків туристсько-краєзнавчого профілю у позашкільних навчальних закладах міста Харкова (2009-2010 рр.)

№	Район міста	Кількість гуртків	
		2009 рік	2010 рік
1	Дзержинський	36	33
2	Комінтернівський	32	31
3	Орджонікідзевський	34	30
4	Київський (школа мистецтв)	20	24
5	Ленінський	38	17
6	Жовтневий	16	14
7	Московський (клуб моряків)	12	14
8	Червонозаводський	7	6
9	Фрунзенський	4	1
		199	170

Таблиця 4

Розподіл гуртків туристсько-краєзнавчого профілю у позашкільних навчальних закладах
Харківської області (2009-2010 рр.)

№	Назва району	Кількість гуртків			Всього гуртків	В них дітей
		туристського профілю	краєзнавчого профілю	військово-патріотичні		
1	Балаклійський	2	7		9	135
2	Барвінківський	1	7		8	120
3	Близнюківський	1	9		10	132
4	Богодухівський	3	21		24	374
5	Борівський	6	3		9	135
6	Валківський	8	13		21	326
7	В. Бурлуцький	2	1		3	54
8	Вовчанський	24	9		33	520
9	Дворічанський	5	2		7	142
10	Дергачівський	18	14	4	36	612
11	Зачепилівський	6	6		12	182
12	Зміївський	2	49		51	808
13	Золочівський	8	38		46	721
14	Ізюмський	8	12		20	328
15	Кегичівський	5	1		6	92
16	Коломацький	2	3	1	6	105
17	Красноградський	1	2		3	66
18	Краснокутський	6	12		18	450
19	Куп'янський	-	8		8	106
20	Лозівський	3	8		11	215
21	Н. Водолазький	6	7		13	177
22	Первомайський	3	3		6	85
23	Печенізький	7	19		26	395
24	Сахновщинський	5	44		49	727
25	Харківський	6	50		56	1120
26	Чугуївський	34	32		66	873
27	Шевченківський	2	5	1	8	120
28	м. Ізюм	6	10	24	40	584
29	м. Куп'янськ	13	8		21	314
30	м. Лозова	3	8	2	13	195
31	м. Люботин	3	4	3	10	183
32	м. Первомайський	3	3		6	70
33	м. Чугуїв	16	7		23	345
34	Дзержинський	5	28		33	503
35	Жовтневий	10	4		14	237
36	Київський: Школа мистецтв	6 -	14 24		20 24	355 360
37	Комінтернівський	13	18		31	492
38	Ленінський	9	8		17	255
39	Московський: Харківський Палац дитячої та юнацької творчості; Клуб моряків	6 2	6 -	12	12 14	210 207
40	Орджонікідзевський	5	11	14	30	526
41	Червонозаводський	6	-		6	90
42	Фрунзенський	1	-		1	15
43	Обласний Палац дитячої та юнацької творчості	4	20		24	360
44	Харківська обласна станція юних туристів	40	47	-	87	1570
	Разом	325	605	61	991	15991

Територіальна організація гуртків туристсько-краєзнавчого профілю у навчальних закладах Харківщини (рис. 1) свідчить про зростання мережі гуртків у Вовчанському, Золочівському, Ізюмському, Сахновщинському районах. Слід відзначити, що найбільша кількість

гуртків туристсько-краєзнавчого профілю зосереджена в адміністративних районах, прилеглих до обласного центру, що можна пояснити концентрацією економічного потенціалу, населення, наявністю кваліфікованих кадрів.

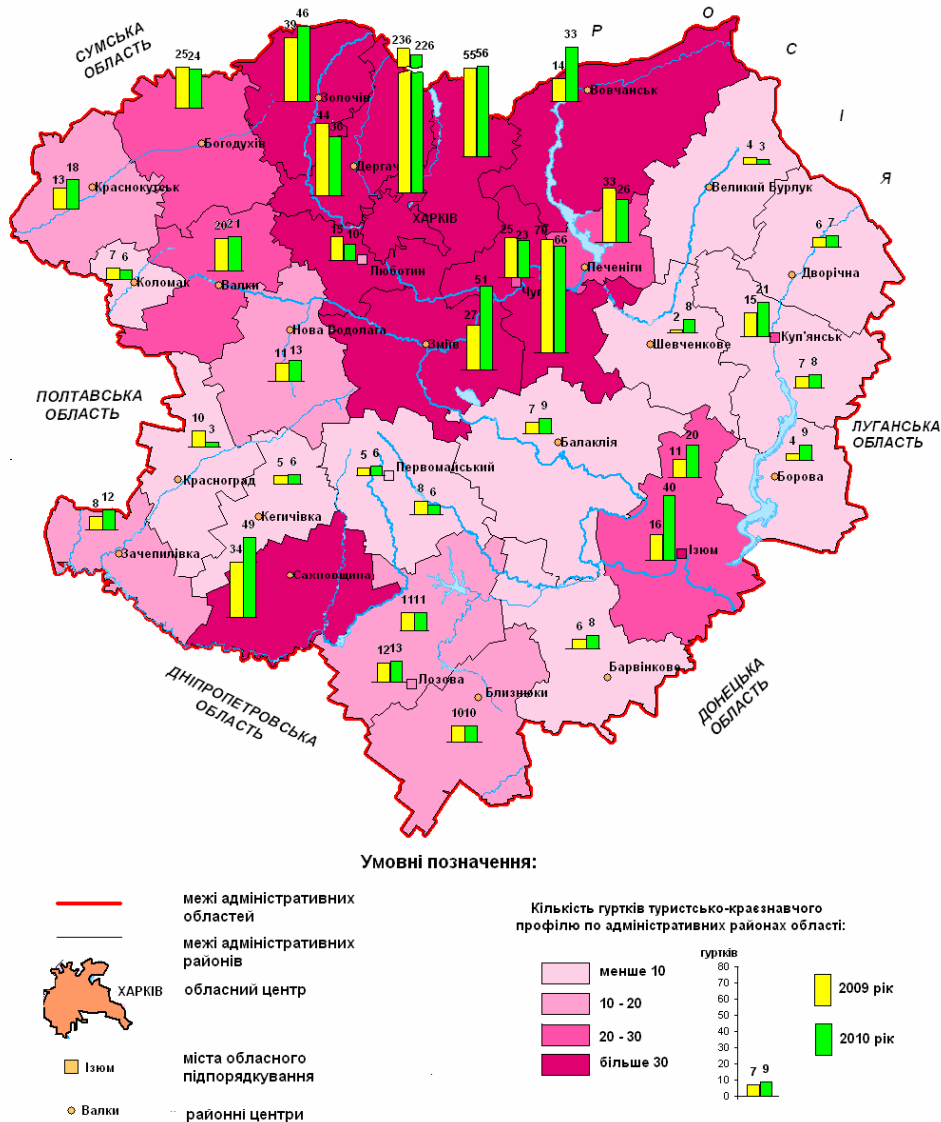

Рис. 1. Територіальна організація гуртків туристсько-краєзнавчого профілю навчальних закладів Харківщини

Спостерігається диспропорція у розподілі гуртків туристського (35%) і краєзнавчого (65%) профілю. На наш погляд, це пояснюється відсутністю спеціального спорядження для занять гуртків юних туристів (наметів, спальних мішків, рюкзаків, карабінів, вірвовок тощо),

придбання яких передбачено наказом МОН України № 5 від 08.01.02 «Про затвердження Типових переліків навчально-наочних посібників і технічних засобів навчання для художньо-естетичних, еколого-натуралістичних, туристсько-краєзнавчих і науково-технічних навчальних

закладів системи Міністерства освіти і науки України».

Аналізуючи профільність гуртків туристсько-краєзнавчого напрямку, слід зазначити, що серед гуртків туристського напрямку користу-

ються популярністю у школярів гуртки пішого, велосипедного туризму, спортивне орієнтування, а серед гуртків краєзнавчого напрямку переважають народознавчі, історико-краєзнавчі, еколого-краєзнавчі (таблиця 5).

Таблиця 5

Профільність бюджетних гуртків та об'єднань туристсько-краєзнавчого напрямку у 2010 році

Назва гуртків	Всього в області		У тому числі			
	кількість гуртків	охоплення учнів	в облСЮТур		в інших закладах	
			кількість гуртків	охоплено учнів	кількість гуртків	охоплено учнів
Туристсько-спортивні						
Юні туристи	57	912			57	912
Туристична пісня	4	80			4	80
Туристи-водники	8	121	1	18	7	103
Спортивне орієнтування	19	321	5	91	14	230
Пішохідний туризм	141	2402	19	340	122	2062
Юні топографи-геодезисти	7	129	2	36	5	93
Юні гірські туристи	7	112			7	112
Юні велотуристи	29	499	13	234	16	265
Спортивний туризм	17	273			17	273
Лижний туризм	2	30			2	30
Туристи-краєзнавці	31	496			31	496
Спелеотуризм	3	47			3	47
Всього	325	5422	40	719	285	4703
Краєзнавчі						
Історики-краєзнавці	100	1613	6	108	94	1505
Юні археологи	10	170			10	170
Юні краєзнавці	37	560			37	560
Юні етнографи-фольклористи	63	1025	4	75	59	950
Літературне краєзнавство	27	384			27	384
Юні екологи	86	1290	9	162	77	1128
Юні геологи	16	326	7	126	9	200
Народознавчі	149	2305	7	126	142	2179
Активісти шкільного музею	44	724	2	38	42	686
Географи-краєзнавці	31	526	12	216	19	310
Екскурсводи	8	122			8	122
Науково-дослідницькі	34	544			34	544
Всього	605	9589	47	851	558	8738
Військово-патріотичні	61	980			61	980
РАЗОМ	991	15991	87	1570	904	14421

Творчі об'єднання туристсько-краєзнавчого напрямку (гуртки, секції) працюють за «Орієнтовними навчальними програмами туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді», затвердженими МОН України у 1996 році, за робочими навчальними програмами, які укладаються педагогами-позашкільниками та

затверджуються Головним управлінням освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації відповідно до наказу ГУОН «Про програмне забезпечення позашкільних навчальних закладів» від 16.11.09 № 614.

Враховуючи вищевикладене, можна зробити наступні **висновки**:

1. Спостерігається позитивна динаміка розвитку мережі гуртків туристсько-краєзнавчого профілю у позашкільних навчальних закладах Харківської області, зростання чисельності дітей, охоплених позашкільною освітою.

2. У порівнянні з 2009 роком зменшується кількість гуртків, а відповідно і дітей, які зайняті туристсько-краєзнавчою діяльністю у позашкільних закладах м. Харкова, що пояснюється зменшенням фінансування позашкільної освіти.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 р. № 1841-III
2. Програма розвитку гуманітарної сфери Харківської області на 2009 – 2013 роки. Затверджена рішенням XXXV сесії 3 скликання Харківської обласної ради від 03.02.09 № 1103-V.
3. Матеріали статистичної звітності позашкільних навчальних закладів Харківської області за 2009 – 2010 роки.

УДК 631.15: 332.3

Володимир Опара, Олена Домбровська

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЛІ В РИНКОВИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

У статті розкрито значення земельних ресурсів для розвитку суспільства, його продуктивних сил. Досліджено основні тенденції використання, відтворення та охорони земельних ресурсів в Україні. Виявлено суперечності проведення земельної реформи. Узагальнено основні науково-теоретичні уявлення щодо особливостей і тенденцій розвитку земельних відносин; визначено основні проблеми землекористування. Розглянуті економічні засади підвищення ефективності використання земельних ресурсів на базовому рівні. З метою вивчення залежності рівня ефективності використання землі від розміру площ сільськогосподарських угідь проведено групування сільськогосподарських підприємств за розміром площ сільськогосподарських угідь підприємств по Лозівському і Краснокутському районах Харківської області.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, оптимізація землекористування, ресурсний потенціал.

Владимир Опара, Елена Домбровская. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ. В статье раскрыто значение земельных ресурсов для развития общества, его производительных сил. Исследовано основные тенденции использования, воссоздания и охраны земельных ресурсов, в Украине. Обнаружены противоречия проведения земельной реформы. Обобщено основные научно-теоретические представления относительно особенностей и тенденций развития земельных отношений; определено основные проблемы землепользования. Рассмотрены экономические принципы повышения эффективности использования земельных ресурсов на базовом уровне. С целью изучения зависимости уровня эффективности использования земли от размера площадей сельскохозяйственных угодий проведено группирование сельскохозяйственных предприятий по размеру площадей сельскохозяйственных угодий предприятий по Лозовскому и Краснокутскому районам Харьковской области.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, оптимизация землепользования, ресурсный потенциал.

Vladimir Opara, Helen Dombrovskaya. SOCIAL AND ECONOMIC EFFICIENCY OF LAND IN MARKET CONDITIONS. In the article the value of the landed resources is exposed for development of society, his productive forces. The basic tendencies of the use, recreation and guard of the landed resources are investigational, in Ukraine. Found out contradictions of leaththrough of the landed reform. Generalized basic nauchno-teoreticheskie presentations in relation to features and progress of the landed relations trends; certainly basic problems of land-tenure. Economic principles of increase of efficiency of the use of the landed resources are considered at base level. With the purpose of study of dependence of level of efficiency of the use of earth from the size of areas of agricultural lands the conducted grouping of agricultural enterprises in size of areas of agricultural lands of enterprises on Lozovskomu and Krasnokutskomu districts of the Kharkov area.

Keywords: socio-economic development, optimization of land-tenure, resource potential.

Актуальність. Земельна реформа як основна складова аграрної політики виявила значну кількість складних, багатограних проблем, пов'язаних з оцінкою ефективності використання землі в ринкових умовах господарювання. До того ж аграрна реформа супроводжується поділом великих підприємств на значну кількість дрібних, що призводить до порушення існуючих сівозмін, нерационального використання земельного фонду, зниження родючості ґрунтів, погіршення екологічної ситуації. Тому питання

підвищення соціально - економічної ефективності використання землі, формування земельного ринку, визнання землі товаром і капіталом, визначення її ринкової вартості є надзвичайно актуальними.

У зв'язку з цим виникла потреба формування нової парадигми землекористування в Україні - концепції сталого землекористування, яка могла б забезпечити підвищення добробуту людей, вирішити проблеми, пов'язані з деградацією навколишнього середовища, поліпшення екологічного стану земель.

Вихідні передумови дослідження. Об-

грунтуванню ролі і місця земельних ресурсів в системі соціально-економічного розвитку присвячена значна кількість наукових праць провідних вітчизняних учених [1-3,8]. Одні з них розглядають землю (земельні ресурси) як чинник соціально-економічного розвитку та як ресурс, що служить динаміці розширеного відтворення національного багатства. Інші вважають, що земельні ресурси розглядаються як основа ресурсного потенціалу аграрної сфери, яка відіграє вирішальну роль у розвитку сільськогосподарського виробництва та забезпечення населення життєво необхідними благами.

П. Борщевський вважає земельні ресурси одним з найважливіших компонентів природного середовища, які використовуються для виробництва матеріальних благ. Земельні ресурси, на його думку, є незамінним національним багатством. Людина без землі не може творити, оскільки це той матеріал, на якому і за допомогою якого працюю створюються продукти — результати її діяльності [1, с.7].

На думку В. Будзяка, земля завжди була необхідною умовою і складовим елементом процесу відтворення матеріальних цінностей, у тому числі тих, які безпосередньо не створюються в сільському господарстві [2, с.168].

Розкриваючи місце і значення земельного чинника у суспільному відтворенні, дослідники звертають увагу на його сільськогосподарську цінність, визначають як основну ланку аграрного виробництва. Л. Шашула вважає, що земля є найважливішим сільськогосподарським капіталом країни, тим інституціональним центром, об'єднавшись навколо якого усіма іншими пріоритетними сегментами ринку, можна розробити іншу в соціальному плані модель заможності та вийти на якісно новий рівень економічного розвитку [8, с.152]. Л. Новаковський стверджує, що без землі процес виробництва як сільськогосподарської, так і лісогосподарської продукції взагалі неможливий. Отже, економічне, ефективне, раціональне і екологічнобезпечне використання земельного фонду та його всіляка охорона є в сучасних умовах однією з найбільш актуальних проблем національної безпеки країни [4, с. 4].

Але чимало проблем, які виникають при проведенні земельної реформи, залишаються ще недостатньо дослідженими. Потребують подальшого вивчення особливості використання землі як основного засобу виробництва в ринкових умовах господарювання. Важливим завданням є обґрунтування структури виробництва для новоутворених підприємств з урахуванням не тільки вимог ринку, а й заходів, спрямованих на поліпшення родючості ґрунтів. Потребує удосконалення і методика грошової оцінки землі,

яка лежить в основі визначення розмірів орендної плати та податку на землю.

Метою статті є концепції сталого землекористування за умов формування соціально-орієнтованої ринкової економіки, поглиблення методологічних і методичних основ раціонального використання земельних ресурсів, оптимізації економічних, соціальних і екологічних складових землекористування, визначення та обґрунтування системи заходів щодо підвищення соціально- економічної ефективності використання та відтворення продуктивного потенціалу земель.

Виклад основного матеріалу. У відносинах "людина-земля" сьогодні переплітаються накопичені за багато років духовні, економічні, соціальні, екологічні, правові, моральні, технологічні й інші проблеми життєдіяльності суспільства. Для їхнього розв'язання потрібна наукова і практична робота по переходу до багатокладного використання землі з різними формами власності на основі усталених юридичних норм, обґрунтованих соціальних, екологічних та економічних критеріїв.

За минулі роки в системі землекористування нашої країни визначилися такі тенденції: перебудова системи землекористування призвела до зниження ефективності сільськогосподарського виробництва, погіршення використання землі як основного засобу виробництва; продовжує погіршуватися екологічна ситуація при землекористуванні; знижується і до того низький за часів радянської влади рівень життя сільських жителів, різко погіршилась демографічна ситуація на селі [5-7]. Особливу увагу слід зосередити на здійсненні сталого розвитку землекористування шляхом комплексного розв'язання проблем забезпечення раціонального використання землі.

Одним із перспективних напрямів підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва є посилення управління у сфері формування оптимального землекористування. Цей керований процес потребує взаємопов'язаного вирішення правових, соціально-економічних, технологічних та екологічних питань.

Розкриваючи зміст системного підходу, доцільно розглядати землекористування у тривимірній системі: економічна система (економічні потреби використання земельних ресурсів і ґрунтів, характер використання землі, ринок продуктів, розміщення виробництва, рівень інтенсифікації, розвиток інфраструктури тощо); соціальна (соціальні інституції землекористування і землеволодіння, зокрема, господарський уклад, комплекс розпоряджень та обов'язків

людини по відношенню до землі, земельний устрій, право власності на землю, сервітути, соціальна інфраструктура); екологічна (природно-ресурсний потенціал, агроекологічні особливості використання ґрунтів, якість продукції, екологічний стан ґрунтів, екологічні обмеження).

Головною проблемою розвитку сільського господарства є його адаптація до умов і вимог ринку. Основним джерелом існування ринку є суспільний поділ праці, а конкретною формою його прояву – спеціалізація виробництва. Тому проблема зміни галузевої структури сільськогосподарського виробництва в ринкових умовах набуває першорядного значення. Це має значення не тільки на макроекономічному рівні, але й на рівні окремих суб'єктів господарської діяльності [9, с.55].

Під оптимальним розміром землекористування приймається такий його розмір, який забезпечує, при інших рівних умовах, кращий результат виробничої діяльності, сприяє найбільш продуктивному використанню землі, праці і матеріально-технічних засобів. Великий вплив на розміри землекористування мають: об'єм валової і товарної продукції, виробниче направлення, відношення галузей виробництва, їх інтенсифікація. Раніше оптимальний розмір господарств залежав в більшості від спеціалізації. В сучасних умовах розміри новостворених агроформувань визначаються: формою власності, прийнятим уставом, кількістю і якістю земельних і майнових паїв, потребою ринку.

Оптимальне землекористування ґрунтується на загальних принципах природокористування: єдності використання й охорони природних ресурсів; урахуванні законів природи; зональності природних умов і ресурсів; застосуванні досягнень науки й техніки в землекористуванні. Використання земельних ресурсів доцільне, якщо відповідає інтересам як людини, так і природи.

Сьогодні формування землекористувань і землеволодінь проводиться шляхом об'єднання земельних ділянок (земельних паїв). Тому при формуванні підприємства з товарним виробництвом сільськогосподарської продукції необхідно використовувати такі основні показники земельних ділянок як: структура земельних угідь, форма власності, грошова оцінка, якісні показники, показники економічної оцінки, вартість продукції, що реалізується, рентабельність товарного виробництва та інше.

Крім названих показників слід враховувати і збалансувати показники кожної земельної ділянки, яка повинна мати свій технічний паспорт. Таким чином, по створеному землекористуванню ми будемо мати відповідний технічний

паспорт, який відобразить основу потенційних умов, економічних показників та реальних еталонних умов розрахунків. Такий підхід до створення нових товарних землекористувань і землеволодінь потребує соціально-економічного обґрунтування та чітких проектних проробок.

Через суперечність думок, які склалися сьогодні довкола економічної ефективності функціонування організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств у пореформений період, цілком виправданим може бути використання в дослідженнях даної проблеми оригінального методу порівняльного аналізу, який полягає у виключенні впливу на ефективність господарювання розміру землекористування.

З метою вивчення залежності рівня ефективності використання землі від розміру площ сільськогосподарських угідь проведено групування сільськогосподарських підприємств за розміром площ сільськогосподарських угідь підприємств по Лозівському і Краснокутському районах Харківської області.

Для встановлення раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств необхідно враховувати співвідношення таких факторів, як рівень інтенсифікації, технічна забезпеченість, розмір землекористування, склад і співвідношення земельних угідь, наявність трудових ресурсів та ін. При цьому важливо визначити раціональне співвідношення об'єму виробництва і розмірів землекористування з урахуванням природних і економічних умов та рівня розвитку виробничих сил. Всі підприємства районів, що досліджуються, були поділені на три групи.

Щоб визначити раціональний розмір сільськогосподарського підприємства, необхідно встановити кореляційний зв'язок між розміром господарства за площею ріллі або сільськогосподарських угідь і розміром чистого або валового доходу на одиницю земельної площі.

Для виявлення кореляційної залежності між площею сільськогосподарських угідь господарств і показником валового доходу на 100 га сільськогосподарських угідь було використане рівняння прямої лінії: $Y_x = a_0 + a_1x$. Параметри a_0 і a_1 рівняння регресії обчислюємо способом найменших квадратів. Цей спосіб зводиться до складання і розв'язання системи двох рівнянь з двома невідомими:

$$\begin{aligned} \sum y &= pa_0 + a_1 \sum x \\ \sum xy &= a_0 \sum x + a_1 \sum x^2, \end{aligned}$$

де p – кількість спостережень. Щоб спростити розв'язання рівнянь, замість значень x введемо відхилення від середнього розміру площі сільськогосподарських угідь ($x - x'$).

Після обчислення показників рівняння ре-

гресії зв'язку між площею сільськогосподарських угідь у господарствах Краснокутського району і валовим доходом на 100 га сільськогосподарських угідь має такий вигляд:

$$Y = 21,0 - 0,002x$$

По Лозівському району рівняння регресії зв'язку між площею сільськогосподарських угідь господарств і валовим доходом на 100 га сільськогосподарських угідь має такий вигляд:

$$Y = 9,4 + 0,004x$$

Аналіз наведених розрахунків теоретичного показника валового прибутку на 100 га сільськогосподарських угідь по господарствах досліджуваних районів, показав, що для господарств Краснокутського району (зона Лісостеп) раціональний розмір землекористування складає 1600 га, для господарств Лозівського району (зона Степ) – понад 2500 га. Між результативною та факторними ознаками існує середній зв'язок (коефіцієнт кореляції 0,50 по Краснокутському району та 0,44 по Лозівському).

Визначення раціональних розмірів землекористувань по аналізу типових господарств природно-кліматичної зони дає можливість рекомендувати ці показники для використання на перспективу при виконанні робіт з прогнозування розмірів землекористувань.

При ринковій економіці на спеціалізацію господарств має вплив рентабельність та ліквідність сільськогосподарської продукції на внутрішніх та зовнішніх ринках, що викликає диспропорційний розвиток галузей господарства і необхідне збільшення певного набору культур. До основних факторів підвищення економічної ефективності використання землі в сільському господарстві відносяться: природні, технологічні, матеріально-технічні, організаційно-економічні, соціальні, природоохоронні.

Планування сталого землекористування є системою комплексних заходів щодо раціонального використання землі та природних ресурсів з орієнтацією на майбутнє. Орієнтирами

планування сталого землекористування є: прийнятний баланс охорони, збереження і розвитку землекористування; використання землі на основі сталості розвитку суспільства; реалізація інтегрованих урядових дій в сфері земельних відносин; залучення громадськості до участі в процесі планування сталого землекористування; покращення рівня знань про значення і роль землі та земельних ресурсів при прийнятті рішень; підтримка і впровадження ініціатив природоохоронних організацій в управлінні земельними ресурсами; раціональне землекористування

Висновки. Підсумовуючи викладені вище обґрунтування ролі і значення землі в життєдіяльності людей, можна стверджувати, що земельні ресурси — це не просто чинник виробництва, а те благо, яке забезпечує просторові та територіальні передумови використання ресурсної бази економічного та соціального розвитку, а також перманентне її відтворення. Конструктивно – територіальна програма формування стійких товарних сільськогосподарських підприємств має враховувати такі вимоги:

- у територіальні утворення включати земельні ділянки, економічні показники яких дають можливість вибрати кращий варіант формування землекористування;

- конфігурація землекористування має забезпечувати формування оптимальної структури земельних угідь;

- використовувати проектні проробки в схемах землеустрою на регіональному та базовому рівнях, з урахуванням розміщення ринків сільськогосподарської продукції;

- використовувати ресурсний потенціал (трудові, енергетичні, водні й інші ресурси);

- визначити екологічний стан земель, які входять у межі землекористування;

- впроваджувати зональні системи землеробства.

Список використаних джерел:

1. Борщевський П.П. Підвищення ефективності використання, відтворення і охорони земельних ресурсів регіону / П.П. Борщевський, М.О. Чернюк // НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. – К.: Аграрна наука, 1998. – 237 с.
2. Будзак В. М. Трансформація земельної власності в сільському господарстві / В. М. Будзак // Продуктивні сили і регіональна економіка : зб. наук. праць. — Ч. 2. — К. : РВПС України НАН України, 2002. — С. 168—173.
3. Голян В.А. Еколого-економічні проблеми землекористування в Україні / В.А. Голян, А.І. Крисак // Актуальні проблеми економіки. - 2007.- №1.- С.117-124.
4. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: [монографія] / [О. М. Алімов, А. І. Даниленко, В. М. Трегубчук та ін.]. — К. : Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. — 684 с.
5. Третяк А. М. Землепорядне проектування: теоретичні та методичні основи інвестицій у землекористування / А. М. Третяк, В. М. Другак, Д. П. Романська. — К.: ТОВ «ЦЗРУ», 2007. — 387 с.
6. Третяк А. М. Зміна пріоритетів земельної реформи у зв'язку з удосконаленням економічних відносин власності на землю / А. М. Третяк // Вісник аграрної науки. — 2008. — № 2. — С. 5—10.

7. Хвесик М.А. Інституціональне забезпечення землекористування: теорія і практика: [монографія] / М.А. Хвесик, В. А. Голан. — К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. — 460 с.
8. Шашула Л. О. Розвиток земельних відносин в історичній ретроспективі / Л. О. Шашула // Продуктивні сили і регіональна економіка: зб. наук. праць. — Ч. 2. — К.: РВПС України НАН України, 2002. — С. 152—161.
9. Шиян В.Й. Напрями і причини структурних змін у сільському господарстві / В.Й.Шиян, Н.В. Статівка // Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу: [монографія] / [За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.С.Мазнева] — К.: ІАЕ, 2000.- С. 55-60.

УДК 330.524(282.247.314)

Петро Сухий, Микола Цепенда

ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА БІОРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ

Розкрито особливості економіко-географічної оцінки біоресурсного потенціалу водних об'єктів. Здійснено поділ ресурсних складових на окремі сегменти (стаціонарні запаси, відновні та задучені ресурси), наведена їхня характеристика. Викладено авторський підхід до визначення складових біоресурсного потенціалу на основі показників рибопродуктивності та норм споживання риби і рибопродуктів. Обґрунтовано власні підходи до визначення інтегрального показника біоресурсного потенціалу акваторії. Розкрито основні проблеми, що ускладнюють проведення об'єктивної оцінки біоресурсного потенціалу.

Ключові слова: біоресурсний потенціал, біотичний потенціал, біологічна продуктивність, економіко-географічна оцінка.

Петр Сухой, Николай Цепенда. ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА БИОРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ. Раскрыты особенности экономико-географической оценки биоресурсного потенциала водных объектов. Классифицированы ресурсные составляющие на отдельные сегменты (стационарные запасы, возобновляемые и вовлеченные ресурсы). Изложен авторский подход к определению составляющих биоресурсного потенциала исходя из показателей рыбопроизводительности и норм потребления рыбы и рыбопродуктов. Обоснованы собственные подходы к определению интегрального показателя биоресурсного потенциала акватории. Раскрыты основные проблемы, которые затрудняют объективное оценивание биоресурсного потенциала.

Ключевые слова: биоресурсный потенциал, биотический потенциал, биологическая продуктивность, экономико-географическая оценка.

Petro Sukhyy, Mykola Tsependa. ECONOMIC-GEOGRAPHICAL ESTIMATION OF BIO-RESOURCE POTENTIAL OF WATER OBJECTS. Specificity of water objects' bio-resource potential economic-geographical estimation was disclosed. Resource components were subdivided into segments and our own approaches to define an integral index of the aquatory bio-resource potential were substantiated. Categories of reproductive and involved resources were characterized. Authors give an approach to defining the components of the bio-resource potential on the basis of indicators productivity of fish and consumption rates of fish and fish products. Major problems of objective evaluation bio-resource potential were revealed.

Key words: bio-resource potential, biotic potential, biological productivity, economic-geographical estimation.

Актуальність теми. Будь-який водний об'єкт (водойма чи водотік) характеризуються певною біологічною продуктивністю – кількістю органічних речовин, що виробляються за певний час живими організмами. Вона вимірюється в одиницях маси на площу чи об'єм водойми за одиницю часу. Біопродуктивність є результатом безперервного утворення біомаси, зростання і розмноження гідробіонтів.

Біоресурсний потенціал внутрішніх водойм зазвичай оцінюється за показниками рибопродуктивності (основного біологічного ресурсу, що має промислове значення). Нині існує низка методик та підходів до її визначення, але загальноприйнятої (міждисциплінарної) немає. Саме через це нами пропонується методика економіко-географічної оцінки біоресурсного потенціалу, в основі якої лежить комплексна оцінка його величини, можливостей використання та примноження з позицій збалансованого

розвитку.

Попередні напрацювання. У сучасній економіко-географічній, аграрній та біологічній літературі немає однозначного трактування термінів і понять таких як "біологічний (біоресурсний) потенціал території (акваторії)". Дискусійними залишаються також окремі питання до підходів економіко-географічної оцінки біоресурсного потенціалу та ресурсів, що його формують. Із-поміж таких досліджень даної проблематики необхідно виокремити наукові доробки В.П.Руденка [11], М.Г.Ігнатенка [5], В.І.Беляєва [2], С.С.Левківського [8], М.М.Цепенди [13], Ю.Б.Козлової [7] та інших фахівців. Окремі дослідники [9, 10] обґрунтовують поняття "біотичний потенціал" як: 1) спадково зумовлену ступінь опірності виду до несприятливих чинників середовища; 2) потенційну здатність живих організмів збільшувати чисельність за геометричною прогресією.

Виклад основного матеріалу. Водойми продукують організми, які з точки зору суспіль-

ства можуть бути корисними, нейтральними чи шкідливими. Тому, виходячи із практичної цінності для людини, можна вести мову про *біологічний (біоресурсний) потенціал* та *біогосподарську продукцію водних об'єктів* (біомасу організмів, що мають нині промислове значення). Біологічні ресурси водойм – це соціальне поняття, яке відображає відношення людини до окремих рослин і тварин як можливих предметів праці.

Враховуючи системну екологічну роль та суспільно-економічне значення біоресурсного потенціалу, його сутність можна сформулювати як здатність водного об'єкта відтворювати і віддавати людині (без шкоди для екосистеми) необхідні матеріальні та духовні блага, в тому числі генетичний матеріал, що знаходиться в об'єктах живої природи в певних масштабах, без зміни основних властивостей за певний період.

Біоресурсний потенціал найзручніше оцінювати за показником біологічної продуктивності риби як найбільш економічно освоєного елемента. Водні об'єкти є середовищем життєдіяльності риб, що зумовлює їхню високу чутливість до кількості та якості води. Те ж саме стосується також і зоопланктону, зообентосу, фітопланктону, макрофітів. У кожному водному об'єкті складається власна екологічна система, де кожен із елементів виконує певні функції, зберігаючи тим самим життєздатність всієї системи [7].

Особливо цінні види риб виступають важливим об'єктом централізованого промислу або організованого аматорського рибальства; решта видів є об'єктом місцевого промислу і неорганізованого рибальства.

Водойми, що використовуються для промислового вилову, або відтворення риби, називаються рибогосподарськими і характеризуються показниками рибопродуктивності – приростом маси риби з 1 га їхньої площі за вегетаційний період. Рибопродуктивність залежить від комплексу природних умов, що характерні для певного басейну чи його частини. Гірські річки менш продуктивні порівняно із рівнинними; рівнинні південні степові річки – продуктивніші за північні. Рибопродуктивність озер змінюється залежно до ландшафтних особливостей території. При цьому рибопродуктивність річок, зазвичай, вища за продуктивність озер, що знаходяться у подібних природних умовах. Цьому сприяють такі чинники як:

- загальна підвищена продуктивність річкових вод;
- значний розвиток берегової зони річок, яка є цінною з рибогосподарських позицій;
- наявність, окрім місцевих видів, прохі-

дних риб із інших частин басейну, що значно збільшує рибні запаси.

У підсумку, рибопродуктивність річок може бути на 25-50% вищою відповідних показників озер [6]. Рибопродуктивність водотоків виражають у кілограмах на 1 км довжини річки чи 1 км² водозбірної площі; водойм – у кілограмах на 1 га їхньої площі.

Незважаючи на значні потенційні можливості для розвитку рибного господарства у природних водоймах, нині більша частина прісноводної товарної риби вирощується у ставках. Водні об'єкти характеризуються нерівномірністю розподілу біоти, динамічністю показника рибопродуктивності і чинників, що впливають на її зміни. У великих річках, що впадають в моря, спостерігається наростання біомаси від витoku до гирла [6].

Економіко-географічна оцінка – це синтетична оцінка, яка складається з оцінки величини запасів природних ресурсів, потреби в них і можливості їхнього використання. Не менш важливим економіко-географічним аспектом є також визначення територіальної диференціації ефективності охорони, відтворення природних ресурсів для раціоналізації природокористування [5, 11].

Економіко-географічна оцінка біоресурсного потенціалу водних об'єктів передбачає комплексну оцінку його величини, суспільних потреб у ньому, можливостей використання з позицій збалансованого розвитку, ступеню господарського освоєння та територіальної диференціації у межах річкового басейну (або його частини) чи їхніх груп, тобто на основі басейнового принципу.

Для проведення економіко-географічної оцінки біоресурсного потенціалу, в тому числі, його господарської освоєності, передусім, необхідно здійснити його оцінку в натуральних показниках, після чого переходити до узагальнюючих, у першу чергу, економічних (вартісних) показників, які могли б дати уявлення про загальну економічну цінність біоресурсного потенціалу регіону. При цьому, важливо враховувати екологічні обмеження для збереження стійкості екосистеми водного об'єкта. Виходячи зі сказаного вище, можна виділити такі складові біоресурсного потенціалу: 1) *стаціонарні запаси* – частина потенціалу, що забезпечує стійке функціонування водного об'єкта як системи. Господарське освоєння даної групи є небажаним з екологічних та соціальних мотивів. Сюди відноситься загальна біомаса біологічних видів водного об'єкта; 2) *відновні ресурси* – частина потенціалу, що може бути використана нині та у перспективі без шкоди для екосистеми водного

об'єкта. Це приріст біомаси за вегетаційний період, що розраховується на основі показників рибопродуктивності; 3) *залучені ресурси* – фактичні показники використання біоресурсного потенціалу (фактичний вилов риби) [13].

При проведенні економіко-географічних досліджень існують різноманітні методики оцінювання біологічних потенціальних можливостей водних об'єктів. Безпосередня оцінка *стаціонарних запасів* біопотенціалу може бути здійснена на основі даних про загальну біомасу водних об'єктів регіону. Однак зробити це надзвичайно складно через відсутність досконалих методик та вихідних даних для розрахунків. Дослідження біопотенціалу, зокрема іхтіофауни, є уривчастими та спорядичними, що значно ускладнює узагальнення інформації про його величину. Визначенню стаціонарних запасів біоресурсного потенціалу перешкоджає також низка проблем, пов'язаних із наявністю і достовірністю вихідної інформації про формування рибних запасів тощо.

Відновні ресурси, на нашу думку, слід визначати залежно від типів водних об'єктів, на основі показників природної (фактичної), нормативної (залежить від природних умов, ґрунтових різновидів і тривалості вегетаційного періоду) та потенційної (повної, розрахункової) рибопродуктивності рибних запасів.

У природних умовах кількість рибної продукції, зазвичай, обмежена обсягами кормових ресурсів водного об'єкта, тобто природною рибопродуктивністю, яка є умовним поняттям, а її величина непостійна й обумовлюється низкою чинників, зокрема, типами донних ґрунтів, кількістю та якістю води, кліматичними умовами, видом та станом водних об'єктів, фізіологічно-віковим станом риб тощо [2, 4]. Зазначені чинники безпосередньо впливають на розвиток природної кормової бази. Природна рибопродуктивність визначається дослідним шляхом при вирощуванні риби без підгодовування впродовж кількох років. Тому на практиці, під час розрахунків оперують пересічною величиною природної рибопродуктивності, що визначається на основі рибницько-біологічних нормативів (нормативною рибопродуктивністю) або ж пересічною багаторічною для конкретного господарства. Потенційна (розрахункова, повна) рибопродуктивність – це приріст рибної продукції, що відбувається як за рахунок природної кормової бази, так і кормів, що вносяться людиною у водний об'єкт [12]. Максимальний потенціал для розвитку рибного господарства мають антропогенно створені водойми, в першу чергу, ставки.

Шукана величина відновних ресурсів біоресурсного потенціалу є добутком площі аква-

торії водного об'єкта і відповідної йому рибопродуктивності. Співставлення відновної частини біоресурсного потенціалу водноресурсного потенціалу із залученими дає уявлення про масштаби їх використання в регіоні.

Зазвичай об'єми вилову риби із водних об'єктів регіону розглядаються відірвано від басейнів річок і узагальнюються за адміністративним підходом в межах районів і областей. Як наслідок, оцінити вилов із водних об'єктів у басейновому розрізі на існуючій статистичній інформації надзвичайно складно. Крім цього в офіційних даних не враховується вилов бракон'єрів і аматорів, який, за різними оцінками, може навіть перевищувати офіційний [3, 7, 14]. Не враховуються також значні обсяги неофіційного вилову риби господарюючими суб'єктами, які не фіксуються у жодних документах, що обумовлено бажанням уникнути сплати податків та збільшити власні доходи.

Виходячи із викладених вище мотивів, для оцінки *залучених ресурсів* варто використовувати непрямий метод, що базується на нормах споживання людиною риби та рибопродуктів. Відомо, що рибопродукти мають важливе значення у раціоні людини, вони цінний і незамінний продукт харчування; забезпечують потреби у білках тваринного походження, вітамінах, мікроелементах і біологічно активних речовинах. За розрахунками Українського науководослідного інституту харчування Міністерства охорони здоров'я України, раціональна (науково-обґрунтована) норма споживання риби та рибопродуктів становить 20 кг на 1 особу в рік, а фізіологічна (мінімальна) – 12 кг. З цієї кількості на частку прісноводної риби, надходження якої можуть забезпечити місцеві водні об'єкти, припадає відповідно 12 і 7,2 кг/особу на рік [1].

Виходячи із рекомендованих норм споживання та враховуючи кількість населення, що мешкає в населених пунктах, розташованих в басейнах річок, можна визначити мінімальну та раціональну потреби населення регіону в товарній рибі та рибній продукції пересічно за рік. Співставлення отриманих даних із відновними ресурсами біологічного потенціалу водних об'єктів річкового басейну, дозволяє встановити абсолютні і відносні рівні забезпеченості потреб (залучення біологічних ресурсів) на мінімальному та оптимальному рівнях.

Проведення економіко-географічної оцінки складових біоресурсного потенціалу ускладнюється рядом проблем. До основних із них можна віднести наступні: 1) часткове охоплення існуючою статистичною звітністю масиву показників, що характеризують рибогосподарське використання водойм; 2) розпороченість інфо-

рмації про умови формування і використання біологічних ресурсів, зокрема, промислових видів риб, а при її наявності виникають сумніви щодо достовірності показників, особливо фактичного вилову; 3) господарський підхід до використання рибопромислових запасів сформував дещо узагальнену систему відомостей про рибне господарство. Запаси і обсяги вилову розглядаються відірвано від басейнів річок і не дають можливості робити висновки про стан екосистем та тенденції відтворення у водоймах рибогосподарського фонду вибірково за басейнами річок; 4) антропогенне забруднення річок та водойм істотно вплинуло на можливості відтворення рибних запасів, природної кормової бази і, як наслідок, на якість рибної продукції; 5) не

здійснюється повний облік вилову риби любителями, який, за деякими оцінками, може бути еквівалентним офіційному.

Висновки. Біоресурсний потенціал є важливою складовою частиною водноресурсного потенціалу і, в переважній більшості випадків, як один із його компонентів, є найбільш освоєним у господарській діяльності. Пропоновані у статті методичні підходи до проведення економіко-географічної оцінки біоресурсного потенціалу водних об'єктів дають змогу провести комплексну оцінку його величини, суспільних потреб у ньому, можливостей використання та ступеню господарського освоєння на основі басейнового підходу.

Список використаних джерел:

1. Балабанов Г.В. Территориальная сегментация продовольственного рынка Украины. *Зернопродуктовый комплекс Украины: структура и территориальная организация* / Г.В.Балабанов. – К.: УАПП/ПАП, 1999. – 105с.
2. Беляев В.И. *Справочник по рыбоводству и рыболовству* / В.И.Беляев. – Минск: Ураджай, 1986. – 224 с.
3. *Водне господарство в Україні* / За ред. А.В.Яценка, В.М.Хорєва. – К.: Генеза, 2000. – 456 с.
4. Грищенко Л.И. *Болезни рыб и основы рыбоводства* / Л.И.Грищенко Л.И., М.Ш.Акбаев, Г.В.Васильков. – М.: Колос, 1999. – 456 с.
5. Игнатенко Н.Г., Руденко В.П. *Природно-ресурсный потенциал территории. Географический анализ и синтез* / Н.Г.Игнатенко, В.П.Руденко. – Львов: Вища шк.; Изд. при Львов. ун-те, 1986. – 164 с.
6. Иоганзен Б.Г. *От чего зависит рыбопродуктивность водоемов и как её повысить* / Б.Г.Иоганзен. – Новосибирск: Главрыбсибпром, 1950. – 43 с.
7. Козлова Ю.Б. *Социально-эколого-экономическая оценка водно-ресурсного потенциала бассейна реки: автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05* / Юлия Борисовна Козлова. – Екатеринбург, 2001. – 25 с.
8. Левковский С.С. *Водные ресурсы Украины. Использование и охрана* / С.С.Левковский. – К.: Вища школа. Головное изд-во, 1979. – 200 с.
9. *Охрана ландшафтов: толковый словарь* / Под ред. В.С.Преображенского. – М.: Прогресс, 1982. – 272 с.
10. Реймерс Н.Ф. *Словарь терминов и понятий, связанных с охраной живой природы* / Н.Ф.Реймерс, А.В.Яблоков. – М.: Наука, 1982. – 144 с.
11. Руденко В.П. *Географія природно-ресурсного потенціалу України. У 3-х частинах: підручник* / В.П.Руденко. – К.: ВД "К.-М. Академія" – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 568 с.
12. *Сельскохозяйственный энциклопедический словарь* / Редкол.: В.К.Месяц и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – С.468.
13. Цепенда М.М. *Особливості компонентної економіко-географічної оцінки водноресурсного потенціалу території* / М.М.Цепенда // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки. – Луцьк, 2009. – №8. – С.90-94.
14. Щербуха А.Я. *Іхтіофауна України у ретроспективі та сучасні проблеми збереження її різноманіття* / А.Я.Щербуха // Вестник зоології. – 2004. – №38(3). – С.3-18.

ОБРАЩЕНИЕ С ОТХОДАМИ В УКРАИНЕ – ПРОБЛЕМА УСТОЙЧИВОСТИ СОЦИОГЕОСИСТЕМЫ

В статье кратко охарактеризована проблема обращения с твёрдыми отходами потребления в современной Украине, раскрыты действующий принцип и тенденции территориальной организации данной хозяйственной деятельности, дана нормативно-правовая и экологическая оценка её размещения и осуществления в текущий период, а также предложен вывод о наличии реальной перспективы нарушения устойчивости социogeосистемы вследствие неадекватного восприятия этой проблемы обществом и органами исполнительной власти.

Ключевые слова: устойчивость социogeосистемы; территориальная организация; обращение с отходами; утилизация, удаление, захоронение, места удаления, полигоны отходов.

Олег Куденко. ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ В УКРАЇНІ – ПРОБЛЕМА СТАЛОСТІ СОЦИОГЕОСИСТЕМИ. У статті коротко охарактеризована проблема поводження з твердими відходами споживання в сучасній Україні, розкрито діючий принцип і тенденції територіальної організації даної господарської діяльності, дано нормативно-правову та екологічну оцінку її розміщення і здійснення у поточний період, а також запропоновано висновок про наявність реальної перспективи порушення сталості соціogeосистеми в наслідок неадекватного сприйняття цієї проблеми суспільством та органами виконавчої влади.

Ключові слова: сталість соціogeосистеми; територіальна організація; поводження з відходами; утилізація, видалення, захоронення, місця видалення, полігони відходів.

Oleg Kudenko. WASTE HANDLING IN UKRAINE – PROBLEM OF SOCIOGEOSYSTEM SUSTAINABILITY. The article briefly describes handling problem of solid wastes of consumption in modern Ukraine, effective approach and tendencies of spatial organization of such kind of economic activity is exposed, normative legal and ecological assessment of its placement and realization at the moment is given, conclusion about availability of real perspective of sociogeosystem instability caused by inadequate perception of this problem by society and governmental bodies is offered.

Key words: sustainability of sociogeosystem, spatial organization, waste handling, utilization, removal, burial, place of deletion, refuses dumps.

Актуальность. Поддержание адекватных связей (прямых и обратных) с внешней средой – одно из важнейших условий сохранения устойчивости систем (в т.ч. социogeосистемы), их выживания. Исходя из этого особое значение не только в методологическом плане, но и для практической деятельности, приобретает обобщенный экологический принцип существования, сформулированный Ю.Г. Марковым [1] и полностью разделяемый автором: «всякий объект сохраняет свои структурные и функциональные свойства лишь при определённых значениях параметров внешней среды...».

Постановка проблемы. С позиции нашей темы особый интерес представляют тот вид ресурсно-экологических связей социосистемы с внешней средой (природопользования), который обусловлен размещением отходов человеческой деятельности и в частности – твёрдых отходов сфер потребления (далее по тексту – ТОП), т.к. по нашему убеждению *отечественные особенности территориальной организации хозяйственной деятельности по обращению с ними при наблюдаемых тенденциях наращивания темпов их образования и усложнения неуклонно ведут к кризису на линии взаимодействия «общество-природная среда», о чём свидетельствуют следующие данные:* на сегодняшний день уже почти 4% украинской территории заняты отходами; места их захоронения занимают

130 тыс. га и на этой площади накоплено 35 млрд. т отходов, из которых 5 млрд. т – высоко токсичные (токсичность отхода – нахождение в его составе физиологически активных веществ, вызывающие токсический эффект – вредное, отравляющее воздействие на организм [2]); при этом во вторичный цикл попадает (т.е. утилизируется) лишь 3-5% твёрдых бытовых отходов (ТБО), в то время, как в европейских странах – 80% [3].

Отходами потребления являются промышленные продукты (объекты), непригодные для дальнейшего использования (потребления) [2]. Хозяйственная деятельность, именуемая «*обращением с отходами*» – это «действия, направленные на предотвращение образования отходов, их сбор, транспортировка, хранение, обработка, утилизация, удаление, обезвреживание и захоронение, включая контроль за этими операциями и надзор за местами удаления» [4]. Также на основании положений [2 и 4] попутно уточним, что *утилизация* отходов означает их использование в качестве вторичных, материальных или энергетических ресурсов, а *удаление* состоит в осуществлении тех операций с отходами, которые не приводят к их утилизации.

Изложение материала исследования. В Украине номенклатура и качественный состав ТОП стремительно усложняются соответственно развитию рынка потребительской продукции при практически полном отсутствии условий для переработки

того громадного числа не подлежащих дальнейшему использованию веществ, материалов и предметов, которое образуется в процессе современного потребления. Ну и конечно при том, как механизмы установленного государственного контроля, правового и экономического регулирования процессов образования отходов и обращения с ними, действующие на производствах, в непроектных сферах не срабатывают. Господствующее положение занимает удаление отходов.

Традиционные методы сбора ТОП, применяемые в Украине, исключают возможность возникновения у субъектов заинтересованности в подготовке их к утилизации. В существующих условиях не подлежащие дальнейшему использованию разнородные вещества, материалы и предметы хранятся до момента их исключения из мест образования в смешанном виде. В результате в группу удаляемых ТОП подавляющим образом отправляются те, которые реально могут быть утилизированы.

Собственно *смешанность* и создаёт «Проблему ТОП», т. к. элементарный анализ их номенклатуры с учетом современных перерабатывающих технологий и острейшей энерго-сырьевой зависимости Украины приводит к выводу, что практически всё из чего они состоят имеет насущную ресурсную ценность. Однако в замкнутом круге рассматриваемой проблемы капвложения в разработку новых и усовершенствование существующих утилизирующих технологий расцениваются потенциальными инвесторами как бессмыслица. В итоге предпочтение по-прежнему отдаётся *захоронению* ТОП (окончательному размещению в окружающей природной среде), ибо как «авторитетно» просвещают популярные экологические словари, «Твердые отходы... традиционно ликвидируются с помощью свалок. Этот метод как минимум на 65% дешевле любого другого способа их переработки» (!) [5].

С учётом того, что постоянно существующий глобальный экономико-отраслевой дисбаланс исторически определяет направления и интенсивность материально-энергетических потоков, вполне предсказуемы проблемы, которые могут возникнуть с ТОП в странах современного мира, преимущественно импортирующих потребительские товары в условиях, когда законодательство абсолютного большинства государств запрещает ввоз на свою территорию отходов с целью их хранения или захоронения; котирует ввоз отходов как

вторичного сырья, стимулируя утилизацию собственных отходов и обеспечивая жесткий контроль соблюдения установленного порядка этого процесса. В данной обстановке территориям государств, в которых утилизация отходов не обеспечивается, грозит перспектива неуклонного превращения в свалку с реализацией известного умозаключения Н. Бора «Человечество не погибнет в атомном кошмаре, оно захлебнётся в собственных отходах» [6]. И, следовательно, одним из ключевых и безальтернативных условий существования современных социогосударств является *упреждение* удаления ТОП путём их утилизации.

Однако сегодня мы вынуждены констатировать, что повсеместно действующая в Украине система обращения с ТОП не обеспечивает адекватного обращения с ними, в связи с чем отдельного внимания заслуживает оценка санитарно-экологической опасности этих отходов, а также объектов их захоронения.

Согласно [2], *класс опасности* отхода обусловлен его токсичностью и определяется по ГОСТ [7] (на подопытных животных) и расчетным (когда установлен физико-химический состав) методами. Однако в Украине в отношении ТОП отмечается полное отсутствие прецедентов соблюдения установленного порядка, несмотря на то, что в стремительно расширяющейся их номенклатуре сегодня присутствуют отходы высших классов опасности (I-го и II-го). Т.е. ТОП как и в период нахождения Украины в составе СССР «по умолчанию» относятся к IV-му классу опасности, т.е. считаются «мало опасными».

С учётом изложенного в условиях того, что *лимиты на размещение отходов* (объемы отходов, на размещение которых у их владельца имеется Разрешение, выданное органами Минприроды на местах) согласно [8] утверждаются отдельно для каждого класса опасности, и того, что нормативы обязательного сбора (налога) за загрязнение окружающей природной среды при размещении отходов, установленные [9] как фиксированные суммы для каждого класса опасности, составляют для отходов III-го класса опасности 6,40 грн./т, а для IV-го – 2,50 грн./т, в то время, как за размещение отходов, класс опасности которых не установлен, [9] требует применения норматива 700,0 грн./т (как для отходов I-го класса опасности), становится вполне очевидным, почему в современной Украине захоронение ТОП «намного выгоднее» их утилизации. Справедливость данного вывода особо подчёркивают следующие «коэффициенты к

(приведенным выше – от авт.) *ставкам налога, которые устанавливаются в зависимости от места (зоны) размещения отходов в окружающей природной среде*» [9]: в границах населённого пункта или на расстоянии менее 3 км от них устанавливается коэффициент 3, а на расстоянии 3 и более км от границ населённого пункта – 1.

Для захоронения ТОП в Украине действующими государственными строительными нормами [10] предусмотрены полигоны ТБО – инженерные специализированные сооружения, которые должны обеспечивать санитарное и эпидемиологическое благополучие населения, безопасность природной среды, а также предотвращать развитие опасных геологических процессов и явлений.

В действительности же полигонов ТБО, размещенных и оборудованных в полном соответствии с действующими нормами проектирования, в Украине нет, несмотря на то, что с момента ввода в действие [10] прошло пять лет. ТОП по-прежнему в смешанном виде удаляются на свалки, размещённые как правило в оврагах, балках или отработанных карьерах, причём иногда – на недопустимо близком расстоянии от селитебных зон и водных объектов, в местах разгрузок подземных вод, на подтопленных и даже заболоченных участках.

Соблюдение требования [10] относительно размещения полигонов ТБО «*по территориальному принципу*» на практике ограничивается тем, что при выборе участков для них как и прежде предпочитают варианты, обеспечивающие минимальные затраты топлива на перевозку отходов от мест образования к местам захоронения. В результате даже небольшие сёла и посёлки имеют по несколько свалок, расположенных по их периметру. В сельской местности также широко практикуется вывоз/вынос ТОП в ближайшие леса и лесопосадки, а в крупных городах эти отходы очень часто вообще не покидают населённого пункта, т.е. размещаются непосредственно в его границах – в естественных и искусственных понижениях поверхности, а также на временно неиспользуемых земельных участках, видимость которых каким-либо образом ограничена.

В большинстве своем свалки в Украине размещены с нарушением земельного законодательства, из-за чего ни эксплуатирующие их предприятия, ни органы местного самоуправления, имеющие прямое отношение к организации этих объектов, не

располагают правоустанавливающими документами на землепользование данного целевого направления. Сами свалки организованы или вообще без проекта (на таких отходы размещаются вообще без разрешений и государственного контроля), или же их строители владеют *формальной* проектно-сметной документацией, т.е. разработанной и согласованной исключительно для предъявления контролирующим и разрешительным органам, представителей которых как правило удовлетворяет единственно факт наличия положительных заключений государственной экспертизы (на таких отходы размещаются по разрешениям территориальных органов Минприроды несмотря на то, что эти объекты должным образом для этого не оборудованы). Мониторинг состояния природных компонентов в районах размещения украинских свалок не ведётся.

К сожалению сказанное касается не только свалок сельских населенных пунктов и райцентров, но и большинства крупных городов – областных центров Украины, и даже её курортов. Определённое исключение составляют несколько новых крупных полигонов ТБО, построенных по специально разработанным проектам на земельных участках, отведенных в порядке, установленном Земельным кодексом Украины, т.к. состав их сооружений (включая средства мониторинга), а также технология захоронения на них отходов в основном соответствует [10], однако же ни на одном из этих объектов противofильтрационные экраны не обеспечивают современного нормативного фильтрационного показателя (Кф не более 10^{-9} м/с), при этом на захоронение вопреки требованиям [2, 4, 10] принимаются отходы независимо от того, относятся они к утилизируемым или нет – как и везде в Украине сюда поступает их смесь.

В результате объекты захоронения ТОП характеризуются широчайшим набором потенциальных факторов прямого и косвенного негативного воздействия на окружающую среду:

- само их устройство и размещение на них отходов является техногенным преобразованием поверхности: - сопровождающимся уничтожением природных растительных сообществ, мест питания, гнездования и спаривания диких животных, прерыванием путей их миграции, лишением местности эстетического её содержания (комфорта визуального и психологического восприятия) и рекреационного потенциала; - способным в определённых условиях существенным образом влиять на подземную и повер-

хностную гидродинамику, приводя к развитию подтопления и заболачивания земельных участков, эрозии и суффозии;

- жидкая фаза разложения отходов (фильтрат) по сути является водной вытяжкой тяжелых металлов (Ag, Cd, Cr, Cu, Hg, Li, Ni, Pb, Sn, Sr, Zn согласно [11]), носителем бактериального загрязнения, может содержать высокие концентрации нефтепродуктов, полихлорбифенилов, фенолов, нитратов, нитритов, хлоридов, сульфатов и пр.; характеризуется высокой агрессивностью по отношению к бетонам определённых марок, металлической арматуре, и даже к некоторым синтетико-полимерным материалам, поэтому распространение фильтрата за пределы ёмкости захоронения (перетекание по наклону земной поверхности или инфильтрация в грунты, слагающие борта и днище ёмкости) может привести к опасным загрязнениям почвенно-растительного покрова, поверхностных и подземных вод, в числе которых вполне могут оказаться используемые для централизованного и децентрализованного питьевого водоснабжения, а также к снижению эксплуатационной надёжности и нарушению технической целостности подземных строений и коммуникаций;

- газообразная фаза разложения отходов (биогаз) может содержать большое количество (свыше 60%) горючих газов (метан, сероводород), т.е. в определённых пропорциях смешиваясь с воздухом, биогаз способен проявлять взрывоопасные свойства, поэтому возгорания складированных отходов нередко сопровождаются взрывом и продолжительными пожарами на объекте с широкомасштабным загрязнением приземного слоя атмосферного воздуха (в т.ч. на территориях ближайших населённых пунктов) химическими веществами, среди которых нередко оказываются токсичные и канцерогенные соединения высших классов опасности; некоторые из ингредиентов биогаза и продуктов сгорания отходов (CO_2 , CH_4 , N_2O) являются «парниковыми» газами [12]; кроме того, даже в отсутствие возгораний места захоронения отходов являются причиной острого органолептического дискомфорта, ощущаемого не только вблизи самих этих объектов, но и на расстоянии нескольких километров от них (при повышенных скоростях ветра соответствующего направления);

- лёгкие (подверженные развеиванию ветром) фракции отходов (ПЭТ-ёмкости, обрывки полимерных плёнок, фольги, бумаги, картона и ткани) могут разноситься на значительные расстояния мест захоронения отходов и, преодолев открытые пространства, аккумулироваться на пашне, в лесополосах и на опушках лесов, в ов-

рагах и балках, в руслах ручьёв, рек и дренажных канав, у дорожных насыпей, оград и строений, выступающих препятствиями на пути их перемещения, т.е. физически засорять сельхозугодья, земли лесного и водного фонда, объекты оро-гидрографической сети и поверхностные водные объекты (при этом те из них, которые находятся за пределами населённых пунктов, в схемы саночистки как правило не включены), а также территории рекреационных и жилых зон; в свою очередь на плохо просматриваемых местах наиболее массовой аккумуляции мусора чаще всего возникают стихийные свалки, т.е. на них начинает осуществляться целенаправленный вывоз отходов;

- нахождение среди ТОП пищевых отходов и не подлежащей употреблению/использованию продукции (некондиционной, просроченной или конфискованной контрабандной и контрафактной) создаёт особую привлекательность объектов их захоронения для птиц, грызунов, бродячих животных, а также лиц без определённого места жительства, становящихся в результате пребывания на свалке потенциальными переносчиками опасных заразных болезней; массовые перемещения птиц в районе свалок, расположенных на расстоянии ближе 15 км от аэропортов, создают опасность для пролетающих самолётов;

- объекты захоронения ТОП крупных городов в большинстве случаев размещаются на территории соседних районов, что по вполне понятным причинам (см. вышеизложенное) противоречит интересам местного населения, поэтому даже самого лишь подозрения о наличии их негативного воздействия как правило достаточно для проявлений социальной напряженности.

Все без исключения объекты захоронения отходов, а также долгосрочного (т.е. на срок более 2-х лет согласно [13]) их хранения, носят в Украине общее название «Места удаления отходов» (МУО) и подлежат обязательной государственной регистрации согласно [14]. Ведение реестров МУО находится в компетенции госадминистраций. Реестры составляются и должны ежегодно корректироваться на основании данных Паспортов МУО, составляемых их владельцами (в случае обнаружения бесхозных МУО, владелец их определяется в порядке, установленном [15]).

Т.к. обращение с любыми отходами включено в «Перечень видов деятельности и объектов, которые представляют повышенную экологическую опасность», утверждённый [16], органы Минприроды Украины на местах вместе

с местными госадминистрациями на основе данных Паспорта МУО обязаны определить, к какой из категорий экологической опасности, относится МУО (А – малоопасные; Б – умеренно опасные; В – опасные; Г – чрезвычайно опасные). Причём [13] указывает, что по факту отсутствия хотя бы одного из необходимых устройств защиты природной среды, предусмотренных [10], или загрязнения какого-либо природного компонента хотя бы одним из веществ с превышением его предельно допустимых концентраций (ПДК) более чем в 2 раза, а также отсутствия проекта или наличия какого-либо нарушения проектных регламентов эксплуатации, МУО автоматически должно быть отнесено к *опасным, либо чрезвычайно опасным объектам*, а его владельцу – установлены сроки организации проектной разработки и реализации спецмероприятий по обеспечению нормативного состояния и безопасности окружающей среды.

В связи с изложенным обращает на себя внимание то, что, например, в Харьковской области, где насчитывается 17 городов, 61 поселок и 1683 села, областной реестр МУО включает сегодня всего 72 места захоронения ТБО, и в особенности то, что все они без исключения по уровню экологической опасности отнесены к категории «А», т.е. по логике – не требуют экстренных мер по обеспечению безопасности и нормативного состояния окружающей среды, причём несмотря на то, что лишь 30 из них (свалки на балансе УЖКХ) имели на момент паспортизации формальную проектную документацию. Особо подчеркнём, что все без исключения объекты, включённые в областной реестр МУО, были паспортизованы с 2001 по 2004 годы и с тех пор их паспорта, которые не содержат абсолютно никакой информации относительно состояния природных компонентов в районе размещения объекта (по причине отсутствия мониторинга), какой-либо корректировке не подвергались.

Тем не менее именно данные областного реестра МУО послужили исходными для разработки в 2005 г. «Областной Программы обращения с твёрдыми бытовыми отходами на 2005-2014 г.г.» ([17]). При этом несовершенная информационная подоснова, использованная для разработки этого документа, по статусу определяющего стратегию обращения с ТОП и территориальную организацию указанной деятельности в Харьковской области на текущие 10 лет, явилась причиной алогичного описания в нём существующей проблемы, а следовательно и неадекватной её оценки.

Выводы. Действующая в Украине

система обращения с ТОП по-прежнему примитивна, т.к. на деле состоит лишь в решении задачи по освобождению от них территорий населённых пунктов, при этом в выборе участка для объекта захоронения ТОП решающее значение всегда имеет минимальный расход топлива на их перевозку от мест образования к месту захоронения, несмотря на то, что данные объекты характеризуются обширным комплексом потенциальных факторов прямого и косвенного негативного воздействия на окружающую среду.

Такие принципы управления ТОП в Украине обусловили применение в высшей степени нерациональной в условиях современности, территориальной организации обращения с ними, ориентированной исключительно на захоронение, т.е. окончательное размещение в окружающей природной среде, и приводящей к необходимости постоянного поиска всё новых мест для этого.

Для захоронения ТОП в Украине предусмотрены полигоны ТБО, однако повсеместные системные нарушения действующих государственных строительных норм при эксплуатации этих объектов, обусловленные приёмом на них поливариантных масс смешанных отходов класс опасности которых не установлен, сегодня вынуждают квалифицировать практически все полигоны ТБО в стране не иначе, как «усовершенствованные свалки».

Захоронение смешанных ТОП без определения их опасности, повсеместно практикуемое в Украине, в 280 раз «выгоднее» соблюдения установленного порядка, при этом размещение их на наименее техногенно преобразованных территориях и как можно далее от производственной инфраструктуры населённых пунктов и трудовых ресурсов обходится в три раза дешевле, чем на территориях, обладающих хоть каким-то утилизационным потенциалом или же хотя бы перспективой его постепенного обретения.

Как показывает вышеизложенное, необходимость обеспечения санитарно-экологической безопасности и ресурсосбережения при обращении с ТОП в Украине по-прежнему адекватно не воспринимается обществом и органами исполнительной власти – в рассматриваемой хозяйственной деятельности господствующее положение повсеместно занимает удаление отходов, сопровождаемое прогрессирующим отчуждением земельных ресурсов для размещения отходов с долгосрочным лишением земель их ресурсного потенциала; терри-

ториальним уплотненням сети очагов повышенной санитарно-экологической опасности; уничтожением вторичных ресурсов.

Отсутствие адекватного отношения к рассматриваемой проблеме тормозит развитие экономики Украины и формирует исключительно потребительскую ориентацию её социума в вопросах природопользования. Т.е. проблема ТОП в Украине уверенно приобрела

значение одной из наиболее острых проблем устойчивости социосистемы, т.к. при сложившемся отношении к ней уже в ближайшей перспективе можно ожидать исчерпания потенциала окружающей природной среды в самоочищении и самовосстановлении, а следовательно – неминуемого вывода и самой социосистемы из состояния устойчивости.

Список использованных источников:

1. Марков Ю.Г. Начала экологической философии: два аспекта бытия вещей. – Новосибирск: Институт философии и права СО РАН, 1998. – 9 с.
2. Державні санітарні правила та норми. ДСанПіН 2.2.7.029-99. 2. Комунальна гігієна. 2.7. Грунт, очистка населених місць, побутові та промислові відходи, санітарна охорона ґрунту. Гігієнічні вимоги щодо поводження з промисловими відходами та визначення їх класу небезпеки для здоров'я населення. Затв. Постановою Головного держсанлікаря України від 01.07.1999 № 29. – Київ: 1999. – 41 с.
3. Компанія «Евроіндекс», компанія «Ехротес GmbH». Факти та цифри. <http://www.ekotex.euroindex.ua>, 2011.
4. Закон України Про відходи. Док. № 187/98-ВР. – Київ, Відомості Верховної Ради України, 1998, в редакції 2010 (із змінами та доповненнями). – 30 с.
5. Пржедо В.В., Ткач Г.А., Кратенко І.С., Кивва Ф.В., Шило В.В. Экологический словарь. – Харьков: Эней ЛТД, 1999 – 415 с.
6. Бор Н. Атомная физика и человеческое познание. – М.: 1961. – 144 с.
7. Межгосударственный стандарт. Охрана природы. Обращение с отходами. Классификация отходов. Порядок наименования отходов по генетическому принципу и отнесения их к классификационным характеристикам. ГОСТ 17.9.1.1-99 (ДСТУ 3910-99). – Минск: Межгосударственный Совет по стандартизации, метрологии и сертификации, 1961. – 17 с.
8. Постанова від 03.08.1998 № 1218 Про затвердження Порядку розроблення, затвердження і перегляду лімітів на утворення та розміщення відходів. – Київ: Кабінет міністрів України, 1996, в редакції 2002 (із змінами). – 6 с.
9. Податковий кодекс України. Док. Від 02.12.2010 № 2755-VI. – Київ, Відомості Верховної Ради України, 2010. – 307 с.
10. ДБН В.2.4-2-2005. Полігони твердих побутових відходів. Основні положення проектування. Видання офіційне. – Київ: Держбуд України, 2005. – 32 с.
11. Балюк С.А., Фатєєв А.І., Мірошніченко М.М. Ґрунтово-геохімічне обстеження урбанізованих територій. Методичні рекомендації. – Харків: ННЦ «ІГА ім. О.Н. Соколовського» УААН, 2004. – 54 с.
12. Кіотський протокол до рамкової конвенції Організації об'єднаних націй Про зміну клімату./Офіційний переклад. Дати: - підписання – 11.12.1997; - підписання від імені України – 15.03.1999; - ратифікації 04.02.2004; - набуття чинності – 16.02.2005. – Киото-Нью-Йорк: ООН, 1997-1999. – 22 с.
13. Наказ Мінприроди України від 14.01.1999 № 12 Про затвердження Інструкції про зміст і складання паспорта місць видалення відходів. – Київ: 1999. – 24 с.
14. Постанова від 03.08.1998 № 1216 Про затвердження Порядку ведення реєстру місць видалення відходів. – Київ: Кабінет міністрів України, 1998. – 6 с.
15. Постанова від 03.08.1998 № 1217 Про затвердження Порядку виявлення та обліку безхазяйних відходів. – Київ: Кабінет міністрів України, 1998. – 2 с.
16. Постанова від 27.07.1995 № 554 Про перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку. – Київ: Кабінет міністрів України, 1995, в редакції 2001 (із змінами). – 2 с.
17. Обласна Програма поводження с твердими побутовими відходами на 2005-2014 р.р. Затв. Рішенням від 02.08.2005 XXVIII сесії IV скликання Харківської обласної ради. – Харків: ЗАО «УкрНДІпрогрес», 2005. – 82 с.

МОЖЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ СТАНОМ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

Стаття присвячена обґрунтуванню підходу до управління складовими соціогеопроецесу: соціальною, економічною, гео-екологічною, ментальною, культурологічною, інформаційною, які визначають ефективність соціальної безпеки населення регіону. Пропонується чотири рівня управління: культурологічний, науково-інформаційний, технологічний і технічний.

Ключові слова: соціогеосистема, соціальна безпека, складові соціогеопроецесу, рівні управління.

Алексей Самойлов. ВОЗМОЖНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ СОСТОЯНИЕМ СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ РЕГИОНА. Статья посвящена обоснованию подходов к управлению составляющими социогеопроецесса: социальной, экономической, геоэкологической, ментальной, культурологической, информационной, которые определяют эффективность социальной безопасности населения региона. Предлагается четыре уровня управления: культурологический, научно-информационный, технологический и технический.

Ключевые слова: социогеосистема, социальная безопасность, составляющие социогеопроецесса, уровни управления.

Alexei Samoilov. ABILITY TO MANAGE THE CONDITION OF POPULATION SOCIAL SECURITY IN THE REGION. The article is devoted to the justification of approaches to the management of social-geoprocess components: social, economic, geo-environmental, mental, cultural, informational, which determine the effectiveness of population social security in the region. Four levels of management are suggested: cultural studies, science - information, technology and engineering.

Key words: social-geosystem, social security, social-geoprocess components, management levels.

Актуальність дослідження. Стан соціальної безпеки районних соціогеосистем можна оцінювати комплексом показників, які характеризують відповідні складові соціогеопроецесу. У відповідності до прийнятої концепції і методології дослідження ми розглядаємо соціальну безпеку як наслідок сукупної реалізації соціальної, економічної, геоекологічної, ментальної, культурологічної та інформаційної складових соціально – географічного процесу, що дає можливість обґрунтувати цілеспрямоване управління ними для досягнення необхідного рівня безпеки. Такий підхід зумовлює актуальність дослідження, спрямованого на пошук найбільш слабких ланок в організації соціальної безпеки населення регіону. Враховуючи, що регіональна соціогеосистема є більш самодостатньою порівняно з районними соціогеосистемами, що забезпечує можливості внутрішнього маневрування ресурсами для посилення тих або інших складових соціогеопроецесу в окремих районних соціогеосистемах, представляється доцільним виконувати порівняльний аналіз районів регіону з метою з'ясування найбільш «вузких місць» в соціальній сфері і формування системи цілей управління соціальною безпекою.

Аналіз попередніх досліджень. Багатовекторність цільової функції соціальної політики в галузі соціальної безпеки потребує для отримання позитивного результату залучення фахівців з різних напрямів науки, визнаних фахівців - практиків, врахування громадської думки і відповідного інформаційно - матеріального забезпечення. Питання управління складними системами, зокрема, географічними об'єктами і процесами у загальному вигляді розглядалися

багатьма вітчизняними і зарубіжними вченими. На сьогодні відомі роботи В. Милованова, В. Хищенко, В. Трубецького, В. Вайдліха, О. Князевої, С.П. Курдюмова та інших, в яких пропонуються різні підходи до створення математичних моделей розвитку соціально – економічних систем з позицій системного аналізу і синергетики. Процеси самоорганізації складних систем фундаментально розглядаються у роботах І. Пригожина із співавторами, Г. Хакена. Окремі аспекти самоорганізації розглядаються у роботах Л. Бевзенко, Л. Рижко, О. Князевої, С. Курдюмова, С. Капиці, Г. Малінецького, Л. Дротянко, І. Єременко, В.А. Шупера та інших. Математичні моделі складних процесів описані у роботах, наприклад, Р. Баранцева, Р. Гілмора, І. Єременко, М. Лощиніна, Л. Рижко, А. Чернявського та інших. Аналіз та опис складних процесів у геосистемах наводиться у роботах, наприклад, О.І. Шабля, А.Б. Каждана і О.І. Гуськова, М.Д. Гродзинського та інших.

Зокрема, у роботах К.А. Немця розглянута можливість аналізу геопроецесу у багатовимірному ознаковому просторі і запропоновано управління ним на наступних рівнях: культурологічному; науково – інформаційному; технологічному; технічному. Як розвиток цих ідей, Л.М. Немець (2003) обґрунтувала концепцію конструктивної схеми управління соціально-географічним процесом у контексті переходу до стійкого розвитку, яка ґрунтується на наступних положеннях:

1. Оптимальні соціальні потреби.
2. Природоцентристські пріоритети.
3. Природосумісні технології і технічні засоби.
4. Компетентність, професіоналізм у підготовці і прийнятті рішень.

5. Міждисциплінарний підхід в обробці інформації.
6. Ефективна система соціально - географічного моніторингу.

Метою роботи є обґрунтування завдань управління соціогеопроезом для досягнення необхідного рівня соціальної безпеки регіональної і районних соціогеосистем.

Викладення основних результатів. Беручи описану вище концепцію за основу, розглянемо можливості управління складовими соціогеопроезом для досягнення необхідної соціальної безпеки регіону за рівнями управління. Зважаючи на те, що технологічний і технічний рівні управління переважно є об'єктами державного галузевого управління і мають відповідну специфіку, приділимо основну увагу культурологічному та науково-інформаційному рівням управління, які визначають мету, систему цілей і конкретні соціально значимі параметри соціально орієнтованого управління суспільством.

1. *Культурологічний рівень* управління стосується переважно ментальної і культурологічної складових соціогеопроезу і передбачає створення умов для формування таких морально-духовних якостей кожної людини і соціуму в цілому, які б орієнтували на бережливе відношення до природного і соціального оточення, обмеження соціальних потреб до оптимального рівня, унеможливлення антагоністичних протиріч і створення конфліктних ситуацій тощо. Особливого значення набуває енвайронментальна орієнтація суспільства, розробка і реалізація природосумісних технологій природокористування, природоохоронних заходів і відновлення природного оточення. На цьому рівні управління в кінцевому результаті необхідно забезпечити:

- моральне вдосконалення особистості через всі форми просвіти, освіти і виховання з метою формування моральної потреби в соціальній стабільності, соціально і екологічно безпечних видах діяльності;
- морально-правове вдосконалення суспільства - створення правової основи прогресивної і гуманної соціальної політики, спрямованої на забезпечення соціальної безпеки;
- мотивацію до толерантного сприйняття і заклопотаності локальною, регіональною і глобальною соціально - географічною ситуацією;
- своєчасне усвідомлення соціально - географічних протиріч і загроз різних рівнів;
- формулювання соціально-географічних проблем різних рівнів;
- формулювання оптимальних цілей природокористування;
- знаходження і наукове обґрунтування

шляхів розв'язання соціально - географічних проблем;

- мобілізацію ресурсів для розв'язання соціально-географічних проблем;
- багаторівневий соціально-географічний моніторинг суспільства.

Необхідно зазначити, що культурологічний рівень управління соціогеопроезом має певну специфіку, зумовлену інерційністю системи освіти і виховання, тому його реалізація в ході загального культурологічного процесу буде мати перманентний характер. У зв'язку з цим в суспільстві повинна чітко працювати правова дисципліна, аж примусу неухильного виконання соціального законодавства.

2. *Науково-інформаційний рівень* управління включає наукове та інформаційне забезпечення прийняття і реалізації управлінських рішень. З точки зору кібернетики суттю процесу управління є потоки речовини, енергії та інформації по каналах прямого і зворотного зв'язку. Зокрема, інформаційні аспекти управління природними і соціальними системами досліджував К.А. Немець (2005 та інші). На його думку, процес управління будь-якою системою є перетворенням інформації за схемою **структурна – моніторингова - оперативна – управлінська – структурна**. Цикл управління починається з прийняття суб'єктом управлінського рішення, після чого управлінська інформація через канали прямого зв'язку (у вигляді імпульсів речовини чи енергії) передається до об'єкту управління (керованої системи). Далі об'єкт під впливом управлінської інформації змінює свій стан і властивості, інакше кажучи, змінює свою структурну інформацію. Ці зміни фіксуються системою моніторингу і через канали зворотного зв'язку передаються суб'єкту управління у вигляді моніторингової інформації. Потім вона обробляється і перетворюється на оперативну інформацію, яка використовується для аналізу ситуації і прийняття наступного управлінського рішення. Отже, основним змістом цього рівня управління є обробка інформації, а основні завдання стосуються вдосконалення методів її отримання, накопичення, обробки і використання для прийняття рішень.

Як зазначає К.А. Немець (2005), ефективність управління залежить від якісних і кількісних показників каналів, по яким циркулює інформація. Вдосконалення каналів прямого і зворотного зв'язку (зменшення втрат і спотворення інформації) являється однією з головних умов ефективного управління. Проектуючи цю тезу на управління соціогеопроезом, можна констатувати, що досконалість системи державного управління, інших каналів поширення ін-

формації має вирішальне значення. Не менш важливою умовою ефективності соціального управління є компетентність і професіоналізм фахівців, які готують і приймають рішення. Звідси випливає проблема забезпечення професійної підготовки широкого кола фахівців для різних рівнів державного управління і діяльності громадських організацій.

В узагальненому вигляді ефективність управління залежить від *керованості і спостережності* соціогеопроектів чи соціогеосистем (К.А. Немець, 2005). Так, досконала керованість вимагає, щоб кожен стан керованої соціогеосистеми (соціогеопроекту) був максимально чутливим до дії управляючих сигналів, які утворюють вхідний вектор керованої соціогеосистеми (соціогеопроекту). Керованість залежить від таких основних чинників:

- досконалість прямих каналів зв'язку, бо наявність перешкод або опору каналу спотворює або гасить вхідний сигнал;
- властивостей та особливостей керованої соціогеосистеми, бо управляючий сигнал повинен бути для неї стійким і досить сильним подразником;
- сили і стійкості управляючого сигналу;
- атрибутивних характеристик сигналу, які мають максимально відповідати чутливості об'єкту управління.

Спостережність соціогеосистеми (соціогеопроекту) – це максимальний вплив кожного її стану на вихідні сигнали, які фіксуються системою моніторингу і утворюють вихідний вектор соціогеосистеми (соціогеопроекту). Інакше, спостережність – це, перш за все, внутрішня властивість соціогеосистеми генерувати вихідний вектор, що відображає її стан. Отже, важливими основними умовами отримання достовірної моніторингової інформації є наступне:

- вибір найбільш інформативних компонентів вихідного вектору соціогеосистеми (соціогеопроекту);
- досконалість зворотних каналів зв'язку, бо наявність перешкод або опору каналу спотворює або гасить вихідний сигнал;
- організація і просторово-часова оптимізація ефективної системи соціально-географічного моніторингу;
- адекватний вибір методів вимірювання і фіксації вихідних сигналів;
- оптимальний вибір методів первинної обробки вихідних сигналів, зберігання і передачі моніторингової інформації.

З урахуванням викладеного вище науково-інформаційний рівень управління повинен забезпечити максимально повне виконання умов керованості і спостережності соціогеосис-

тем (соціогеопроектів). Отже, найбільш важливі конкретні завдання управління на цьому рівні включають:

- обґрунтування загальної концепції розвитку суспільства на довгострокову перспективу;
- розробку сучасної парадигми, методології і методів соціально – географічних досліджень в галузі соціальної безпеки населення, основаних на пріоритеті ноосферних інтересів соціуму і орієнтованих на стратегію взаємної адаптації суспільства і навколишнього природного середовища;
- наукове обґрунтування системи цілей управління соціогеопроектом на кожному рівні соціогеосистем з пріоритетом забезпечення соціальної безпеки населення;
- постійне вдосконалення просторово – часової організації системи соціально – географічного моніторингу, методів і засобів одержання, зберігання, обробки і представлення інформації про стан і динаміку розвитку суспільства на основі геоінформаційних систем і ГІС-технологій.
- розробку і вдосконалення методів інтегрального прогнозу змін стану соціогеосистем на основі системного підходу і методів моделювання, виходячи із необхідності врахування складності ієрархічної структури керованих систем, неоднозначності системних зв'язків, варіабельності цілеспрямованого управління, оцінки віддалених і побічних наслідків переходу систем до нового стану тощо;
- вдосконалення методів підготовки управлінських рішень і наукової експертизи проектів соціально-економічного спрямування і природокористування, як основи прийняття оптимального рішення і досягнення цілі управління соціогеопроектом з урахуванням ноосферної орієнтації соціуму.
- вдосконалення методів управління соціогеопроектом;
- розробку і наукове обґрунтування нових соціальних технологій і механізмів, спрямованих на підтримку і забезпечення соціальної безпеки населення;
- розробку соціально і екологічно безпечних технологій і технічних засобів природокористування у відповідності до стратегії взаємної адаптації соціуму і навколишнього природного середовища.

3. *Технологічний рівень* управління для всіх складових соціогеопроекту забезпечує соціально безпечну реалізацію управлінських рішень на кожному ієрархічному рівні організації суспільства, у тому числі і в сфері виробництва. Технології управління повинні передбачати мо-

жливність ефективного впливу на всі підсистеми і елементи соціогеосистем на основі загальної концепції соціально орієнтованого управління суспільством. В соціальній сфері – це безумовна орієнтація на забезпечення визначених соціальних стандартів і соціальної безпеки населення. В галузі виробництва – модернізація підприємств з метою переходу на соціально і екологічно безпечні, енерго- і ресурсозберігаючі, мало-відходні технології, які повинні створити матеріально-економічні умови забезпечення всіх складових соціальної безпеки. В галузі природокористування – повна заборона «брудних» в екологічному відношенні виробництв, тотальний перехід на природосумісні технології, відтворення природного середовища, попередження і ефективна ліквідація наслідків природних і техногенних катастроф, реалізація природоохоронних заходів і досягнення сприятливого і безпечного стану природного середовища для життєдіяльності людей, як основної складової соціальної безпеки.

4. *Технічний рівень* управління соціогеопроектним процесом забезпечує технічні аспекти реалізації технологій соціального управління, виробництва і природокористування шляхом вибору, розробки і втілення адекватних технічних засобів. При наявності альтернативи вибору технічних рішень пріоритет повинні мати критерії соціальної і екологічної безпеки.

Висновки. Управління складовими соціогеопроектним процесом з метою досягнення необхідного стану соціальної безпеки доцільне на культурологічному, науково-інформаційному, технологічному і технічному рівнях. На кожному з них існують власні специфічні цілі і завдання, які визначаються поточним і очікуваним (бажаним) станом соціальної безпеки соціогеосистеми, а також наявними ресурсами управління. Організаційно ефективність управління складовими соціогеопроектним процесом забезпечується досягненням максимального ступеню спостережливості і керуваності соціогеосистем (соціогеопроектним процесом).

Список використаних джерел:

1. Немец К.А. Закономерности информационного взаимодействия социальных и природных систем// *Вісник Харківського університету. Геологія. Географія. Екологія.* № 655. – Х.: Основа, 2005, с. 72 - 67.
2. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально – географические аспекты (на примере Украины): *Монография.* – Х.: Факт, 2003.

УДК 911.3

Костянтин Немець, Ганна Кулешова

МОДЕЛЮВАННЯ ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ РАЙОННИХ СОЦІОГЕОСИСТЕМ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

У статті викладені результати дослідження розвитку районних соціогеосистем Харківського регіону на основі використання методики моделювання траєкторії руху (розвитку) соціогеосистем у багатовимірному нормованому просторі. Наведені розрахунки лінійних характеристик руху районних соціогеосистем, дана інтерпретація отриманих результатів. Виявлені просторово-часові особливості розвитку Харківського регіону. Встановлено, що лише чотири райони Харківського регіону (Харківський, Балаклійський, Чугуївський, Красноградський) демонструють стабільно позитивну динаміку розвитку.

Ключові слова: районна соціогеосистема, траєкторія розвитку, лінійні характеристики руху, моделювання.

Константин Немец

и, Анна Кулешова. МОДЕЛИРОВАНИЕ ТРАЕКТОРИИ РАЗВИТИЯ РАЙОННЫХ СОЦИОГЕОСИСТЕМ ХАРЬКОВСКОГО РЕГИОНА. В статье изложены результаты исследования развития районных социogeосистем Харьковского региона на основе использования методики моделирования траектории движения (развития) социogeосистем в многомерном нормированном пространстве. Представлены расчеты линейных характеристик движения районных социogeосистем, дана интерпретация полученных результатов. Показаны пространственно-временные особенности развития Харьковского региона. Выведено, что только четыре района Харьковского региона (Харьковский, Балаклейский, Чугуевский и Красноградский) демонстрируют стабильно позитивную динамику развития.

Ключевые слова: районная социogeосистема, траектория развития, линейные характеристики движения, моделирование.

Konstantin Niemets, Ganna Kulieshova. MODELING OF TRAJECTORY OF DEVELOPMENT OF DISTRICT SOCIOGEOSYSTEMS OF KHARKIV REGION. In the article results of research of the development of district sociogeosystems of Kharkiv region using modeling of trajectory of movement (development) of sociogeosystems in multi-dimensional normed space are stated. Calculations of linear motion characteristics of district sociogeosystems are presented; an interpretation of the results is given. Spatio-temporal features of Kharkiv region development are shown. It is found out that only four districts of Kharkiv region (Kharkov, Balakleya, Chuguev and Krasnohrad districts) show consistently positive dynamics of development.

Key words: district sociogeosystem, trajectory of development, linear motion characteristics, modeling.

Актуальність дослідження. Сучасні суспільно-географічні процеси, що відбуваються у регіональних та районних соціогеосистемах, характеризуються складністю та різномасштабністю. Застосування компонентного підходу у дослідженні складних суспільних явищ вже стає не достатньо ефективним, тому виникає потреба пошуку та застосування методів, які давали б можливість комплексно дослідити соціогеосистеми, враховуючи різноманітність їх ознак як цілісних об'єктів. Подібним методом є моделювання траєкторії руху соціогеосистем у багатовимірному нормованому просторі, який дозволяє одночасно враховувати значну кількість ознак та параметрів соціогеосистем з метою їх групування або класифікації, виявлення подібностей та відмінностей у їх розвитку.

Використання зазначеного методу показало свою ефективність під час дослідження регіональних соціогеосистем України [1], тому практика його застосування на більш нижчому рівні (рівні районних соціогеосистем) є досить актуальною та своєчасною.

Аналіз попередніх досліджень. Суспільно-географічні дослідження базуються на ряді загальнонаукових та конкретно-наукових методах, які в достатньо повній мірі викладені у науковій літературі [4, 5, 9]. Вперше метод моделювання траєкторії розвитку соціогеосистем у багатовимірному нормованому просторі представлено у роботі [3]. Принципи використання даного методу, опис головних характеристик, а також приклади його застосування висвітлено у працях [1, 2].

Мета дослідження – виявлення просторово-часових особливостей розвитку Харківського регіону на основі використання методу моделювання траєкторії руху (розвитку) його районних соціогеосистем у багатовимірному нормованому просторі.

Викладення результатів дослідження. Моделювання траєкторії розвитку соціогеосистем у багатовимірному нормованому просторі базується на здійсненні лінійного шкалювання кількісних показників регіональних соціогеосистем [3] і розрахунку параметрів напрямів руху і лінійних характеристик руху соціогеосистем [1].

Для дослідження обрано 58 показників за період 2002-2008 рр. [6, 7, 8], що найбільш детально відображають особливості демографічної ситуації, рівень економічного розвитку та стан соціальної сфери районних соціогеосистем Харківського регіону. Необхідно зазначити, що статистичні показники м. Харкова та міст обласного підпорядкування (Ізюм, Куп'янськ, Лозова, Люботин, Первомайський, Чугуїв) значно перевищують аналогічні показ-

ники сільських районів. Тому для збереження однорідності вихідних даних, виходячи з мети та завдань даного дослідження, доцільно виконувати їх аналіз без врахування показників обласного центру. Крім цього, вихідні показники містять як абсолютні, так і приведені значення, що унеможлиблює їх об'єднання у єдиний масив, тому міста обласного підпорядкування у дослідження не включалися.

Результати розрахунків, а саме їх середнє значення за досліджуваний період наведено у табл. 1. Слід зазначити, що в даній роботі представлено лише лінійні характеристики руху районних соціогеосистем Харківського регіону, оскільки результати аналізу параметрів напрямів руху підтверджують отримані висновки.

Шлях, пройдений соціогеосистемою у багатовимірному нормованому просторі (ΔL) характеризує інтенсивність руху соціогеосистеми та визначається як евклідова відстань між точками траєкторії на суміжні моменти часу [1].

В табл. 1 наведені середні значення пройденого шляху (ΔL) районними соціогеосистемами Харківського регіону за розрахункові періоди часу (2002-2008 рр.). Найвища швидкість руху (найшвидший розвиток) характерна для Харківського, Балаклійського, Лозівського, Чугуївського, Красноградського, Барвінківського районів. Найменша швидкість руху спостерігається в Коломацькому, Дергачівському, Борівському та Золочівському районах (рис. 1). В цілому наведені дані свідчать про різну інтенсивність руху районних соціогеосистем у нормованому багатовимірному просторі, що можна трактувати як розходження в динаміці соціально-економічного розвитку районів Харківського регіону.

Відхилення шляху (ΔL), пройденого районними соціогеосистемами у багатовимірному нормованому просторі, від середнього значення за досліджуваний період характеризує темпи та напрями їх розвитку. Результати аналізу розрахунків говорять про те, що лише Харківський район за 2002-2008 рр. стабільно демонструє високі темпи руху. Крім цього, значні позитивні відхилення має також Балаклійський район, що свідчить про вищі темпи розвитку даного району порівняно із середніми темпами по Харківському регіону.

Від'ємні значення відхилення від пройденого шляху вказують на протилежний по відношенню до середнього руху (розвитку) районів. Найвищі від'ємні показники мають Коломацький, Дергачівський та Борівський райони.

Таблиця 1

Лінійні характеристики траєкторій розвитку районних соціогеосистем Харківського регіону
(середні значення за період 2002-2008 рр.)

Райони	Пройдений шлях (ΔL)		Відстань від 0		Відстань до 1		Співвідношення	
	шлях	відхил.	L0	відхил.	L1	відхил.	L1-L0	L0/L1
Балаклійський	0,799	0,217	3,919	0,802	4,778	-0,889	0,859	0,821
Барвінківський	0,652	0,070	2,724	-0,393	6,022	0,355	3,298	0,453
Близнюківський	0,544	-0,038	2,867	-0,225	5,888	0,221	3,020	0,492
Богодухівський	0,529	-0,053	3,098	0,059	5,541	-0,126	2,443	0,573
Борівський	0,465	-0,118	2,813	-0,304	5,912	0,245	3,099	0,476
Валківський	0,505	-0,078	3,097	-0,020	5,630	-0,036	2,534	0,550
Великобурлуцький	0,594	0,012	3,168	0,051	5,656	-0,011	2,488	0,561
Вовчанський	0,609	0,026	3,118	0,001	5,457	-0,210	2,340	0,572
Дворічанський	0,525	-0,057	3,000	-0,123	5,826	0,159	2,826	0,514
Дергачівський	0,449	-0,133	3,174	0,057	5,440	-0,227	2,266	0,585
Зачепилівський	0,637	0,055	2,932	-0,227	5,944	0,278	3,012	0,487
Зміївський	0,576	-0,006	3,019	-0,098	5,566	-0,101	2,547	0,543
Золочівський	0,485	-0,097	2,988	-0,128	5,767	0,100	2,779	0,518
Ізюмський	0,501	-0,081	2,991	-0,126	5,855	0,188	2,864	0,511
Кегичівський	0,604	0,022	3,155	0,038	5,600	-0,066	2,446	0,564
Коломацький	0,420	-0,162	2,689	-0,252	6,481	0,814	3,793	0,415
Красноградський	0,664	0,082	3,522	0,405	5,112	-0,555	1,590	0,689
Краснокутський	0,528	-0,055	2,825	-0,291	5,807	0,141	2,982	0,487
Куп'янський	0,537	-0,046	2,900	-0,217	5,734	0,067	2,834	0,506
Лозівський	0,693	0,111	3,243	0,127	5,619	-0,048	2,375	0,578
Новодолазький	0,511	-0,071	2,903	-0,213	5,691	0,024	2,788	0,510
Первомайський	0,594	0,012	2,897	-0,220	6,012	0,346	3,116	0,482
Печенізький	0,555	-0,027	2,699	-0,417	6,449	0,783	3,750	0,419
Сахновщинський	0,643	0,061	3,189	0,073	5,727	0,060	2,538	0,557
Харківський	0,883	0,301	4,839	1,722	4,525	-1,142	-0,314	1,076
Чугуївський	0,687	0,105	3,385	0,268	5,191	-0,476	1,807	0,653
Шевченківський	0,529	-0,053	2,943	-0,174	5,772	0,105	2,829	0,510
Харківський регіон	2,174	0,582	3,827	3,117	4,941	5,667	1,114	0,811

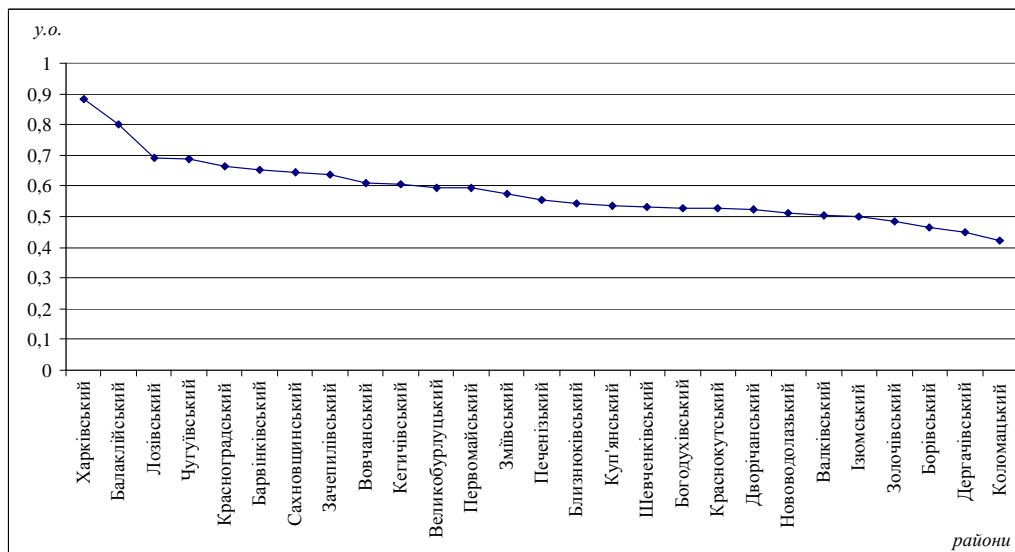

Рис. 1. Ранжування районних соціогеосистем за середнім значенням шляху, пройденого ними у 2002-2008 рр.

Слід зазначити, що 14 з 27 районів Харківського регіону мають від'ємні відхилення від середнього руху, що підкреслює незначну узгодженість у розвитку даних районних соціогеосистем.

Результати розрахунків віддалення поточної точки траєкторій розвитку районних соціогеосистем на кожний розрахунковий момент часу від початку координат (L0) відображають в узагальненому вигляді переміщення соціогеосистем відносно стартової позиції і характеризують кумулятивну ефективність її руху на кожний розрахунковий момент часу [1]. В ідеальному випадку, коли соціогеосистема розвивається поступально і стабільно, відстань L0 повинна з часом зростати. Абсолютне значення

L0 характеризує також інтенсивність руху соціогеосистем у багатовимірному нормованому просторі.

З табл. 1 видно, що найвище середнє значення віддалення від початку координат за досліджуваній період (вище середнього по області) мають Харківський та Балаклійський райони. Високі показники також характерні для Красноградського, Чугуївського, Лозівського, Сахновщинського, Дергачівського районів (рис. 2). Низькі показники мають Краснокутський, Борівський, Барвінківський, Печенізький та Коломацький райони, з чого можна зробити висновок, що дані райони відстають у соціально-економічному розвитку від решти інших.

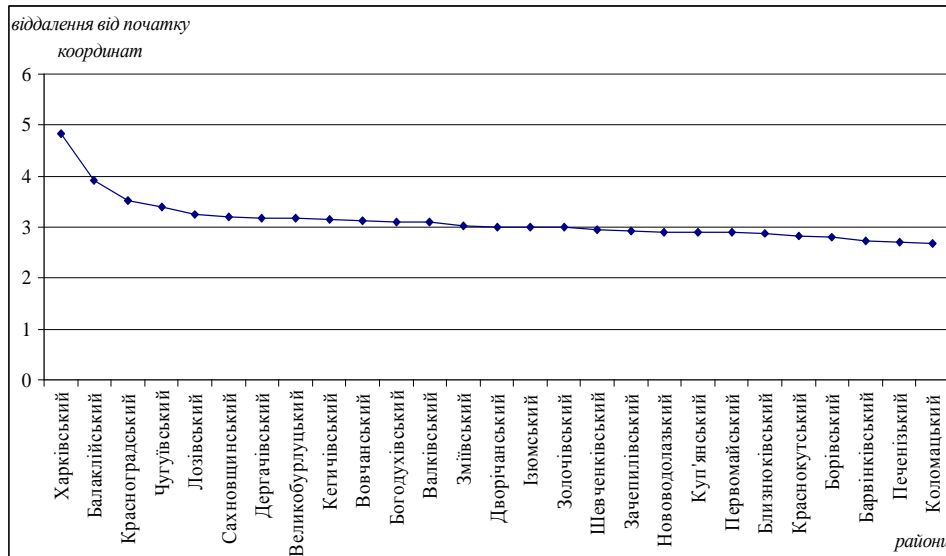

Рис. 2. Ранжування районних соціогеосистем за середнім значенням віддалення поточної точки траєкторії розвитку від початку координат за період 2002-2008 рр.

Табл. 1 містить результати розрахунків відхилення показника L0 від середнього по Харківському регіону, які диференціюють районні соціогеосистеми за інтенсивністю віддалення від початку координат.

Аналіз розрахунків свідчить про те, що найбільш інтенсивно віддаляються від початку координат Харківський, Балаклійський, Красноградський, Чугуївський та Лозівський райони. Стабільно найнижчі відхилення демонструють Печенізький, Барвінківський, Борівський, Краснокутський, Коломацький райони, що підкреслює зростаючу територіальну диференціацію у соціально-економічному розвитку Харківського регіону в цілому.

Дослідження траєкторії розвитку районних соціогеосистем передбачає розрахунок показників наближення поточних точок їх траек-

торій до точки максимального розвитку (L1). У випадку успішного поступального розвитку соціогеосистем цей показник з часом повинен зменшуватись. Як видно з табл. 1 та з графіку (рис. 3), на кінець досліджуваного періоду найближче до точки максимального розвитку підійшли Харківський та Балаклійський райони; найбільш віддаленими від неї є поточні точки траєкторій розвитку Коломацького, Печенізького, Барвінківського, Первомайського, Зачепилівського, Борівського, Близнюківського районів. В цілому для Харківського регіону характерне поступальне наближення до точки максимального розвитку за виключенням 2007 року, коли траєкторія розвитку регіональної соціогеосистеми відхилилася від цієї тенденції.

В табл. 1 показані значення відхилення наближення поточної точки траєкторії розвит-

ку районних соціогеосистем від середнього по Харківському регіону, які характеризують ефективність розвитку районів в узагальненому вигляді. Мінімальні значення цього показника свідчать про вищу ефективність розвитку районної соціогеосистеми. Найвищі мінімальні значення мають Харківський, Балаклійський,

Красноградський та Чугуївський райони. Високі показники відхилення наближення до точки максимального росту від середнього характерні для Коломацького, Печенізького, Барвінківського та Первомайського районів, що свідчить про низьку ефективність розвитку даних районних соціогеосистем.

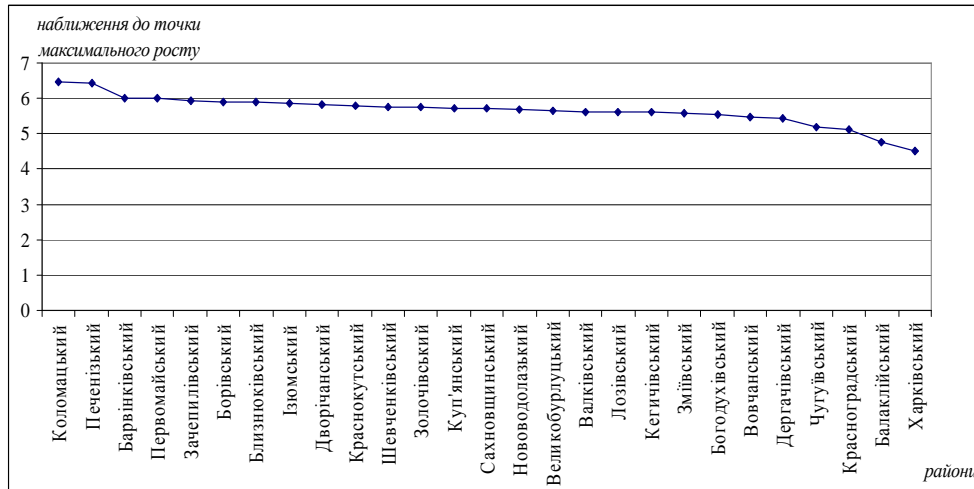

Рис. 3. Ранжування районних соціогеосистем за середнім значенням наближення поточної точки траєкторії розвитку до точки максимального росту за період 2002-2008 рр.

В табл. 1 також наведено дані про різницю між віддаленням поточної точки траєкторії розвитку районних соціогеосистем від початку координат та її наближенням до точки максимального росту (L1 – L0). Зі зменшенням даного показника зростає ступінь розвиненості районних соціогеосистем, що дозволяє виділити

райони, які за досліджуваний період найбільше просунулися у розвитку – це Харківський, Балаклійський, Красноградський, Чугуївський (рис. 4). Близькі до них траєкторії розвитку Дергачівського, Вовчанського, Лозівського, Богодухівського, Кегичівського районів.

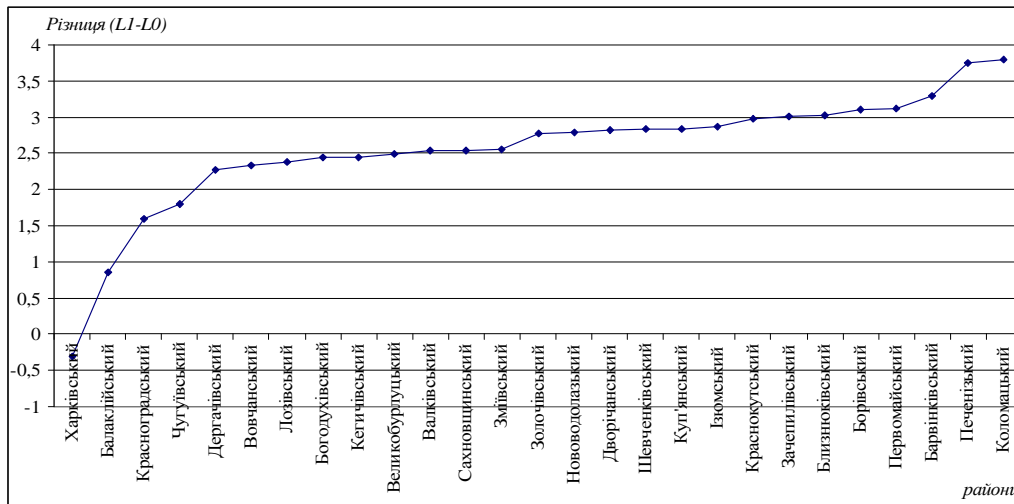

Рис. 4. Ранжування районних соціогеосистем за середнім значенням різниці відстаней від точки максимального росту до початку координат (L1-L0) за період 2002-2008 рр.

Значні показники різниці відстаней від початку координат до точки максимального росту мають Коломацький, Печенізький, Барвінківський, Первомайський, Борівський, Близнюківський, Зачепилівський та Краснокутський райони, що говорить про низький ступінь розвинутості даних районних соціогеосистем.

В табл. 1 показані співвідношення віддалення поточної точки траєкторії розвитку ра-

йонних соціогеосистем від початку координат і наближення до точки максимального росту. Найвищі значення даного показника свідчать про більш ефективний розвиток соціогеосистем. Слід зазначити, що така ситуація спостерігається в Харківському, Балаклійському, Красноградському та Чугуївському районах (рис. 5), в яких значення співвідношення L0/L1 найвищі.

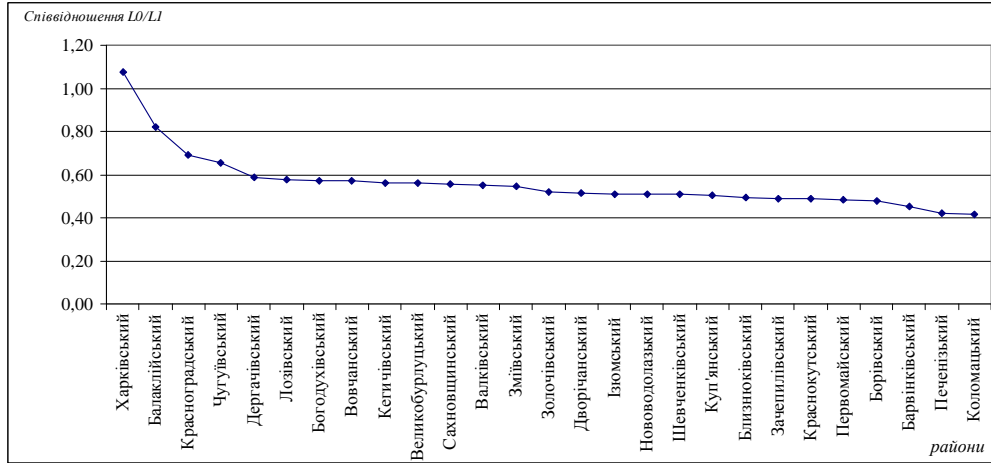

Рис. 5. Ранжування районних соціогеосистем за середнім значенням співвідношення відстаней від початку координат і точки максимального росту (L0/L1) за період 2002-2008 рр.

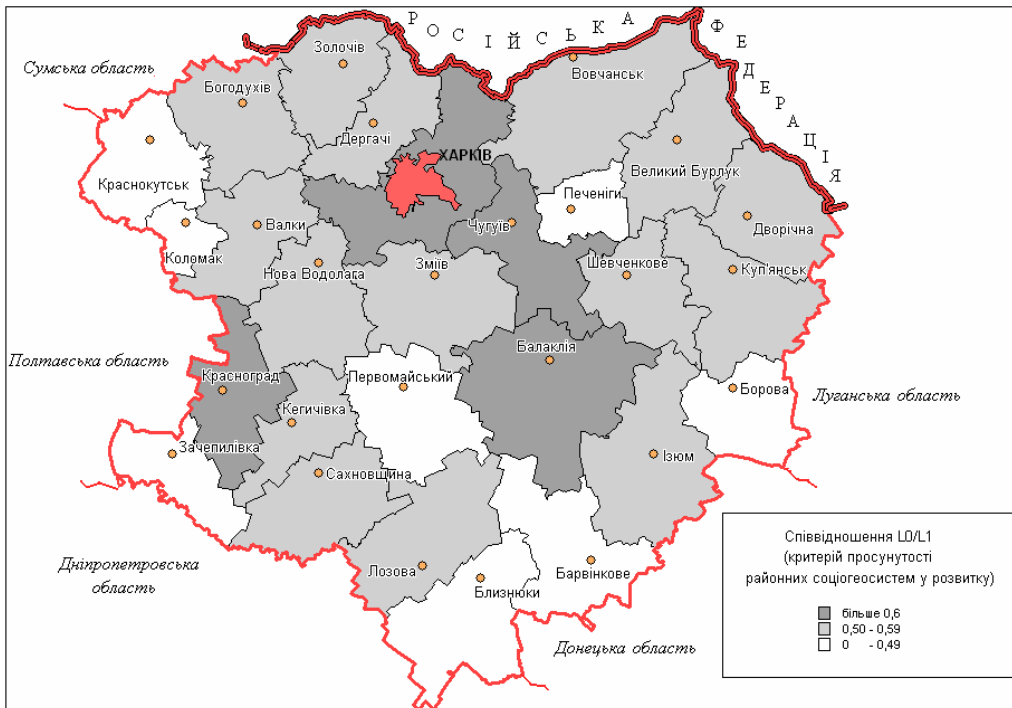

Рис. 6. Розподіл районних соціогеосистем за критерієм просунутості у розвитку за 2002-2008 рр.

Низька ефективність розвитку, як і у попередньому випадку, характерна для Коломацького, Печенізького, Барвінківського, Борівського, Первомайського, Краснокутського, Зачепилівського та Близнюківського районів.

На рис. 6 представлений розподіл районних соціогеосистем Харківського регіону за середнім значенням критерію просунутості (L0/L1) за період 2002-2008 рр.

Висновки: застосування методики моделювання траєкторії розвитку районних соціогеосистем у багатовимірному нормованому просторі, результати чого наведено у даній статті, а саме розрахунок та аналіз лінійних характеристик руху дозволило виявити просто-

рово-часові особливості розвитку Харківського регіону. Слід зазначити, що найбільш динамічні показники соціально-економічного розвитку за 2002-2008 рр. демонструють Харківський, Балаклійський, Чугуївський та Красноградський райони. Значно поступаються їм Борівський, Барвінківський, Печенізький, Коломацький райони. В цілому в регіоні спостерігаються суттєві відмінності у темпах та напрямках руху районних соціогеосистем, що вимагає більш детального їх моніторингу та розробки механізмів управління та забезпечення сталого розвитку Харківського регіону як регіональної прикордонної соціогеосистеми.

Список використаних джерел:

1. Немець К.А. Моделювання траєкторії розвитку регіональних соціогеосистем України / К.А. Немець // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 7 (2). – С. 66 – 80.
2. Немець К.А. Методика інформаційного аналізу соціально – економічного розвитку регіонів / К.А. Немець, О.К. Немець // Матеріали міжнародної науково – практичної конференції «Регіон – 2008: стратегія оптимального розвитку», Харків, ХНУ. – 2008. – С. 242–246.
3. Немець Л.М. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні [монографія] / Немець Л.М., Олійник Я.Б., Немець К.А. – Х. : РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.
4. Пістун М.Д. Основи суспільної географії [навч. посібник] / М.Д. Пістун. – К. : Вища школа, 1996. – 231 с.
5. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії : [підручник для студ. географ. спеціальностей вищих навч. закладів] / О.Г. Топчієв – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.
6. Харківська область у 2002 році [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М.Л. Чмихала]. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2003. – 604 с.
7. Харківська область у 2006 році: [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М.Л. Чмихала]. – Х. : ТОВ «Золоті сторінки», 2007. – 562 с.
8. Харківська область у 2008 році: [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М.Л. Чмихала]. – Х. : ТОВ «Золоті сторінки», 2009. – 580 с.
9. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії [підручник] / Шаблій О.І. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К СОЗДАНИЮ СИСТЕМНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ПЛАТФОРМЫ GEOTECHNOPOLIS В РАМКАХ ЕВРОРЕГИОНА «СЛОБОЖАНЩИНА»

В статье рассмотрены современные подходы к формированию территориальных инновационных систем на основе технопарков и технополисов. Выделены наиболее конкурентоспособные модели функционирования данных структур на опыте отдельных стран. Предложена концепция системной инновационной платформы GEOTECHNOPOLIS, которая включает в себя последовательную цепочку возникновения инновационной продукции и ее реализацию: научные парки, технопарки, промышленные парки и таможенно-логистический комплексы. Особенностью данной концепции является включение рекреационных зон в состав системной инновационной платформы в качестве обязательного элемента.

Ключевые слова: территориальная инновационная система, технопарк, технополис, инновационная платформа GEOTECHNOPOLIS.

Олексій Кірюхін, Алла Порятуй, Ігор Дунаєв, Надія Грищенко. КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО СТВОРЕННЯ СИСТЕМНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ПЛАТФОРМИ GEOTECHNOPOLIS У РАМКАХ ЄВРОРЕГІОНУ «СЛОБОЖАНЩИНА». У статті розглянуто сучасні підходи до формування територіальних інноваційних систем на основі технопарків і технополісів. Виділено найбільш конкурентоздатні моделі функціонування даних структур згідно досвіду окремих країн. Запропоновано концепцію системної інноваційної платформи GEOTECHNOPOLIS, яка включає в себе послідовний ланцюжок виникнення інноваційної продукції та її реалізації: наукові парки, технопарки, промислові парки та митний і логістичний комплекси. Особливістю даної концепції є включення рекреаційних зон до складу системної інноваційної платформи у якості обов'язкового елемента.

Ключові слова: територіальна інноваційна система, технопарк, технополіс, інноваційна платформа GEOTECHNOPOLIS.

Alexei Kiryukhin, Alla Poryatuj, Igor Dunayev, Nadia Gryshchenko. THE CONCEPTUAL APPROACH TO CREATION A SYSTEMIC INNOVATION PLATFORM GEOTECHNOPOLIS WITHIN EUROREGION "SLOBOZHANSCHINA". The article deals with modern approaches to the formation of territorial innovation systems on the basis of technoparks and technopolis. The most competitive business models of these structures from the experience of individual countries are identified. The concept of systemic innovation platform GEOTECHNOPOLIS, which includes a serial chain of product innovation creation and its implementation: science parks, technology parks, industrial parks, customs and logistics systems. A feature of this concept is incorporation of recreational areas in the system of innovation platform as a compulsory element.

Key words: territorial innovation system, technopark, technopolis, innovation platform GEOTECHNOPOLIS.

Постановка проблемы. Существует достаточно много подходов к определению понятия инновационная система. В европейской практике часто используется подход греческого ученого Никоса Комниноса, который определяет инновационную систему как систему, состоящую из определенных компонентов [1]:

– Исследование и технологическое развитие (исследовательские институты, университеты, исследовательские центры в компаниях);

– Финансирование инноваций (капитальные венчурные фонды, региональные инициативы и заказы);

– Трансфер технологий (технологическое посредничество, кооперация между университетами и компаниями);

– Создание нового продукта.

Инновационные системы проходят в своем развитии несколько этапов [1].

Инновационные системы первого поколения – это технологические районы и кластеры, которые создаются при непосредственном участии компаний, но часто сталкиваются с трудностями в виде недостаточно развитой инфра-

структуры. Региональные системы инноваций и регионы обучения – это инновационные системы второго поколения, которые характеризуются активным участием в их функционировании исследовательских институтов и университетов.

Сегодня можно говорить о возникновении и развитии умных регионов и цифрового инновационного пространства – инновационных систем третьего поколения. Такие системы обеспечивают глобальную коммуникацию, благодаря возникновению виртуального пространства взаимодействия.

На практике территориальные инновационные системы реализуются в виде моделей научных городов, исследовательских парков, технологических парков, инновационных центров и бизнес-инкубаторов. В разных странах существуют разные подходы к определению видов территориальных инновационных систем. Например, во Франции технологический парк – это технологический район, состоящий из мультикластерных систем [1]. В Украине технологический парк, согласно Закону Украины «Про специальный режим инновационной деятельности технологических парков», – это юридическая особа (особы), которая действует с целью выполнения проектов по производственному внедре-

нию высоких технологий и обеспечению выпуска конкурентоспособной продукции [2].

На международном уровне не существует общепринятого определения понятия «технологический парк».

Согласно позиции ЮНЕСКО и Международной Ассоциации Научных Парков, термины «научный парк» и «технологический парк» являются взаимозаменяемыми [3]. Однако, принято считать, что при создании технологических парков акцент делается на производство, в то же время важным является сотрудничество с научно-исследовательскими институтами.

Каждое государство выбирает оптимальную модель для развития территориальных инновационных систем. В США, например, был создан технополис в городе Остин, который интересен тем, что был основан в регионе, где не было всемирно известных научно-исследовательских институтов и университетов. Но Остин стал известен, как место для жизни и работы ученых и инженеров из всех регионов страны, благодаря ориентации на взаимовыгодное сотрудничество между обществом и местными компаниями. Акцент был сделан на региональное развитие, удалось обеспечить рациональное использование академических, бизнес и правительственных ресурсов, что является приоритетным в развитии территориальных инновационных систем в США [4].

Интересной выглядит инновационная система Финляндии. В состав данной системы входит государственный сектор, в лице парламента, правительства и профильных министерств, совет по научно-технологической политике, национальные фонды, исполнители (университеты и институты), а также частный сектор (предприятия, научно-исследовательские институты, общественные организации, фонды и научные общества) [5]. Наиболее распространенными моделями инновационного развития являются научно-технологические парки, промышленные парки, инкубаторы и региональные центры экспертных программ.

Япония является лидером во многих отраслях, связанных с разработкой и внедрением инновационных технологий. Страна нацелена на формирование сети технополисов, которая бы обеспечила открытую политику, трансфер технологий на мировые рынки, усиление позиций Японии на международном рынке высоких технологий [6].

В Украине вслед за европейскими странами и Россией идет создание технологических парков, поэтому особенно важно выбрать оптимальную модель территориальной инновационной системы для контактной зоны – в пределах

российско-украинского приграничья. С этой целью нами подготовлена концепция системной инновационной платформы GEOTECHNOPOLIS.

Изложение основного материала. Проект концепции системной инновационной платформы «GEOTECHNOPOLIS» в рамках еврорегиона «Слобожанщина».

Целью создания данной платформы является внедрение целостной инфраструктуры для инновационного развития Харьковской и Белгородской областей на основе интегрированной системы полного цикла по внедрению и продвижению инновационных и конкурентоспособных товаров (услуг) – от идеи до получения коммерческого результата, включая научные исследования, технологические разработки, производство и экспорт.

Данный подход представляется оптимальной моделью по созданию региональной инновационной системы. Внедрение системной инновационной платформы «GEOTECHNOPOLIS» (далее – СИП) гарантированно повысит инвестиционную привлекательность Харьковской области и ускорит модернизацию её экономики за счет:

- обеспечения более качественного отбора рыночно привлекательных разработок и их поэтапное доведение до конечного покупателя;
- уменьшения инвестиционных рисков при вложении средств наряду с более коротким сроком окупаемости инвестиций.

Это будет способствовать росту деловой активности в пределах области, развитию конкуренции и появлению в ней новых конкурентоспособных продуктов (рис. 1).

Характеристика системной инновационной платформы «GEOTECHNOPOLIS»

Основой стабильного функционирования СИП являются следующие составляющие:

- отлаженные сетевые бизнес-процессы между основными элементами СИП,
- четкие протоколы обмена информацией в рамках внутренних сетевых процессов,
- система мотивации и распределения ресурсов на основе контролируемых показателей эффективности.

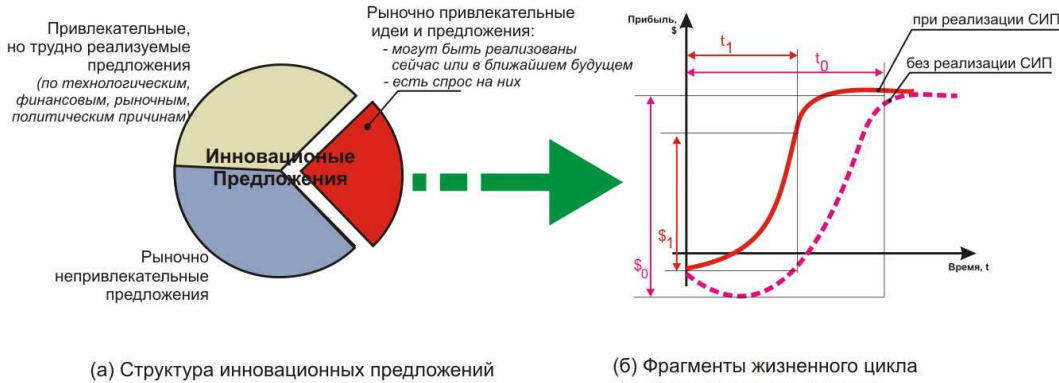
Они связывают такие **функциональные блоки СИП**, как:

- научные парки двух областей,
- российско-украинские технологические парки,
- система промышленных парков Белгородчины и Харьковщины,
- рекреационные зоны Белгородской и Харьковской областей,
- таможенно-логистические и логистические

комплексы с выходом на международный транспортный коридор «Европа – Западный Китай»,

- Центр содействия экспорту и привлечения адресных инвестиций как координирующий и стержневой элемент СИП.

В соответствии с этапом процесса реализации инноваций – от появления научной идеи, через её внедрение в производство к сбыту готовой продукции – данные функциональные составляющие СИП образуют цепочку, в наиболее общем виде представленную на рис. 2.

(а) Структура инновационных предложений

(б) Фрагменты жизненного цикла инновационного продукта

Прямой эффект для Белгородской области:

- сокращение операционного цикла на внедрение одного и того же инновационного продукта $t_1 < t_0$
- сокращение затрат на вывод и продвижение инновационных продуктов на рынках сбыта $z_1 < z_0$
- увеличение оборачиваемости капитала
- сокращение срока окупаемости инвестиций

Рис. 1. Логика появления прямого эффекта для инвестирования в Харьковскую область при внедрении системной инновационной платформы «GEOTECHNOPOLIS» с базовым функционирующим Центром содействия экспорту и привлечения адресных инвестиций

Рис. 2. Последовательная цепочка возникновения инновационной продукции на территориях Белгородской и Харьковской областей

В каждом конкретном случае данная цепочка может не содержать отдельных элементов или иметь более сложную структуру связей между элементами.

Центр содействия экспорту и привлечения адресных инвестиций играет ключевую координирующую роль, связывая данную цепочку непосредственно с потребительским рынком и инвесторами (рис. 3).

Основным перспективным рынком для формирующейся инновационной платформы в

трансграничном пространстве между Белгородом и Харьковом должен стать растущий рынок Западного Китая, куда сейчас через территории Российской Федерации и Казахстана выстраивается международный транспортный маршрут «Европа – Западный Китай».

Базовыми логистическими центрами на данном маршруте должны стать Белоостровская логистическая зона в районе Санкт-Петербурга, Казань и Хоргос-Достык (Восточный Казахстан).

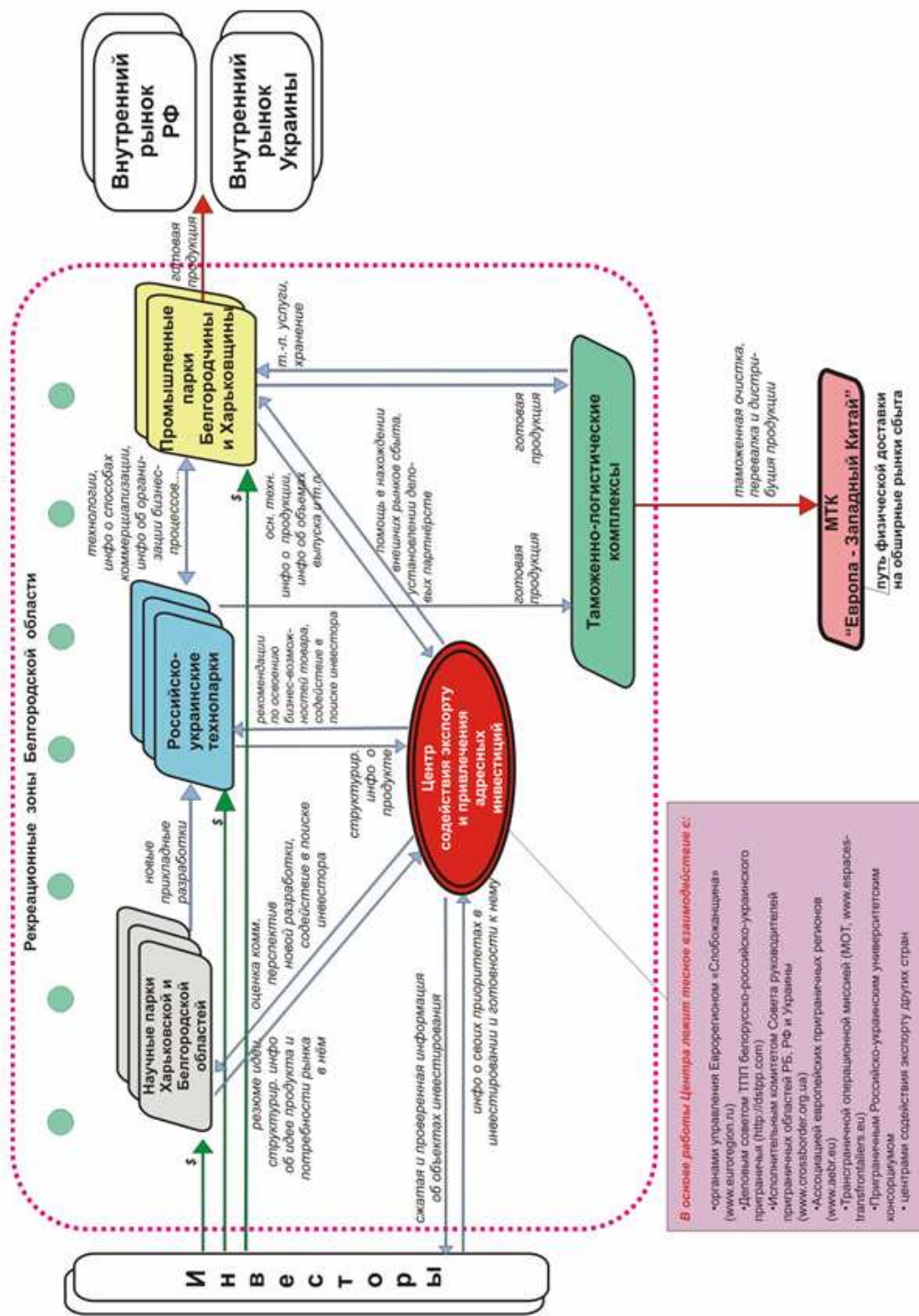

Рис. 3. Системная инновационная платформа «GEOTESHCNOROLIS» как основа комплексного механизма устойчивого развития территории Харьковской и Белгородской областей в составе еврорегиона «Слобожанщина»

Этапы обязательных работ по обеспечению стабильного и эффективного функционирования платформы:

1. С целью концентрации ресурсов на важнейших задачах стратегий развития двух областей на период до 2020 года (Харьковская область) и до 2025 года (Белгородская область) с привлечением представителей соответствующих научных и деловых кругов уточняются приоритетные инновационные направления.

2. Проводится разработка ключевых показателей эффективности функционирования направлений и отдельных цепочек по производству и сбыту инновационного продукта с целью организации контроля эффективности работы направлений, цепочек и всех их звеньев.

3. Производится разработка системы взаимодействий функциональных звеньев цепочек (парки, центр содействия экспорту, ТЛК), протоколов обмена информацией, зон ответственности с целью минимизации ресурсозатрат для организации функционирования интегрированной цепочки.

4. Адаптируется типовая организационная структура функциональных звеньев (рис. 3) в части повышения её способности к организации взаимодействия между всеми звеньями цепочки; разрабатываются должностные инструкции для лиц, влияющих на функционирование всей системы, с целью обеспечения её бесперебойной работы.

5. Выполняется формализация бизнес-процессов для эффективного взаимодействия всех звеньев интегрированной цепи с целью минимизации отрицательного влияния человеческого фактора и потерь ресурсов в процессе внедрения и сбыта инновационных продуктов.

6. С целью привлечения частных инвестиций готовятся конкретные рекомендации по эффективной организации поддержки инвестиционных процессов и быстрых start-up-проектов.

7. Готовится детальный план внедрения платформы.

Специфические новые возможности системной инновационной платформы «GEOTECHNOPOLIS»

1) использование СИП для роста экспорта продукции существующих производственных и научно-производственных кластеров еврорегиона «Слобожанщина», в пределах Харьковской и Белгородской областей (зона опережающего развития «Агропромышленный комплекс», строительный кластер и иннокластер «Региональная инновационная система»);

2) СИП становится неотъемлемым укрепляющим фактором регионального устой-

чивого развития, благодаря:

- сохранению, привлечению и развитию в двух соседних областях высококвалифицированного трудового потенциала,
- привлечению инвестиций в производство современной инновационной продукции,
- развитию рекреационных зон в радиусе 40-50-минутной доступности от мест размещения технопарков и промышленных парков,
- созданию инфраструктуры поддержки экспорта на внешние рынки.

Центр содействия экспорту и привлечения адресных инвестиций как ключевой элемент системной инновационной платформы «GEOTECHNOPOLIS»:

Благодаря появлению в СИП Центра содействия экспорту и привлечения адресных инвестиций решаются следующие актуальные для бизнеса Харьковской области задачи:

1) Оценка реальных рыночных перспектив воплощения научных разработок, претендующих на реализацию в рамках данной платформы.

2) Содействие в подборе партнеров по следующим направлениям:

2.1. создание технологий,

2.2. организация производства,

2.3. привлечение инвестиций, особенно – в экспортно-ориентированные бизнесы.

3) Создание дополнительных организационных, инфраструктурных и коммуникационных условий для бесперебойного функционирования всей цепочки научно-технологических внедрений, от идеи и до получения дохода при её коммерциализации и реализации, по таким направлениям:

3.1) информационная инфраструктура, обмен информацией, накопление знаний и управление ими, организация доступа к информации и популяризация её среди инвесторов;

3.2.) организационная структура, направленная на обеспечение простого старта для новых предприятий, реализующих приоритетные инновационные разработки и для способствования притоку инвестиций в эти направления;

3.3) привлечение квалифицированных кадров, организация обучения, повышения квалификации и переподготовки персонала, создание устойчивой мотивации для развития человеческих ресурсов с учетом дополнительных возможностей рекреационных зон

4) Продвижение готовой продукции (товаров, услуг, технологий) на внутренних и внешних рынках.

Центр также будет способен обслуживать на хозрасчетной основе запросы от предприятий, не входящих в территориальные и отраслевые производственные кластеры, тем самым стимулируя новые предпринимательские инициативы в еврорегионе «Слобожанщина».

5) Содействие организации каналов сбыта готовой продукции через специализированные логистические и таможенно-логистические комплексы.

Выводы. В рамках выполнения Программы межрегионального и приграничного сотрудничества между Российской Федерацией и Украиной на период 2011 – 2016 годы функциональные возможности СИП могут быть расширены на экономические возможности еврорегионов «Ярославна» и «Донбасс», что обеспечит:

1) новое качество стратегической производственной кооперации с конкурентоспособными предприятиями Сумской, Донецкой и Лу-

ганской областей в различных сферах экономики;

2) создание новых образцов совместной российско-украинской инновационной продукции, конкурентоспособной на рынках третьих стран;

3) вхождение в масштабные долгосрочные европейские проекты и межрегиональные «сети превосходств»;

4) появление нового регионального полюса роста на европейском экономическом ландшафте с современной полно-профильной инфраструктурой развития инновационного бизнеса.

Еврорегион «Слобожанщина» благодаря внедрению СИП становится фактором устойчивого развития российско-украинского приграничья с высокой притягательностью для взаимных и иностранных инвестиций.

Список использованных источников:

1. Dabinett G. *A New Strategic Approach to Science Cities: Towards the Achievement of Sustainable and Balanced Spatial Development* // *Technopolis Review. WTA Magazine*. - 2007 – N100. – Vol. no 1. – P.18-30.
2. Komninos N. *Intelligent Cities and Globalization of Innovation Networks* / Nicos Komninos. – London: Routledge, 2008. – 320 p.
3. Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків». - *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1999, N 40, ст.363
4. *Science Policy for Sustainable Development. Concept and Definition*. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/science-technology/university-industry-partnerships/science-technology-park-governance/concept-and-definition/>
5. Gibson D. V. *Toward creative growth of creative regions, innovation clusters, and science parks in developed, developing and emerging regions worldwide*. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.wtanet.org.
6. Финляндия как экономика знаний. Элементы успеха и уроки для других стран / Под ред. Карла Дж. Дальмана и др.; Пер. с англ.; Всемирный банк. – М.: Издательство «Весь Мир», 2009. – 170 с.
7. Park S-C. *The Japanese technopolis strategy / S-C. Park* // *Innovation, networks and learning regions: Edited by James Simmie*. – 1997. – P.137-158.
8. Кирюхин А.М., Полякова Е.А. Еврорегионогенез в российско-украинском приграничье: институциональные аспекты / *Современные проблемы социально-экономического развития России: материалы Межд. науч.-практ. конф., (г.Белгород, 15 марта 2011 г.)* – Белгород: Изд-во БелГУ, 2011. –Т 1. - С.154 -157.

АНАЛІЗ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СИСТЕМИ ГАТТ/СОТ В УКРАЇНІ У 1998 – 2011 РОКАХ

Проаналізовано головні напрями досліджень системи ГАТТ/СОТ в Україні, виявлено їх вади та пріоритети. Наведено результати класифікаційного аналізу дисертаційних досліджень, проведених в Україні у період з 1998 по 2011 роки. Дисертації класифіковано за спеціальністю дослідження, просторовою ієрархією і специфікою об'єкта дослідження. Особливу увагу приділено порівнянню дослідження даної проблеми в Україні та Росії.

Ключові слова: система ГАТТ/СОТ, світове господарство, дисертаційна робота.

Igor Kucher, Lyudmyla Klyuchko. ANALYSIS OF DISSERTATION RESEARCH OF GATT/WTO IN THE UKRAINE IN THE YEARS 1998-2011. Проаналізовані головні напрями досліджень системи ГАТТ/ВТО в Україні, виявлені їх недоліки та пріоритети. Приведені результати класифікаційного аналізу дисертаційних досліджень, проведених в Україні в період з 1998 по 2011 роки. Дисертації класифіковані за спеціальністю дослідження, просторовою ієрархією і специфікою об'єкта дослідження. Особливу увагу приділено порівнянню дослідження даної проблеми в Україні та Росії.

Ключевые слова: система ГАТТ/ВТО, мировое хозяйство, диссертационная работа.

Igor Kucher, Lyudmyla Klyuchko. ANALYSIS OF DISSERTATION OF GATT/WTO IN THE UKRAINE IN THE YEARS 1998-2011. Analyzed the main research areas of the GATT/WTO in Ukraine, revealed their weaknesses and priorities. The results of the classification analysis of dissertation research conducted in Ukraine in the period from 1998 to 2011. These are classified by specialty studies, spatial hierarchy, and accentuated the specific object of study. Particular attention is paid to the comparison study of the problem in Ukraine and Russia.

Key words: GATT/WTO, the global economy, the dissertation.

Актуальність. В умовах сьогодення у наукових колах чітко простежуються два напрями дослідження взаємодії України і СОТ та системи ГАТТ/СОТ – економічний та правовий. На жаль, нароби економіко-географів у цьому напрямку є досить скромними, хоча їх дослідження є досить вагомими й актуальними, носять міждисциплінарний і комплексний характер.

Аналіз попередніх досліджень. У кожному з досліджуваних авторефератів та дисертаційних роботах є інформація про вчених, що раніше досліджували систему ГАТТ/СОТ та окремі аспекти взаємодії з Україною. Так наприклад, особливостям розвитку державної політики підтримки в аграрному секторі України в умовах вступу до СОТ присвячені дослідження І.В. Кобути, С.Г. Осики, В.Т. Пятницького та інших вчених. Серед вітчизняних вчених-дослідників проблематики вступу до СОТ зазначаються роботи О. Барановського, О. Білоруса, І. Бураковського, Б. Губського, Д. Лук'яненка, В. Мунтіяна, В. Новицького, М. Павловського, Т. Панфілової, Ю. Пахомова, А. Поручника, В. Сіденка, С. Соколенка, Т. Циганкової, А. Філіпенка, у роботах яких зосереджено увагу в основному на питаннях аналізу переваг та недоліків світової торговельної системи, оцінки позитивних та негативних наслідків приєднання, завершення процедури вступу України до СОТ.

В той же час в авторефератах дисертацій, захищених у галузі державного управління, зазначаються прізвища таких вчених як В. Андрійчук, В. Афанасьєва, В. Бурцева,

Г. Гільмутдінової, О. Гончарової, О. Гребельника, О. Кирєєва, Е. Кочетова, А. Кредісова, Н. Кузнєцова, В. Ларичева, А. Мерзляк, О. Онищенко, В. Симоненка, Ю. Сурміна, В. Сухарського, С. Хамініч та інших, які розглядають або загальні теоретичні та правові питання державного регулювання зовнішньоекономічних відносин, або окремі аспекти практичних проблем з митного регулювання й контролю зовнішньоторговельних операцій, що в даних умовах має пряме відношення до СОТ.

Метою даного дослідження є використання моделі-концепції, орієнтованої на диференціацію авторефератів та дисертацій за такими напрямками, які б найбільш адекватно і повно охопили всі аспекти дослідження системи ГАТТ/СОТ в Україні.

Інформаційним полем виступали фонди Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського, Українського Інституту науково-технічної та економічної інформації (УкрІНТЕІ) та Російської державної бібліотеки.

Виклад основного матеріалу. Ознайомлення з дослідженнями обмежувалося переважно авторефератами дисертацій, рідше окремими розділами або цілими дисертаціями. Досить важко було чітко визначити, чи відноситься дисертаційна робота до тематики ГАТТ/СОТ, і тому за основу визначального критерію ми взяли внесок дослідження у розуміння системи ГАТТ/СОТ та процесів взаємодії України і Світової торговельної організації. Перш за все це проявляється у зазначенні СОТ у назві дисертаційної роботи або у назві окремих розділів (особливо це стосується докторських дисертацій). Зрозуміло, що відношення є доволі умовним,

оскільки частина авторефератів та дисертацій одночасно торкаються кількох наукових проблем або знаходяться на їх стику. В той же час поза увагою залишається суттєва частина наукового доробку вчених, представлена у вигляді наукових статей.

Зважаючи на більш важливе по суті значення науково-тематичної лінії класифікації дисертацій, все ж логічним видається початок аналізу із загальної кількості захищених робіт та їх хронології. Ми визначили, що в період з 1998 по 2011 рр. за даними критеріями можна віднести 30 дисертаційних робіт. Дослідження зазначеної проблеми велося за трьома спеціальностями – економічні науки (08), юридичні науки (12) та державного управління (25).

На рис. 1 представлено графік динаміки кількості захистів дисертацій за тематикою до-

слідження системи ГАТТ/СОТ в Україні. Очевидною і характерною рисою динаміки захистів є строкатість їх кількості за роками. Цікавим є те, що з 1998 до 2002 р. був лише один захист кандидатської дисертації зі спеціальності «юридичні науки» – «Міжнародно-правові аспекти членства Йорданії в системі ГАТТ/СОТ» (Ал-Равашдех Белал). Третій розділ дисертації «Спільність процесів реформування національних економік різних держав як одна з умов лібералізації торговельних зв'язків між ними та Йорданією» присвячений розгляду особливостей реформування зовнішньоекономічної діяльності Йорданії, аналізу структурних економічних перетворень в арабських державах-членах ГАТТ/ВТО і в Україні як фактору лібералізації взаємних торговельних зв'язків [6, с. 14].

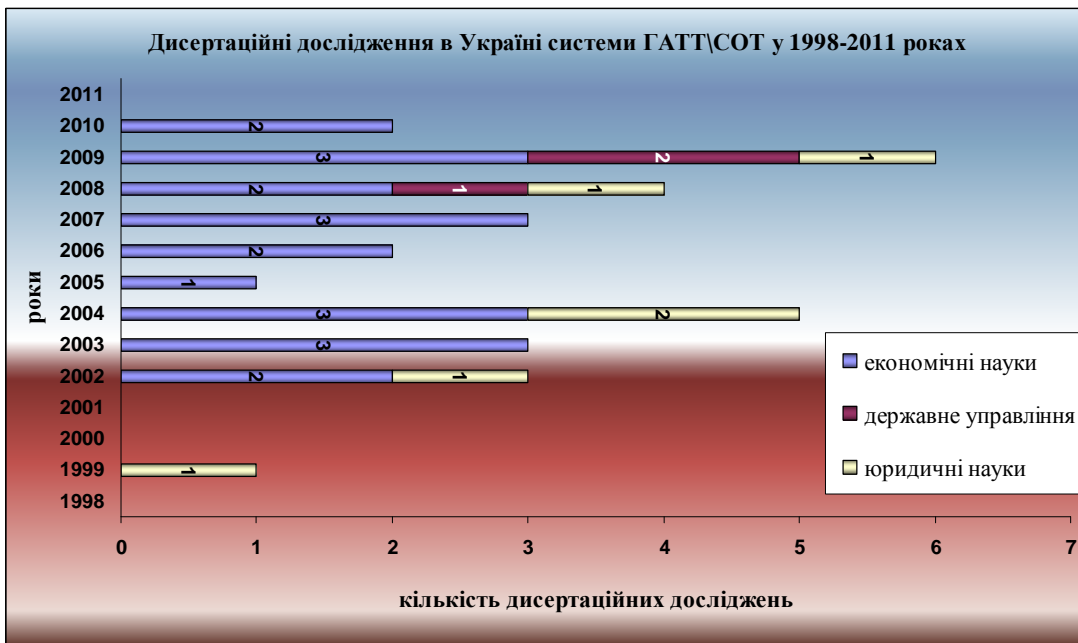

Рис. 1. Динаміка кількості дисертацій за тематикою дослідження системи ГАТТ/СОТ в Україні у 1998-2011 рр.

Варто особливо виділити 2004 р., коли було захищено 5 дисертаційних робіт, з яких 3 були у галузі економічних і 2 – юридичних наук. В цей рік була захищена перша докторська дисертація з проблеми СОТ - «Механізм зовнішньоекономічної діяльності агропромислового комплексу: лібералізація і протекціонізм (В.І. Губенко, Миколаїв). У четвертому розділі «Система ГАТТ/СОТ та удосконалення механізмів регулювання зовнішньоекономічної діяльності АПК» викладено суть і методологію визначення організаційних чинників ГАТТ/СОТ, з'ясовано

основні прояви її недосконалої організації, вимоги до лібералізації і протекціонізму та методику їх реалізації. Запропоновано єдину схему побудови взаємовигідного механізму ГАТТ/СОТ, нові базові періоди для України щодо відкритості ринку, внутрішньої підтримки і субсидованого експорту [5, с.18].

«Максимум» захистів дисертацій з проблематики СОТ за досліджуваний період припадає на 2009 р., де 3 роботи було захищено за спеціальністю «економічні науки», 2 – «державне управління», 1 – «юридичні науки». У 2009 р. було захи-

шено докторські дисертації «Розвиток національної регуляторної політики в процесі становлення глобальної торговельної системи» (Т.М. Мельник) та «Державне регулювання аграрного ринку України в умовах глобалізації» (С.В. Майстро). У цих дисертаційних роботах третій розділ присвячений глобальній торговельно-економічній інтеграції в рамках регуляторної системи СОТ [7, с. 16] та удосконалено теоретичне обґрунтування щодо застосування міждисциплінарного методологічного підходу для досліджень аграрного ринку в умовах глобалі-

зації та членства України в СОТ [2, с. 5].

Провівши аналіз розподілу дисертаційних робіт за напрямками досліджень, ми виявили певні диспропорції. Як видно з рис. 2., найбільша кількість робіт захищена за спеціальністю «економічні науки» - 21, на другому місці – «юридичні науки» (6), на останньому місці – «державне управління» (3). Цікавим є той факт, що з державного управління захищено 2 докторських та 1 кандидатська дисертація. Це вказує на потенціал дослідження даної теми у кандидатських дисертаціях з даної спеціальності.

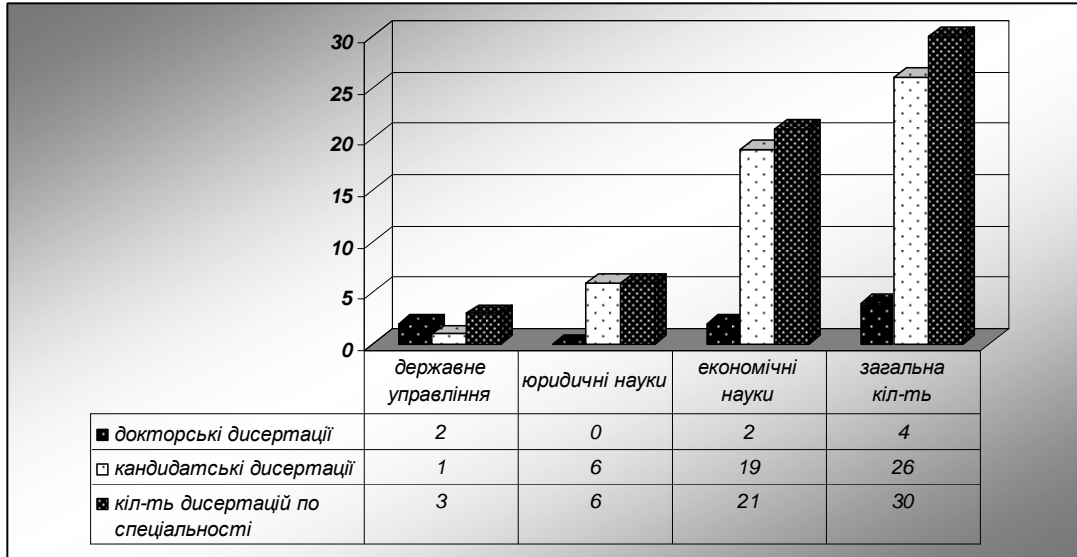

Рис. 2. Розподіл дисертацій, присвячених дослідженню системи ГАТ/СОТ, за спеціальностями

Якщо розглядати захищені дисертації у відсотковому відношенні (рис. 3), то серед кандидатських дисертацій найбільшу частку займають роботи, захищені з економічних наук (73 %), на юридичні науки припадає 23 %, а на державне управління – лише 4 %, що досить сильно контрастує із співвідношенням у докторських дисертаціях, де на економічні науки та державне управління припадає по 50 %. Пояснити гіпертрофовану частку економістів у дослідженні міждисциплінарних тем можна «...за рахунок більшої «критичної маси» (за виразом О. Топчієва) [10, с. 62], при цьому це відноситься не лише до економіко-географів, а й до юристів та держуправлінців.

Також варто зазначити, що найбільша кількість захистів проходить у м. Києві – 21 дисертація (рис. 4), серед яких 15 за спеціальністю «економічні науки», 4 – «юридичні науки» та 2 – «державне управління», у той же час в м. Харкові – 2 (економічні та юридичні науки),

та по одній дисертації у Запоріжжі (докторська дисертація зі спеціальності «державне управління», 2009 р.), Львові, Херсоні, Дніпропетровську, Луганську, Донецьку та Миколаєві (докторська дисертація зі спеціальності «економічні науки», 2004 р.).

Для порівняння в Росії за цей же період було захищено 110 дисертацій з проблематики СОТ, переважна більшість яких, як і в Україні, були захищені за спеціальностями економічних та юридичних наук, проте є й за іншими спеціальностями. Наприклад, у 2006 р. К.В. Мінкова захистила дисертацію «Лібералізація міжнародної багатосторонньої торгівлі та СОТ у другій половині XX – початку XXI» з історії (Санкт-Петербург); у 2008, 2009 та 2011 рр. було захищено 3 дисертації з політичних наук: Р.В. Цветков «Політичні аспекти вступу Росії у СОТ» (Москва), Н.С. Швейкіна «Роль міжнародних економічних організацій у глобальному політичному управлінні: на прикладі Світової

Торговельної Організації» (Санкт-Петербург) та І.О. Зуєва «Всесвітня торговельна організація і Російська Федерація: технології узгодження інституційних інтересів та їх практична реалізація в рамках загальноєвропейського політичного

процесу» (Нижній Новгород). Також у 2005 р. в Москві було захищено кандидатську дисертацію з проблематики СОТ у сфері соціологічних наук (Лі Яньфен).

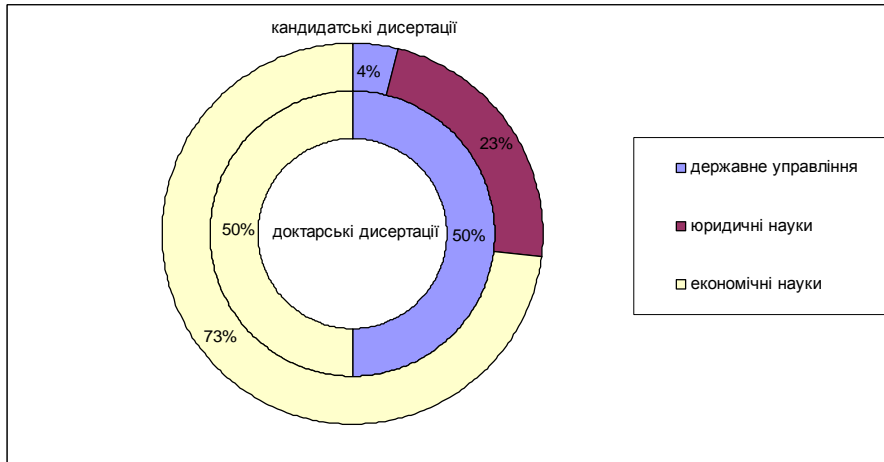

Рис. 3. Структура захищених дисертацій, присвячених дослідженню системи ГАТ/СОТ, за спеціальностями

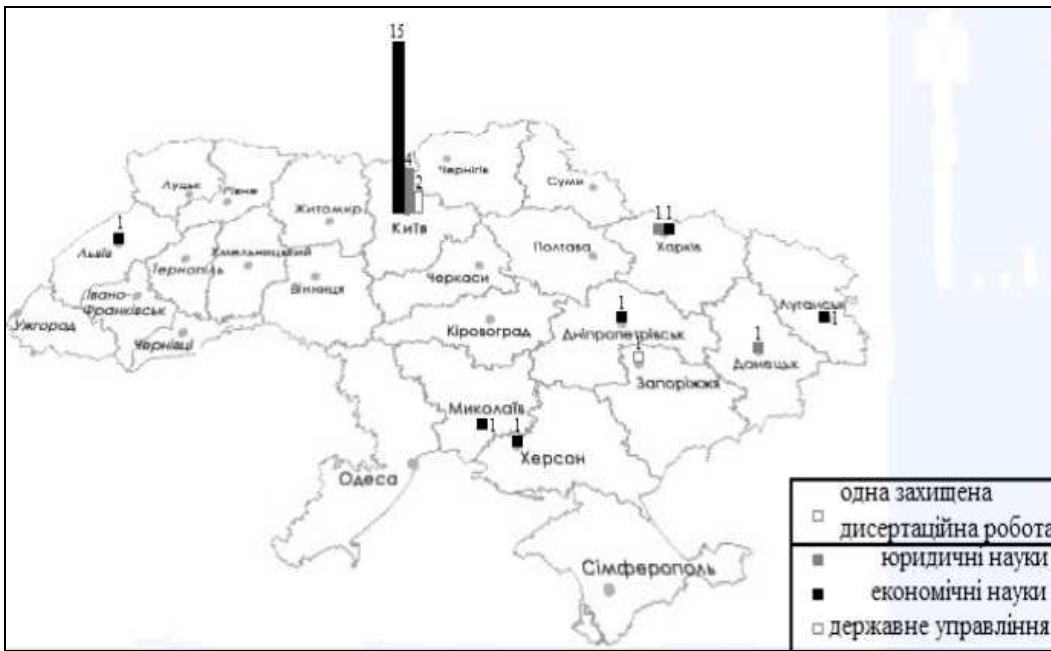

Рис. 4. Кількісні показники захисту дисертацій, присвячених дослідженню системи ГАТ/СОТ в Україні за 1998-2011 рр.

На жаль, серед докторських дисертацій за досліджуваний період була захищена лише одна дисертація «Методологія формування економічної політики підвищення конкурентоспроможності підприємницької структури в умовах

вступу Росії до СОТ» (В.В. Нотченко, Санкт-Петербург, 2008 р.)

Більша кількість захистів та більша кількість спеціальностей, за якими досліджувалася СОТ, вказує на те, що дослідження цієї пробле-

ми в Росії є більш «широким» і при вступі до Світової організації торгівлі суспільство буде краще розуміти, «куди вступає і навіщо». Натомість захищена лише одна докторська дисертація вказує на меншу «глибину» розуміння проблеми, на відміну від України.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи наведені вище результати дослідження, можна зробити висновок про значні подальші перспективи дослідження взаємодії України з СОТ як

важливою складовою сучасної глобальної інтеграції України у світове господарство. Зростання кількості дисертацій виступає обов'язковим інструментом дослідження даної проблеми, що має адекватно втілюватися у дисертаційних дослідженнях. Вивчення взаємодії України з СОТ є одним із перспективних напрямів суспільно-географічних досліджень, актуальність якого зростає у зв'язку з поглибленням процесів глобалізації світового господарства.

Список використаних джерел:

1. База даних УкрІНТЕІ // Офіційний сайт УкрІНТЕІ [Електронний ресурс]: режим доступу: http://www.uin-tei.kiev.ua/articles.php?cat_id=67
2. Державне регулювання аграрного ринку України в умовах глобалізації: автореф. дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02 [Електронний ресурс] / С.В. Майстро; Класич. приват. ун-т. — Запоріжжя, 2009. — 40 с. — укр.
3. Державне управління зовнішньоторговельною діяльністю в умовах інтеграції України у світовий економічний простір: механізми регулювання та контролю: автореф. дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02 [Електронний ресурс] / Л.М. Письмаченко; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К., 2008. — 36 с. — укр.
4. Мезенцев К. Проблеми та перспективи української суспільної географії XXI століття // Часопис соціально-економічної географії. — № 5(2). — Харків, 2008. — С. 23-30.
5. Механізми зовнішньоекономічної діяльності агропромислового комплексу: лібералізація і протекціонізм: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.07.02 [Електронний ресурс] / В.І. Губенко; Миколаїв. держ. аграр. ун-т. — Миколаїв, 2004. — 36 с. — укр.
6. Міжнародно-правові аспекти членства Йорданії в системі ГАТТ/СОТ: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 [Електронний ресурс] / Ал-Раваидех Белал; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 1999. — 18 с. — укр.
7. Розвиток національної регуляторної політики в процесі становлення глобальної торговельної системи: автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.00.02 [Електронний ресурс] / Т.М. Мельник; Держ. вищ. навч. закл. "Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана". — К., 2009. — 35 с. — укр.
8. Список авторефератів по СОТ у електронній бібліотеці авторефератів дисертацій // Офіційний сайт Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]: режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/\[in=_scripts/ep.in\]](http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/[in=_scripts/ep.in])
9. Електронная библиотека диссертаций Российской государственной библиотеки // Офіційний сайт Російської державної бібліотеки [Електронний ресурс]: режим доступу: http://old.rsl.ru/Электронная_библиотека_диссертаций
10. Яковчук О. Аналіз розвитку дисертаційних суспільно-географічних досліджень в Україні у 1992-2006 роках // Часопис соціально-економічної географії. — № 3(2). — Харків, 2007. — С. 62-69.

РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЕ ПОГРАНИЧЬЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ЭВОЛЮЦИИ ТРАНСГРАНИЧНЫХ СИСТЕМ

В работе предложен новый теоретический подход к эволюции трансграничных территориальных систем различного уровня, от межрегионального (мезоуровень) до локального (микроуровень). В условиях воздействия экзогенных (геополитических и геоэкономических) факторов на приграничное пространство показано изменение режима и функций российско-украинской государственной границы. Выделены три типа трансграничных ареалов территориального сотрудничества, отражающие возможные сценарии развития приграничья до 2020 года.

Ключевые слова: Российско-украинское пограничье, внешние факторы воздействия, трансграничный ареал территориального сотрудничества, сценарии развития приграничья.

Олексій Кірюхін. РОСІЙСЬКЕ-УКРАЇНСЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ЕВОЛЮЦІЇ ТРАНСКОРДОННИХ СИСТЕМ. В роботі запропоновано новий теоретичний підхід до еволюції транскордонних територіальних систем різного рівня, від міжрегіонального (мезорівень) до локального (мікрорівень). В умовах втручання екзогенних (геополітичних та гео економічних) факторів у прикордонний простір показана зміна режиму та функцій російсько-українського державного кордону. Виділені три типи транскордонних ареалів територіального співробітництва, які відображають можливі сценарії розвитку прикордоння на період до 2020 року.

Ключові слова: Російсько-українське порубіжжя, зовнішні фактори впливу, транскордонний ареал територіального співробітництва, сценарії розвитку прикордоння.

Alexei Kiryukhin. THE RUSSIAN-UKRAINIAN BORDERLAND: THEORETICAL APPROACHES TO THE EVOLUTION OF CROSS-BORDER SYSTEMS. The author proposes a new theoretical approach to the evolution of cross-border territorial systems of various levels from inter-regional (mesolevel) to the local (microlevel). The change in regime and the functions of the Russian-Ukrainian state border is shown under conditions of exogenous (geopolitical and geo-economic) factors on the border area. Three types of cross-border areas of territorial cooperation, reflecting the possible scenarios of borderlands' development until 2020, are highlighted.

Key words: The Russian-Ukrainian borderland, external factors of impact, cross-border area of territorial cooperation, borderlands' development scenarios.

Актуальность темы. Феномен российско-украинского пограничья стал предметом пристального внимания ученых с середины 90-х годов прошлого столетия [1-3]. Однако, даже с появлением широкого круга публикаций в последующее десятилетие, включая монографические исследования, до сих пор ощущается недостаток теоретического осмысления этого сложного социального конструкта. В основе современных представлений об эволюции и роли политических границ лежит синтез теорий мировых систем (world-system theory) и территориальных идентичностей [4, 5]. В приложении к исследованию российско-украинской границы это означает рассмотрение её эволюции как минимум на трех территориальных уровнях – глобальном (общеевропейском), национальном и локальном. Наиболее чувствительным для социально-экономических процессов в приграничье оказывается локальный уровень – уровень местных сообществ, находящихся на территориях, непосредственно прилегающих к государственной границе. Возникшая за короткое время барьерность границы привела к потере связности единого до этого социально-политического пространства, наложению новых национальных идентичностей на сформировавшуюся десятилетиями советскую, резкому снижению мобильности населения, утрате общих целей. С начала 2000-х годов интерес к российско-украинской

границе начинают проявлять европейские и международные организации. В частности, следует упомянуть Международную организацию по миграции (МОМ), которая совместно с пограничными службами Украины и Российской Федерации, при участии исполнительного комитета Совета руководителей приграничных областей осуществила в этот период проект «Системы управления миграцией в Российской Федерации и Украине: иммиграционный контроль в приграничных областях». Практически синхронно в июле 2000 года на Собрании Совета руководителей приграничных областей уже осознано принимается решение о подготовке первого пилотного проекта еврорегиона «Слобожанщина» между Харьковской и Белгородской областями. Таким образом, российско-украинское пограничье постепенно и органично входит в орбиту интересов не только двух соседствующих стран, но и становится естественным звеном в общеевропейской системе границ, воспринимая в качестве долгосрочных ориентиров существующие европейские подходы к региональной политике на приграничных территориях через инструменты трансграничного сотрудничества.

Трансформационные процессы, затронувшие и преобразившие облик пограничья, имеют как внутренний (эндогенный), так и внешний (экзогенный) характер. В данной работе сделана попытка с новых теоретических позиций взглянуть на происходящие изменения и

эволюцию территориальных трансграничных социально-экономических систем под воздействием, прежде всего, внешних факторов и их сценарного представления.

Основной материал. Большинство исследователей сходятся во мнении, что государственные границы в настоящее время оказывают влияние не только на приграничные регионы и их развитие, но и в значительной степени определяют важность политико-географических и экономико-географических подходов к их исследованию и прогнозированию эволюции трансграничных территориальных систем. С одной стороны приграничные регионы рассматриваются как места, где сходятся пространства местоположений объектов. Здесь происходит борьба смежных государств за контроль над движением потоков от транснациональных сетей и над альтернативными проявлениями власти [6]. С другой стороны процессы усиления и ослабления границ в Европейском пространстве ясно указывают, что

современные границы являются не только политическими маркерами, но и важнейшими политическими и экономическими ресурсами развития. После двух расширений в 2004 и 2007 годах Европейское экономическое пространство характеризуется возросшим уровнем интеграции не только внутри стран ЕС, но и со странами-соседями Восточной Европы (Украиной, Беларусью, Молдовой) и Россией. Степень открытости экономик стран бывшего СССР будет увеличиваться, а значение Евросоюза как торгового партнера будет становиться все более весомым для всех без исключения стран. Воздействие интеграционной динамики на приграничные регионы, которые характеризуются низкими экономическими возможностями, исследовалось с точки зрения трансграничных взаимодействий на внешних границах ЕС [7]. Вместе с тем, отсутствует теоретический подход к средне и долгосрочным процессам эволюции российско-украинского пограничья, как важного элемента общеевропейской системы границ.

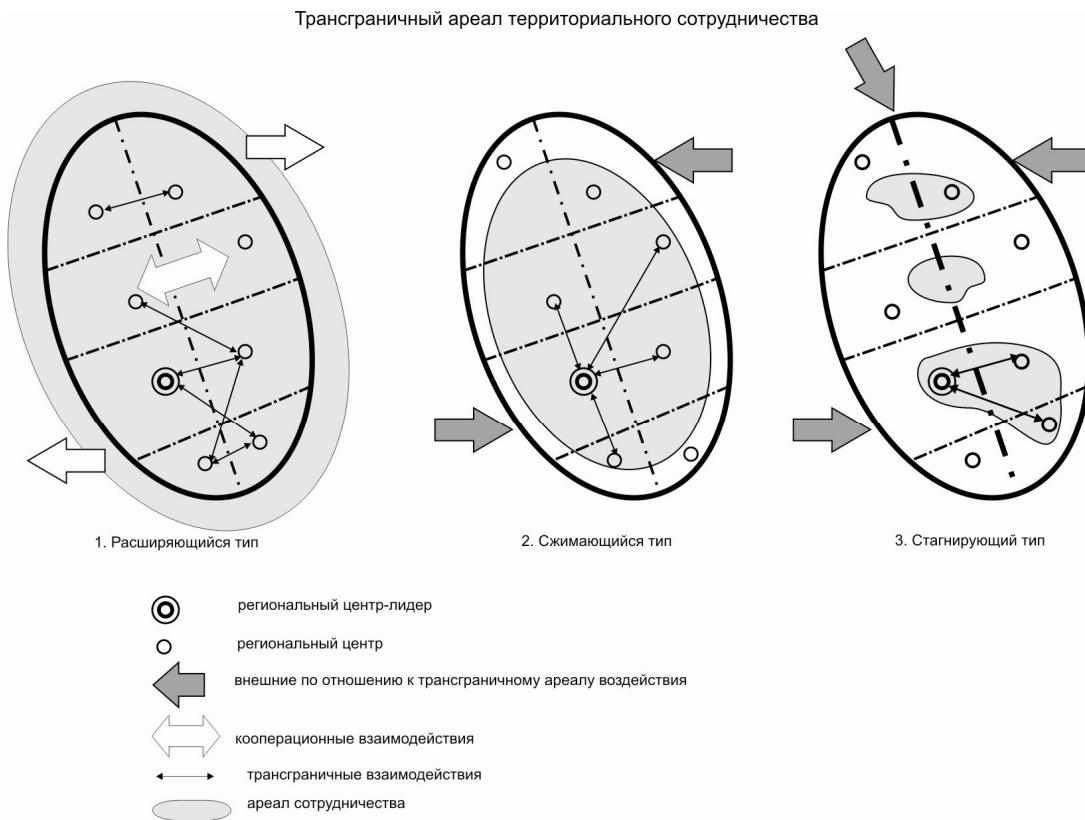

Рис. 1. Типы трансграничного ареала территориального сотрудничества

Российско-украинское пограничье в своих сухопутной и морской частях охватывает крупный сегмент постсоветского пространства с более чем 31 млн. населением и 264 городами. Общая площадь составляет около 494,9 тыс. кв.км. Протяженность сухопутной границы составляет 1976 км, общая протяженность – 2246 км. Это трансграничная территория концентрирует важнейшие функции международного транзита нефти и газа в страны ЕС, обеспечивая при этом пятую часть взаимного товарооборота между Украиной и Россией. Начало полноценного функционирования Таможенного союза с 1 июля 2011 года в составе Российской Федерации, Республики Беларусь и Казахстана создает новые геополитические и геоэкономические реалии вдоль российско-украинской границы.

Базовым фактором устойчивого развития контактной зоны Украины со странами Таможенного союза становится территориальное (трансграничное) сотрудничество. Под территориальным сотрудничеством нами понимается сотрудничество административных единиц или политических акторов (властей), представляющих свои территории, а также сотрудничество других государственных субъектов через институты и инструменты европейской интеграции, прежде всего еврорегионы.

В качестве объекта исследования территориального сотрудничества нами предлагается выделять *трансграничный ареал территориального сотрудничества*, который охватывает территорию, включенную в формат взаимодействия посредством юридически оформленных соглашений. Для российско-украинского пограничья таким форматом является Совет руководителей приграничных областей, действующий на основе устава, и двух межправительственных соглашений (1995, 2010). Трансграничный ареал территориального сотрудничества (ТАТС) характеризуется пространственной структурой и временной динамикой.

К структурным элементам ТАТС относятся *центры, узлы и оси* сотрудничества, *программные и проектные ареалы*, важнейшими характеристиками которых являются плотность и симметричность. Формальный анализ пространственной и временной динамики ТАТС может быть осуществлен с применением математических методов как в пределах всего ареала (мезо-уровень), так и на локальном участке ареала (микро-уровень). Последний предназначен для исследований эффективности еврорегионов.

В зависимости от внешнеполитических факторов и соответствующих внешних воздействий на режим границы нами выделено 3 типа

трансграничного ареала территориального сотрудничества: а) расширяющийся, б) сжимающийся и в) стагнирующий тип (рис.1). Последний тип выделяется нами для непродолжительного периода на временном отрезке конца 2005 - первой половины 2006 годов во время пребывания у власти в Украине президента Виктора Ющенко. Весь остальной период с 1992 по 2011 годы характеризовался чередованием первых двух типов.

Характер, величина и направленность воздействия, внешних по отношению к ТАТС факторов, определяют возможные сценарии развития российско-украинского пограничья (рис.2).

Наиболее благоприятным является оптимистический сценарий, при котором в полном объеме реализуется политика стратегического партнерства между Россией и Украиной, глубокая экономическая интеграция в формате таможенного союза или его модификации 3+1. В рамках этого сценария возможна глубокая модернизация всего приграничного пространства, создания новых полюсов роста, секторальная интеграция в европейское научное, инновационное и технологическое пространство.

При самом неблагоприятном сценарии развития российско-украинского пограничья будет происходить окостенение границы и замыкание приграничных пространств на внутренние территории. Отсутствие реальной трансграничной кооперации вызовет асимметричную депрессивность украинской части пограничья, которая в результате длительного этапа не сумела восстановить свой прежний потенциал. Этот сценарий возможен в случае резкого изменения внешнеполитического курса Украины в сторону вхождения в Североатлантические структуры, за которым последует введение визового режима со стороны России. Однако, в программном периоде 2020 вероятность такого сценария крайне низка.

Выводы. Интеграционные процессы на Европейском континенте носят объективный и устойчивый характер. Пограничные пространства стали за последние 20 лет основными площадками приложения мер региональной политики ЕС по экономическому, социальному и территориальному сплочению. Вслед за конвергенцией внутреннего пространства ЕС в следующем программном периоде 2014 – 2020 основное внимание будет направлено на внешние границы со странами-соседами. Для контактной зоны с 2010 года уже запущен интегрированный Европейский Инструмент партнерства и соседства (ENPI).

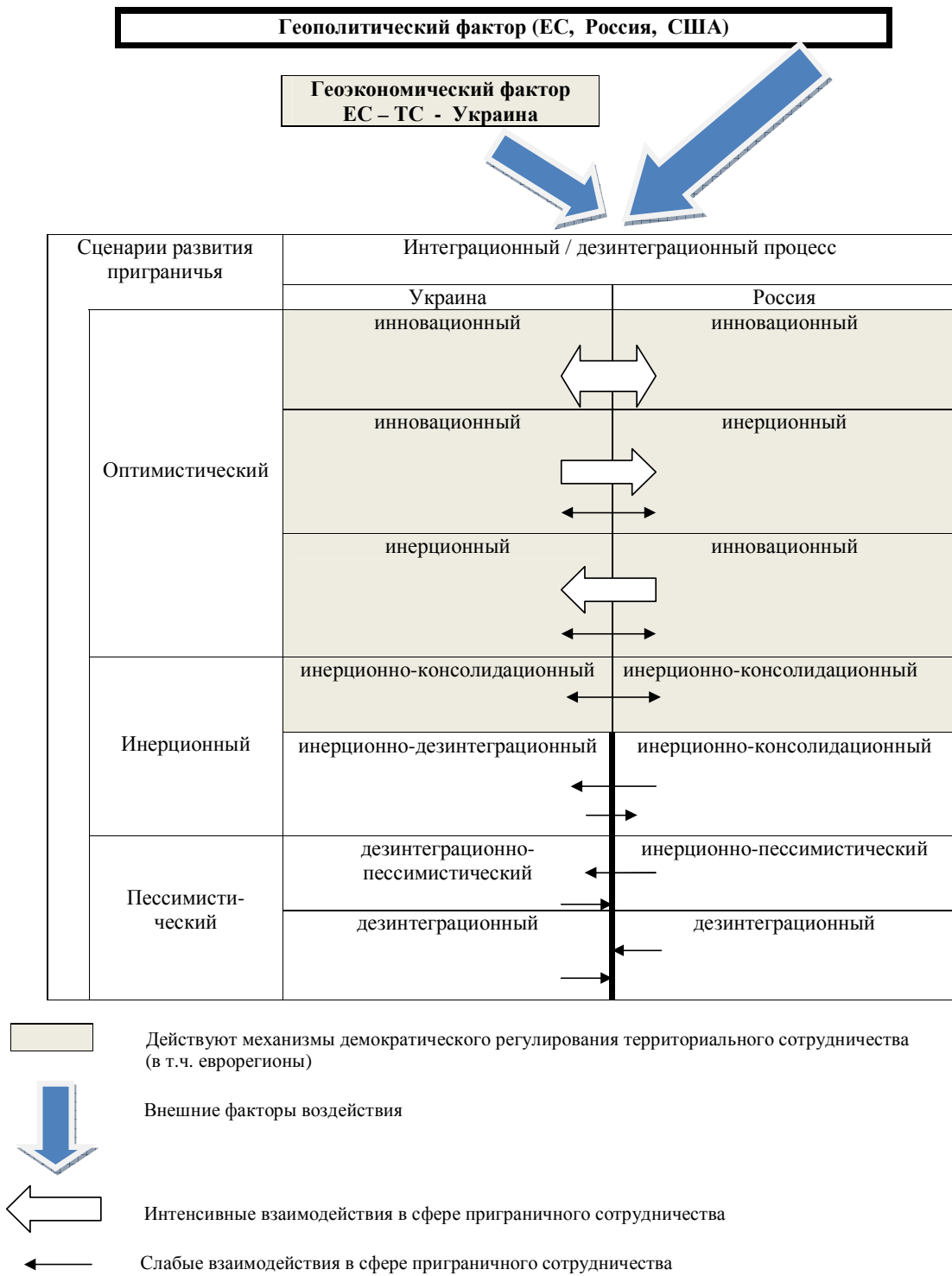

Рис. 2. Типология трендов развития российско-украинского приграничья до 2020 года

Следующим шагом станет расширение формата сотрудничества Европейского Союза в пространстве российско-украинского пограничья. Предложенный в работе формализованный подход к территориальному сотрудничеству на основе выделения трансграничного ареала на

различных уровнях (от локального до межрегионального) позволяет определить возможные направления сотрудничества и их последующую динамику в пространственном и временном измерениях.

Список использованных источников:

1. Колосов В.А., Криндач А.Д. *Российско-украинское порубежье (южный участок): идентичность и современная ситуация / Приграничные районы, приграничное сотрудничество. Под ред. Л.Б. Вардомского. ИМЭПИ. - М.: ЭПИКОН, 2000. - С. 92 – 121.*
2. Колосов В.А., Туровский Р.Ф. *Типология новых российских границ // Известия РАН. Сер. географ., 1999, - №5. - С. 40-48.*
3. Колосов В.А., Кирюхин А.М. *Приграничное сотрудничество в российско-украинских отношениях // Политика № 1 (19). - 2001. - С.141 – 165.*
4. Paasi A. *Constructing Territories, Boundaries and Regional Identities // Contested Territory. Border Disputes at the Edge of the Former Soviet Empire / ed. by Thomas Forsberg. Aldershot: Edward Elgar Publishing Limited, 1995. P. 43.*
5. Perkmann M. *Cross-border regions in Europe: Significance and Drivers of Regional Cross-Border Co-Operation // European Urban and Regional Studies - 2003. - Vol.10, No. 2 - P.153–171.*
6. Anderson J, O'Dowd L. 1999. *Border, border regions and territoriality: Contradictory meanings, changing significance. Regional Studies 33(7): 593–604.*
7. Petrakos G, Topaloglou L. 2008. *Economic geography and European integration: the effects on the EU's external border regions. International Journal of Public Policy 3(3-4): 146–162.*

Дослідження молодих науковців

УДК: 911.3

Олександр Носирев

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО СИСТЕМИ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Статтю присвячено аналізу проблем та перспектив інтеграції України до системи світового господарства в умовах глобалізації світового простору. Розглянуто рівні, форми та типи процесу міжнародної інтеграції, політико-правові, економічні, соціально-культурні та інфраструктурні передумови інтеграції України до світового та європейського простору. Увагу приділено не лише європейському вектору інтеграції, а й участі України у співпраці з азіатсько-тихоокеанським та чорноморським регіонами. Запропоновано можливі напрямки активації механізму інтеграції національної економіки до світового простору та підвищення ефективності зовнішньоекономічної співпраці держави.

Ключові слова: інтеграція, глобалізація, євроінтеграція, економічний простір, фактори інтеграції, економічне співробітництво

Александр Носирев. ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ УКРАИНЫ В СИСТЕМУ МИРОВОГО ХОЗЯЙСТВА. Статья посвящена анализу проблем и перспектив интеграции Украины в систему мирового хозяйства в условиях глобализации мирового пространства. Рассмотрены уровни, формы, типы процесса международной интеграции; политико-правовые, экономические и инфраструктурные предпосылки интеграции Украины в мировое и европейское пространство. Внимание уделено не только европейскому вектору интеграции, но и участию Украины в вопросах сотрудничества с азиатско-тихоокеанским и черноморским регионами. Предложены возможные направления активации механизма интеграции национальной экономики в мировое пространство и повышения эффективности внешнеэкономического сотрудничества государства.

Ключевые слова: интеграция, глобализация, евроинтеграция, экономическое пространство, факторы интеграции, экономическое сотрудничество.

Alexander Nosirev. CHALLENGES AND PROSPECTS FOR INTEGRATION OF UKRAINE INTO THE WORLD ECONOMY. This article analyzes the problems and prospects of Ukraine's integration into the world economy in a globalized world space. Considered levels, shapes, types of international integration, the political-legal, economic and infrastructural conditions of Ukraine's integration into the world and European space. Attention is given not only the European vector integration and participation of Ukraine in matters of cooperation with the Asia-Pacific and Black Sea regions. Possible directions of activation mechanism for the integration of national economies into the global community and increase the efficiency of foreign economic cooperation of the state.

Keywords: integration, globalization, European integration, economic space, the factors of integration and economic cooperation.

Актуальність дослідження. У широкому розумінні міжнародну економічну інтеграцію визначають і як відносини, і як процес. Інтеграцію в першому розумінні можна тлумачити як відсутність будь-якої форми дискримінації іноземних партнерів у кожній з національних економік. У такому плані міжнародна економічна інтеграція розглядається як найвищий етап розвитку міжнародних економічних відносин (МЕВ) [1]. Як процес інтеграція виявляється в нівелюванні відмінностей між економічними суб'єктами - представниками різних держав. В цілому, послідовний розвиток форм міжнародної економічної інтеграції забезпечує найбільш повне, найраціональніше використання економічного потенціалу країн та підвищення темпів їх розвитку. Водночас, вирішуються важливі питання соціальної політики за рахунок об'єктивно зумовленого зниження цін на основні товари й послуги та створення нових робочих місць і завдяки концентрації країн-учасниць на пріоритетних програмах соціально-економічного

розвитку [1,3].

Постановка проблеми. Безпосередня й активна участь України в сучасних інтеграційних процесах об'єктивно зумовлена перевагами міжнародного поділу праці, а також потребою подолати штучну відокремленість нашої держави від світового господарства, яку спричинили односторонній її розвиток в межах високоспеціалізованого СРСР, деформовані зовнішньоекономічна політика й механізми зовнішньоекономічної діяльності, нерозвинені товарно-грошові відносини та національні ринки товарів, послуг, праці та капіталу. Дослідженнями цих процесів займалися вчені СНД (В.В. Вольський, Б.А. Гітер, А.П. Голіков, Н.С. Мироненко, П.А. Можайев, П.Ю. Фомічов, А.Є. Юрченко) і далекого зарубіжжя (Байрош, Бойер, Гібб та ін.) Вони надали методологічну оцінку процесам глобалізації, інтеграції та регіоналізації, при цьому акцентуючи увагу на тому, що глобалізація та інтеграція є невідемними складовими процесу інтернаціоналізації господарського життя [2,3].

Цілі та завдання статті. Основною метою статті є аналіз основних суспільно-

економічних аспектів інтеграції України до світового економічного простору в епоху глобалізації, дослідження основних факторів інтеграції держави та розробка рекомендацій щодо активації механізму прискорення європейського вектору інтеграції України до системи світового господарства.

Викладення основного змісту дослідження. На рівні національних економік інтеграція розвивається на основі формування економічних об'єднань країн з тим чи іншим ступенем узгодження їх національних політик. Тут йдеться про явище економічного регіоналізму. Як теоретично обгрунтовані та практично апробовані, розглядають такі форми міжнародної регіональної економічної інтеграції: зона преференційної торгівлі, зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, економічний та політичний союзи [4].

Зона преференційної торгівлі - зона з пільговим торговельним режимом, коли дві або декілька країн зменшують взаємні тарифи з імпорту товарів, зберігаючи рівень тарифів в торгівлі з іншими країнами. Найбільш показовим історичним прикладом такої інтеграції є преференційна система Британського співтовариства, що об'єднувало 48 держав.

У *зонах вільної торгівлі* діє особливий пільговий торговельний режим для країн-

учасниць за рахунок усунення внутрішніх тарифів при їх збереженні в торгівлі з іншими країнами. Типовими прикладами є Європейська асоціація вільної торгівлі, зона вільної торгівлі "США - Канада", Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА).

Митний союз – це угода двох або декількох держав, що передбачає усунення внутрішніх тарифів та встановлення спільного зовнішнього тарифу. Такі угоди діяли у Бенілюксі, в Європейському союзі.

В *економічному союзі* вільний рух факторів та результатів виробництва доповнюється гармонізацією внутрішньої та зовнішньої політики. В країнах-учасницях функціонує, як правило, єдина грошова одиниця. Прикладом таких союзів є Бенілюкс, Сполучені Штати Америки, Радянський Союз. На основі економічних створюються *політичні союзи*, в яких поряд з економічною забезпечується політична інтеграція.

При утворенні зон преференційної та вільної торгівлі, митних союзів міждержавні відносини стосуються лише сфери обміну, тобто розвивається *торговельна інтеграція*. Глибші форми міждержавної інтеграції створюють умови для виробничої інтеграції. Рівні, форми та темпи міжнародної економічної інтеграції тісно взаємопов'язані.

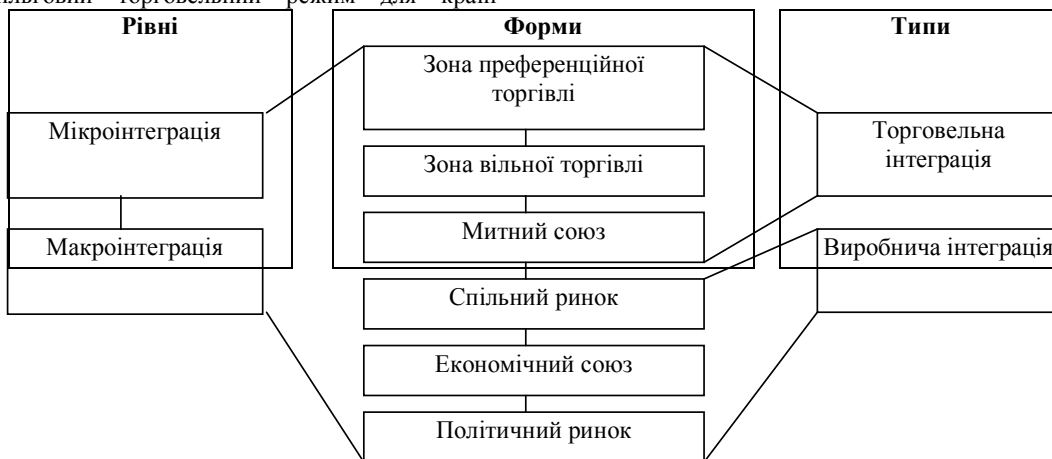

Рис. 1. Рівні, форми і типи міжнародної економічної інтеграції

Розвиток процесів міжнародної економічної інтеграції зумовлений такими факторами:

- економічним розвитком країн, груп країн та регіонів світу в умовах нерівномірного розподілу ресурсів;
- закономірностями науково-технічного прогресу;
- тенденціями демографічного розвитку;
- наявністю та необхідністю розв'язання

глобальних проблем (енергетичної, продовольчої, екологічної, використання світового океану та космосу, економічного зростання та зростання народонаселення, економічної безпеки, роззброєння);

- різким скороченням відстаней за рахунок розвитку транспортно-комунікаційних мереж;
- ринковою "уніфікацією" економічного

розвитку.

Зауважимо також, що в зрілих інтеграційних угрупованнях виробляються й реалізуються потужні та дійові механізми, інструменти забезпечення колективної економічної безпеки. Проте, незважаючи на очевидні економічні переваги, процеси міжнародної економічної інтеграції відбуваються на тлі складного переплетіння соціально-економічних та політичних проблем. Основні чинники, що зумовлюють виникнення й існування згаданих проблем, такі:

- націоналізм, традиційні конфлікти між окремими країнами та групами країн, ідеологічні розходження;

- політико-правові, економічні та соціально-культурні відмінності країн-учасниць; зростання затрат при реалізації регулятивних функцій на наднаціональному рівні; суперечності, пов'язані із розширенням інтеграційних угруповань і т.ін.

Ефективність міжнародної економічної інтеграції досягається за рахунок таких чинників:

- усунення дискримінації та бар'єрів між країнами-учасницями інтеграційних угруповань у переміщенні товарів, послуг, капіталу, робочої сили та підприємництва;

- стандартизації та уніфікації у виробничо-комерційній сфері;

- динамічного ефекту завдяки розширенню ринку та економії на масштабах виробництва;

- забезпечення достатнього рівня конкуренції.

У розвитку світової економіки останніх десятиліть домінують процеси міжнародної економічної інтеграції. Вони визначають напрями та пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарського життя, формуючи середовище глобальної конкуренції, впливаючи на стратегічні інтереси всіх країн та регіонів світу. На мікрорівні внаслідок горизонтальної та вертикальної взаємодії формуються інтегральні ринки факторів і результатів виробництва, виникають, розвиваються домінуючі у сучасній економіці транснаціональні корпорації [5].

На макрорівні інтеграція розвивається на основі створення економічних об'єднань країн. Інтеграційні імпульси виходять, насамперед, із міжнародних угруповань загальноконтинентального значення. У Європі – це Європейський союз (ЄС), у колі якого формуються інтеграційні інтереси не тільки західноєвропейських, а й східноєвропейських країн. На американському континенті - це Північноамериканська угода про вільну торгівлю із домінуючою роллю Сполучених Штатів Америки. В Азії інтеграційна по-

літика концентрується навколо створення інтеграційного угруповання величезного як за кількістю країн-учасниць, та і за сукупним потенціалом. Конттури континентальної інтеграції можна також виявити, аналізуючи сучасні економічні взаємовідносини країн Латинської Америки і Африки. Для такого типу угруповань характерні чітко орієнтовані на глобальну конкуренцію механізми регулювання і координації при певних відмінностях організаційного оформлення. Водночас розвиваються традиційні і створюються нові регіональні та субрегіональні угруповання країн, які безпосередньо не впливають на глобальну конкуренцію. Вони мають інші, локальні, цілі і використовують відповідні інтеграційні механізми. Поряд з могутніми угрупованнями країн ефективно функціонують середні та малі інтеграційні угруповання, хоча їхній розвиток багато в чому і зумовлюють зовнішні фактори інтеграції [6].

Сучасним процесам міжнародної економічної інтеграції притаманні певні особливості, а саме:

- динамізм процесів міжнародної економічної інтеграції в цілому, зумовлений як дією об'єктивних факторів, так і "ланцюговою" реакцією країн на розвиток окремих інтеграційних угруповань;

- нерівномірність розвитку й реалізації форм міжнародної економічної інтеграції, спричинена проявами очевидних відмінностей економічного розвитку країн і регіонів світу;

- розвиток поряд з інтеграційними дезінтеграційними процесів, які мають глибокі корені в історичних, політичних, економічних і соціальних закономірностях світового розвитку.

Дослідники визначають, що у сучасному світі інтеграція і дезінтеграція розвиваються асинхронно, як два різноспрямовані процеси. При цьому дезінтеграційні явища і процеси можуть мати не тільки локальний характер (провінція Квебек у Канаді, Корсика у Франції), але й глобальний (розпад Радянського Союзу, Ради економічної взаємодопомоги). Інтеграція та дезінтеграція являють собою об'єктивні взаємопов'язані процеси. Більш того, дезінтеграція формує передумови інтеграції на нових кількісних та якісних засадах. У окремих випадках можуть складатися умови для реінтеграції. Але, не зважаючи на деякі дезінтеграційні процеси у сучасній системі національних економік, їй більш притаманна загальна глобальна інтеграція. Таким чином, на сучасному етапі розвитку світ перетворився в глобальну економічну систему, в якій практично не залишилося можливостей для здійснення стихійних ринкових відносин між державами. Виник глобально функціону-

чий світовий виробнично-господарський механізм, складовими якого стали окремі національні економіки. Отже, аналізуючі сучасні тенденції світового розвитку, інтернаціоналізацію національних економік, перетворення світового економічного механізму в єдину глобальну систему, для України виникає гостра необхідність процесу активної інтеграції до сучасної системи господарських зв'язків для успішного подальшого економічного, соціального та політичного розвитку [5,6].

Для ефективної й організаційно оформленої інтеграції України в сучасні світогосподарські зв'язки необхідні певні політико-правові, соціально-культурні, економічні та інфраструктурні передумови.

Основні *політико-правові передумови* інтеграції України: політичне визначення України, забезпечення територіальної цілісності та створення адекватної системи національної безпеки, безумовне виконання міжнародних зобов'язань, особливо в сфері прав людини, запровадження прийнятної форми громадянства, перегляд існуючої практики політичних зв'язків з державами колишнього СРСР, пряма участь в у регіональних і глобальних політичних процесах, формування відповідного законодавства і вироблення ефективних механізмів та інструментаріїв його виконання.

Економічні передумови інтеграції формуються завдяки таким чинникам: економічному та інституційному забезпеченню суверенітету, оцінці економічного потенціалу і напрямів структурної перебудови, розробленню та реалізації обґрунтованої програми переходу до ринкових відносин з пріоритетом роздержавлення і приватизації, соціального захисту населення, оцінці експортного потенціалу, виробленню експортно-імпоротної стратегії та адекватного механізму регулювання зовнішньоекономічної діяльності, запровадженню національної грошової одиниці з включенням її до системи міжнародних розрахунків, розв'язанню проблеми зовнішньої заборгованості та розподілу активів колишнього СРСР шляхом відповідних переговорних процесів.

До основних *соціально-культурних* передумов інтеграції належать відродження і виховання почуття власної гідності, створення умов соціально-культурної життєздатності народів України, формування сучасної, орієнтованої на світові пріоритети системи народної освіти, розвиток контактів з українцями, що проживають за межами України.

Формування *інфраструктурних передумов* насамперед пов'язане з розвитком транспортних комунікацій, необхідних для нормальної

життєдіяльності суверенної держави (національні авіакомпанії, флот, транспортні корпорації), розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних систем з включенням їх до міжнародних систем.

На процеси включення України до сучасної системи світогосподарських зв'язків впливають конкретні зовнішньо- та внутрішньоекономічні фактори, що формуються в системі передумов, особливостей і шляхів інтеграції України [5].

Серед внутрішньоекономічних факторів принциповим є перехід України до ринкової економіки, для чого потрібні розроблення і реалізація довгострокової програми. Така програма має враховувати сучасний соціально-економічний стан та особливості України і бути адаптованою до еволюціонізуючого зовнішнього ринкового середовища і спиратися на досвід переходу до ринкових відносин інших постсоціалістичних країн.

З точки зору ринкової організації, в ключових галузях національної економіки, Україна перебуває на стадії монополістичного розвитку, при цьому монополізм формується не природним шляхом еволюції ринкових структур вільної конкуренції, а створюється штучно на основі державної монополії. Відсутність зовнішньої конкуренції може призвести лише до "жорсткої монополії", що поглибить структурні деформації та призведе до негативних соціально-економічних наслідків, характерних для такого типу організації ринкової економіки.

Дія зовнішньоекономічних факторів інтеграції обумовлена, з одного боку, станом розвитку форм зовнішньоекономічної діяльності, а з другого - середовищними умовами розвитку. Зовнішньоторгівельна діяльність України в останні роки зберегла негативні тенденції в експорті-імпорту товарів і послуг, а саме переважно сировинна спрямованість експорту, нерациональність товарної структури імпорту, деформована географічна структура експорту та імпорту аж до монопольної залежності від окремих країн, вкрай нерівномірне розміщення експортного потенціалу країни. На зовнішню торгівлю впливали й такі несприятливі фактори, як неконкурентоспроможність більшості підприємств, товарів у якісно нових умовах зовнішньої торгівлі, велика зовнішня заборгованість, недієва система митного контролю, нерегульованість торговельно-економічних відносин з країнами ближнього зарубіжжя, нерозвиненість інфраструктури зовнішньоекономічної діяльності, у тому числі інформаційної, кадрова незабезпеченість на всіх рівнях здійснення і регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Отже, незважаючи

на зміни в господарській практиці України, загалом вона не має необхідних економічних і соціальних передумов для включення в принципово нову для неї систему економічних відносин. Для включення в світовий процес інтеграції та регіоналізації Україні належить створити

нову економічну систему, подолавши кризу економіки, відкритися зовнішньому світові, налагодити і зробити активними взаємовигідні економічні зв'язки з іншими країнами [6].

Рис. 2. Формування факторів інтеграції держави

На сьогодні ефективна інтеграція України до світового економічного простору є нагальним завданням розбудови державності та економіки, але для того, щоб цей процес дійсно приніс очікувані результати, необхідно усвідомити деякі особливості інтеграції України.

По-перше, Україна ще не визначилась повною мірою з основними напрямками і механізмом структурної перебудови економіки критерії якої повинні вироблятися з врахуванням особливостей розвитку світової системи господарювання а також реальних можливостей і напрямів інтегрування до неї України. По-друге, дуже гостро стоять питання як безпеки у сфері зовнішньоекономічних відносин, так і взагалі економічної безпеки, які необхідно вирішувати з позицій активного конкурентного протистояння на світовому ринку. По-третє, існують певні суперечності регіонального характеру, усунення яких можливе тільки на довгострокових договірних засадах шляхом активного включення до інтеграційних процесів з визначенням глобальних національних пріоритетів та їх збалансування з іншими, що існують у світовому економічному просторі. По-четверте, спроби активного спілкування та діалогу з міжнародними

фінансовими інститутами - як гарантими входження України до світового ринку і оновлення економіки - поки що спричиняють неадекватну реакцію широких кіл української громадськості, оскільки досі не визначено чітко орієнтири нашої держави ні в розвитку її внутрішньої економіки, ні в пошуках її майбутнього місця в світовому господарстві.

Особливості України як потенційної учасниці міжнародних економічних угруповань наступні: відсутність досвіду державності, нерозробленість політико-правових регуляторів та інструментів, нерозвиненість ринкових відносин, інерція погіршення економічного стану, запас соціальної витримки населення, який виснажується, розміщення в регіоні, що характеризується інтеграцією високого рівня, конкурентність щодо аналогічних інтересів країн східної Європи та негативний досвід в рамках СРСР.

Україна, як суверенна держава, поки що винятково несуттєво впливає на інтеграційні процеси, що відбуваються в світовій економіці, залишаючись протягом довгого часу осторонь головних світогосподарських процесів. Наприкінці XX ст., коли було відкинуто багаточис-

льні ідеологічні догми, Україна лише почала брати активну участь в сучасних процесах інтеграції та глобалізації. Перебуваючи в центрі Європи, поряд з державами, що активно перебудовують свої економіки, Україна помітно відстала та не встигає за процесами, що відбуваються в сусідніх державах. Приймаючи до уваги ресурси та географічне положення України, а також конкретні умови, котрі створює світова економіка кожній державі, Україна повинна знайти свій шлях прискорення структурних перетворень з метою посилення своєї ролі в світовій економіці. Україна робить лише перші кроки на світовій арені. В цих умовах належить вирішити велику кількість принципово важливих проблем, переходячи до економіки відкритого типу за короткий проміжок часу. Помилки на цьому шляху можуть призвести до того, що зовнішня конкуренція стане не сприятливим, а руйнівним фактором української економіки [6]. Вся логіка розвитку України та перспективи на найближчі десятиріччя підказують необхідність балансування відносин з Заходом, де вона граничить з ЄС, та на Сході з Росією та іншими країнами СНД. Як показує практика глобалізації, все більших обертів набрав процес регіоналізації світового економічного простору. Для України налагодження ефективних та достойних її потенціалу зв'язків з Європейським Союзом є однією з пріоритетних задач. Значною проблемою є перспективи економічних відносин з країнами СНД, та, особливо, Росією. Існуючий раніше єдиний народогосподарський комплекс, в якому Україна була периферією, сьогодні сприймається критично. СНД був першим інтеграційним об'єднанням, до якого вона потрапила практично з легалізацією своєї незалежності.

Європейський вибір України не має на увазі її однозначного тяготіння до Європи, передбачає створення системи взаємовідносин України в просторі Росія – Європа - Північна Америка – Чорномор'я. Саме ця система в глобальному контексті визначає набір стратегій та перспектив шляхів розвитку України в ХХІ ст.

Унікальність положення України дозволяє їй також виконувати роль однієї з найбільш важливих ланок на осі «Захід-Схід». На полюсах цього стратегічного вектору розміщуються два основних світових торговельних блока. Про важливість східного напрямку зовнішньоекономічної діяльності України говорить те, що в державах Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР)

зараз проживає майже половина людства. Крім економічної значимості, АТР грає одну з найсуттєвіших ролей в глобальній економіці, оскільки тут перетинаються інтереси США, Китаю, Японії, Росії, Індії. Швидке перетворення АТР в зону високої інтеграційної активності, економічного та політичного динамізму забезпечує йому лідерство, котре вже багато експертів називають «тихоокеанською ерою». Вже сам цей факт обумовлює необхідність розширення присутності України в цьому регіоні. Більш активна орієнтація України на захід в теперішній час пов'язана з можливостями отримання інвестицій, передачею технологій, досвіду управління, не виключаючи тих широких можливостей, які відкриваються перед Україною на сході. Саме східні країни здатні поглинути майже всю номенклатуру українського машинобудівного експорту, а також могли б загрузити роботою її науково-технічний потенціал. В Україні є величезні можливості участі в реалізації крупних енергетичних та інших промислових проектів. Її інтеграція в систему економічних відносин з державами АТР потребує вирішення багатьох економічних та політичних проблем, витрат часу на адаптацію українського законодавства до вимог та специфіки регіону. Таким чином, з метою входження України до світового простору, Україна повинна застосовувати в практиці принципи вільної торгівлі та сповідувати в зв'язку з цим відкритість економіки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, не зважаючи на низку проблем, Україна всеж досягла окремих результатів в процесі інтеграції до світової системи господарських зв'язків:

- Україні вдалося зберегти свій суверенітет від спокус втягнення в реінтеграційні процеси в СНД;

- Україна врегулювала певним чином на політичному та правовому рівнях свої стосунки з ЄС так і у східному напрямку з Росією;

- Україні вдалося стати членом Ради Європи, формалізувати взаємини з ЄС та увійти до низки перспективних регіональних інтеграційних утворень, таких як Центральноевропейська ініціатива (ЦЕІ), Чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС). Україну розглядають як важливого партнера в новій системі багатосторонніх відносин країн Центральної та Східної Європи.

Список використаних джерел:

1. Можжаев П.А. *Пространственные структуры мирового хозяйства* / П.А. Можжаев // *Пресс-Соло*, 1999 – 280 с.
2. Юрченко А.Е. *Взаимосвязь процессов регионализации и интеграции.* – *Вестник МСУ.Харьков.* – 2006. т.IX. №1 – с.12-14.

3. Мироненко Н.С. Пространственные структуры мирового хозяйства / Н.С. Мироненко, П.Ю. Фомичев, Б.А. Гутер // Пресс-Соло, 1999. – 324 с.
4. Социально-экономическая география зарубежного мира / Под ред. В.В. Вольского. – М.: Крон-пресс, 1998. – 592 с.
5. Адміністративна реформа в Україні: шлях до Європейської інтеграції: Зб. наук. пр. – К., 2008. – 315 с.
6. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2007. – 225 с.
7. Трансформаційні процеси економіки України в регіональному вимірі / За ред. проф. Школи І. М. – Чернівці: Книги – XXI, 2004. – 360 с.

УДК 911.3:008

Наталія Моштаківа

ПРОСТОРОВІ ПРОБЛЕМИ СФЕРИ КУЛЬТУРИ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Проаналізовано територіальну організацію сфери культури Луганської області та визначено основні її проблеми. Розраховано рівень розвитку сфери культури по містах і районах області. Визначено, що головними просторовими проблемами сфери культури регіону є територіальні диспропорції в культурному обслуговуванні його населення, значні відмінності в забезпеченні послугами культурного й інформаційного призначення сільської і міської місцевостей, ексцентричність положення обласного центру та ін. Запропоновано шляхи вирішення просторових проблем сфери культури Луганщини.

Ключові слова: сфера культури, рівень розвитку сфери культури, територіальна організація сфери культури, просторові проблеми сфери культури

Наталія Моштаківа. ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СФЕРЫ КУЛЬТУРЫ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ. Проанализирована территориальная организация сферы культуры Луганской области и определены основные ее проблемы. Рассчитан уровень развития сферы культуры по городам и районам области. Определено, что главными пространственными проблемами сферы культуры региона являются территориальные диспропорции в культурном обслуживании его населения, значительные различия в обеспечении услугами культурного и информационного назначения сельской и городской местностей, эксцентричность положения областного центра и др. Предложены пути решения пространственных проблем сферы культуры Луганщины.

Ключевые слова: сфера культуры, уровень развития сферы культуры, территориальная организация сферы культуры, пространственные проблемы сферы культуры

Natalia Moshtakova. SPATIAL PROBLEMS OF CULTURAL SPHERE OF LUGANSK REGION AND THEIR SOLUTIONS. Territorial organization of the cultural sphere of Lugansk region analyzed and its main problems identified. The level of development of the cultural sphere in the towns and districts of the region is calculated. The major spatial problems of cultural sphere in the region are territorial disparities in cultural services of its population, significant differences in the provision of cultural and information services in rural and urban areas, the eccentricity of the regional center and others. Ways of solving spatial problems of cultural sphere of Lugansk region offered.

Key words: cultural sphere, the level of development of the cultural sphere, the territorial organization of the cultural sphere, the spatial problems of the cultural sphere

Актуальність теми дослідження. Соціально-економічний розвиток будь-якої країни світу, включаючи Україну, визначається досягнутим рівнем і якістю життя населення. В концепції «Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй» (ПРООН) зазначається, що кожна держава в процесі свого економічного розвитку повинна в першу чергу створювати сприятливі умови для задоволення трьох потреб людини (прожити довге і здорове життя, набути необхідних знань, мати доступ до ресурсів, які забезпечать гідний рівень життя), що характеризують такі виміри людського розвитку як довголіття, грамотність та матеріальне благополуччя. Досягнення гідних показників якості та рівня життя населення не можливе без пріоритетного розвитку галузей соціального призначення, в т. ч. сфери культури (СК) [12].

Загальна Декларація прав людини,

Конституція та законодавство України гарантують рівні права і свободи кожної людини в СК, незалежно від її раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, мови тощо, в т. ч. незалежно від її місця проживання. Незважаючи на це, в Україні спостерігаються значні територіальні диспропорції в забезпеченні населення послугами культурного й інформаційного призначення. Так, рівень культурного обслуговування (КО) значно різниться в центрі (столиці, регіональних центрах) та на периферії, в сільській та міській місцевостях, у великих містах та містечках тощо.

Все це обумовлює необхідність проведення систематичних наукових, в т. ч. суспільно-географічних, досліджень територіальної організації СК з метою виявлення характерних особливостей і закономірностей, визначення проблем і перспектив, що дозволило б запропонувати основні напрями її вдосконалення. Особ-

ливої актуальності набуває дана проблематика на регіональному рівні, в першу чергу для регіонів, які відзначаються суттєвими територіальними відмінностями розселення населення, розміщення виробничого потенціалу та соціально-економічного розвитку. Одним з таких регіонів України є Луганська область, яка територіально різко поляризована за особливостями розміщення населення та господарства і має значні внутрішньорегіональні соціально-економічні диспропорції. Це й визначає актуальність даного дослідження, в основу якого покладено виявлення проблем територіальної організації СК Луганської області та надання рекомендацій щодо їх вирішення.

Аналіз попередніх досліджень. Вивченням проблем функціонування СК на сучасному етапі займаються в Міністерстві соціальної політики України, Міністерстві культури України, Інституті соціальних досліджень, Українському центрі культурних досліджень, Національному Інституті стратегічних досліджень, Інституті прогнозування Національної Академії наук України, Інституті регіональних досліджень, на кафедрах відповідних вищих навчальних закладів тощо. Питання розвитку СК привертають увагу фахівців різних наукових галузей: економістів, культурологів, соціологів, суспільних географів тощо.

Проте, слід зазначити, що серед сучасних науковців переважають праці, присвячені дослідженню всієї соціальної сфери, в т. ч. СК як однієї з її складових (Г.А. Аванесова, Н.М. Вітренко, Б.М. Данилишин, С.М. Жовнір, І.В. Запогоцька, О.Г. Корнус, В.І. Куценко тощо), а також дослідження СК у складі комплексів – культурно-освітнього (О.І. Шаблій, Н.І. Флінта, Я.В. Стафійчук), соціально-культурного (Н.М. Кисіль, М.І. Білецький) та ін. Все це обумовлює недостатню глибину та ґрунтовність вивчення цієї сфери суспільства, зокрема в територіальному аспекті.

Мета дослідження – визначити найважливіші проблеми територіальної організації СК Луганщини та розробити основні напрями їх вирішення.

Вклад основного матеріалу дослідження. До головних недоліків територіальної організації галузі культури Луганщини в першу чергу слід віднести ексцентричність положення головного вузла КО регіону – м. Луганськ, що розташований на південний схід від географічного центру області – смт. Новоайдар. Даний факт ускладнює територіальну доступність жителів північних та північно-західних районів до культурних послуг вищого рангу. Деяку компе-

нсацію епізодичних послуг культурного й інформаційного призначення віддаленим районам області забезпечує центр КО – м. Старобільськ. Але сила його впливу на дані території залишається недостатньою.

В результаті в межах області формується буферна зона (Кремінський, Старобільський, Марківський і Міловський райони) та периферійні території (Троїцький, Сватівський, Білокуракинський і Новопсковський райони).

Такі просторові диспропорції вимагають удосконалення територіальної організації СК області. На нашу думку доцільним є підвищення значення м. Старобільськ в КО жителів північних районів шляхом перетворення його з центру на вузол КО та збільшення зони впливу, а також покращення транспортної інфраструктури даних районів. Таке перетворення полягає в створенні в місті закладів культури, що надаватимуть послуги вищого рангу [3].

Серед інших центрів КО Луганщини особливої уваги потребують селища міського типу – центри адміністративних районів (Троїцьке, Білокуракине, Новопсков, Марківка, Мілове, Новоайдар, Біловодськ, Слов'янськ, Станиця Луганська), які характеризуються недостатнім розвитком СК за рахунок слабкого фінансування. Це вимагає оновлення існуючих об'єктів культурної інфраструктури та створення нових відповідно до потреб населення, розширення асортименту і покращення якості надання послуг [3].

Важливою проблемою територіальної організації СК Луганської області є значні територіальні відмінності в КО населення різних міст і районів. З метою визначення цих диспропорцій нами було проведено групування адміністративно-територіальних одиниць (АТО) Луганщини за рівнем розвитку СК. Для цього було відібрано перелік показників, які різнобічно характеризують стан кожної галузі СК (бібліотечної, музейної, клубної, паркової, архівної, видавничої та ін.), графоаналітичним методом багатовимірної класифікації [5] проранжовано міста і райони області за відібраними показниками та за результатами ранжування по кожній галузі СК виставлено рейтинг АТО (від найкращого 1-го до найгіршого 31-го) (табл. 1).

За сумою отриманих рейтингів було побудовано графік Паретто (рис. 1). Найменша сума рейтингів означає, що в цілому дана АТО в 2008 р. характеризувалася найкращим рівнем розвитку всіх галузей СК.

Виконані розрахунки та аналіз результатів ранжування АТО дав можливість класифікувати їх на групи за рівнем розвитку СК (рис. 2).

Таблиця 1

Рейтинг міст і районів Луганської області за рівнем розвитку галузей СК
(від найкращого 1-го до найгіршого 31-го)

АТО області	Рейтинг галузей СК										
	бібліотечної ¹	клубної ²	театрально-видовищної ²	музейної ^{3,4,5}	архівної ⁶	позашкільної мистецької освіти ^{2,3}	кіно-обслуговування ^{2,3}	теле-, радіо-, Інтернет-обслуговування ⁷	паркової ^{2,3}	видавничої ^{2,8}	культурної спадщини ^{2,3}
м. Луганськ	2	31	1	2	18	8	3	3	7	1	2
м. Антрацит	14	3	31	7	3	23	5	11	4	8	14
м. Алчевськ	1	23	31	3	2	2	1	1	2	2	1
м. Брянка	21	2	31	19	28	9	31	10	31	11	21
м. Кіровськ	29	18	31	22	6	1	31	6	1	12	29
м. Краснодон	9	22	31	4	31	7	31	13	31	7	9
м. Красний Луч	19	7	31	11	27	10	6	12	31	9	19
м. Лисичанськ	4	28	31	1	17	4	2	2	5	5	4
м. Первомайськ	22	1	31	9	21	6	31	8	31	14	22
м. Ровеньки	17	16	31	14	11	12	31	7	6	10	17
м. Рубіжне	6	20	31	5	7	11	31	4	31	4	6
м. Свердловськ зі Свердловським р-ном	31	29	31	30	15	15	10	21	9	15	31
м. Северодонецьк	7	30	2	28	10	5	31	9	31	3	7
м. Стаханов	15	27	31	10	24	3	4	5	3	6	15
Антрацитівський р-н	23	9	31	31	12	13	31	31	31	30	23
Біловодський р-н	27	6	31	6	26	24	7	20	31	17	27
Білокуракинський р-н	5	5	31	12	30	26	31	31	31	22	5
Краснодонський р-н	13	13	31	15	14	17	31	31	31	31	13
Кремінський р-н	20	19	31	8	5	19	31	16	31	21	20
Лутугинський р-н	11	14	31	27	16	21	31	18	31	25	11
Марківський р-н	16	8	31	24	25	22	31	17	31	19	16
Міловський р-н	10	12	3	23	8	20	31	31	31	13	10
Новоайдарський р-н	24	15	31	16	19	25	31	22	31	23	24
Новопсковський р-н	3	4	31	13	23	18	31	14	31	16	3
Перевальський р-н	28	21	31	18	13	14	8	31	31	27	28
Попаснянський р-н	25	26	31	26	29	27	31	15	31	20	25
Сватівський р-н	30	24	31	25	22	31	31	23	31	18	30
Слов'янськський р-н	18	25	31	17	4	29	31	24	31	28	18
Ст.-Луганський р-н	26	11	31	20	20	30	31	25	31	29	26
Старобільський р-н	12	17	31	21	1	16	9	19	8	24	12
Троїцький р-н	8	10	31	29	9	28	31	31	31	26	8

¹ - розраховано автором за даними джерела [1]

² - розраховано автором за даними джерела [11]

³ - розраховано автором за даними джерела [8]

⁴ - розраховано автором за даними джерела [9]

⁵ - розраховано автором за даними джерела [10]

⁶ - розраховано автором за даними джерела [6]

⁷ - розраховано автором за даними джерела [4]

⁸ - розраховано автором за даними джерела [2]

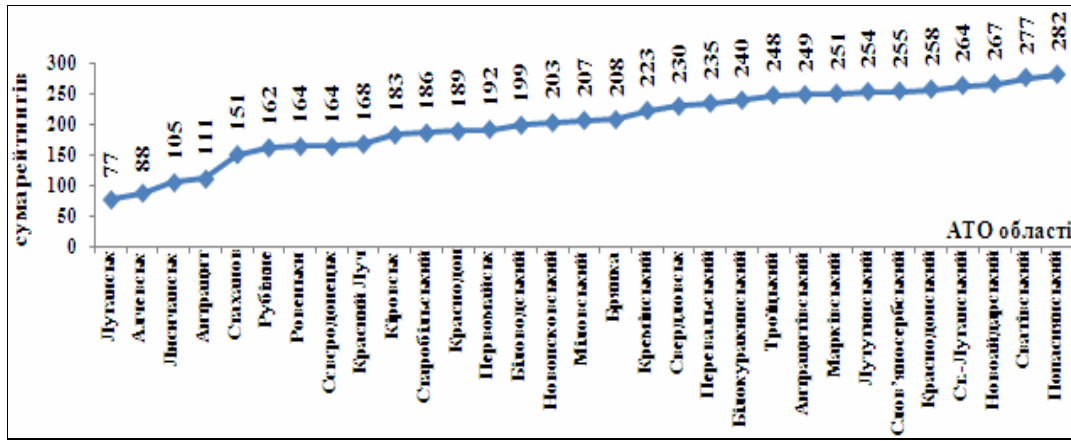

Рис. 1. Графік Паретто для розподілу АТО Луганської області за сумарним рейтингом рівня розвитку СК станом на 1. 01. 2009 р. (побудовано автором)

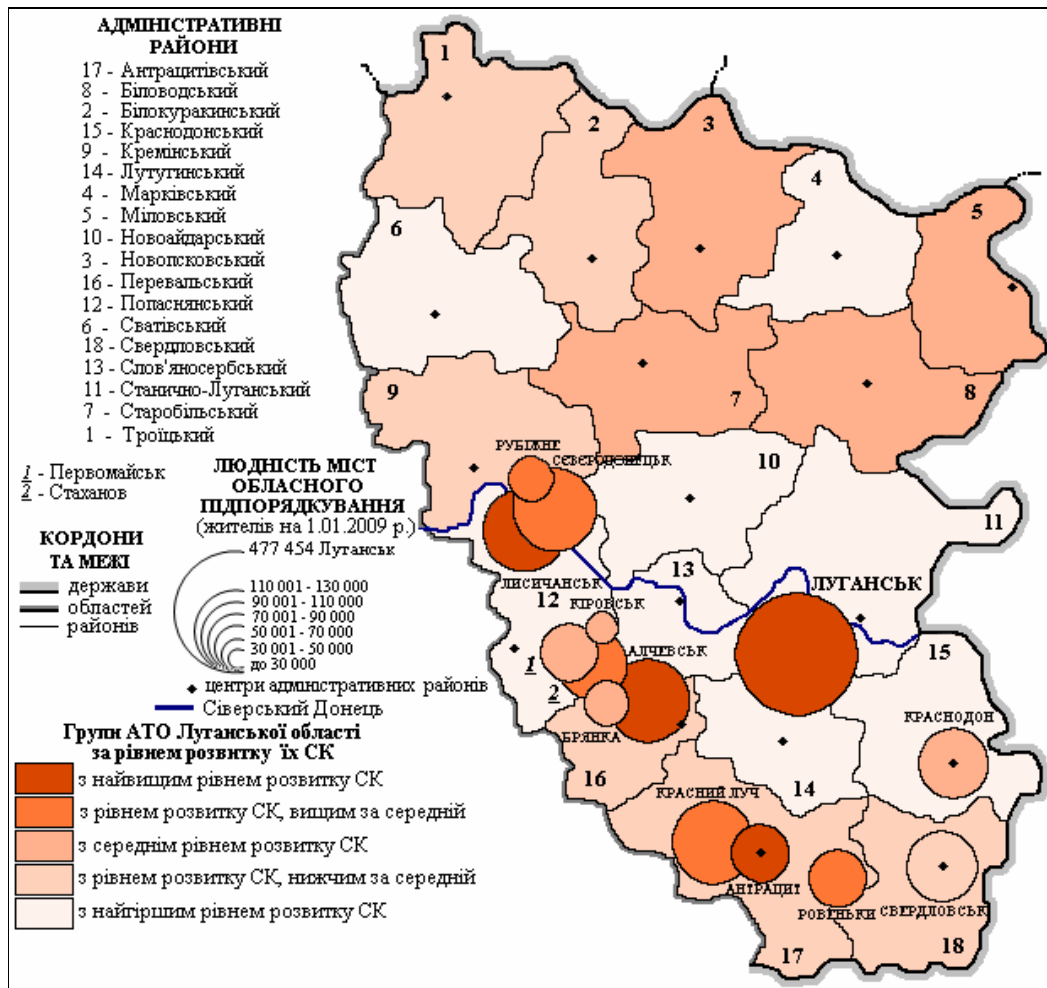

Рис. 2. Групування АТО Луганської області за рівнем розвитку СК станом на 1. 01. 2009 р. (побудовано автором)

З картосхеми видно, що найвищий рівень розвитку СК мають Луганськ, Алчевськ, Лисичанськ та Антрацит, а найгірший – Попаснянський, Сватівський, Новоайдарський, Станично-Луганський, Краснодонський, Словоносербський, Лутугинський, Марківський райони. Це свідчить про наявність просторової закономірності у розвитку СК – найвищі показники мають міста обласного підпорядкування, а найгірші – райони, на території яких ці міста розташовані, а також райони, що характеризуються центральним положенням (навколо Луганська). Цей факт можна пояснити тим, що населення даних районів надає перевагу не власним закладам культури, а міським, які відрізняються як більшим різноманіттям спектру культурних послуг, так і вищою якістю їх надання та одночасно є територіально доступними для жителів, що й обумовлює низькі показники розвитку СК даних районів. Єдиним містом обласного підпорядкування, для якого характерні низькі показники розвитку СК, є Свердловськ. Причиною цього є те, що Свердловській міськраді адміністративно підпорядкований весь Свердловський район, який і «тягне» вниз рівень КО міста.

Серед районів області найвищий рівень розвитку СК має Старобільський. Це обумовлено тим, що м. Старобільськ є найбільшим і практично єдиним містом у північній частині

Луганської області, яке виконує функції головного культурного центру цієї території, тому й має порівняно розвинену мережу закладів культури.

Групування АТО за рівнем розвитку СК дало змогу запропонувати першочергові заходи, необхідні для покращення КО населення регіону, що найбільш актуально для районів з найгіршим рівнем розвитку СК. Для вдосконалення КО жителів цих районів необхідно передусім покращити їх транспортну доступність до міст обласного підпорядкування, що розташовані на їх території (Лисичанська, Рубіжного, Северодонецька, Первомайська, Кіровська тощо), а також до Луганська та Старобільська (зокрема, для населення Сватівського і Марківського районів). На нашу думку, такий підхід є доцільнішим та ефективнішим, ніж відкриття нових закладів культури на території цих районів (що за сучасних умов фінансування СК області взагалі виглядає практично неможливим), оскільки останні все одно за кількістю та якістю послуг будуть поступатися міським та залишатимуться незапитаними місцевими жителями.

Першочергового вирішення як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні потребує проблема значної диспропорції забезпеченості закладами культури міської та сільської місцевості області (рис. 3).

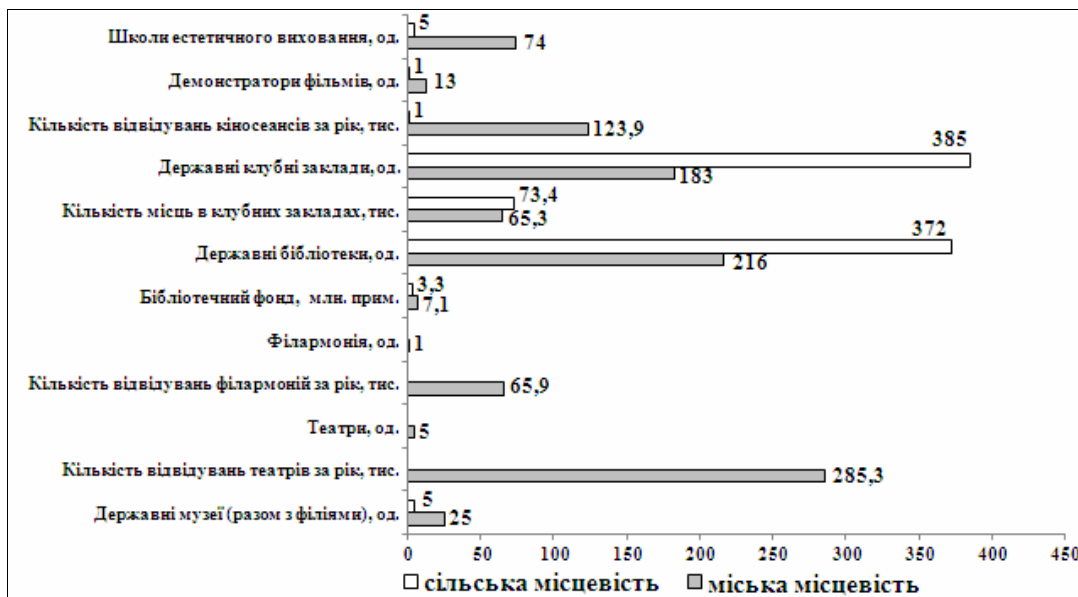

Рис. 3. Забезпеченість міської та сільської місцевостей Луганської області закладами культури (станом на 1. 01. 2009 р.)¹

¹ - розраховано автором за даними джерела [11]

З рис. 3 видно, що міське населення Луганської області в порівнянні із сільськими жителями значно краще забезпечена закладами культури. Так, у міських населених пунктах розташовано 100 % театрів і концертних організацій (філармоній); 83,3 % державних музеїв; 92,9 % демонстраторів фільмів; 93,7 % шкіл естетичного виховання; 36,7 % бібліотек, але в них зосереджено 68,0 % бібліотечного фонду області. Водночас, незважаючи на те, що розвиток і підтримка культури на селі є одним із пріоритетних завдань державної культурної політики України, стан СК та рівень КО сільських жителів залишається вкрай незадовільним. Єдиними закладами культури, за кількістю яких сільська місцевість випереджає міську, є клубні заклади та державні бібліотеки. На 1. 01. 2009 р. в сільських населених пунктах було розташовано 67,8 % клубів, на які припадало 52,9 % загальних місць у них. Проте, діяльність клубних закладів залежить не стільки від їх числа та кількості посадкових місць, скільки від якості заходів, що ними проводяться (концерти, темати-

чні вечори, спектаклі, заняття в гуртках, наявність клубних формувань тощо). Хоча за кількістю державних бібліотек сільські населені пункти і не поступаються міським, бібліотечний фонд їх значно менший (32,0 %) і застарілий. Крім того, слід мати на увазі той факт, що в багатьох селах бібліотеки існують формально, оскільки населення їх практично не відвідує з багатьох причин (наявність власної бібліотеки, застарілий репертуар бібліотечного фонду, який не поповнювався багато років, зниження потреби в читанні книжок у зв'язку з наявністю інших джерел інформації, зміни культурних пріоритетів населення тощо).

Особливої гостроти проблемі додає той факт, що 46,9 % сільських населених пунктів Луганщини взагалі не мають жодного закладу культури. Так, без культурної інфраструктури залишаються 33 села (56,9 %) в Сватівському районі, 31 (53,4 %) – в Троїцькому, 28 (57,1 %) – в Слов'яносербському, 28 (48,3 %) – в Станічно-Луганському тощо (рис. 4).

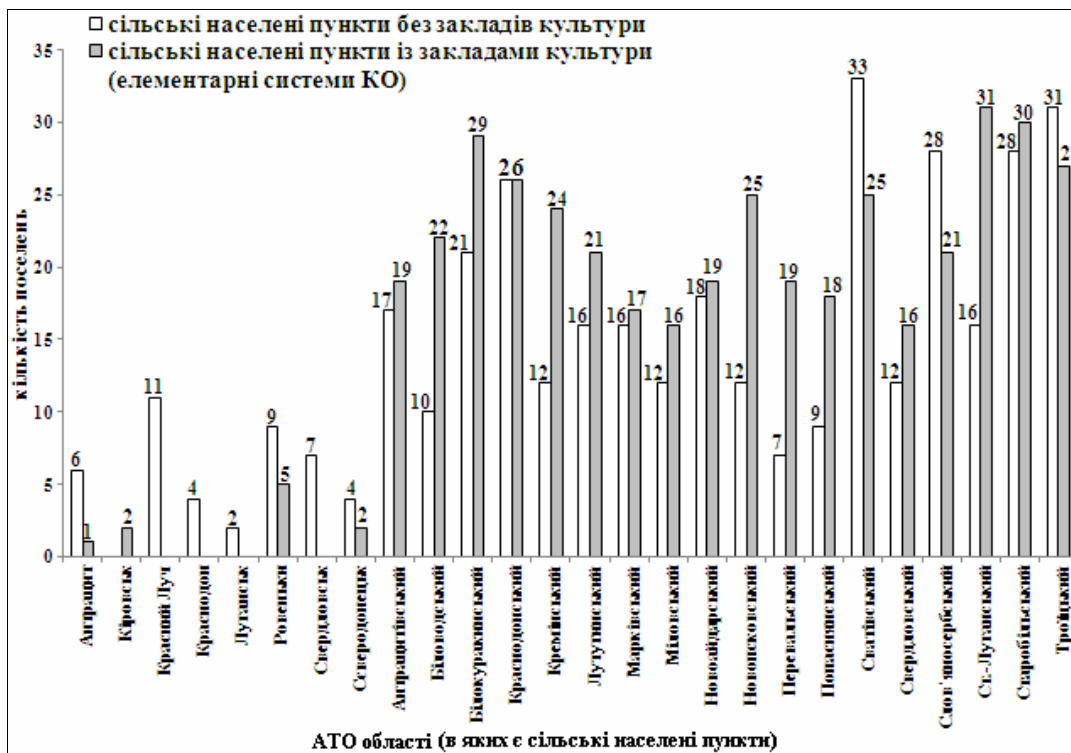

Рис. 4. Розосередженість мережі закладів культури в сільській місцевості Луганської області (станом на 1. 01. 2009 р.)¹

¹ – побудовано автором за даними джерел [1; 2; 4; 6; 8; 9; 10; 11]

Отже, СК сільської місцевості потребує пріоритетного розвитку і підтримки як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні. Культурна політика має бути спрямована на збереження й оновлення існуючої культурної інфраструктури села, організацію діяльності пересувних закладів культури (бібліобусів, пересувних кіноустановок, експозицій, виставок тощо), інформатизацію сільської місцевості тощо.

Висновки. СК Луганської області характеризуються цілою низкою просторових про-

блем (територіальні диспропорції рівня розвитку СК, значні відмінності КО сільської і міської місцевості, ексцентричність положення обласного центру тощо). Недосконалість територіальної організації СК регіону призводить до порушення найважливіших культурних прав населення регіону, зокрема права на отримання кожною людиною незалежно від місця проживання рівних можливостей одержання культурного розвитку в потрібному обсязі.

Список використаних джерел:

1. Бібліотечна система Луганської області в 2008 р.: статистичні дані відділу наукового аналізу та розвитку бібліотек Луганської обласної універсальної бібліотеки імені М. Горького / [зав. відділом Г. В. Аксьонова]. – Луганськ, 2009;
2. Газетні видання (газети і бюлетені газетного типу) та журнали, що видані в Луганській області впродовж 2008-2010 рр. та обов'язкові примірники яких надійшли в Книжкову палату України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrbook.net/>;
3. Заптоцька І. В. Територіальна організація соціальної сфери Черкаської області та основні напрямки її вдосконалення: дис. ... кандидата геогр. наук: 11.00.02 / Ірина Василівна Заптоцька. – Київ, 2007. – 220 с.;
4. Звіт представника Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення в Луганській області Моклякової Н.І. [Електронний ресурс]. – Луганськ, 2008. – 37 с. – Режим доступу: <http://www.loga.gov.ua/oda/about/dep/medi/inf-spase>;
5. Машков О.А. Графоаналітичний метод багатовимірної класифікації суспільно-географічних об'єктів / О. А. Машков, К. А. Немець // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний зб. наук. праць. – Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 8 (1). – 190 с. – с. 30-35;
6. Показники розвитку архівних установ Луганської області за 2008 р.: [стат. зб.] / під заг. ред. М. М. Старовойтова. – Луганськ: Державний архів Луганської області, 2009. – 36 с.;
7. Розробка Концепції «Загальнодержавної програми дій щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства на 2007-2011 рр.» та «Дорожньої карти» до неї [Електронний ресурс] / О. А. Гриценко, Г. О. Андрес, Н. К. Гончаренко та ін. – К.: Український центр культурних досліджень, 2006. – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2006_s5.php;
8. Статистичні матеріали про діяльність закладів культури (державних музеїв, демонстраторів фільмів, шкіль естетичного виховання, парків культури і відпочинку) та культурну спадщину Луганської області за 2008 р. Управління культури і туризму Луганської облдержадміністрації;
9. Статистичні матеріали про діяльність громадських музеїв Луганської області на 1. 01. 2009 р. Науково-методичного відділу Луганського обласного краєзнавчого музею;
10. Статистичні матеріали про діяльність музеїв при навчальних закладах Управління освіти і науки Луганської облдержадміністрації;
11. Статистичний щорічник Луганської області за 2008 р.: Частина II / [за ред. С. Г. Пілієва]. – Луганськ: Голлове управління статистики у Луганській області, 2010. – 385 с.;
12. Человеческое развитие: новое измерений социально-экономического прогресса: [учеб. пособ.] / Под общей ред. В. П. Колесова. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Права человека, 2008. – 636 с.

ЗМІНА ФУНКЦІЙ ПОСЕЛЕНЬ ДАВНЬООСВОЄНОГО АГРОПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У статті визначено рівень розвитку функцій сільських населених пунктів та міських поселень Тернопільської області, встановлено залежність між людиною міських поселень і рівнем розвитку їх функцій, виділено основні функціональні типи міських поселень та сільських населених пунктів в умовах трансформації суспільства, визначено тенденції економічного і соціального розвитку поселень регіону в умовах становлення ринкової економіки.

Ключові слова: поселення, системи розселення, функції, функціональні типи поселень.

Ірина Ткач. ИЗМЕНЕНИЕ ФУНКЦИЙ ПОСЕЛЕНИЙ ДАВНЕОСВОЕННОГО АГРОПРОМЫШЛЕННОГО РЕГИОНА В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВА. В статье определен уровень развития функций сельских населенных пунктов и городских поселений Тернопольской области, установлена зависимость между людностью городских поселений и уровнем развития их функций, выделены основные функциональные типы городских поселений и сельских населенных пунктов в условиях трансформации общества, определены тенденции экономического и социального развития поселений региона в условиях становления рыночной экономики.

Ключевые слова: поселение, системы расселения, функции, функциональные типы поселений.

Iryna Tkach. THE CHANGE OF SETTLEMENTS FUNCTIONS OF OLD ASTERED AGROINDUSTRIAL REGION IS IN THE CONDITIONS OF TRANSFORMATION OF SOCIETY. In the article the level of functions development of rural settlements and city settlements of the Ternopil area, ratio between populouness of city settlements and level of development of their functions are determined, the basic functional types of city settlements and rural settlements are selected in the conditions of transformation of society, economic and social progress of settlements of region trends are certain in the conditions of becoming of market economy.

Keywords: settlement, systems of settling apart, functions, functional types of settlements.

Постановка проблеми. Сучасні соціально-економічні процеси, що відбуваються в умовах трансформації суспільства і є наслідком тривалої економічної кризи, мають наслідком зміну функцій міських і сільських поселень. Особливості взаємозв'язку розселенських зв'язків та функцій поселень, а також взаємна протилежність розвитку та певної інерційності змін у функціональній структурі поселень зумовили актуальність нашого дослідження. Посилюється актуальність вивчення глибиною соціально-економічного впливу трансформаційних процесів на функціонування поселень давньоосвоєних агропромислових регіонів, зокрема Тернопільської області.

Аналіз попередніх досліджень. Вивчення аспектів трансформаційних процесів, що впливають на розвиток та зміну функцій поселень стало об'єктом вивчення українських вчених в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Значний внесок у дослідження цих процесів і їх впливу здійснили М.О. Барановський, О. Бородіна, А.І. Доценко, Ф.Д. Заставний, Є.П. Качан, Л.М. Немець, М.К. Орчатий, Ю.І. Пітюренко, І.В. Прокопа, А.В. Степаненко, Д.В. Ткач, Л.О. Шепотько, В.В. Юрчишин, О.І. Шаблій та ін. Проте подальші зміни у соціально-економічній базі розвитку поселень зумовлюють необхідність подальшого вивчення зміни функцій поселень в нових умовах.

Мета і завдання статті. Визначити основні функціональні типи міських поселень і сільських населених пунктів, виявити залежність

між демографічним розвитком та функціонуванням поселень, вивчити зміни у функціонуванні поселень в умовах трансформації суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення функцій поселень є виокремлення найсуттєвіших ознак їх життєдіяльності, що відрізняють населені пункти одне від одного і зумовлюють їх взаємозв'язок в межах систем розселення. Головними критеріями для визначення функцій населених пунктів є рівень розвитку їх економічної і соціальної бази, види селищесформувальних і селищеслужбовувальних зв'язків.

В умовах давньоосвоєної території руральна діяльність визначила особливості формування сільських поселень, їх величину і функції. У Тернопільській області, як і в Подільському регіоні загалом, основу мережі поселень становлять сільські населені пункти, малі міські та поселення та одне велике місто (обласний центр – м. Тернопіль). Аналіз економічної і соціальної бази цих поселень свідчить про те, що вони виконують різні функції в системах розселення, причому ці функції зазнали значних трансформацій в процесі зміни суспільних відносин у країні. Особливо ці зміни виявились у функціонуванні міських поселень. Ці поселення є найскладнішими за функціональною структурою, вони концентрують, як економічні, так і нееконімічні функції, є “центрами, які всебічно обслуговують населення і господарство навколишньої території” [2, с. 136].

Дослідження виробничої та соціальної діяльності міських поселень Тернопільської обла-

сті свідчить про те, що більшість з них виконують функції адміністративно-управлінські: одне місто (Тернопіль) – обласний центр, 12 міст і 5 селищ міського типу – районні центри, 5 міст і 12 селищ міського типу – місцеві центри. Внаслідок посилення процесів централізації та зростання контрастності міських поселень м. Тернопіль у другій половині ХХ ст. різко виділялося на фоні навколишньої сільської місцевості і решти малих міських поселень. Внаслідок розвитку промислового виробництва, зосередження установ і закладів обласного значення це місто майже в 5 разів збільшило свою людність, набуло рис великого багатофункціонального центру в Тернопільській області. Таким воно залишається і тепер, хоча його функціональна структура дещо змінилася. Залишаючись найбільшим в області промисловим центром, наприклад, місто значно зменшило обсяги промислового виробництва, змінилась його галузева і управлінська структура; також воно є важливим транспортним центром та центром обслуговування населення всієї області.

Отже, маючи найбільший в області демографічний і соціально-економічний потенціал, м. Тернопіль виділяється в окремий функціональний тип серед поселень області.

Друга група поселень – районні центри. Вони становлять 50% від міських поселень області. В них проживає 38,9% міського населення області. Вони відрізняються за кількістю населення. Більшість з них має людність від 5,1 до 20,0 тис. осіб, тільки м. Підгайці – 2,9 тис. осіб, а Кременець та Чортків – понад 20,0 тис. осіб.

Районні центри, маючи подібний “набір” установ і закладів районного значення, дуже відрізняються між собою за особливостями розвитку виробництва і сфери послуг. Серед них виділяються м. Чортків і м. Кременець. Містоформувальними у них, як і раніше, є промисло-

вість (відповідно 18,7% та 24,6%) та сфера послуг (відповідно 69,8% та 59,6%), хоча у цих галузях відбулися великі зміни.

Ці зміни є характерними для інших районних центрів області, промисловість залишилась в них містоформувальною ще у м. Бережани, Бучач, Тербовля (харчова промисловість), Ланівці, Збараж. У районних центрах зосереджено підприємства і установи районного значення – для обслуговування сільського господарства, соціальної і управлінської інфраструктури. У багатьох з міст розвивається рекреаційна й освітня діяльність, ці галузі поступово стануть потужними містоформувальними поруч з промисловістю, а іноді і замість неї (наприклад, м. Заліщики та смт. Гусятин). У зв'язку з розвитком міст як ділових, культурно-освітніх та рекреаційних центрів посилюється роль торгівлі у містоформуванні. Ця галузь має не тільки значення для самого населеного пункту, але й для поселень району.

Окремий тип міських поселень – це міста і селища міського типу, які виконують роль центрів обслуговування населення. Серед них велика група поселень, які в минулому були райцентрами (Козлів, Микулинці, Скалат, Гримайлів, Мельниця-Подільська, Коропець, Заложці, Вишнівець). У кожному з них були промислові підприємства, комплекс закладів із обслуговування населення і господарства району. Тепер у багатьох з них промислові підприємства майже не функціонують. Населення зайняте переважно у сфері послуг та сільськогосподарській діяльності.

Рівень розвитку функцій міських поселень, що виконують роль районних і місцевих центрів, визначений нами за методикою Ю.І. Пітюренка (1977) і Д.В. Ткача (1997) [3, с.17]. Він представлений у таблиці, кожна функція у якій подана у балах (таблиця 1).

Таблиця 1

Рівень розвитку функцій малих міських поселень Тернопільської області, у балах*

Міста і селища міського типу	Функції						Загальна бальна оцінка
	адміністративно-управлінські	виробничо-організаційні	культурно-освітні	лікувально-профілактичні	торгівельні	надання побутових та фінансових послуг населенню	
Бережани	35	69	28,5	26,5	59	24,6	242,6
Борщів	35	106	14	16	45,5	23,1	239,6
Мельниця-Подільська	10	34	2,8	4	2,5	2,6	55,9
Скала-Подільська	10	41	2,2	6	8,5	4,5	72,2

Продовж. табл. 1

Бучач	35	96	27	6,5	26	14,2	204,7
Золотий Потік	10	12	2,5	5	3	5	37,5
Копичинці	10	30	6,9	8,5	11	4,8	71,2
Хоростків	10	55	9,1	5	10	10,4	99,5
Гусятин	35	82	14,6	14	23	10	178,6
Гримайлів	10	6	7,3	2,5	5,5	4	35,3
Заліщики	35	121	27,9	29	35	21,2	269,1
Товсте	10	17	7,8	4,5	10	8,4	57,7
Збараж	35	173	29	11	46,5	20,4	314,9
Вишнівещь	10	24	7,3	4	5,5	3	53,8
Зборів	35	50	17,6	8,5	25	13,6	149,7
Залізці	10	29	2,5	5,6	3	4,6	54,7
Козова	35	60	14,6	11	26	14,8	161,4
Козлів	10	11	1,8	4	2	1,3	30,1
Кременець	35	151	34,2	15,5	57,5	24,5	317,7
Почаїв	10	33	7,6	6	5	5,8	67,4
Ланівці	35	91	16,1	8,5	22,5	11	184,1
Монастирська	35	66	9,6	8	16,5	9,3	144,4
Коропець	10	6	11,1	3,5	3	1,5	35,1
Скалат	10	32	7,3	4,5	10,5	3,8	68,1
Підволочиськ	35	115	18,3	11	57,5	16,2	253
Підгайці	35	41	12,6	6,5	11,5	9,7	116,3
Теребовля	35	118	24,9	14	24	14,6	230,5
Дружба	10	35	1,3	0,5	15,5	1,5	63,8
Микулинці	10	34	5,8	7	7	1,8	65,6
Велика Березовиця	10	64	2,3	1,5	20	5,9	103,7
Великі Бірки	10	31	10,3	0,5	11,5	1,3	64,6
Чортків	35	186	37,7	13,5	95	43,2	410,4
Заводське	10	13	4,3	0,5	5	2,5	35,3
Шумськ	35	53	11,8	6	13,5	9,3	128,6

*Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Найвищий рівень розвитку функцій у таких малих міських поселеннях, як м. Чортків, Кременець, Збараж та Заліщики, тоді як найнижчим він виявився у смт. Козлів, Коропець, Гримайлів, Заводське, Золотий потік.

Нами встановлено взаємозв'язок між функціональним розвитком поселень і їх величиною (табл. 2). Кореляційні відношення між людністю і бальною оцінкою функцій визначаються за формулою Спірмена [5, с. 74] і має значення 0,86, що свідчить про пряму і значну залежність між показниками.

Отже, міські поселення Тернопільської області можна об'єднати у такі функціональні типи:

1) *обласний центр* – багатофункціональне місто, адміністративний, промисловий, транспортний, культурно-освітній центр (м. Тернопіль);

2) *районні центри*:

а) багатофункціональні міста з відносно високим рівнем промислового виробництва та соціальної сфери, які виконують роль міжрайонних центрів обслуговування населення – Чортків, Кременець;

б) багатофункціональні містечка та селища, в яких зосереджені об'єкти соціальної сфери для обслуговування населення і господарства району, промисловість яких представлена 1-2 потужними підприємствами – Бережани, Бучач, Борщів, Теребовля, Підволочиськ, Ланівці, Збараж;

в) містечка і селища, в яких є комплекс підприємств і установ сфери послуг районного значення, промислові функції майже не виражені через зупинку промислових підприємств – Козова, Шумське, Монастирська, Зборів, Підгайці;

г) містечка, в яких поруч із комплексом установ районного значення містоформуваельну роль відіграє рекреаційна сфера – Гусятин, Заліщики;

3) *центри обслуговування місцевого населення*:

а) одногалузеві промислові центри з відносно добре розвинутою сферою послуг – Заводське, Дружба, Велика Березовиця, Хоростків, Копичинці, Скалат, Скала-Подільська, Заложці;

б) селища, які втратили промислові функції і розвинули рекреаційну галузь – Почаїв, Микулинці, Вишнівець, Золотий Потік;

в) селища, в яких сфера послуг (торгівля, освіта, охорона здоров'я) виконує міжпоселенні функції – Великі Бірки, Коропець, Гримайлів, Мельниця-Подільська та ін.

Таблиця 2

Залежність між людністю міських поселень Тернопільської області і рівнем розвитку їх функцій, 2009 р.

Міста і селища міського типу	Ранг за людністю	Ранг за бальною оцінкою функцій	Різниця рангів	Квадрат різниці рангів	Результат за формулою Спірмена $r = 1 - \frac{6 \cdot \sum a^2}{n(n^2 - 1)}$
Тернопіль	1	1	0	0	r=0,86, підтверджує високий рівень прямого зв'язку
Бережани	4	7	-3	9	
Борщів	8	8	0	0	
Мельниця-Подільська	23	28	-5	25	
Скала-Подільська	21	20	1	1	
Бучач	7	10	-3	9	
Золотий Потік	32	31	1	1	
Гусятин	17	12	5	25	
Копичинці	18	21	-3	9	
Хоростків	15	19	-4	16	
Гримайлів	33	33	0	0	
Заліщики	9	5	4	16	
Товсте	27	27	0	0	
Збараж	5	4	1	1	
Вишнівець	26	30	-4	16	
Зборів	14	14	0	0	
Залізці	31	29	2	4	
Козова	10	13	-3	9	
Козлів	34	35	-1	1	
Кременець	3	3	0	0	
Почаїв	13	23	-10	100	
Ланівці	11	11	0	0	
Монастирська	19	15	4	16	
Коропець	25	34	-9	81	
Підволочиськ	12	22	-10	100	
Скалат	22	6	16	256	
Підгайці	30	17	13	169	
Теребовля	6	9	-3	9	
Дружба	35	26	9	81	
Микулинці	24	24	0	0	
Велика Березовиця	16	18	-2	4	
Великі Бірки	28	25	3	9	
Чортків	2	2	0	0	
Заводське	29	32	-3	9	
Шумськ	20	16	-4	16	

Велику групу поселень області складають сільські населені пункти. В сучасних умовах внаслідок змін у сільському господарстві та через ліквідацію переробних підприємств у сільській місцевості переважна більшість з них – це типово сільськогосподарські села. В них більшість жителів зайняті у сільськогосподарському виробництві, але переважно у індивідуальних селянських господарствах. У колективних і фермерських господарствах частина жителів сіл

не дуже великою (19% від усіх зайнятих у сільському господарстві).

Наявність у окремих з них майстерень з обслуговування і ремонту сільськогосподарської техніки чи автомобілів не впливає значно на загалом переважаючу зайнятість населення села у сільськогосподарському виробництві. Деяко більше людей зайняті у несільськогосподарських галузях у тих селах, де ще збереглися промислові підприємства (с. Новосілка Підволочи-

ського району, с. Ковалівка Монастирського району, с. Струсів, с. Золотники, с. Кобиліволоки Тербовлянського району, с. Білокриниця Кременецького району, с. Нарірянка Чортківського району, с. Мишковичі тернопільського району, с. Озерна Зборівського району, с. Яструбове та с. Великий Ходачків Козівського району та ін.), їх ще називають агропромисловими селами. Таких сіл в області небагато, хоча в докризовий період вони становили 9% у структурі поселенської мережі. Зараз ми їх відносимо до сільськогосподарських поселень, позаяк більша частина працездатного населення в них зайнята в сільськогосподарському виробництві (підприємства мають по 5-20 працівників).

Серед сіл області певним чином відрізняються села, що знаходяться поблизу міст. У них значно вищий рівень забезпечення населення різноманітними послугами, вищий рівень зайнятості населення (у містах і селах внаслідок винесення до них з міст установ і підприємств оптової торгівлі і громадського харчування, переробних і будівельних підприємств та ін.). Завдяки цьому люди мають вищий рівень життя через більші доходи, високий рівень благоустрою поселень (с. Біла, смт. Велика Березовиця, смт. Великі Бірки, с. Великі Гаї, с. Гаї Шевченківські, с. Великий Глибочок, с. Петрики, с. Підгородне та ін.), що знаходяться поблизу м. Тернополя.

У окремих селах області все більше значення набуває рекреаційна діяльність внаслідок розміщення в них або цінних рекреаційних об'єктів (печера Кришталева у с. Кривче, дендропарк у с. Гермаківка, духовний центр греко-католицької церкви у с. Зарваниця, травертинові скелі у с. Рукомиш, бази відпочинку у с. Скомоорохи, с. Касперівці та ін.) або збереження традиційних форм діяльності (с. Королівка Борщівського району), або місць проведення фестивалів (смт. Коропець, с. Стіжок Шумського району, с. Чагарі Гусятинського району, с. Посухів Бережанського району та ін.), або місць розміщення санаторіїв (смт. Гусятин, с. Конопківка Тербовлянського району, с. Яблунів Гусятинського району, с. Манюки Зборівського району, с. Петрики Тернопільського району). Є села, де вже починає розвиватися сільський зелений туризм (с. Нирків Заліщицького району, с. Жуків Бережанського району, с. Личківці, с. Вікно Гусятинського району та ін.), але садиб небагато і поки-що у цих селах рекреаційна діяльність не охоплює значної кількості населення (у ній зайняті, як правило, члени однієї родини).

Серед сільських населених пунктів є такі, що виконують роль місцевих центрів і т. зв. "периферійні" поселення. До місцевих центрів

відносяться: 1) села, в яких розміщений центр сільради; 2) села, в яких розміщені господарські об'єкти, що мають міжпоселеннє значення (підприємства з обслуговування техніки, переробні підприємства, лікарні, школи, залізничні станції та ін.). Ці села є центрами низових систем розселення: перші – первинних, другі – первинних і кушових.

Отже, серед сільських поселень Тернопільської області можна виділити такі типи:

1) сільськогосподарські поселення – це переважно малі і середні села, в них більшість мешканців задіяна у сільськогосподарському виробництві та сфері послуг місцевого значення. Серед них можна виділити:

а) центри сільрад із адміністративно-територіальними функціями;

б) так звані агарні пункти – малі села, в яких розвинена переважно сільськогосподарська діяльність, елементи первинних систем розселення;

2) сільськогосподарські поселення, у яких є заклади і підприємства сфери послуг (освіти, охорони здоров'я, торгівлі, відпочинку) міжпоселенного значення (т.з. кушові центри) – це переважно великі села;

3) сільськогосподарські поселення, в яких є переробка сільськогосподарської сировини або виробництво будматеріалів, сфера послуг має внутрішньопоселеннє або міжпоселеннє значення; вони є центрами первинних або кушових систем розселення;

4) сільські поселення – рекреаційні центри;

5) приміські села – сільські поселення навколо міст, в яких діяльність населення пов'язана з забезпеченням потреб населення міста; у них більшість працездатного населення працює на підприємствах і в установах містах, там і задовольняє свої потреби у послугах; сільськогосподарська діяльність здійснюється переважно в індивідуальних селянських господарствах.

Переважна більшість поселень відноситься до першого типу. В умовах трансформації суспільства села, що відносяться до другого, третього і четвертого типів є поодинокими, а п'ятого типу – розміщені навколо м. Тернополя. Такі райони як Чортківський, Кременецького, Тербовлянський, Підволочиський, Козівський та Бережанський відзначаються порівняно більшою кількістю сільських поселень другого та третього типів, а Борщівський, Бучацький та Заліщицький – четвертого типу. Найбільш однорідними за функціональними типами сільських поселень є Підгаєцький, Шумський, Монастирський, Зборівський, та Гусятинський райони

(в них переважають села першого типу).

Із зміною парадигми сільського розвитку, яка задекларована, а також у процесі проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні функції поселень можуть значно змінюватись.

Висновки. Із зміною соціально-економічної бази міських поселень і сільських населених пунктів відбувається зміна їх функцій. Трансформація функціональних типів поселень відбувається також внаслідок зміни людності поселень, про що свідчить прямий кореля-

ційний зв'язок. Рівень розвитку функцій малих міських поселень свідчить про значні відмінності між поселеннями – районними центрами та центрами обслуговування місцевого значення. Тривала деградація сілких населених пунктів призвела до того, що переважна більшість сільських поселень є типово сільськогосподарськими, а неаграрні види діяльності характерні лише для 7% сіл. Зазначені диспропорції функціонального розвитку поселень можуть значно змінитись при проведенні в країні адміністративно-територіальної реформи.

Список використаних джерел:

1. Лапто Г.М. География городов. – М.: Владос, 2007. – 480 с.
2. Александер Д. Базовые и небазовые экономические функции городов / Д. Александер // География городов. – М., 1965. – С. 136.
3. Пітюренко Ю.І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР / Ю.І. Пітюренко. – К.: Наукова думка. – 1977. – 205 с.
4. Ткач Д.В. Малі міські поселення: економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку: [монографія] / Дмитро Володимирович Ткач. - Тернопіль, 1997. – 145 с.
5. Мороз С.А. Методологія географічної науки: [навчальний збірник] / С.А. Мороз, В.І. Онопрієнко, С.Ю. Бортник. – К.: Заповіт, 1997. – 333 с.

УДК 314.14:314.18

Микита Швець

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ МАЛИХ НАРОДІВ, НА ПРИКЛАДІ КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ

У даній статті автор задався метою проаналізувати демографічну ситуацію в Російській імперії і на Україні у світлі глобальних процесів: проблеми депопуляції населення, і як результат скорочення природного приросту малих народів на прикладі кримських караїмів. Автор пропонує, як вихід зі сформованої ситуації, зміну нинішніх соціальних факторів - державну політику підвищення народжуваності шляхом фінансової підтримки багатодітності і пропаганди традиційної культури і духовності.

Ключові слова: караїми, етнос, менталітет, міграційні процеси, асиміляція, демографічне законодавство, багатодітність.

Микита Швець. ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МАЛЫХ НАРОДОВ, НА ПРИМЕРЕ КРЫМСКИХ КАРАИМОВ. В данной статье автор задался целью проанализировать демографическую ситуацию в Российской империи и на Украине в свете глобальных процессов: проблемы депопуляции населения, и как результат сокращения естественного прироста малых народов на примере крымских каримов. Автор предлагает, как выход из сложившейся ситуации, замену нынешних социальных факторов - государственную политику увеличения рождаемости путем финансовой поддержки многодетности и пропаганды традиционной культуры и духовности

Ключевые слова: караимы, этнос, менталитет, миграционные процессы, ассимиляция, демографическое законодательство, многодетность.

Nikita Shvec. DEMOGRAPHIC PROBLEMS OF SMALL PEOPLE, EXAMPLE OF CRIMEAN KARAIMOV. In this article an author aimed to analyse a demographic situation in the Russian empire and on Ukraine in the light of global processes: population depopulation problems, and as a result of reduction of natural increase of small people on the example of crimean karaims. An author offers, as an exit from a existing situation replacement of present social factors – state policy of increase of birth-rate by sponsorship of possession of many the children and propaganda of traditional crops and spirituality

Key words: karaims ethnos, mentality, migratory processes, assimilation, demographic legislative, possession of many the children.

Постановка проблеми. Півтисячоліття тому населення Землі складало 500 млн. чоловік і зростало приблизно на 0,3% на рік. Висока народжуваність компенсувалася значною смертністю і природний приріст населення був незначним.

Від появи людини до 1960 р. змінилося,

як вважається, 10 тисяч поколінь, але ніколи ще до XIX ст. число людей, які живуть водночас на планеті, не перевищувало 1 млрд. За одне лише XX ст. чисельність населення планети зросла з 1,6 до 6,1 млрд. чол. І це не зважаючи на дві смертоносні світові війни.

Тому, очевидно, що через деякий час ресурсів буде не вистачати. Навіть малолюдні за раз території будуть надшільно заселені. Через

5-6 століть, якщо збережуться нинішні темпи зростання, на кожну людину буде приходиться лише 1 кв. м землі. Ця тенденція властива для країн, що розвиваються. При цьому відбувається скорочення кількості та відсотка лише європеїдів [1].

Основна причина нерівномірного розселення людства складається з придатності певної території для сільськогосподарського виробництва. У результаті більшість населення проживає в низинах і лише 1% – на висотах до 100 м над рівнем моря.

Інший показник, що характеризує розміщення етносів – це віддаленість від моря. На всіх континентах простежується тяга населення до моря.

Для етнічної історії України міграційні процеси мали і мають особливо важливе значення, оскільки завжди виявлялися більш значимі, ніж процеси природного приросту населення. Саме міграції привели до утворення багатонаціонального складу населення сучасної України. Міжетнічні переселення були досить потужними. Кожне переміщення народів через Україну позначалося на її етнічному складі. [12].

Етнографія – порівняно новий напрямок української суспільної географії, в якому знайшли відображення ідеї антропогеографії. Сучасний підхід до етнографічного дослідження базується на комплексному аналізі життєдіяльності етнонаціональних груп [14].

Виклад матеріалу дослідження. В Україні проживає один з малочисельних народів на планеті – кримські караїми-тюрки (караї), це етнічно-культурний релікт з традиціями, що йдуть від раннього середньовіччя. Сьогодні кримські караїми – один з найменш чисельних тюркських народів. У Криму їх декілька сотень, а на Україні трохи більше тисячі чоловік. У всьому світі налічується близько двох тисяч кримських караїмів. Над цим народом, що гостро усвідомлює свою етнічну індивідуальність, нависла загроза асиміляції, втрати етнічної ідентичності і зникнення [11].

Крим, завдяки своїм винятковим природним умовам і геополітичному положенню, завжди привертав увагу різних народів. Він приваблював скіфів, еллінів-греків, готів, хозарів, аланів, татаро-монголів, турків і татар, а в новітні часи всіляких західноєвропейців. Етнічний склад півострова постійно мінявся, однак завжди панівний етнос займав привілейоване положення і кількісно переважав. Так було до кінця XVIII ст., коли півострів належав Османській імперії і пізніше, коли він увійшов до складу Росії.

Крім історичної Батьківщини – Криму, караїми здавна розселилися на Заході України (Луцьк, Галич) та Литві (з центром в Тракаї). Поза Україною караїми мешкають в Росії, Литві, Польщі, Франції.

За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., в Україні нараховувалося 1196 караїмів (самоназва – „карайлар”), тоді як в 1926 році їх було понад 4,2 тис.

У Галицько-Волинську Русь караїми прибули з Криму в 1246 році, за запрошенням князя Данила Романовича Галицького; у Литву – у 1397 їх запросив великий князь Вітовт разом з кримськими татарами.

Караїми Криму, Литви і Луцька – Галича, незважаючи на територіальну роз'єднаність, протягом віків були зв'язані кровними вузами і духовно допомагали одне одному в лихі часи стихійних і воєнних негараздів.

Розглянемо особливості зміни чисельності населення на протязі двох останніх століть та проаналізуємо причини зростання, а потім і зменшення чисельності населення. Чисельність караїмського народу протягом двох останніх століть (в тис. чол.) показано на рис. 1 [11].

До моменту приєднання Криму до Росії з наведеної діаграми видно, що спостерігається збільшення чисельності населення у царській Росії. Також відбувається зростання кількості караїмів в Криму. Одна з причин такого зростання – це відсутність воєнних дій. З 1800 (точніше, з 1830-х років) по 1914 рр. чисельність караїмів в Російській імперії зростає майже утричі – від 4 тис до 13 тис. чоловік [11].

Число караїмів збільшувалося б і надалі, коли б не Перша світова війна, революція 1917 року, та Громадянська війна. Післявоєнна руйнування, голод, терор та епідемії дуже негативно вплинули на чисельність населення, як в Російській імперії так і на караїмів. Після 1914 року спостерігається різке падіння чисельності населення, це пов'язано з подіями Першої Світової війни, революцією, та Громадянською війною. Незважаючи на те, що караїми, як малочисельний народ, користувалися пільгами і були звільнені від рекрутської повинності, вони, наслідуючи прадавні традиції, нерідко вибирали воєнні професії.

У 1914 р. в царській армії служило 700 караїмів, з них 500 офіцерів. Більшість їх загинули у вогні Першої Світової війни, революції та громадянської війни (більшість караїмів підтримали білогвардійський рух) [6].

З 1920 по 1939 рр. знову на території колишньої Російській імперії спостерігається зростання кількості населення, хоча й невелике. У Криму також відбувалася тенденція зростання

чисельності караїмів, їх чисельність за період 1927 по 1939 рр. збільшилась з 8300 до 9000 чоловік.

З 1939 по 1960 рр. відбувається різке па-

тис. чол.

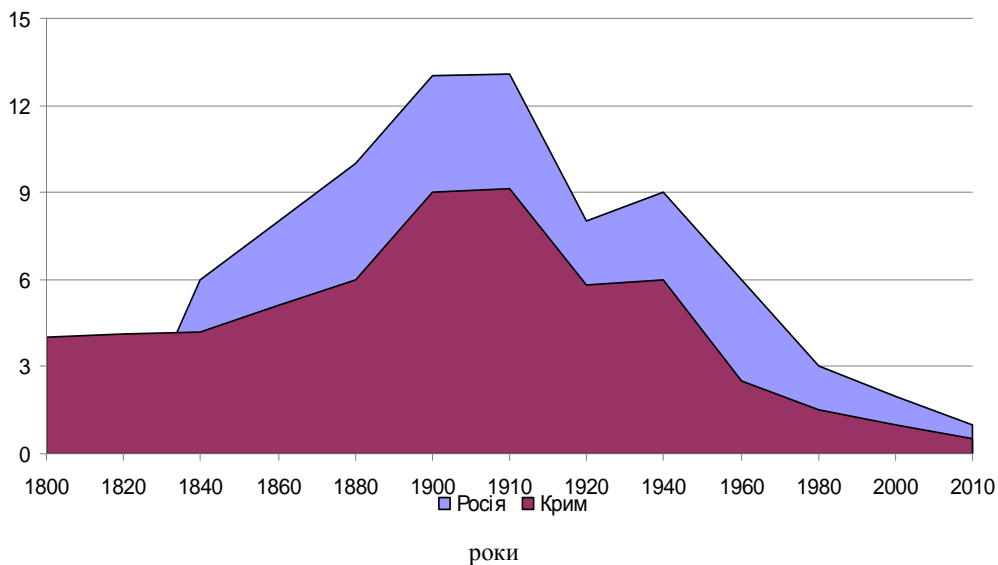

Рис. 1. Динаміка чисельності караїмів в Росії та Криму

В 1944 році, крім кримських татар, вірменів, болгар і греків, частково були депортовані і кримські караїми, без будь-яких офіційних наказів чи розпоряджень. З Криму вислали близько 150 чоловік. В абсолютному вимірі цифра, здавалось би невелика, але для малочисельних караїмів дуже відчутна. Постраждали в більшості жителі Ялти, Керченського півострова і району Феодосії. Одних депортували з кримськими татарами 18 травня, інших пізніше з вірменами, болгарами і греками. Караїми не співробітничали з окупантами і не фігурували у наказах як етнос, що підлягає депортації, але були депортовані помилково, тому що співробітники виконавчих органів, як правило, не відрізняли їх від кримських татар. В результаті депортації кримських татар, караїми, що залишилися в Криму, позбулися спорідненого мовного і побутового середовища, що так само завдало важкого удару стану етнокультури народу.

Багато караїмів загинуло на фронтах Другої Світової війни і у радянському партизанському русі. Майже не було караїмської сім'ї, в якій хто-небудь не приймав би активну участь в боях проти німецько-фашистських окупантів. В цій війні загинуло 3300 караїмів, своїм життям, вони ще раз довели свою відданість і любов до нашої Батьківщини. Після закінчення Другої

Світової війни та в період післявоєнного відновлення чисельність караїмів також не зростає. Етнос як спільнота починає поступово розчинятися в оточуючому етнічному середовищі.

З 1991 року в Україні почалося природне зменшення населення – смертність перевищила народжуваність. Чисельність скоротилася з 51,8 млн. чол. у 1989 році до 48,4 млн. чол. на кінець 2001. На 2009 рік – вже менше 46 млн. [12].

Серед основних причин зменшення чисельності населення, які характерні як до всього суспільства, так і до малих народів, це збільшення смертності над народжуваністю.

Низька народжуваність – проблема не тільки майбутнього країни, але і забезпечення старості нині живучих людей. Як відомо, родина (чоловік і дружина) для того, щоб відтворити свою чисельність у наступному поколінні, повинна мати 2,15 дітей. 0,15 – це середньостатистичне відсівання через природну смертність. На практиці більшість сімей мають одну дитину або навіть не мають дітей взагалі. За довідковими даними Держкомстату, на даний час середня кількість дітей на сім'ю складає 1,17 [1].

Скорочення народжуваності пояснюють наступними причинами:

- урбанізація, тобто підвищення частки міського населення;

- загальне підвищення добробуту сім'ї (соціальної групи, держави, етносу);
- емансипація жінок і їхнє залучення в трудовий процес;
- поширення і загальнодоступність надійних методів контрацепції і медичного переривання вагітності;
- загальне зниження генетичного здоров'я населення.

Скорочення народжуваності відбувається сьогодні через побоювання виявитися в важкому матеріальному становищі. Сьогодні для того, щоб наважитися на багатодітність, батьки повинні бути мужніми і самовідданими людьми. Сім'я середнього статку, зважившись на народження хоча б одної дитини, переходить у категорію сімей з найменшим або з низьким статком [7].

Загальною причиною такої демографічної ситуації в останні роки стало падіння життєвого рівня населення, що проявилось в зменшенні сукупного доходу сімей, відставання заробітної плати від зростання цін, невпевненість у завтрашньому дні та інше. Погіршення соціально-економічних умов життя тягне за собою неадекватність соціально-психологічних реакцій людей, змінює їхні відносини до родини, праці.

Однак можна спостерігати і таку тенденцію, коли в країнах, що розвиваються, економічний рівень набагато нижче, ніж у європейських, а народжуваність продовжує перевищувати смертність і зростання її постійно збільшується. Тому що економічний стан країни є неоднозначним фактором, а на зростання населення впливають ще й етнографічні, культурні і релігійні погляди.

Кримські караїми зберігають прихильність ідеалам і традиціям предків.

Серед основних вищевказаних причин зменшення чисельності народів для караїмів притаманні додаткові причини, які також посередньо сприяли зменшенню чисельності населення етносу.

Одна з головних причин – це участь караїмів у війнах і воєнних конфліктах. Тільки у Великій Вітчизняній війні загинуло 36,7% (3300) чоловік, це нанесло народності непоправних втрат. На чисельність караїмів також вплинули родові звичаї, а саме:

- молодші в сім'ї не мали права вийти заміж, або одружитися, поки цього не зробить старший з роду (син або дочка);
- не можна було одружитися, або вийти заміж за представника іншої нації;
- батьки дочки повинні були внести калим родичам нареченого;
- наречений повинен був приймати участь

в змаганнях, і в будь-якому виді змагань зайняти призове місце;

- батьки наречених повинні були окремо проводити оглядини, і вирішувати долю молодих [2].

Караїми, як і багато нечисельних народів, за століття співіснування виробили якості, що сприяють збереженню і об'єднанню етносу, і в числі головних рис є взаємовиручка, допомога знедоленим і малоїмущим. Добродійність одна з рис менталітету кримських караїмів.

Головною метою караїми вважають збереження і відродження народу. Роботу по досягненню цієї цілі Асоціація «Кримкарайлар» веде спільно з Духовним Управлінням: відреставровані Мала і Велика кенаси в Євпаторії, проведено Всесвітній Фестиваль культури кримських караїмів, організовано національний музей, створено танцювальний ансамбль, видається література і газета «Кримкарайлар» (з 2005). Караїми брали участь в сесіях ООН по корінним народам світу (Женева), в Курултаї тюркських народів (Туреччина) і в інших міжнародних форумах. На основі караїмських переказів відкриті унікальні підземні гідротехнічні споруди в родовій фортеці [14].

Не дивлячись на доброзичливе відношення держави, чисельність караїмів продовжує зменшуватися. В Україні немає досвіду збереження малочисельного корінного народу, що знаходиться у складній демографічній ситуації. Для вирішення цієї проблеми потрібні: законодавче закріплення статусу малочисельного корінного народу, повернення культових і громадських будівель, додання належного статусу національним святиням, стимулювання національних молодих сімей і тощо [10].

Висновки. В даний час Україні потрібне вивірене збалансоване демографічне законодавство. За доцільне вважається проведення державної політики по стимулюванню народжуваності, як економічних заходів, так і в області освіти, пропаганди; застосування заходів щодо змін у психологічній поведінці людей. Не вважається за доцільне, навпаки – потенційно шкідливим, залучення трудових мігрантів, особливо з країн, що розвиваються, які можуть загрожувати національній демографічній безпеці держав. Потрібна цілеспрямована робота, направлена на зміцнення сімейних цінностей, особливо серед дітей і молоді, захист їх життя і морального здоров'я від агресивної так званої «масової культури» споживання і безвідповідальної розбещеності. Потрібно боротися за збереження і відродження традиційних норм духовності і моралі. У нинішньому столітті духовне, як і фізичне, здоров'я нації як надзвичайно важливий ресурс може

опинитися під загрозою, тому не можна чекати, поки стан якості поколінь дійде до критичної межі. Про майбутнє потрібно піклуватися вже сьогодні.

Автор пропонує як вихід з ситуації, що

склалася, зміну нинішніх соціальних чинників – державну політику підвищення народжуваності шляхом фінансової підтримки багатодітності і пропаганди традиційної культури і духовності.

Список використаних джерел:

1. Голубчиков Ю. Н. География человека. – М., Едиториал УРСС, 2003. – 296 с.
2. Александр Фуки Караимы – сыновья и дочери России – М.: Интерпринт, 1995–152с.
3. Караимская народная энциклопедия. Том 1. – М., 1995. – 243 с.
4. Караимская народная энциклопедия. Том 4. – М., 1998. – 182 с.
5. Караимская народная энциклопедия. Том 6. - ч. 11. – Симферополь, 2007. – 396 с.
6. Мальцев В., Максимов А. Возрождение державы через семейный подвиг? – М., 2001.
7. Ходов А. Демографическая катастрофа. Как противодействовать? – М., 2004.
8. Степанов В. Брешь в воспитании – беда поколений. "Русская цивилизация", 12.07.2005
9. Хорев Б.С. Прогнозные оценки роста мирового населения // Общественные науки и современность, 1999. - № 1. – С. 115-124.
10. Святыни и проблемы сохранения этнокультуры крымских караимов-караев. – Симферополь, 2008. – 263 с.
11. Наулко В. Динаміка етнічного складу населення Криму в ХХ ст. // Університет, Історико-філософський журнал. – 2008. - № 5.
12. Шапшал С.М. Караимы в Крыму: «Каламо – Пресс». – 50 с.
13. Хопьяр Ю.А. – Етнологія: навч. посібник. – Кам'янець –Подільський, 2008. – 160 с.
14. Караимская народная энциклопедия. Том 5. – Санкт-Петербург, 2006. – 447 с.

СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЮТЮНОКУРІННЯ, ЯК ПРОЯВУ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

У статті проаналізовано сучасний стан тютюнокуріння серед молоді Тернопільської області. За матеріалами соціологічного опитування, проведеного статистичними органами і автором встановлено, що куріння є найпоширенішою шкідливою звичкою, що є загрозою для здоров'я як окремої людини, так і суспільства загалом. З кожним роком кількість підлітків та молоді, що курять, збільшується, а вік, коли підлітків вперше пробують закурити, знижується. Виявлено, що на поширення та формування тютюнокуріння серед учнівської молоді, вирішальний вплив мають саме соціальні чинники. Це вплив сім'ї, взаємовідносин між членами родини, соціальне життя підлітків, їхні друзі, і навіть відношення до себе та свого здоров'я. Сучасне суспільне життя молоді негативно впливає на здоров'я та його збереження у майбутньому. Ситуація, що склалася, створює небезпеку у формуванні фізичного, соціального, духовного, психічного здоров'я дітей та молоді, які будуть відповідно невідповідними до майбутньої трудової діяльності.

Ключові слова: асоціальна поведінка, девіантна поведінка, соціальні чинники, трудовий потенціал, тютюнокуріння.

Лілія Вавринів. СОЦИАЛЬНО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КУРЕНИЯ, КАК ПРОЯВЛЕНИЕ АСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ МОЛОДЕЖИ. В статье проанализировано современное состояние курения среди молодежи Тернопольской области. По материалам социологического опроса, проведенного статистическими органами и автором, установлено, что курение самая распространенная вредная привычка, которая является угрозой для здоровья как отдельному человеку, так и обществу вообще. С каждым годом количество подростков и молодежи, которые курят, увеличивается, а возраст, когда подростки впервые пробуют закурить, уменьшается. Установлено, что на распространение и формирование курения среди ученической молодежи, решающее влияние имеют именно социальные факторы. Это влияние семьи, взаимоотношения между членами семьи, социальная жизнь подростков, их друзей, и даже отношение к себе и своему здоровью. Современная общественная жизнь молодежи отрицательно влияет на здоровье и его сохранение в будущем. Ситуация, которая сложилась, создает опасность в формировании физического, духовного, психического здоровья детей и молодежи, которые будут соответственно неподготовленными к будущей трудовой деятельности.

Ключевые слова: асоциальное поведение, девіантное поведение, социальные факторы, трудовой потенциал, курение.

Lilija Vavryniv. SOCIAL-GEOGRAPHICAL RESEARCH INTO TOBACCO SMOKING AS A DISPLAY OF THE ASOCIAL BEHAVIOR OF YOUTH. In the article the current state of the tobacco smoking youth of Ternopol region has been analyzed. Using the materials of the sociological surveys, that were held by the statistic services and the author, it is ascertained that smoking is the most spreading harmful habit which is a threat for a man's health and a whole society at all. Every year the number of teenagers and young people who smoke is increasing, while the age at which they try smoking for the first time is decreasing. It is cleared up that the social factors influence strongly the spreading and formation of tobacco smoking among pupils. Social factors are family influence, relationships with the family members, teenagers' social life, their friends and of course, their attitude to themselves and their health. Modern social youth lives influence negatively their health and keeping it properly in future. This situation makes it dangerous to form physical, social, moral, psychiatric health of children and youth who will not be ready for future working activities.

Key words: a social behavior, deviant behavior, social factors, working potential, tobacco smoking.

Актуальність теми. Важливою проблемою сучасного демографічного та соціального розвитку суспільства є зростання кваліметричних якостей трудового потенціалу. Вони залежать значною мірою від духовних та культурних потреб населення, його ідеалів, цінностей та норм поведінки. У їх формуванні значна роль відводиться конструктивній діяльності населення, однак великий вплив має і деструктивна діяльність, так звана асоціальна поведінка населення. Вона негативно відбивається не тільки на показниках відтворення населення, але й на якісних аспектах трудового потенціалу, особливо його здоров'я, тривалості життя, здатності до розумової і фізичної праці. Однією із шкідливих звичок, яка найпоширеніша серед молоді є куріння. Вже зараз виникають дуже серйозні проблеми у формуванні та вихованні здорового покоління дітей та підлітків, які в майбутньому стануть батьками, трудовими ресурсами та

основою української нації і суспільства загалом.

Щодо тютюнокуріння Україна визнана ВООЗ «гарячою точкою». Щорічна смертність в Україні від тютюнокуріння становить 107-123 тис. осіб. Зумовлюючи розвиток онкологічних, серцево-судинних захворювань, хвороб органів дихання, куріння як агресивний фактор ризику є опосередкованою причиною смерті 3 млн. осіб щороку. [2, с.73]

Це ставить перед науковцями завдання – вивчити особливості поширення куріння серед різних верств населення, а особливо серед молоді, щоб запобігти поширенню цього явища, яке становить велику небезпеку для здоров'я людей, їх працездатності, нерідко призводить до смерті.

Ступінь розробки в науковій літературі. Питання девіантної поведінки молоді в рамках соціальної географії у своїх працях розглядали та вивчали О.І. Шаблій, Л.Т. Шевчук, Я.Б. Олійник, М.І. Білецький, Р.М. Скабара, М.М. Книш та інші. Однак ці питання залишаються

недостатньо вивченими внаслідок відсутності детальних статистичних матеріалів в розрізі окремих вікових груп населення, а також у розрізі різних населених пунктів. Це може бути компенсовано шляхом використання соціологічних методів, передусім анкетування, опитування.

Мета дослідження. Метою даної статті є виявлення загальних тенденцій поширення тютюнокуріння серед молоді Тернопільської області в залежності від місця проживання; визначення головних соціальних чинників, що впливають на формування тютюнозалежності та розробка заходів щодо зменшення впливу тютюнокуріння на здоров'я молоді та на якісні аспекти формування трудового потенціалу у регіоні.

Виклад матеріалу. Куріння серед сучасної молоді – це дуже серйозна соціальна проблема. Важливо знати і розуміти характер та причини поширення даного явища ще й тому, що найактуальнішою є ця проблема серед учнівської молоді.

Свідомість підлітків є дуже вразливою, особливо до навколишнього середовища. Нерідко трапляється так, що дитина, бажаючи лише спробувати закурити в підлітковому віці, формує цю звичку і залишається курцем на довгі роки свого життя. Сучасні діти приглядаються до поведінки своїх друзів, однокласників, знайомих і бажаючи стати дорослішими, формують звичку, яка є загальноприйнятою у нашому суспільстві. Вони також спостерігають навколо себе у реальному житті та засобах масової інформації норми та правила поведінки дорослого життя: тютюнокуріння, вживання алкоголю,

нецензурну лексику, насилля, жорстокість. Саме куріння для підлітка дає можливість спілкування з ровесниками, відчуття себе рівноправним у компанії друзів, протистояти заборонам та наказам батьків, бути сучасним, незалежним. На думку сучасної молоді, «цигарка» знімає напруження, допомагає вирішувати життєві проблеми, дає можливість випробувати та пізнати нові відчуття.

Наявність навколо підлітка великої кількості курців, толерантне сприйняття їх суспільством, поширення різноманітної позитивної реклами тютюнових виробів, вільна торгівля ними та майже повна відсутність політики державних та регіональних структур тільки сприяє стійкому позитивному ставленню до формування тютюнокуріння серед молоді.

Проаналізуємо дані та тенденції поширення тютюнокуріння серед населення Тернопільської області.

При проведенні вибіркового опитування домогосподарств, про те, що курять, повідомило 148,3 тис. осіб Тернопільської області у віці 12 років і старші. Це становить 15,9% від всього населення регіону. З них 49,8% викурюють за добу від 1 до 10 сигарет, 50,2% - від 11 до 20 сигарет [4].

Вражає та викликає занепокоєння той факт, що вік початку куріння складає 12 років. Крім того, кількість викурених за добу цигарок є досить великою. Ці дані доводять сформовані у суспільстві позитивні тенденції щодо поширення тютюнокуріння.

Особи, що курять від 1 до 5 років, становлять 20,9%, від 6 до 15 років – 30,3%, від 16 до 20 років – 12,6%, понад 20 років – 36,2%. [4].

Рис. 1. Частка населення Тернопільської області за стажом куріння

Аналізуючи стаж куріння, можна зробити висновок, що найбільшу частку – 36,2% становлять особи, які курять понад 20 років. Дещо менше, а саме 30,3% складають ті, що курять від 6 до 15 років. 20,9% складають курці, що курять від 1 до 5 років і найменша частка – 12,6% припадає на осіб зі стажем 16-20 років. Отже, стаж курців є досить великим. Це доказує факт дуже раннього віку початку куріння серед населення Тернопільської області.

Незважаючи на законодавчі обмеження у тютюнокурінні (заборона продажу тютюнових виробів особам до 18 років, куріння у громадських місцях), значна частина українців не позбулись цієї негативної звички і продовжують курити. Так, у 2009 році в області через торгову мережу підприємств, що здійснюють діяльність з роздрібною торгівлі та ресторанного господарства, продано тютюнових виробів на суму 351,7 мільйонів гривень. Це становить четверту частину від вартості всіх реалізованих продовольчих товарів (у 1995 році лише 3,5%) та 10,6% від загального товарообороту області. В розрахунку на одну особу за рік продано тютюнових виробів на 320 гривень, у той час, як молокопродуктів – лише на 46 гривень, м'ясопродуктів – на 42 гривні, хлібобулочних виробів – на 40 гривень, рибопродуктів – на 32 гривні (за даними [4]).

За даними головного управління статистики у Тернопільській області можна зробити висновок, що процес тютюнокуріння в нашому регіоні набуває значних розмірів. У 2009 році 25 % від вартості всіх реалізованих продовольчих товарів склали тютюнові вироби, що на 21,5% більше, ніж у 1995 році. Тютюнокуріння – це нерациональна потреба, що складає у сімейному бюджеті важливу статтю витрат домогосподарств. Жителі Тернопільської області витрачають на необхідні продукти харчування у 8 разів менше, ніж на тютюнові вироби.

Велике занепокоєння викликає куріння серед підлітків, молодих людей та особливо жінок. Як свідчать матеріали опитування, хлопці у віці 14-15 років, які курять становлять 2,0%, з них 82,1% викурюють за добу від 1 до 5 сигарет, 17,9% - від 6 до 10 сигарет, а тривалість їх куріння складає від 1 до 5 років. Хлопці у віці 16-17 років, які курять становлять 10,8%, з них 57,3% викурюють за добу від 1 до 5 сигарет, 33,6% - від 6 до 10 сигарет, 9,1% - від 11 до 20 сигарет на добу. Тривалість цієї шкідливої звички складає від 1 до 5 років. Дівчата у віці 14 – 17 років, які курять, становлять 1,9%, з них 41,6% викурюють за добу від 1 до 5 сигарет, 58,4% - від 6 до 10 сигарет. Тривалість куріння серед дівчат складає від 1 до 5 років. (за даними [4]) (табл. 1).

Таблиця 1

Поширення тютюнокуріння серед дітей та підлітків Тернопільської області у віці 14 – 17 років

Стать	Хлопці					Дівчата	
	14-15		16-17			14-17	
Вік, років							
Частка тютюнокурців від загальної кількості, %	2,0		10,8			1,9	
Частота тютюнокуріння, цигарок/добу	1-5	6-10	1-5	6-10	11-20	1-5	6-10
Частка від загальної кількості курців, %	82,1	17,9	57,3	33,6	9,1	41,6	58,4
Стаж тютюнокуріння, років	1-5						

Результати аналізу поширення тютюнокуріння серед різних вікових груп дітей дозволяє зробити такі висновки:

1) серед підлітків віком 14 – 17 років, що курять найбільша частка тютюнокурців із загальної кількості припадає на юнаків 16-17 років;

2) найбільша частка (82,1%) із загальної кількості курців припадає на хлопців віком 14-15 років, що мають частоту куріння 1-5 цигарок на добу. Тих, що курять 6-10 цигарок на день є 17,9%;

3) вже у віці 16-17 років кількість підлітків, що викурюють на добу 1-5 цигарки зменшується до 57,3%, 6-10 цигарок – збільшується до

33,6%, тобто майже вдвічі. І появляються юнаки, що викурюють на добу 11-20 цигарок, їх частка складає 9,1 %. Це означає, що у цьому віці тютюнокуріння стає стабільною шкідливою звичкою молоді;

4) серед дівчат віком 14-17 років частка тих, хто курить 1-5 разів на добу, складає 41,6 %, відповідно тих, хто курить 6-10 разів на добу – 58,4%. Тішить, що дівчата – курці становлять від загальної кількості всього 1,9 %.

Чоловіки у віці 18-29 років, які курять, становлять 48,9%, з них 14,9% викурюють за добу від 1 до 5 сигарет, 52,2% - від 6 до 15 сигарет, 31,1% - від 16 до 20 сигарет, 1,8% - понад

20 сигарет. Тривалість куріння в 54,1% чоловіків складає від 1 до 5 років, у 39,5% - від 6 до 10 років, у 6,1% - від 11 до 15 років, 0,3% - від 16 до 20 років. Жінки, які курять у активному діто-родному віці (18 – 29 років) становлять 10,3%, з

них 29,3% викурюють за добу від 1 до 5 сигарет, 52,0% - від 6 до 15 сигарет, 18,7% - від 16 до 20 сигарет. Тривалість куріння в 65,4% жінок складає від 1 до 5 років, у 29,8% - від 6 до 10 років і у 4,8% - від 11 до 15 років [4] (табл. 2).

Таблиця 2

Поширення тютюнокуріння серед молоді Тернопільської області у віці 18 – 29 років

Стать	Чоловіки				Жінки		
Частка тютюнокурців від загальної кількості, %	48,9				10,3		
Частота тютюнокуріння, цигарок/добу	1-5	6-15	16-20	20 і біль-ше	1-5	6-15	16-20
Частка від загальної кількості курців, %	4,9	52,2	1,1	1,8	29,3	52,0	18,7
Стаж тютюнокуріння							
Роки	1-5	6-10	11-15	16-20	1-5	6-10	11-15
Частка від загальної кількості курців, %	54,1	39,5	6,1	0,3	65,4	29,8	4,8

Отже, серед молоді віком 18 – 29 років:

1) частка тютюнокурців із загальної кількості серед чоловіків складає 48,9 %, а жінок відповідно – 10,3%. Отже, чоловіки курять набагато більше, ніж жінки;

2) найбільша частка (52,2%) припадає на тих чоловіків, хто курить 6-15 разів на день, 31,1 % складають ті, в кого частота куріння досягає 16 – 20 цигарок в день, 1-5 цигарок в день викурюють 14,9 % курців. У цій віковій категорії появляються курці, що викурюють за добу 20 і більше цигарок, їх частка складає лише 1,8 %;

3) серед жінок найбільше (52%) тих, в кого є потреба курити 6-15 цигарок на добу. 1-5 цигарок на день викурює 29,3%, і 18,7% жінок викурюють 16-20 цигарок на добу;

4) 54,1 % чоловіків і 65,4% жінок мають стаж тютюнокуріння від 1 до 5 років. 6-10 років курять відповідно 39,5 % чоловіків та 29,8% жінок. І найменша частка припадає на кірців зі стажем 16-20 років, це відповідно 6,1% та 4,8%.

З кожним роком кількість підлітків та молоді, що курять, збільшується, а вік, коли підлітки вперше пробують закурити, знижується. Явище, коли курять дівчатка-підлітки, сьогодні вже нікого не здивує.

Опитування свідчить, що курить кожен третій підліток у віці 12-14 років і кожен другий підліток старше 15 років. Активно курити (майже кожен п'ятий) підлітки починають з 14 років. До 10 років почав курити кожен десятий підліток, причому юнаки в цьому віці курять втричі частіше, ніж дівчата. Надалі особливих розбіжностей за кількістю підлітків, які курять, залежно від статі не спостерігається [2, с.73].

З'ясуємо визначальні чинники, що впливають на початок та поширення куріння. На фо-

рмування серед підлітків та молоді тютюнокуріння, в першу чергу, впливають такі соціальні фактори, як стать, відносини дітей з батьками, повнота сім'ї, позитивна реакція батьків на куріння, наявність друзів та старших братів чи сестер, що курять та ін.

Дослідження показує, що хлопці курять більше за дівчат. Якщо протягом свого життя ніколи не курили 47 % дівчат, то більше 70% хлопців хоча б раз курили. Серед тих, у кого друзі не курять, курили хоча б один раз протягом життя 49%, а серед тих, хто товаришує з курцями, хоча б один раз курили близько 80% підлітків. При цьому, чим більша кількість разів куріння впродовж життя, тим помітнішою стає ця залежність. Так, 40 або більше разів курили 8% підлітків, чий друзі не курять, і 36% тих, чий друзі курять [1, с. 75-77].

Проаналізуємо вплив соціальних чинників на розподіл підлітків за кількістю спроб куріння впродовж життя серед учнівської молоді України.

- **Пропуск навчальних днів без поважних причин**. Серед підлітків, які без поважних причин пропускали навчальні дні, 80% курили або пробували курити. Серед тих, хто не пропускав навчання, курили або пробували курити – 54%. Отже, відсоток курців вищий серед учнівської молоді, що прогулює уроки.

- **Структура сім'ї**. Аналізуючи склад сім'ї, можна стверджувати, що діти, які проживають у повних родинах менш схильні до тютюнозалежності, 42 % таких учнів ніколи не курили. У неповних або реструктурованих родинах спроби куріння були у 66% -70% опитаних.

- **Чи дозволили б (дозволяють) батьки курити**. Батьки, які не вбачають небезпеки у

спробах куріння серед своїх дітей та дозволяють їм курити, тільки сприяють формуванню тютюнозалежності серед учнівської молоді. 43 % підлітків ніколи не пробували курити через категоричну заборону своїх батьків. Ті опитані, які вказали, що не знають чи батьки дозволили б їм курити формують відсоток байдужості батьків щодо поведінки своїх дітей.

- **Рівень взаємовідносин з батьками.** Спостерігаємо обернену залежність між курінням підлітків та рівнем відносин їх з батьками: чим вищий рівень взаємовідносин, тим нижчий відсоток підлітків, що пробували курити і навпаки.

- **Моральна підтримка з боку батьків.** У сім'ях, де батьки переживають, піклуються та морально підтримують своїх дітей, частка підлітків-курців є меншою.

- **Чи курять брати або сестри.** У сім'ях, де курять брати або сестри опитаних, ніколи не пробували курити майже у 2 рази менше (26%) опитаних, ніж у сім'ях, де рідні не курять (46%)

- **Більшість або всі друзі курять.** 79% підлітків, які пробували курити та курять, мають тютюнозалежних друзів. Тих, хто товаришує з друзями без шкідливих звичок, тютюнозалежними є 49 %.

- **Рівень задоволення здоров'ям.** Серед тих, що ніколи не курили, однаковою є кількість дітей, що задоволені або не задоволені своїм здоров'ям. Це означає, що серед молоді недостатньо сформоване цінне відношення до власного здоров'я.

- **Рівень задоволення собою.** 40 % підлітків, які задоволені собою, ніколи не пробували курити. Тоді як серед тих, що собою незадоволені, відсоток тих, що не курять, складає 33%.

Отож, маємо всі підстави стверджувати, що на поширення та формування такої шкідливої звички серед учнівської молоді, як тютюно-

куріння, вирішальний вплив мають саме соціальні чинники. Це вплив сім'ї, взаємовідносин між членами родини, навколишнє середовище підлітків, їхні друзі, і навіть відношення до себе та свого здоров'я. Ті підлітки, що живуть з рідними батьками, та у яких хороші взаємовідносини і взаєморозуміння з рідними, курять менше. Чим частіше діти отримують від батьків моральну підтримку, тим менше вони курять. Також більше курців серед тих, хто без поважної причини пропускає заняття.

Соціологічне дослідження, яке було проведено серед учнівської молоді Тернопільської області, допоможе з'ясувати та виявити розміри поширення ризикованої поведінки. Аналіз анкет дав можливість дослідити вплив на демографічні процеси соціально-економічних чинників.

Об'єктом дослідження були такі види асоціальної поведінки учнівської молоді, як куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин. Отримані результати дали можливість проаналізувати існуючі моделі ризикованої поведінки підлітків та молоді, вплив сім'ї, довкілля та інших чинників на формування та становлення шкідливих звичок, передусім куріння.

Респондентами були підлітки та молодь Тернопільської області 1986 - 1998 років народження. Респондентам на момент опитування було від 12 до 24 років. Загальна кількість опитаних складала 281 особу, з них 173 проживало у містах (74 хлопців та 99 дівчат) та 108 були жителями сільських населених пунктів (49 хлопців та 59 дівчат).

Метою анкети було збирання та аналіз інформації щодо тютюнокуріння; визначення тенденцій та особливостей поведінки окремих підгруп; виявлення взаємозв'язків між поведінкою дітей і підлітків та матеріальним і духовним станом сім'ї та чинників впливу на формування шкідливої звички (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чим Ви займаєтеся у вільний від навчання час?», %

Варіанти відповідей	Міська молодь		Сільська молодь	
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
1. Відпочиваю	74,3	65,7	61,2	72,9
2. Читаю художню літературу	10,8	30,3	6,1	13,6
3. Відвідую танцювальний гурток	6,8	16,2	2,0	5,1
4. Граю в комп'ютерні ігри	66,2	18,2	55,1	20,3
5. Спілкуюся з друзями	85,1	70,7	61,2	79,7
6. Відвідую спортивну секцію	48,6	11,1	28,6	5,1
7. Додатково займаюся з репетиторами	13,5	23,2	8,2	10,2
8. Спілкуюся в «контактах» чи «однокласниках»	58,1	67,7	38,8	55,9

Найбільше вільного часу опитані приділяють спілкуванню з друзями (61,2% - 85,1%),

відпочинку (61,2% - 74,3%), а також спілкуванню з віртуальними друзями у світових мережах

«контакти» і «однокласники» (38,8% - 67,7%). Хлопці ще проводять багато часу за комп'ютерними іграми (55,1% - 66,2%). Заняття, які б підвищували інтелектуальний рівень (читання художньої літератури, додаткові заняття з репетиторами), сприяли б збагаченню духовного світу та формували і покращували здоров'я респондентів (відвідування танцювальних гурт-

ків та заняття у спортивних секціях), на жаль, у житті опитаних займають значно менший відсоток. Отже, підлітки надають перевагу малорухомим заняттям, не розуміючи, що для гармонійного розвитку особистості необхідно балансувати фізичні та розумові навантаження (табл. 4).

Таблиця 4

Вік респондентів на момент першого вживання цигарок, роки

Вікові групи	Міська молодь		Сільська молодь	
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
12-14	11,2	10,7	10,5	8,8
15-17	11,6	12,1	11,0	12,8
18-24	10,7	14,9	13,7	12,6
Середній показник	11,3	11,8	10,6	10,3

Турбують відповіді респондентів, де вони зізнаються, що вперше спробували курити у віці 4 – 6 років. Середній вік першої спроби тютюнокуріння у міських жителів дещо вищий за сільських мешканців. В хлопців, що проживають у містах він складає 11,3 роки, в хлопців, що проживають у сільських поселеннях – 10,6 років. У дівчат, що мешкають у містах цей показник складає 11,8 років і, відповідно, у дівчат сільських поселень – 10,3 р. Сільська молодь швидше і раніше робить перші спроби формування пагубної звички, особливо дівчата – у віці 8,8 р.

Аналізуючи відповіді респондентів на питання: «Де Ви спробували уперше закурити?» приходимо до висновку, що перша спроба заку-

рити у підлітків та молоді відбувається переважно «на вулиці». Саме вулиця є тим негативним середовищем, де молодь задовольняє свої нерациональні потреби. На другому місці є відповідь опитаних – «в гостях у друзів». Це доводить вплив соціального життя на формування підліткової особистості (рис. 2).

Отже, соціальне життя – це життя людей у колективі чи в соціальній групі, де реалізується їхня спільна діяльність, спілкування, обмін послугами, користування спільними речами і цінностями, виробляються стереотипи поведінки, організаційної дисципліни, соціального контролю та норм, які вимагають відповідних реакцій і дій, де формується певний тип соціальних відносин. [3, с.135]

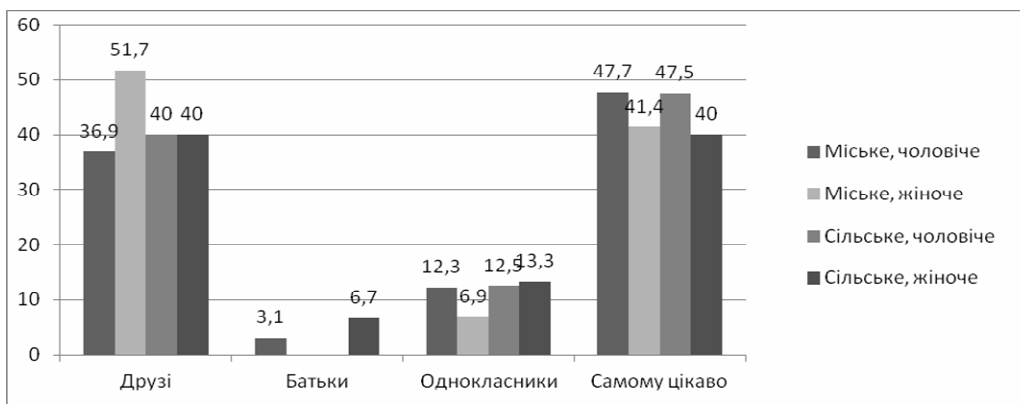

Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Хто Вам запропонував викурити першу цигарку?», %

Від 37% до 52% опитаних серед міської та сільської молоді зізнаються, що викурити першу цигарку їм запропонували друзі. Ще 40% - 48% респондентам було цікаво самим спробувати. Такі відповіді свідчать про недостатньо негати-

вно-сформоване ставлення до формування шкідливих звичок та самого розуміння нерациональної поведінки молоді (табл. 5).

Дослідження показало, що хлопці курять більше від дівчат. Аналізуючи відповіді на за-

питання: «Як часто Ви курите?» з'ясувалося, що найбільша частка курців спостерігається у хлопців міських поселень – 53,3%. Найменше курців серед жіночої молоді сільських поселень –

16,7%. Майже 34% хлопців міст та 20% хлопців, що проживають у селах, повідомили, що курять щоденно (табл. 6).

Таблиця 5

Частота куріння учнівської молоді, % (за матеріалами анкетування)

Варіанти відповідей	Міська молодь		Сільська молодь	
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Щодня	33,9	16,9	20,0	-
Декілька разів на тиждень	11,3	15,3	8,6	-
Менше одного разу на тиждень	8,1	10,2	14,3	16,7
Не курю	46,7	57,6	57,1	83,3

Таблиця 6

Середня кількість викурених цигарок за день серед респондентів із сформованою звичкою тютюнокуріння, шт.

Вікові групи	Міська молодь		Сільська молодь	
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
12-14	1,0	9,6	1,8	-
15-17	5,4	6,3	4,0	2,0
18-24	12,4	5,0	8,0	-
Середній показник	8,5	6,7	3,6	2,0

Аналізуючи дані по вікових групах, спостерігаємо: середня кількість цигарок, що викурюють хлопці віком 12-14 років складає 1 цигарку на день, у віці 15-17 років – збільшується до 5 цигарок на день, а 18-24-річні хлопці викурюють за день приблизно 12 цигарок. Отже, у містах для більшості чоловіків тютюнопаління стає шкідливою звичкою та залежністю. У сільських поселеннях спостерігається аналогічна закономірність: 12-14-річні хлопці в середньому викурюють 2 цигарки на день, у віці 15-17 років ця кількість

зростає до 4 цигарок, а у 18-24 роки складає вже 8 цигарок. Сільські жителі курять менше. Для міського жіночого населення характерна інша тенденція: кількість викурених за день цигарок з віком зменшується: у віці 12-14 років ця кількість становить 9-10 цигарок, 15-17 років – 6, 18-24 роки – 5. Можна припустити, що молодша вікова група є сприятливішою у сьогоdnішньому суспільстві до формування шкідливих звичок. Середня кількість цигарок, що викурюють дівчата у сільських поселеннях, складає 2 цигарки на день (табл. 7).

Таблиця 7

Стаж куріння респондентів, роки

Вікові групи	Міська молодь		Сільська молодь	
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
12-14	6	2	1,3	-
15-17	2	2,7	2,9	2
18-24	6	2,7	4	-
Середній показник	3,8	2,5	1,7	2

Середній стаж куріння опитаних з віком зростає. Серед чоловічого населення міських поселень він складає приблизно 3,8 років, у сільських мешканців він у два рази менший і складає 1,7 р. Середній стаж куріння серед жіночого населення у містах становить 2,5 р., у селах відповідно – 2р. (рис. 3).

Майже половина татів всіх опитаних дітей є курцями. Відсоток мам, що курять, більший серед родин міської молоді і становить 11,6%, для порівняння – у сільських сім'ях курять лише

1,9% мам. Старші брати та сестри опитаних, які своїм прикладом формують погляди, поведінку та звички учнівської молоді, складають такі відсотки: у міських родинах частка братів, що курять – 9,8%, сестер – 5,2%. У сім'ях сільських поселень відповідно – 12,0% і 0,9%. Частка жінок, що курять, є значно більшою серед міських жителів. В тих сім'ях, де курять батьки чи рідні, більша ймовірність того, що підлітки також будуть тютюнозалежними. Близько 70% рідних опитаних є курцями (табл. 8).

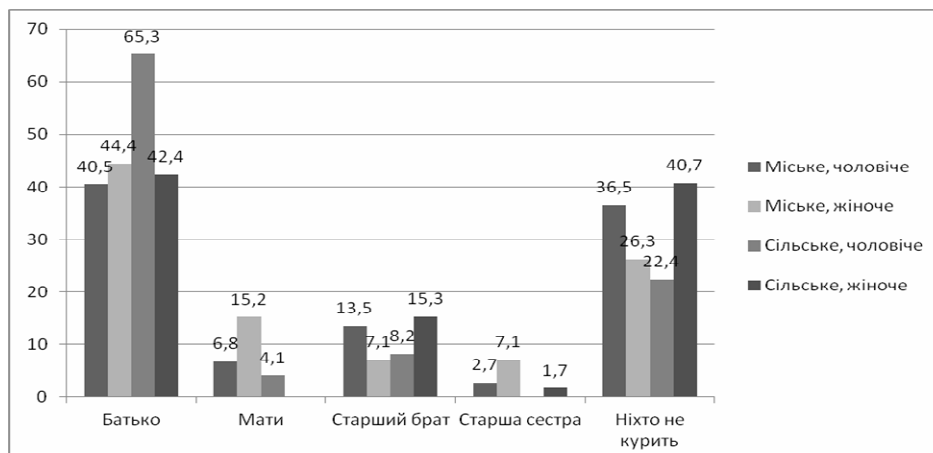

Рис. 3. Розподіл часток поширення тютюнокуріння серед рідних респондентів, %

Таблиця 8

Розподіл часток поширення тютюнокуріння серед рідних тих респондентів, що є тютюнозалежними, %

Варіанти відповідей	Міська молодь		Сільська молодь	
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Батько	47,5	56,3	59,1	66,7
Мати	12,5	15,6	9,1	-
Старший брат	17,5	3,1	13,6	33,3
Старша сестра	5,0	12,5	-	-
Ніхто не курить, або відповідь відсутня	17,5	12,5	18,1	-

У сім'ях молоді, що курить 81,9% - 100% рідних є тютюнозалежними. Спостерігаємо пряму залежність: у сім'ях, де батьки курять, діти також будуть формувати цю залежність.

Більшість опитаних на питання: «Чи дозволяють Вам батьки курити?» відповіли негативно. Курити батьки дозволяють тільки хлопцям, що є жителями міст. Частка таких «демократичних» батьків складає 4,3%. Існує значна частка батьків, яким на думку дітей байдуже, чи курять їхні сини та дочки (6,4% - 7,9%).

Існують певні відмінності у формуванні та поширенні тютюнокуріння серед учнівської молоді Тернопільської області в залежності від місця проживання. Вони виявляються у таких ознаках:

1) всі респонденти – учнівська молодь, більшість яких є учнями шкіл, училищ та студентами ВНЗ;

2) вільний від навчання час опитані витрачають на відпочинок, спілкування з друзями та «віртуальними» знайомими в комп'ютерній мережі. Молодь міських поселень має більше часу та можливостей для різного роду занять у вільний від навчання час, а саме: читати худож-

ню літературу, відвідувати танцювальні гуртки та спортивні секції, додатково займатися з репетиторами. Це можна пояснити відсутністю відповідної інфраструктури у селах та більшими об'язками по господарству у сільських поселеннях;

3) нижня межа першої спроби тютюнокуріння серед молоді становить 4-6 років. Але середній вік респондентів сільських поселень на момент вживання тютюну є на 6 місяців – 1 рік нижчим від віку міської молоді. Отож, сільська молодь швидше і раніше робить перші спроби формування пагубної звички;

4) перша спроба тютюнокуріння відбувається на вулиці і за «підтримки» друзів. Половина опитаних, що пробували курити стали курцями. Найбільша частка курців припадає на чоловіче населення міст. Однак, дівчата міських поселень віком 12-14 років курять більше, ніж хлопці міських та сільських поселень;

5) молодь міст за день викуряє у 2,5 – 3 рази більше цигарок, ніж молодь, що мешкає у сільській місцевості. Більший стаж куріння спостерігається у міської молоді. Стаж куріння дівчат переважає стаж куріння хлопців сільських поселень;

б) Рідні близько 70% опитаних є тютюнозалежними, в сім'ях молоді, що курить, цей показник складає 82-100%;

7) значний відсоток (15,2%+7,1%) жінок, що курять (мама і сестри) характерний для міст. 6,4% - 7,9% батькам опитаних байдуже, що їхні діти курять.

Таким чином, провівши соціологічне опитування та проаналізувавши статистичні дані приходимо до висновку, що становище учнівської молоді Тернопільської області є досить складне. Головними причинами, що призвели до такої ситуації є не економічна, а соціальна криза суспільства, знецінення моральних та етичних норм поведінки молоді. Результати дають можливість не тільки виявити вплив чинників на поведінкові орієнтації, а й визначити силу такого впливу та виявити моменти, які можна застосувати, щоб подолати шкідливу звичку.

Висновки. Отже, успішність в навчанні,

стосунки з друзями та рідними, матеріальний стан та інші чинники формують позитивне чи негативне відносно здоров'я соціальне оточення дитини, що призводить до формування почуття задоволення власним життям.

Отримані результати доводять, що сучасний спосіб життя молоді негативно впливає на здоров'я та його збереження у майбутньому. Ситуація, що склалася, створює небезпеку у формуванні фізичного, соціального, духовного, психічного здоров'я дітей, підлітків та молоді, які будуть відповідно невідповідними до трудової та іншої діяльності. Збереження та покращення здорового способу життя учнівської молоді у Тернопільській області потрібно і можна забезпечити спільними зусиллями на різних рівнях суспільства: особистому, сімейному, навчального закладу, регіональному та на рівні всієї країни.

Список використаних джерел:

1. Рівень і тенденції поширення тютюнокуріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України/О.М.Балакірева (кер. авт. кол.), Т.В.Бондар, Н.О.Рингач та ін. – К.:УІСД ім. О.Яременка, 2008. – 152 с.
2. *Форми та методи роботи ЦССМ з профілактиці негативних явищ серед дітей та молоді. Тернопільський обласний центр соціальних служб для молоді, з досвіду роботи Тернопільського обласного центру соціальних служб для молоді.* - Тернопіль, 2001.
3. Шевчук Л. Т. Соціальна географія: Навч. Посіб.-К.:Знання, 2007.-349 с.
4. Веб-сайт Головного управління статистики у Тернопільській області, 2010. – Режим доступу: <http://www.te.ukrstat.gov.ua>

УДК 911.3

Наталія Серокурова

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТУРИСТИЧНОГО ПРОСТОРУ ЯК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ

У статті вивчені сутності територіальної євроінтеграції як суспільно-географічної категорії. Проаналізовано Європейський туристичний простір який являє собою територію країн Європи, на якій представлена сукупність всіх ресурсів Євросоюзу, які можна використати у туристичній сфері.

Ключові слова: інтеграція; економічна інтеграція; Європейський туристичний простір; євроінтеграція; Шенгенська угода; загальноєвропейський туристський інтернет-портал.

Наталія Серокурова. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЕВРОПЕЙСКОГО ТУРИСТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА КАК ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ. В статье изучена сущность территориальной евроинтеграции как общественно-географической категории. Проанализировано Европейское туристическое пространство, которое представляет собой территорию государств Европы, на которых представлена совокупность всех ресурсов Евросоюза, которые можно использовать в туристической сфере.

Ключевые слова: интеграция; экономическая интеграция; Европейское туристическое пространство; Шенгенское соглашение; общеевропейский туристский интернет-портал.

Natalia Serokurova. FEATURES AND FORMATION OF EUROPEAN TOURIST ZONE IN SOCIAL AND GEOGRAPHICAL CATEGORIES. In an article exploring the essence of European integration as territorial social and geographical categories. Analysis of European tourist space which is a country in Europe, which represented the aggregate of all resources of the European Union, which can be used in the tourism sector.

Key words: integration; economic integration; European tourist space, European integration; the Schengen Agreement; pan-European tourism portal.

Актуальність. Починаючи з середини 80-х рр. XX ст. туризм стає важливим соціальним і

політичним явищем, він істотно впливає на сучасний світовий устрій, економіку багатьох країн і регіонів світу. Туристична галузь завдяки стрімким темпам зростання перетворилася на

© Серокурова Н., 2011

одну з важливих складових світової економіки. На сферу туризму припадає близько 12% від світового валового продукту, понад 30% від обсягів світової торгівлі послугами та 11% від світових споживчих витрат, 7% від загального обсягу інвестицій та 5% від усіх податкових надходжень [12].

Таких результатів світовий туризм досяг завдяки стабільному та безперервному розвитку протягом усієї другої половини ХХ ст. Якщо у 1950 р. у світі міжнародні подорожі здійснювали 25 млн. осіб, то у 2000 р. ця цифра досягла майже 700 млн. Хоча терористичні акти та військові конфлікти, що сталися в різних частинах світу в 2001-2004 рр., дещо уповільнили темпи зростання кількісних показників, туризм і надалі розвивається надзвичайно динамічно. За прогнозом Всесвітньої туристичної організації (ЮНВТО), в 2010 р. міжнародні подорожі здійснило понад 1 млрд. осіб. Якщо додати до цього внутрішні поїздки та екскурсії, то виявиться, що майже третина населення планети щорічно перебуває у статусі туристів. За даними ЮНВТО, загальні грошові надходження від туризму в 2009 р. досягли рекордних показників - 735 млрд. дол. США [12].

Аналіз попередніх досліджень. Проблеми розвитку євроінтеграційних процесів в туризмі вже кілька десятиліть перебувають у центрі уваги науковців. Найбільший інтерес у цьому зв'язку становлять праці Л.Г. Агафонової, В.І. Азара, В.Д. Безносюка, М.Б. Біржакова, М.І. Волошина, І.В. Зоріна, В.К. Євдокименка, В.А. Квартальнова, В.Ф. Кифяка, О.Д. Короля, М.П. Крачила, О.О. Любіцевої, В.І. Мацола, Г.А. Папіряна, В.С. Сеніна, Т.Г. Сокол, В.К. Федорченка, А.Д. Чудновського, І.М. Школи та ін.

Дослідження впливу процесів європейської інтеграції між країнами приділяється багато уваги з боку багатьох дослідників. Серед робіт, присвячених цій тематиці, можна умовно виділити такі, що концентрують увагу на особливостях саме регіонального співробітництва. Працювали над цим питанням такі вчені як О.Г. Топчієв, І.І. Студенніков, І. Чумак, М. Дранга .

Метою даної роботи є вивчення сутності територіальної євроінтеграції як суспільно-географічної категорії.

Викладення основного матеріалу. Інтеграція - це процес взаємодії країн, що призводить до зближення їх багатьох систем та механізмів і приймає форму міждержавних угод, які регулюються міждержавними органами [2].

Найбільш поширеною формою інтеграції є економічна інтеграція. До її істотних ознак, завдяки яким вона відрізняється від інших форм

економічної взаємодії країн відносять [1]:

- взаємопроникнення і переплетення національних виробничих процесів;
- широкий розвиток міжнародної спеціалізації і кооперації у виробництві, науці і техніці на основі найбільш прогресивних і глибоких їхніх форм;
- глибокими структурними змінами в економіці країн-учасниць;
- необхідність цілеспрямованого регулювання інтеграційного процесу, розробки скоординованої економічної стратегії і політики;
- регіональність просторових масштабів інтеграції.

За змістом інтеграція являє собою переплетення, взаємопроникнення і зрощування відтворювальних процесів країн регіону. З 1947 р. у світі було створено більш 60 інтеграційних угруповань, що визначалося цілим рядом передумов [10].

1) близькість рівнів економічного розвитку і ступеня ринкової зрілості країн, що інтегруються;

2) географічна близькість країн, що інтегруються, наявність у більшості випадків загального кордону й історично сформованих економічних зв'язків;

3) спільність економічних та інших проблем, що постають перед країнами;

4) демонстраційний ефект. У країнах, що створюють інтеграційні об'єднання, звичайно відбуваються такі позитивні зрушення (прискорення темпів економічного зростання, зниження інфляції, зростання зайнятості, тощо), який психологічно впливає на інші країни;

5) «ефект доміно». Після того, як більшість країн регіону стає членами інтеграційного об'єднання, інші країни, що залишилися за його межами, зазнають деяких труднощів, пов'язаних з переорієнтацією економічних зв'язків. Це приводить до скорочення торгівлі між країнами і як результат - вони також змушені вступити в інтеграційне об'єднання.

Сукупність туристсько-рекреаційних та інфраструктурних ресурсів країн Євросоюзу та Європи (Україна, Росія, Білорусь, Ісландія, Монако, Норвегія, Туреччина, Хорватія і Швейцарія) можна об'єднати поняттям Європейський туристичний простір.

Європейський туристичний простір – територія країн Європи, на якій представлена сукупність ресурсних потенціалів країн Євросоюзу, які можна використати у туристичній сфері. Має певні ознаки [1]:

- найстаріший у світі;
- характерна наявність великої кількості різноманітних туристсько-рекреаційних ресур-

сів, зокрема культурно-історичних;

- має високий рівень розвитку туристичної інфраструктури;

- характеризується наявністю безвізового режиму на великій території та у багатьох країнах;

- працює єдина система управління та розвитку.

У другій половині ХХ ст. Західна Європа стала вельми успішним регіоном за рівнем соціально-економічному розвитку. В значній мірі цими результатами вона зобов'язана економічній інтеграції, завдяки якій західноєвропейські країни утворили єдиний об'єднаний міжнародний господарський комплекс з широкими наднаціональними функціями регулювання і управління. Його невід'ємною частиною є туризм та рекреація [3].

Концепція створення загальноєвропейського «дому» та її практичне втілення створили реальні умови для стабільного розвитку туризму в регіоні В 1957 р. в Римі шість країн Західної Європи (Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург) підписали договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), в 1992 р. перейменованого в Європейський Союз (ЄС). Вони інтегрували національні ринки в «Спільний ринок», який передбачав зняття всіх обмежень в торгівлі між країнами-учасницями (митні збори, кількісні обмеження), введення загального митного тарифу в торгівлі з третіми країнами, усунення перешкод для вільного пересування робочої сили, капіталів, товарів і послуг, узгодження економічної політики і національного законодавства в рамках об'єднання. Чим ближче в економічному плані ставали країни-учасниці, тим більш наростала інтенсивність туристських обмінів між ними (наприкінці 60-х рр. ЄЕС мало приблизно 40 % всіх міжнародних туристських прибуттів у світі [4].

Нового імпульсу розвиток туризму в ЄС набув у 1985 р. з підписанням Шенгенської угоди про поетапну відміну паспортного і митного контролю на загальних кордонах країн - членів ЄС. З набуттям чинності угоди на карті Європи з'явилася «Шенгенська зона». Усередині її фізичні особи мали змогу вільно пересуватись без жодних формальностей, а для перетину зовнішніх кордонів оформлювалась єдина (Шенгенська) віза. Спочатку перевагами безвізового обміну скористалися Німеччина, Франція, Бельгія, Нідерланди та Люксембург. Згодом до них приєдналися інші країни-члени Євросоюзу [3].

Створення єдиного візового простору полегшило як внутрішньо-європейський, так і міжрегіональний туристський обмін. Вирішаль-

ним чинником розширення туристських потоків в ЄС з інших регіонів була економія засобів і часу на підготовку поїздки. Новий порядок в'їзду до Шенгенської зони значно спростив і здешивив подорожі.

На перших етапах інтеграції зростання туризму в ЄС було наслідком спрощення прикордонних формальностей, об'єднання транспортних систем, збільшення торгового обігу між країнами-учасницями ЄС, а також розширення культурних зв'язків усередині співтовариства. Велику роль у формуванні загальноєвропейського ринку туристських послуг зіграли наднаціональні органи управління, які розумно поєднували заходи по усуненню перешкод на шляху вільного міжнародного туристського обміну із захистом інтересів внутрішніх виробників туристських продуктів. У 1990 р. в цілях координації діяльності парламентів країн-членів ЄС в області туризму при Європейському парламенті у Страсбурзі була утворена робоча група по туризму, до функцій якої увійшли питання спрощення туристських формальностей. У структурі Комісії ЄС - головному виконавському органі - в Брюсселі було створено спеціальний відділ, що займається регіональним розвитком туризму [4].

Директива Ради Європи 90/314/ПС - основний документ, що регламентує туристську діяльність в Євросоюзі по організованих подорожах і поїздках на відпочинок було прийнято 13 червня 1990 р. Одночасно, Рада Європи і Євросоюзу прийняли ряд інших документів, що регламентують туристську діяльність в Євросоюзі. Вони направлені на розвиток туризму в окремих відсталих районах з метою підйому економіки, зниження рівня безробіття і поліпшення інфраструктури або на підтримку конкретних видів туризму, наприклад гірського і культурно-пізнавального. У деяких з документів знайшли віддзеркалення питання підготовки і перепідготовки кадрів для індустрії туризму, підвищення якості туристського обслуговування, інші закріплюють принципи охорони довкілля і стійкого розвитку туризму. Всі вони покликані забезпечити безпеку подорожей, захист споживачів, містять економічні і правові норми туристської діяльності [12].

Новий етап європейської інтеграції було розпочато з підписанням в 1991 р. Маастрихтського договору, який передбачає створення валютно-економічного союзу в рамках ЄС. Перехід на єдину європейську валюту - євро і заснування в 1999 р. Економічного і валютного союзу (ЕВС) означає завершення (в основному) процесу перетворення взаємопов'язаних національних господарств в інтегровану господарсь-

ку систему [12].

Введення в обіг євро має для розвитку туризму в Євросоюзі неоднозначні наслідки. З одного боку, єдина валюта є не лише засобом платежу, але і інструментом позиціонування і просування регіону в цілому на світовому ринку туризму. Вона сприяє прискоренню руху фізичних осіб, товарів, послуг і капіталів усередині ЄВС, що, у свою чергу, стимулює розвиток туризму. Єдина валюта забезпечила велику прозорість цін, полегшила їх порівняння і зробила подорожі зручнішими для споживачів. Для підприємств індустрії туризму створення ЄВС означало, перш за все, загострення конкурентної боротьби і, відповідно, пошук оптимальних співвідношень ціни і якості туристських продуктів.

З іншого боку, зміцнення євро по відношенню до інших валют, головним чином до американського долара, привело до зростання цін на туристські послуги в зоні дії євро і, як наслідок, перерозподілу міжнародних туристських прибуттів не на користь останньої. Підвищення курсу євро до американського долара негативно позначилося на конкурентоспроможності Європи на світовому ринку туризму [9].

Сучасний етап розвитку туризму в Євросоюзі багато в чому узгоджено Лісабонською стратегією, яку було прийнято на саміті ЄС в 2000 р. для підвищення конкурентоспроможності Європи в світі. Складовою частиною широкомасштабного плану дій є просування образу Об'єднаної Європи як туристського напрямку з використанням інформаційних і комунікаційних технологій [12].

Для зміцнення позицій Європи на світовому ринку подорожей було створено загальноєвропейський туристський інтернет-портал. Цей проект було ініційовано Єврокомісією і схвалено у 2002 р. Радою Європи в рамках «Плану дій e-Європа-2005», націленого на розвиток інформаційного суспільства в регіоні. Очолила і фінансувала проект Європейська туристська комісія (ЕТК), яка проводить маркетингові дослідження регіональних туристських ринків і просуває Європу як головний туристський напрям в світі. До її складу входять національні туристські адміністрації країн-членів ЄС, а також Ісландії, Монако, Норвегії, Туреччини, Хорватії і Швейцарії [10].

Загальноєвропейський туристський інтернет-портал - важливий інформаційний канал і маркетинговий інструмент розвитку туризму в регіоні. Він є унікальною єдиною точкою доступу до веб-сайтів національних туристських адміністрацій на шести мовах із загальним інтерфейсом користувача. Портал містить великий масив корисної інформації про Європу, строго вивірену, добре структуровану і сфокусовану. Ряд технічних удосконалень сприяли зростанню наочності порталу, формуванню позитивних туристських образів, що запам'ятовуються, у споживачів. Портал забезпечений засобами підтримки споживачів, зокрема, при самостійному плануванні поїздки, які мають просунутий алгоритм. Він дає можливість швидкого пошуку потрібної інформації в базах даних національних туристських адміністрацій і виходу на інших її джерела [11].

Висновки. Завдяки багатьом факторам, і, зокрема, сприятливим туристсько-рекреаційним ресурсам та розвинутій інфраструктурі можна сказати що, Європа є провідним регіоном світу в галузі відпочинку та туризму.

Проведене дослідження географічних особливостей Європейського туристичного простору дає змогу зробити наступні висновки:

1. Країни Євросоюзу є найбільш популярними у світі центрами туризму, що багато в чому пояснюється наявністю туристично-рекреаційних ресурсів.

2. Завдяки євроінтеграційним процесам ми можемо говорити про утворення на території країн Європи єдиного туристичного простору, в межах якого об'єднуються туристично-рекреаційні потенціали окремих країн. Одним головних досягнень процесів інтеграції слід вважати безвізовий режим пересування по території Єдиного туристичного простору.

3. Незважаючи на різноманіття туристичних ресурсів та добру забезпеченість ними країн Європейського Союзу, слід зазначити, що не на всій території Єдиного туристичного простору вони представлені однаково. Є специфічні риси використання туристично-рекреаційного потенціалу Європи на регіональних ринках. Найбільш успішним та повним використання туристичного потенціалу можна відмітити в таких країнах як: Франція, Італія, Іспанія, Німеччина, Греція.

Список використаних джерел:

1. Александрова А.В. География туризма. Учебное пособие.-М.: Аспект Пресс, 2008. - 592 с.
2. Александрова А.В. Международный туризм. Учебное пособие.-М.: Аспект Пресс, 2001. - 464 с.
3. Дмитриевский Ю.Д. Туристские районы мира. — Смоленск, 2000. — С. 138—152.
4. Квартальнов В.А. Иностраный туризм.- М., 2001. - 452 с.
5. Кобяк М.В. Мировой рынок гостинично-туристических услуг// Туризм: практика, проблемы, перспективы.- 2000.-№2. - с.10 -13

6. Основные макроэкономические показатели развития стран Европы в 2004 г. Справочник ЮНЕСКО.- М.: Статистика.-2004. – 504 с.
7. Папирян Г.А. Международные экономические отношения: экономика туризма.- М.: Финансы и статистика, 2000. - 208 с.
8. Рекомендации по статистике туризма. Статистические документы/ ООН, ВТО (Пер. с англ.).- М., 2003. - 197 с.
9. <http://www.ratanews.ru/> Газета «Основы профессионального турбизнеса»
10. <http://www.tio.by/> Газета «Туризм и отдых»
11. <http://www.travel.ru/> Электронный журнал «Путешествия и туризм»
12. <http://www.world-tourism.org/> Отчет помощника Регионального представительства ВТО для Европы

УДК 911.3

Сергій Отечко

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

У статті досліджено суспільно-географічні особливості діяльності цивільної авіації в Україні та в межах Харківського регіону. Проаналізовані деякі проблеми розвитку авіації загального призначення та подані шляхи покращення її роботи. Детально розглянуто чинники, що стимулюють розвиток авіації загального призначення в межах конкретного регіону. Описаний виробничий потенціал Харківського аеропорту.

Ключові слова: цивільна авіація, авіація загального призначення, аеропорт, повітряне перевезення внутрішнє, повітряне перевезення міжнародне, регулярне повітряне сполучення, повітряне судно.

Сергей Отечко. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ НА ПРИМЕРЕ ХАРЬКОВСКОГО РЕГИОНА. В статье представлены общественно-географические особенности деятельности гражданской авиации в Украине и в пределах Харьковского региона. Проанализированы некоторые проблемы развития авиации общего назначения и приведены пути улучшения ее работы. Детально рассмотрены факторы, которые стимулируют развитие авиации общего назначения в пределах конкретного региона. Описан производственный потенциал Харьковского аэропорта.

Ключевые слова: гражданская авиация, авиация общего назначения, аэропорт, воздушная перевозка внутренняя, воздушная перевозка международная, регулярное воздушное сообщение, воздушное судно.

Sergey Otechko. THE PUBLICLY-GEOGRAPHICAL ASPECTS OF CIVIL AVIATION DEVELOPMENT ON EXAMPLE OF THE KHARKOV REGION. In the article the publicly-geographical features of civil aviation activity in Ukraine and within the limits of the Kharkov region are investigated. Some problems of aviation of general setting development are analysed. The ways of improvement of its work are given. Factors which stimulate development of general setting aviation within the limits of concrete region are considered in detail. Production potential of the Kharkov air-port is described.

Keywords: civil aviation, general setting aviation, air-port, air shipment internal, air transportation is international, regular air report, air ship.

Актуальність. Цивільна авіація України є однією з найвисокотехнологічних і капіталомістких передових галузей транспортної сфери, є свого роду візитною карткою держави, видимим широким верствам суспільства її інтерфейсом в міжнародному просторі.

З чисто економічної точки зору цивільна авіація через високу вартість послуг і динамічного характеру їх продажу забезпечує швидкий і вагомий притік фінансових засобів, особливо в іноземній валюті. З позицій користі даної галузі в соціальній сфері цивільна авіація також однозначно займає всі лідируючі місця по комфортності і швидкості перевезення пасажирів, а також вантажів. Що ж до політично-іміджевої ролі національної цивільної авіації, то вона, по суті, грає роль візитної картки держави для широких верств громадськості в світовій спільноті.

Метою статті є дослідження цивільної авіації Харківського регіону як складової авіації

України.

Виклад основного матеріалу. Цивільна авіація — це сукупність повітряних суден, аеродромів, аеропортів, що здійснюють регулярні і нерегулярні перевезення в комерційних цілях за плату [1].

На сьогоднішній день цивільна авіація України переживає дуже непрості часи. В цілому літако-вертолітний парк цивільної авіації України застарілий, фахівці оцінюють вироблення ресурсу літаків, що знаходяться в експлуатації в українських авіакомпаніях, у розмірі 70%, середній вік українських авіалайнерів складає 15-20, а то і більше років. Дана обставина викликає серйозну загрозу, оскільки було ухвалено заборону на польоти деяких українських літаків в європейські країни, тому що вони не відповідають вимогам безпеки, екології, шуму, охорони навколишнього середовища. Тому чи не найбільшою проблемою зараз постає оновлення повітряних суден. На сьогоднішній день закупівлі майже не проводяться, а існуюча

практика продовження строку експлуатації старих літаків, шляхом проведення капітальних ремонтних робіт спроможна вирішити проблему лише на нетривалий проміжок часу.

Проте вже є декілька українсько-російських перспективних літаків, якими можна замінити застарілий парк повітряних суден. Серед таких можна назвати ближньомагістральний (або регіональний) пасажирський літак Ан – 158, який використовує значно менше палива ніж літаки виготовлені за радянських часів і в цілому є досить економічним. Авіаційним науково-технічним комплексом О. К. Антонов планується випустити 10 машин, а бажання придбати Ан – 158 висловили авіаперевізники не тільки в Україні, а й Росії, в країнах Африки, Азії, Латинської Америки. Іншим ближньомагістральним літаком є Ан -148, створений на потужностях Київського авіазаводу «Авіант», який добре себе зарекомендував, оскільки вже експлуатується українською авіакомпанією «Аеросвіт» та російською ГТК «Росія». В Україні даний літак задіяний на маршрутах: Київ – Львів, Київ – Одеса, Київ – Сімферополь, Київ – Харків. Крім того, вже проєктується компанією «Мотор Січ» новий транспортний літак Ан -178, перший політ якого планується на 2012 рік.

Далі детальніше зупинимося на авіації загального призначення. Авіація загального призначення — це цивільна авіація, яка виконує всі види операцій, за винятком повітряних сполучень регулярних і нерегулярних авіаперевезень, комерційних. До авіації загального призначення відносяться повітряні судна та інші засоби авіації, що використовуються для різного роду авіаційних робіт, пошуку і порятунку повітряних суден, спортивних і наукових цілей.

У вітчизняній практиці до авіації загального призначення можуть бути віднесені повітряні судна спеціального призначення: санітарні, пожежні, сільськогосподарські, поштові, експериментальні та ін.

Згідно статистики ІКАО, авіація загального призначення підрозділяється на літакову і вертолітну, при цьому літаки вагою менше 850 кг відносяться до надлегких.

Види робіт, що здійснюються авіацією загального призначення підрозділяється на: учбові польоти, ділові, розважальні, авіаспецроботи (сільгоспавіація тощо) та інші польоти. Основним показником цих видів робіт є наліт годин.

До чинників, що стимулюють розвиток авіації загального призначення в Харківському регіоні, можна віднести наступні:

— відсутність якісних доріг;

— об'єктивну необхідність розвитку ділової авіації;

— вигоду від використання надлегких літаків (з масою до 850 кг) на сільськогосподарських та в інших видах господарської діяльності;

— великі потенційні можливості розгортання науково-дослідних і конструкторських робіт і незавантаженість виробничих потужностей;

— наявність безробітних високваліфікованих кадрів;

— зосередження значної кількості цивільних і військових аеродромів, порожніх в даний час;

— наявність підготовленого і слабо завантаженого льотного і інженерно-технічного персоналу;

— історичні традиції розвитку авіації Харківщини.

Особливо перспективно в авіації загального призначення застосування легких (масою до 5670 кг) і надлегких літаків. Найбільшу ефективність застосування надлегких літаків слід чекати в сільському господарстві [1].

Зупинимося детальніше на розгляді авіації Харківського регіону. Територія Харківської області – 31,4 тис. км², населення більше 3 млн. чол. Харківська область має тісні зв'язки з великою кількістю держав. У зовнішньоекономічній діяльності бере участь більш ніж 800 підприємств і установ. За останні роки значно збільшилася кількість іноземних бізнесменів, які відвідують область з метою розширення економічних зв'язків, торгівлі, туризму тощо. Ці фактори зумовлюють удосконалення роботи різних видів транспорту.

Головна роль в суспільному житті даної адміністративної одиниці належить обласному центру. Харків — один з найбільших економічних і культурних осередків в Україні. Це друге за чисельністю і перше за промисловим значенням місто країни. Крім того, Харків являється одним з найважливіших транспортних вузлів в Україні. Так від нього у восьми радіальних напрямках розходяться залізничні колії. Через Харків проходять крупні автомагістралі на Київ, Москву, Ростов-на-Дону, Сімферополь. Вагомий внесок в соціально-економічний розвиток всього Харківського регіону, окрім залізничного та автомобільного вносить авіаційний транспорт. Хоча головним державним аеропортом є Бориспіль, проте Харківський аеропорт відіграє важливе значення як у внутрішніх перевезеннях, так і міжнародних.

Аеропорт — комплекс споруд, призначений для прийому і відправлення повітряних суден і обслуговування повітряних перевезень і аеродром, що має для цих цілей, аеровокзал (може бути декілька терміналів) та інші наземні

споруди та необхідне устаткування.

Аеропорт — важлива частина авіаційної транспортної системи, оскільки в ньому здійснюється характерний для повітряного транспорту перехід з режиму повітряного функціонування в режим наземного функціонування. Тобто аеропорт є місцем взаємодії трьох основних складових частин повітряної транспортної системи: технологічної інфраструктури з включенням системи управління повітряним рухом; авіакомпаній; всіх користувачів послугами аеропорту, у тому числі і неавіаційних послуг [1].

Виробничий потенціал окремо взятого аеропорту може характеризуватися наступними показниками: загальна площа аеропорту, число і розміри злітно-посадкової смуги (ЗПС), площа з штучним покриттям, площа зайнята будівлями для технічного обслуговування повітряних суден, пропускна спроможність аеровокзальних комплексів з виділенням міжнародних секторів, можливість приймати всі типи або окремі типи повітряних суден, об'єм основних виробничих фондів з урахуванням їх зносу і чисельністю персоналу кожного аеропорту [2].

Аеропорти розрізняються за способом експлуатації на централізовані і децентралізовані. Найбільш старі аеровокзальні комплекси були створені з використанням концепції централізації. В цьому випадку обробка вантажів і пасажирів виконується в головній будівлі аеровокзалу, а посадка в повітряні судна здійснюється через посадочні галереї або за допомогою транспортерів. Багато аеропортів до цих пір цілком задовільно працюють, використовуючи централізовану схему (наприклад, Амстердам, Франкфурт, Чикаго та ін.). Частина аеропортів перетворилися на децентралізовані після того, як до них були додані додаткові аеровокзали, щоб справитися із зростаючими об'ємами повітряного руху. Деякі аеропорти (відносно молоді) створювалися відразу як децентралізовані з декількома аеровокзалами, які зазвичай орієнтовані на свою злітно-посадкову смугу (Торонто, Канзас-Сіті, ім. Шарля де Голля — Париж).

При децентралізованій схемі аеровокзалів виключаються тривалі переходи пасажирів. Рекомендаціями Міжнародної асоціації цивільної авіації (ІАТА) передбачаються відстані переходів пасажирів, які не повинні перевищувати 300 метрів, а максимальна відстань між стоянками автомобілів і найбільш віддаленими стійками реєстрації не повинна перевищувати 100 метрів.

Майже всі аеропорти України мають в своєму розпорядженні централізовані аеровокзальні комплекси, за винятком аеропорту Бориспіль, який за останніх 20 років поступово перетворився на децентралізований.

Важко виявити особливості розвитку одного окремо взятого аеропорту та діяльність авіаційного транспорту без розгляду загальносвітових тенденцій в авіації. Розібратися зі станом справ у цій сфері можуть допомогти міжнародні авіаційні організації. Саме за оцінками двох найавторитетніших серед них — Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) і Міжнародної асоціації повітряного транспорту (ІАТА) світовий повітряний транспорт переживає найглибшу кризу за всю історію свого існування. Річні звіти ІКАО свідчать про те, що період спаду почався в 1989 році, і більшість авіакомпаній світу вже декілька років підряд зазнають експлуатаційних збитків.

Збитковість діяльності багатьох авіакомпаній може бути пояснена загальними причинами: зросла вартість сучасних літаків, авіапалива, наземного обслуговування, ростуть експлуатаційні витрати, ростуть податки, всілякі збори і додаткові платежі, що встановлюються урядами і аеропортами. Проте збиткові авіакомпанії покривають свої витрати з державних і інших джерел та продовжують конкурентну боротьбу на ринку. Стимулює цю боротьбу аналіз офіційної статистики і прогнози ІАТА, згідно яким попит на авіаперевезення в світі продовжує стійко рости.

Криза на транспортній авіації як в цілому по Україні, так і в Харківському регіоні зокрема, проявляється і у рівні пасажиропотоку, який в десятки разів менший в порівнянні з тим, що існував за радянських часів. Так, динаміка пасажиропотоку за період з 2008 по 2010 рік подана на рисунку 1.

З діаграми видно, що найбільший пасажиропотік спостерігався у 2008 р., дещо менший у 2010 р., а найменший у 2009 р. Розподіл перевезення пасажирів в продовж року також нерівномірний — найбільше населення здійснює перельоти в літні місяці, а найменше — в зимові.

Структуру пасажиропотоку за 2009 та 2010 роки можна прослідкувати на прикладі діаграм представлених на рисунках 2, 3.

На рисунках чітко видно стійку тенденцію до переважання міжнародних перевезень, які у 2010 р. дещо зросли, проте натомість знизився показник внутрішніх перевезень.

З огляду на аналіз поданий вище, пріоритетним завданням постає збільшення пасажиропотоку в усіх аеропортах країни. Для кардинального нарощування пасажиропотоку потрібне збільшення спектру аеропортових послуг і розширення їх можливостей. Головним ресурсом створення умов збільшення пасажиропотоку в аеропортах-лідерах є залучення іноземних транзитних рейсів.

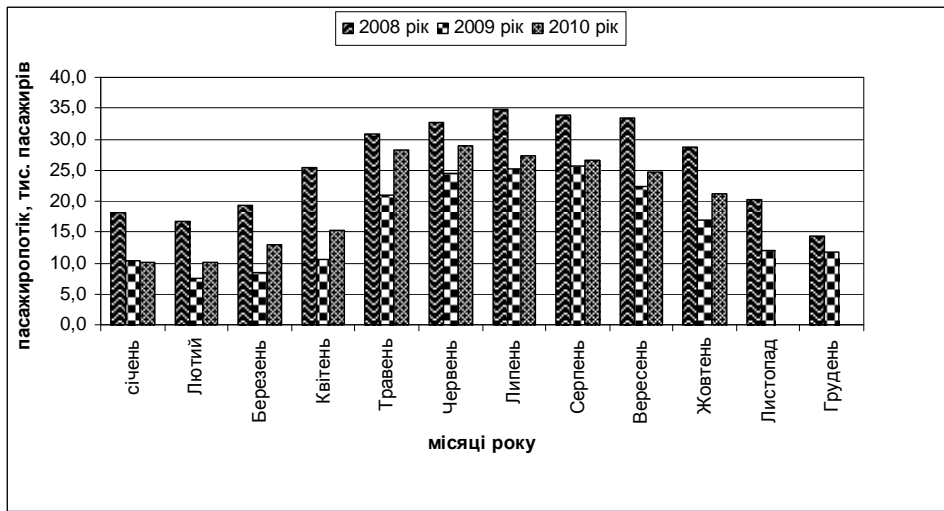

Рис. 1. Динаміка пасажиропотоку аеропорту Харків (побудовано автором за даними [3])

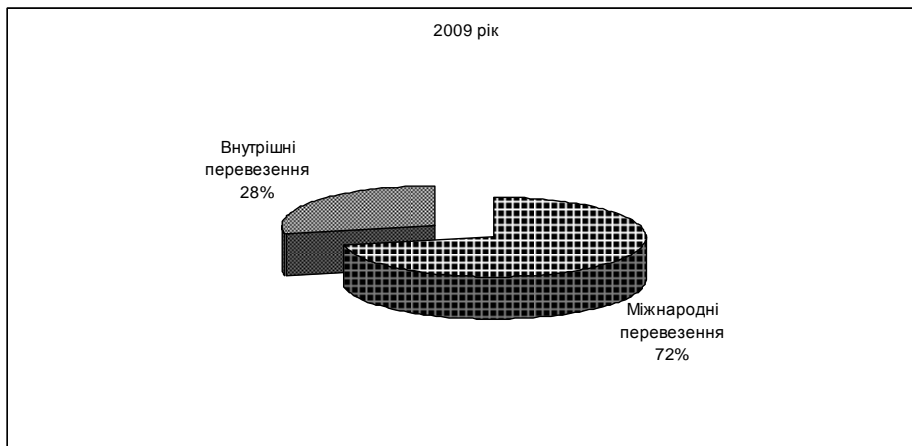

Рис. 2. Структура пасажиропотоку аеропорту Харків у 2009 році (побудовано автором за даними [3])

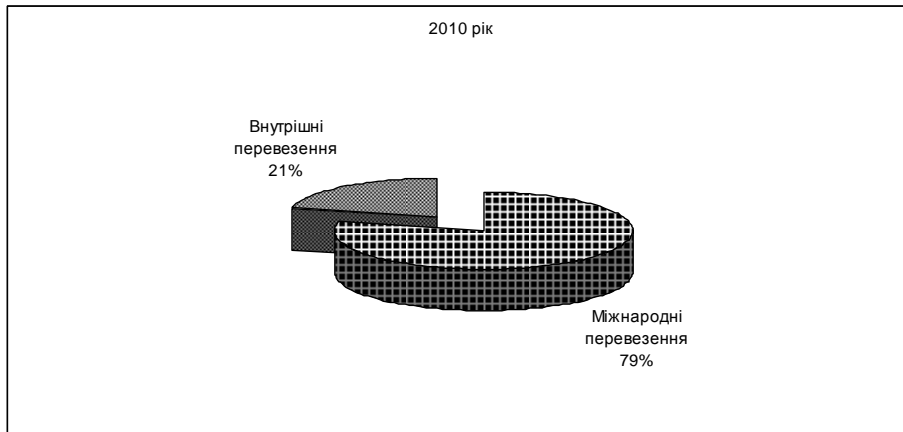

Рис. 3. Структура пасажиропотоку аеропорту Харків у 2010 році (побудовано автором за даними [3])

Зважаючи на колосальне перевантаження обмеженої кількості потужних міжнародних аеропортів, що лежать на перетині шляхів до Азії і Європи аеропорти України мали б реальний шанс перемикавання частини надмірного транзитного пасажиропотоку на себе, причому, абсолютно не вступаючи в конкуренцію з цими могутніми аеровузлами. Тому, прогресивне майбутнє Харківського аеропорту може бути у створенні комплексу обслуговування транзитних дальніх міжнародних рейсів в напрямі Схід-Захід.

Попри велику кількість проблем в авіаційному транспорті України, його становище в деяких аспектах значно покращується. Це прослідковується в підвищенні продуктивності роботи аеропортів. Через участь України в чемпіонаті Європи з футболу в найбільших аеропортах країни проводяться певні оптимізаційні заходи та роботи з їх реконструкції. Конкретні позитивні зрушення в національній авіації можна помітити на прикладі харківського аеропорту.

Харківський аеропорт – міжнародний аеропорт в місті Харків, розташований в межах міста (а саме на 12,5 км. північно-східніше від

центральної частини міста). Офіційна назва аеропорту в аеронавігаційних документах «Харків (Основа)». Назва організації, що експлуатує – «Міжнародний аеропорт Харків». Орендатором являється компанія « Нью Системс АМ (група DCH)»

Аеропорт віднесений до 2-го класу, а значить здатний приймати літаки Airbus A-320, Boeing-737, Douglas MD-80, Embraer 145, Ту-154, Іл-76, Як-42, а також всі більш легкі літаки та гвинтокрили всіх типів.

Окрім Харкова послугами аеропорту користуються населення області, трьох сусідніх областей України (Сумська, Полтавська, Луганська) і одна область Російської федерації (Белгородська).

Аеропорт Харків являється одним із найважливіших в Україні. Пропускна здатність аеропорту складає більш ніж 1600 пас./год., а запланований пасажиропотік – 800 тис. чоловік за рік, хоча працюючи цілий рік на піці завантаженості, аеропорт зможе приймати 2 млн. чоловік за рік.

Аеропорт обслуговує 4 рейси до міст в межах України та 16 за її межами (див. табл. 1)

Таблиця 1

Рейси літаків аеропорту Харків

Авіакомпанії	Пункт призначення
Air Arabia	Шарджа *
Al-Naser Airlines	Багдад
Austrian Airlines	Відень
Аеро Світ	Київ
Armavia	Єреван (сезонний)
Czech Airlines	Прага
Flyduba	Дубай *
Дніпроавіа	Київ, Івано-Франківськ (сезонний), Львів (сезонний), Севастополь (сезонний)
МАУ	Анталія (сезонний), Шарм-ель-Шейх (сезонний), Ерзурум (сезонний), Хургада (сезонний)
Грузинські авіалінії	Тбілісі
KNORS	Анталія (сезонний), Тіват (сезонний), Хургада (сезонний), Київ (сезонний)
Pegasus Airlines	Стамбул
ЮТейр	Москва
ЮТейр-Україна	Москва
Windrose	Анталія (сезонний), Бургас (сезонний), Іракліон (сезонний), Родос (сезонний), Софія (сезонний), Хургада (сезонний), Шарм-ель-Шейх (сезонний)

* - рейси ще не виконуються, але скоро розпочнуть роботу

Площа аеропорту більше 20 тис. кв. м. Складесться з трьох терміналів. Основний (новий) термінал розділений на дві частини (для внутрішніх і міжнародних рейсів) і VIP-термінал (реконструйований старий). Є також реверсний термінал, який працюватиме під час

проходження Євро 2012. Його пізніше перефільюють в ангар для приватних літаків. Єдина злітно-посадкова смуга досягає майже 2,5 км., що дозволяє аеропорту приймати і відправляти всі середньомагістральні повітряні судна.

Новий термінал аеропорту повністю заве-

ршений і вже пройшов тестування. Він оснащений багатьма ресторанами, магазинами, включаючи Duty Free та іншими додатковими сервісами. Біля аероузла знаходиться велика автостоянка.

Після відкриття нового сучасного терміналу багато авіаперевізників хочуть відкрити рейси до Харкова, оскільки це достатньо велике місто і значний транспортний вузол. Таким чином, вже з'явилися рейси в Хургаду авіакомпанією KHORS, Шарм-ель-Шейх авіакомпанією МАУ (до цього вже були ці два рейси, але здійснювалися іншими авіакомпаніями), Дубай (з 16 вересня), Івано-Франківськ, а до Євро-2012 з Харкова повинні з'явитися ще більше прямих рейсів, а саме в Мюнхен і Батумі. Також домовилися про рейси в Будапешт але дата початку роботи цих рейсів невідома. Ведуться переговори про відкриття рейсів в Іспанію, Нідерланди, а також Сочі, Новосибірськ і Лондон. Можливо також поява рейсу до Ханоя, який хоче відкрити влада.

В харківському аеропорту функціонує єдина на території України сучасна система обробки багажу (BHS), продуктивність якої 960 одиниць багажу/год для міжнародних рейсів і 600 одиниць багажу/год для внутрішніх рейсів.

З 1 грудня 2010 року наземним обслугову-

ванням займається швейцарська компанія Swissport (також обслуговує аеропорт Борисполя). Компанія займається реєстрацією пасажирів, трансфером автобусами до борту літака, забезпеченням трапами і контролем завантаження повітряних суден [3, 4].

В результаті нашого дослідження було виявлено:

- підвищення ролі цивільної авіації залежить від багатьох чинників: встановлення різнопланових зв'язків з країнами світу, загального прискорення економічного розвитку України, зростання престижності іноземного туризму;
- цивільна авіація відіграє важливу роль у задоволенні потреб населення у повітряних швидкісних перевезеннях, зокрема і за кордон;
- проблемним в цивільній авіації є стан повітряних суден та аеровокзальних комплексів, рівень обслуговування пасажирів знаходяться на не належному рівні.

Виявлення проблемних моментів в роботі цивільної авіації як в цілому по країні, так і в межах конкретного регіону та вироблення дієвих шляхів їх подолання зараз є актуальними і потребують подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Кулаєв Ю.Ф. *Економіка громадянської авіації України. Монографія.* — К: Издательство "Феникс", 2004 - 667 с
2. Соколы И.И. *Трансформационные процессы в гражданской авиации Украины - Одесса. Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины, 2003.* - 223 с.
3. <http://hrk.aero/uk/> - офіційний сайт міжнародного аеропорту Харків.
4. <http://www.avianews.com> – сайт Авиановости.

КОНЦЕПЦІЯ ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПОРОГІВ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ БАЗИС ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Стаття присвячена питанням взаємозв'язку рельєфу, рельєфоутворюючого процесу та характеру природокористування в рамках досліджень природно-ресурсного потенціалу території. На відміну від традиційного вузького економічного розуміння, природно-ресурсному потенціалу надано широкого тлумачення з позицій стійкості природного довкілля, зв'язку з природними умовами, обраним способом ведення господарства та потенційними несприятливими процесами, що можуть виникнути унаслідок природокористування. Лише у такому разі, за умов дотримання обсягів природокористування відповідно до природно-ресурсного потенціалу, природні системи можуть не втрачати здатності виконувати у тому числі і свою соціально-економічну функцію. У якості аспекту визначення природно-ресурсного потенціалу пропонується дослідження граничних умов морфогенезу. Як приклад розглянуто флювіальний морфогенез. Обґрунтовано використання водозборів у якості основи для районування природно-ресурсного потенціалу.

Ключові слова: природно-ресурсний потенціал, природні ресурси, геоморфологічний поріг, морфогенез, стійкість

Віталій Бережний, Наталія Добровольська. КОНЦЕПЦИЯ ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ ПОРОГОВ КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ БАЗИС ИССЛЕДОВАНИЙ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА. Статья посвящена вопросам взаимосвязи рельефа, рельефообразующего процесса и характера природопользования в рамках исследованной природно-ресурсного потенциала территории. В отличие от традиционного узкого экономического понимания, природно-ресурсный потенциал представлен в широком толковании, исходящем из позиций устойчивости окружающей среды, связи с природными условиями, выбранным способом ведения хозяйства и потенциальными неблагоприятными процессами, возникающими в результате природопользования. Лишь в этом случае, при условии соблюдения объемов использования ресурсов в соответствии с природно-ресурсным потенциалом, природные системы могут не терять способности выполнять, в том числе и свою социально-экономическую функцию. В качестве аспекта определения природно-ресурсного потенциала предлагается исследование предельных условий морфогенеза. Как пример рассматривается флювиальный морфогенез. Обосновано использование водосборов в качестве основы для районирования природно-ресурсного потенциала.

Ключевые слова: природно-ресурсный потенциал, природные ресурсы, геоморфологический порог, морфогенез, устойчивость.

Vitaliy Berezhnoy, Natalya Dobrovolskaya. GEOMORPHIC THRESHOLDS CONCEPT AS A METHODOLOGICAL BASIS OF NATURAL-RESOURCE POTENTIAL RESEARCHES. The article is devoted to the questions of intercommunication of relief, relief-forming process and character of natural management within the bounds of natural-resource potential researches of territory. Unlike the traditional narrow economic understanding, reasoning from positions of environment stability, communications with environmental conditions, chosen method of management and also potential unfavorable processes which can be caused by the human activity, natural resource potential is represented in wide interpretation. Only at that rate, on conditions of observance of using volumes of natural resources in accordance with natural-resource potential, the natural systems retain the ability to execute their socio-economic functions. The investigations of threshold conditions of morphogenesis are offered as an aspect of natural resource potential definition. As an example fluvial morphogenesis is considered. Using of watersheds as a basis for distriction of natural-resource potential is grounded.

Key words: natural-resource potential, natural resources, geomorphic threshold, morphogenesis, stability.

Актуальність досліджень. Уявлення про природно-ресурсний потенціал (ПРП) як про технічно та економічно визначену можливість використання природних ресурсів у певних обсягах для потреб господарства, має доповнюватись також екологічною припустимістю такого використання. Остання може визначатись «способністю природних систем без ушкодження для себе (а следовательно, и для людей) отдавать необходимую человечеству продукцию или производить полезную для него работу в рамках хозяйства данного исторического типа» [9, с. 374]. Зауважимо, що екологічна припустимість є найреальнішою з ознак ПРП, внутрішньо властивою для ПРП, такою що характеризує довкілля з позицій відновлення та стійкості. Натомість, технічна та економічна складові визначення ПРП є ознаками розвитку виробничих сил та стану суспільних відносин [2].

Актуальність дослідження ПРП на основі порогової (граничної) концепції та з урахуван-

ням реального і прогнозованого стану геоморфологічних систем полягає у всезростаючій екологізації природокористування, та через це, з огляду на необхідність всебічного підходу до його визначення в процесі менеджменту території. Поряд із цим, не дивлячись на те, що підхід заснований на дослідженні граничних ситуацій течії природничих або штучних процесів займає суттєве місце в предметній галузі фізичних та технічних дисциплін, він є або практично відкинутим з ряду наук геолого-географічного циклу, або ж має самостійне дослідницьке спрямування, що не може не відбиватись негативно для планувальних висновків, які певною мірою завжди носять міжпредметний характер.

Дана стаття носить постановочний характер; її **мета** — з позиції концепції граничних ситуацій, як поворотних моментів поміж окремими станами геосистем, розглянути рельєф та рельєфоутворюючий процес на території у якості факторів, що лімітують природокористування, а отже мають враховуватись у визначенні ПРП. Розуміння місця тут граничної концепції вима-

гає попереднього розгляду зазначеного поняття «природно-ресурсного потенціалу».

Виклад основного матеріалу. З усього набору доступних з техніко-економічної точки зору природних ресурсів — природних тіл та явищ, що на даному етапі розвитку виробничих сил використовуються або можуть бути залучені до господарства, ПРП — лише екологічно обґрунтована їх частина. Переважно завдяки цій складовій визначення ПРП, його оцінка та рекомендації з освоєння є важливою та надзвичайно складною науковою проблемою, що у кожному окремому випадку потребує нетипового дослідження. Визначення потреб господарства у природних ресурсах не є проблемним у порівнянні з оцінкою можливості довкілля їх забезпечувати. Розумність раціонального природокористування полягає у тому щоб «...сделать возобновимые ресурсы неисчерпаемыми» [6, с. 216]. Складність у даному випадку обґрунтована, насамперед, проблемами прогнозування, обмеженістю знань про стан геосистем навіть у найближчому майбутньому [2]. Водночас, екологічна обґрунтованість ПРП полягає не лише у визначенні допустимого обсягу використання ресурсів, що за умов виконання відповідних природоохоронних заходів забезпечувало б їх відтворення, а і в *урахуванні всіх можливих наслідків для довкілля, пов'язаних з освоєнням ресурсу*. Наслідки проявляються у виникненні чи посиленні несприятливих природних процесів та виснаженні решти ресурсів, навіть у випадку, якщо вони жодним чином не пов'язані з існуючими формами господарювання на території.

Важливими у розумінні ПРП є також природні умови території. Незадіяні безпосередньо у матеріальному виробництві чи сфері послуг, вони відіграють суттєву роль, полегшуючи або ускладнюючи їх. При цьому обсяги використання певного ресурсу залежать саме від природних умов.

Отже, допустимі обсяги залучення певного ресурсу до господарства (тобто *природний потенціал за цим ресурсом*) визначається не лише його станом унаслідок використання, а насамперед, станом решти ресурсів (вони мають відповідати більш чутливим компонентам природи) та умов природного середовища, що також зазнають впливу від даного виду природокористування.

Важливою природною умовою є рельєф території. Рельєф усе більше розглядається як об'єкт досліджень геоєкології, бо формує умови життя людини, а з іншого боку, унаслідок природокористування, зазнає відповідних змін. Ці зміни носять подвійний характер:

–прямі зміни або, власне, антропогенне рельєфоутворення;

–непрямі зміни, викликані антропогенним впливом, що опосередкований через низку інших факторів.

Як було зазначено, ПРП з геоєкологічної точки зору, на відміну від вузького економічного розуміння, може характеризуватись як певна гранична або ж критична [6] величина залучення природних систем до господарства, перехід через яку викликав би їх відповідний комплексний відгук, вже несприятливий для господарства. Однією з форм такого відгуку і є геоморфологічний. Він залежить від «чутливості» *геоморфосистеми* (ГМС) [11] до зовнішнього впливу. До останнього, у функціональному відношенні як зовнішній фактор виникнення порогової геоморфологічної ситуації [12–14, 16], відноситься природокористування. Гранична концепція пояснює зміни стану геоморфосистем досягненням так званого *геоморфологічного порогу* (або *порогу морфогенезу*) — характерної сили чи інтенсивності впливу певного рельєфоутворюючого фактору або їх сукупності. Поріг морфогенезу розуміється, зокрема, і як певний стан геоморфосистеми або ландшафту в цілому [12].

Геоморфологічний відгук, унаслідок переходу геоморфосистеми через геоморфологічний поріг, проявляється у суттєвих змінах морфології земної поверхні, а також у всіх процесах енергомасопереносу, що власне, супроводжують морфогенез та через свою силу можуть носити несприятливий характер для господарства. Посилені змив ґрунту, катастрофічні селі, зсуви та яроутворення, що зрештою збіднюють природні ресурси і призводять до утворення ландшафтів низької енергетичної місткості та продуктивності, можна пояснювати переходом певної межі впливу факторів морфогенезу.

Враховуючи те, що більша частина території України є закономірним поєднанням флювіальних форм, а флювіальний літопотік, власне, є базовим, можна вести мову про вирішальну роль саме гідролого-геоморфологічного відгуку (ГВ) геоморфологічних систем (відповідно, ГМС флювіального типу).

Згідно з [5], ПРП — це сукупна продуктивність природних ресурсів, виражена через їх споживчу вартість. У цьому полягає насамперед економічний зміст ПРП, бо є вираженим у грошах на основі попередніх вартісних оцінок. У нашому випадку, варті уваги саме географічний та геоєкологічний аспекти природно-ресурсного потенціалу. Вони проявляються, в першу чергу, під час визначення міри впливу природних факторів на розвиток суспільного виробництва, а

його, в свою чергу — на довкілля, що дає можливість наблизитись до пізнання механізму цієї взаємодії.

Географічний зміст ПРП також полягає у тому, що він є для конкретної території, а поза територією являється «...пустой, мертвой абстракцией, лишеной любого смысла» [5, с. 14]. У цьому відношенні, водозбір певного порядку або ж окремих субводозбір, що дренується однією з зовнішніх або внутрішніх ланок флювіальної мережі, аналогічно до досліджень гідрологічних процесів чи, навіть, граничних умов рельєфоутворення, може виступати територіальною одиницею вивчення ПРП, про що неодноразово зазначалося у роботах [1, 8]. Цьому сприяє ряд таких переваг водозбірної організації території як природність та чіткість границь водозборів, єдність зв'язку поміж стимулами та гідролого-геоморфологічним відгуком в межах водозборів. Натомість, через низку об'єктивних проблем скоординованої роботи окремих відомств та органів держуправління, зокрема, поміж декількома адміністративними одиницями, що «членують» водозбір, забезпечити в ньому в цілому сприятливу геоекологічну ситуацію не можна. Досягнення нібито певного «оптимального» стану системи «природа — господарство» у кожній окремій адміністративній одиниці, через неадекватне транскордонне співробітництво на різних ієрархічних рівнях (від місцевого, міжрайонного до міждержавного) не результує аналогічно у природних операціональних одиницях, зокрема водозбірних басейнах, що розчленовані адміністративними кордонами. Тому, видається вартим уваги, запропоноване, наприклад, в [3, 4] використання крупних, зонованих за біокліматичними поясами басейнів, як основи для районування ПРП. Цьому принципові районування сприяє найтісніша саме в межах басейну «ув'язка» один поміж одного відновлюваних ресурсів, використання яких має бути узгодженим [7].

За визначенням, що подано на початку роботи, ПРП саме у певних його обсягах, що «виміряні» та інтерпретовані з означеною метою, не може існувати сам по собі, а визначається єдністю довкілля та обраного способу природокористування, через що і варто вести мову про його відносність. Якщо ПРП з самого початку є категорією історично відносною, то цю відносність ми можемо перенести на поняття загалом, незалежно від конкретного історичного моменту, бо вона у будь-якому разі стосується певних господарських укладів, що не лише змінюють один одного у часі, а і є потенційними натепер за умов ведення різних способів природокористування, при наданні тому чи ін-

шому його виду переваг у взаємообмежуючих або навіть взаємовиключаючих випадках. ПРП як ціле, у такому разі, не є просто сумою частин — складових його компонентної чи територіальної структури, а тому його оцінка за провідним способом використання та без урахування синергетичного ефекту залучення до господарства декількох ресурсів разом, є лише певним наближенням. Тому, ПРП як *екологічно обґрунтована можливість залучення природних систем (або природних ресурсів) у певних обсягах і лише за певної просторово-часової та функціональної організації природокористування*, у окремих випадках, навіть попри наявність ресурсу та технічну здатність його використання (тобто як один із варіантів у такій організації природокористування), має виключати його з господарського освоєння взагалі.

Найбільш широковживаним є подання компонентної структури ПРП, яку утворюють земельні, водні, мінеральні, рослинні, тваринні та рекреаційні ресурси. Відповідно, виконується розподіл ПРП на складові земельно-ресурсного, водно-ресурсного, мінерально-ресурсного потенціалів тощо. Отже, ми можемо визначити граничні обсяги використання для кожної складової компонентної структури ПРП з огляду на можливість виникнення того чи іншого несприятливого геоморфологічного процесу чи незворотних змін довкілля, що унеможливають відновлення поновлюваних ресурсів. Несприятливими для господарства проявами флювіального процесу, який ми розглядаємо у якості прикладу, є насамперед, яружна ерозія, підмивання берегів. Водночас, флювіальний процес активізує решту несприятливих геоморфологічних явищ. Різкі вершинні перепади у пальцеподібних розгалуженнях верхів'їв балок, «підрізання» схилів унаслідок омолодження ярів є, наприклад, передумовами активізації зсувів. З іншого боку, флювіація є також наслідком досягнення певних умов. Положення з вже класичної праці [10], що пояснює її зародження з площинного та дрібноструменевого стоку поза межами так званого поясу відсутності ерозії, а також з більш пізніх робіт, що зокрема у рамках вирішення проблем комп'ютерного моделювання флювіальних мереж досліджують граничну площу виникнення флювіальних форм [14], можуть бути добре адаптованими у рамках визначення граничних умов природокористування. У якості прикладу тут ми знову можемо привести відомі у дослідженнях ініціалізації флювіального процесу граничні залежності «ухил — площа водозбору» [12, 14–16], що в принципі, у своєму значенні відображають решту зовнішніх по відношенню до флювіальної геоморфосистеми

умов. Зрозуміло, що чим меншою є площа забезпечення руслового потоку, та чим ближчим у даному субводозборі є наближення значення морфолого-метричних показників рельєфу до певної критичної величини, тим більш вірогідною буде ініціалізація флювіального процесу за найменших змін зовнішнього довкілля через природокористування або ж за рахунок екстремальних синоптичних умов. Використання тих чи інших природних ресурсів з огляду на це вже є обмеженим просторово через певні ліміти їх площ. У аспекті досліджень флювіального процесу це стосується насамперед сільськогосподарських угідь. Таким чином, вже існуючий рельєф лімітує обсяги та характер залучення тих природних ресурсів до господарства, що відповідають компонентам природи, стан яких виступає суттєвим фактором морфогенезу.

Висновки: 1. Використання природних

ресурсів у певних обсягах за даного способу господарського освоєння та способу його просторово-часової організації обмежене у рамках ПРП території. Останній, відповідно, є граничною можливістю залучення природних систем до господарства, що визначено їх стійкістю до зовнішнього впливу. Граничні обсяги використання певного виду ресурсу залежать не лише від здатності його до відтворення, та підтримання продуктивності на певному рівні, а і в усіх несприятливих природних процесах, та стану решти ресурсів і умов території.

2. Зміст граничної концепції геоморфології у дослідженні ПРП полягає у наступному: потенційна можливість перевищення певного порогу морфогенезу унаслідок антропогенних змін довкілля через використання природних ресурсів, лімітує, таким чином, господарську діяльність в межах характерного ПРП території.

Список використаних джерел:

1. Бережний В.А. Басейновий підхід у регіональному управлінні природокористуванням / Бережний В.А. // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Регіон — 2009: суспільно-географічні аспекти»* / Гол. ред. колегії К.А. Немець // РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків, 2009. — С. 371–374.
2. Брошкова С.Л. Природно-ресурсний потенціал як основа еколого-економічного розвитку регіону / Брошкова С.Л. // *Науковий вісник: Екологізація економіки як інструмент сталого розвитку в умовах конкурентного середовища*. — Львів: НЛТУУ, 2005, вип. 15.6. — 540 с.
3. Зорин Л.В. Природные воды, пороодообразование и рельеф / Зорин Л.В. — М.: Наука, 1979. — 168 с.
4. Зорин Л.В. Эволюция глобального рельефа и водообмена / Зорин Л.В. — М.: Наука, 1984. — 72 с.
5. Игнатенко Н.Г., Руденко В.П. — Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. Ун-те, 1986, 164с.
6. Керженцев А.С. Возобновимый ресурсный потенциал экорегиона / Керженцев А.С., Шульженко Ю.В. // *Окружающая среда и устойчивое развитие регионов: новые методы и технологии исследований. Том III: Моделирование в охране окружающей среды. Общая экология и охрана биоразнообразия* / под ред. проф. Скворцова Э.В. и проф. Розовой Т.В. — Казань: Изд-во «Бриг», 2009. — С. 216–220.
7. Кирилюк О.В. Історія становлення басейнового підходу у географії та екологічному руслознавстві / Кирилюк О.В. // *Наукові випуски Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія* — Вінниця, 2007. — Вип. 14 — С. 40–47
8. Костріков С.В. Дослідження водозбірної організації флювіального рельєфу для цілей визначення природно-ресурсного потенціалу регіону/ Костріков С.В. // *Регіон — 2006: Стратегія оптимального розвитку*. — Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Харків, 2006 — С. 12–15.
9. Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник / Реймерс Н.Ф. — М.: Мысль, 1990. — 637 с.
10. Хортон Р.Е. Эрозионное развитие рек и водосборных бассейнов / Хортон Р.Е. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1948. — 216 с.
11. Черваньов І.Г. Флювіальні геоморфосистеми: дослідження й розробки Харківської геоморфологічної школи / Черваньов І.Г., Костріков С.В., Воробійов Б.Н. — Харків: Вид-во ХНУ, 2006. — 322 с.
12. Coates D.R. Perspectives on Geomorphic Thresholds / D.R. Coates, J.D. Vitek // *Thresholds in Geomorphology* / ed. by D. Coates. — GA&UW: Stroudsburg, 1980. — P. 3-22.
13. Charlton R. Fundamentals of fluvial geomorphology / Charlton R. — London: Routledge, 2008. — 234 p.
14. Montgomery D.R. Channel network source representation using digital elevation models / Montgomery D. R., Foufoula-Georgiou. E. // *Water Resources Research*, 1993. — v. 29. — pp. 3925–3934.
15. Poesen, J. Gully erosion and environmental change. Importance and research needs / Poesen, J., Nachtergale, J., Vertstraeten, G., Valentin, C. // *Catena*, 2003. — 50(2-4): 91-134.
16. Schumm S.A.: Geomorphic thresholds: the concept and its applications / Schumm S.A // *Transactions of the Institute of British Geographers. New Series*. — 1979. — Vol. 4. — No. 4. — P. 485-515.

Наші автори

- **Барановський Микола Олександрович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- **Бережний Віталій Анатолійович** – аспірант кафедри географічного моніторингу та охорони природи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Вавринів Лілія Анатоліївна** – вчитель географії та економіки Тернопільського навчально-виховного комплексу «Школа-ліцей № 6 ім. Н. Яремчука», здобувач наукового ступеня кандидата географічних наук
- **Грицевич Володимир Степанович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Грищенко Надія Володимирівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Добровольська Наталія В'ячеславівна** – інженер I категорії науково-дослідної частини Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Домбровська Олена Анатоліївна** – кандидат економічних наук, в.о. доцента кафедри управління земельними ресурсами та кадастру Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва
- **Доценко Анатолій Іванович** – доктор географічних наук, професор, старший науковий співробітник відділу розвитку людського капіталу Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Дунаєв Ігор Володимирович** – кандидат наук державного управління, доцент, Харківський регіональний інститут Академії державного управління при Президенті України
- **Заблотовська Наталія Василівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Заставецька Леся Богданівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Калько Андрій Дмитрович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри розробки родовищ корисних копалин Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне)
- **Кандиба Юрій Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Кірюхін Олексій Михайлович** – кандидат геолого-мінералогічних наук, член-кореспондент Академії технологічних наук України, докторант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, в.о. співголови виконавчого комітету Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації і України
- **Ключко Людмила Василівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кононенко Олена Юріївна** – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії «Регіональних проблем економіки та політики» географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Корнус Анатолій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка
- **Корнус Олеся Григорівна** – кандидат географічних наук, викладач кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка
- **Косташук Володимир Іванович** – кандидат географічних наук, асистент кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

- **Костащук Іван Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Костріков Сергій Васильович** – доктор географічних наук, професор кафедри географічного моніторингу та охорони природи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Красевська Галина Олександрівна** – аспірант Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Кривець Ольга Олександрівна** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Куденко Олег Рудольфович** – директор Харківського державного відділення комплексних досліджень і оцінки впливу на навколишнє середовище «УкрНДПНТВ», здобувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кулешова Ганна Олександрівна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Куценко Віра Іванівна** – доктор економічних наук, професор, завідувач відділом проблем розвитку соціальної сфери Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Кучер Ігор Ігорович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Лаптев Валентин Григорович** – доцент кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Марфійчук Микола Ігорович** – студент-магістрант географічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Мезенцева Наталія Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Моштаківа Наталія Володимирівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Немець Костянтин Аркадійович** – доктор географічних наук, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Немець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Носирєв Олександр Олександрович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Олійник Валентина Дем'янівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри регіональної економіки і екології Одеського державного економічного університету
- **Опара Володимир Миколайович** – кандидат технічних наук, професор кафедри фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Отечко Сергій Анатолійович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Плахотник Андрій Володимирович** – студент 4 курсу кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Порятуй Алла Пилипівна** – директор консалтингової компанії «Бизнес-Експерт», керівник Секретаріату Ділової ради ТПП білорусько-російсько-українського прикордоння
- **Редін Володимир Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Редіна Валентина Андріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, директор Харківської обласної станції юних туристів
- **Рехловіч Марчін** – магістр, аспірант кафедри географії Сілезького університету (Польща)
- **Самойлов Олексій Миколайович** – проректор з економіки і фінансів Міжнародного Слов'янського університету (Харків), здобувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

- **Сегіда Катерина Юрївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Сеньчук Христина Євгенівна** – кандидат географічних наук
- **Сєрокурова Наталія Анатоліївна** – здобувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Степаненко Анатолій Васильович** – доктор географічних наук, професор, завідувач відділу проблем національної безпеки Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Сухий Петро Олексійович** – доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри геодезії, картографії та управління територіями Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Ткач Ірина Дмитрівна** – аспірант кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету
- **Топчів Олександр Григорович** – доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Цепенда Микола Михайлович** – кандидат географічних наук, асистент кафедри економічної географії та екологічного менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Шашеро Антоніна Миколаївна** – науковий співробітник кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Швець Микита Костянтинович** – викладач філіалу Київського університету культури в м. Дніпропетровську, аспірант Одеського університету ім. І.І. Мечникова

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО «ЧАСОПISУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ»

«Часопис соціально-економічної географії» приймає до друку матеріали обсягом до 20 друкованих сторінок до рубрики «Горизонти науки», до 10 сторінок до рубрики «Наукові повідомлення», до 5 сторінок до рубрики «Рецензії», до 3 сторінок до рубрики «Постаті», до 1 сторінки до рубрик «Хроніка» та «Ювілеї». Статті подаються в одному примірнику, який підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання, у друкованому та електронному вигляді. Нумерація сторінок робиться олівцем на звороті, аркуші надсилаються у твердій обкладинці.

Всі поля по 20 мм, формат 210x297 мм, шрифт Times New Roman 14 через 1,5 інтервал, абзац 1 см.

Для статей необхідно вказати УДК (ліворуч), а праворуч – ім'я та прізвище автора. Після цього з нового рядка посередині великими буквами заголовки статті. Під заголовком з абзацу подається анотація статті та ключові слова українською мовою (6-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Після неї з абзацу вказуються ім'я та прізвище автора, заголовок статті, анотація та ключові слова російською й англійською мовами (6-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Нижче подається текст статті.

Ілюстрації та малюнки мають бути в тексті статті. Електронна версія має бути підготовлена в редакторі MS Word.

Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку. Посилання на джерела слід давати в прямокутних дужках [] із зазначенням порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.

Автори подають про себе особисті дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посаду, державні звання та нагороди.

Адреса редакційної колегії: Кандиба Юрій Іванович, технічний секретар редколегії «Часопису соціально-економічної географії», кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,

пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна;

тел.: +38 (057) 707-52-74;

e-mail: ggfekonon@yandex.ru.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. «Часопис» засновано у 2005 році, виходить 2 рази на рік.

Наукове видання

ЧАСОПИС соціально-економічної географії

Збірник наукових праць

Випуск 10 (1)

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання – *Юрій Кандиба*

Підписано до друку 30.03.2011 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 18,5. Обл.-вид. арк. 21,5.
Тираж 100 пр. Ціна договірна.

61077, Харків, пл. Свободи, 4
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Надруковано: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
61077, Харків, пл. Свободи, 4, тел. +38-057-705-24-32
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09.